ئىسمائىل تۆمۈر

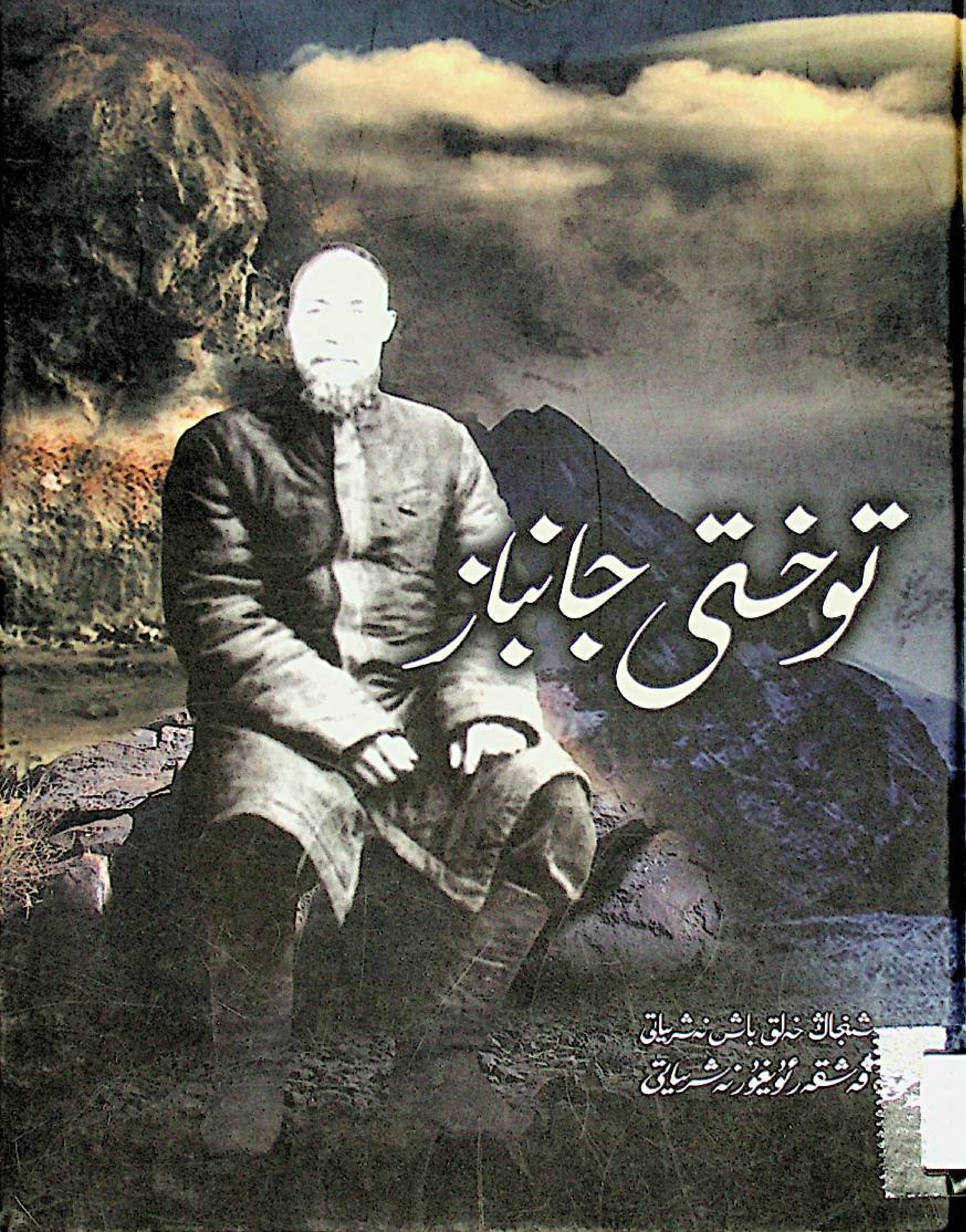

توختى جانباز

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

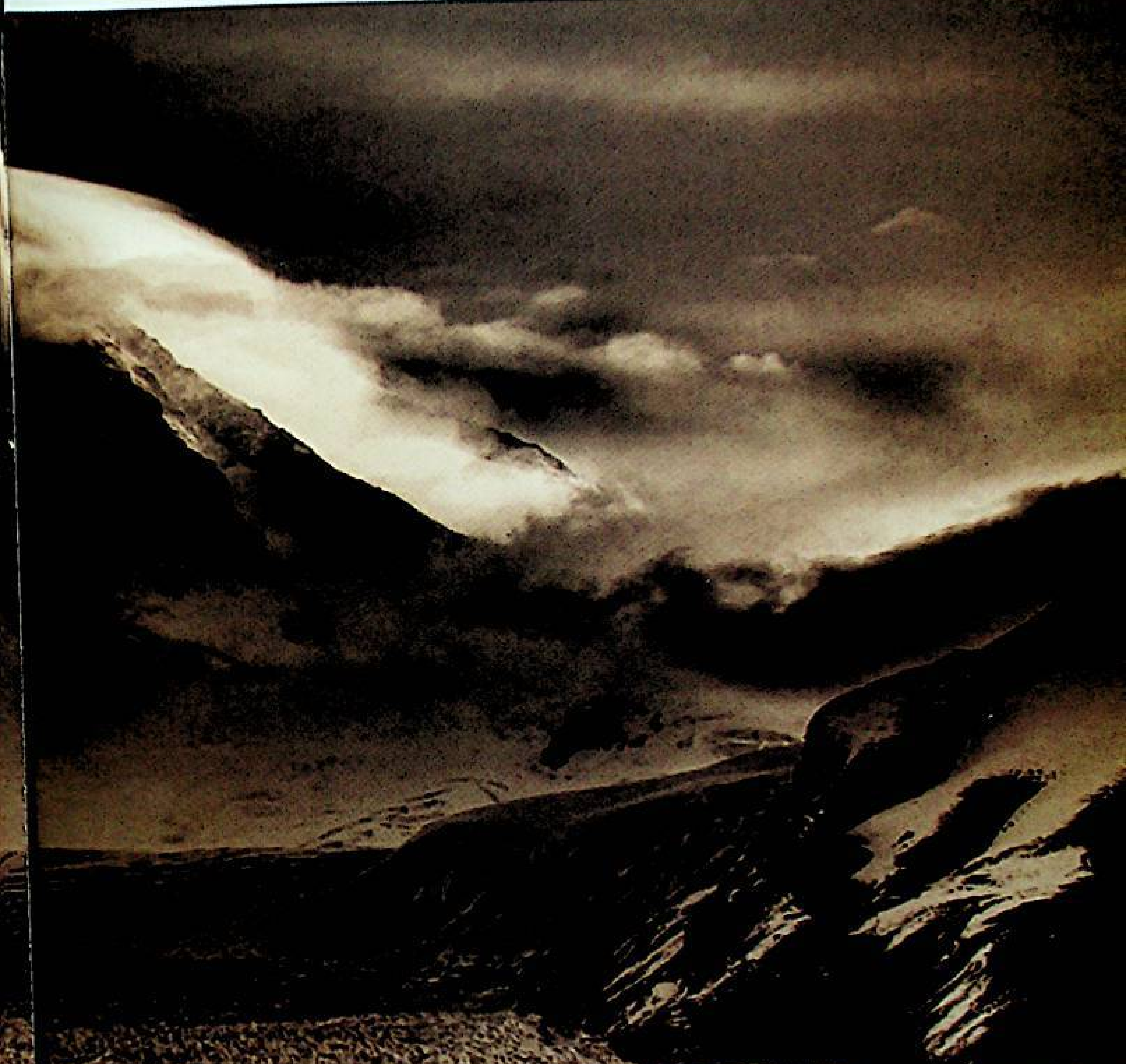

ئىسمائىل تۆمۈر

توختى جانباز

(تارىخىي رومان)

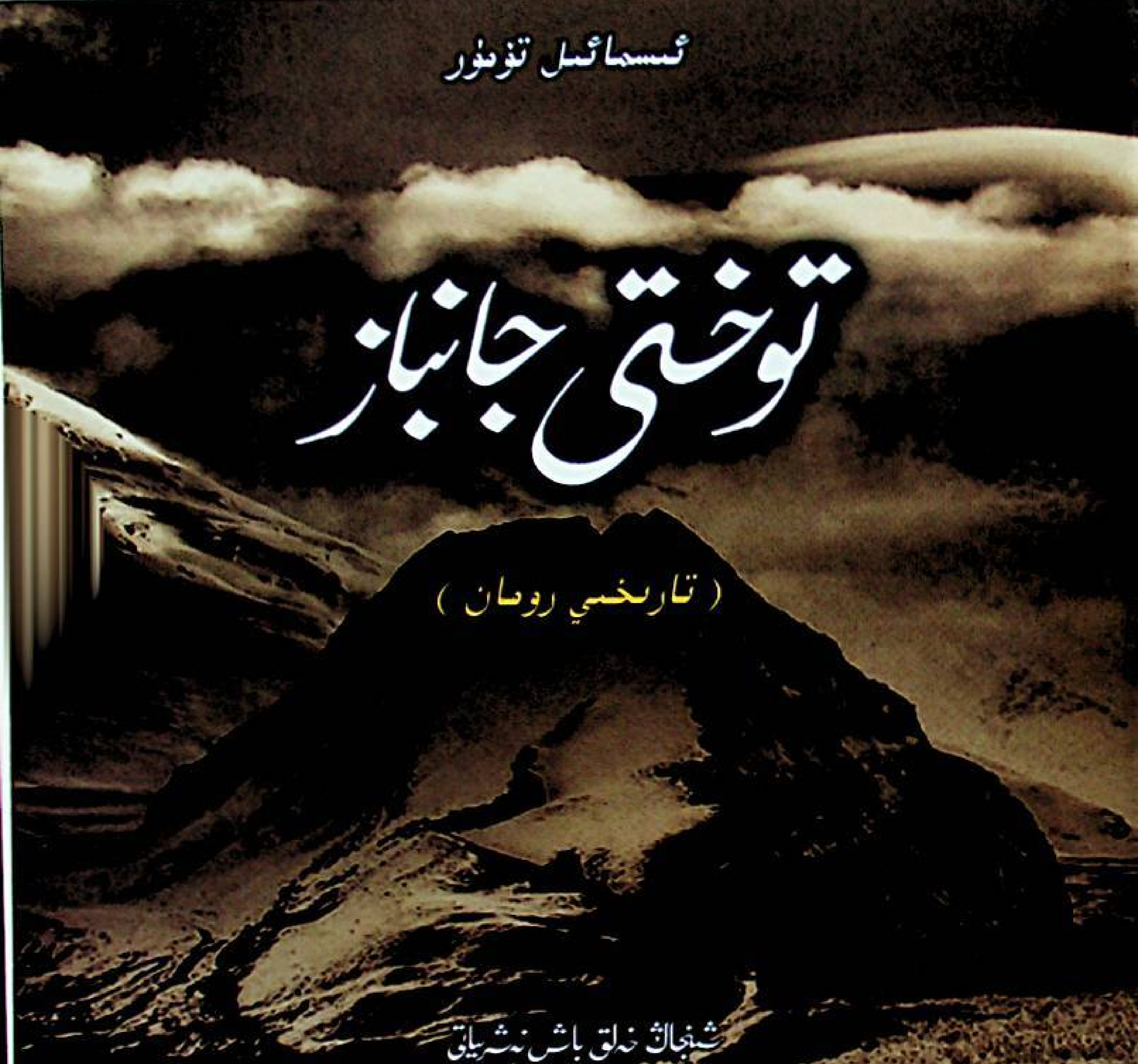

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى

本书主要介绍托合提拳把戏苦链式术成为一代宗师后为人民造福的故事。

مەسئۇل مۇھەررىرى: مۇھەممەت ئابلىز بۆرەيار
مەسئۇل كوررېكتورى: گۈلباھار مۇھەممەتئىمىن

توختى جانباز (تارىخىي رومان)

ئاپتورى: ئىسمائىل تۆمۈر
نەشرىيات: شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى
تېلېفون: 0998 — 2653927
ئادرېسى: قەشقەر شەھىرى تاربوغۇز يولى 14 - قورۇ
پوچتا نومۇرى: 844000
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: شىنجاڭ يېبەيفېڭ باسما چەكلىك شىركىتى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى: 880×1230 م م 32 / 1
باسما تاۋىقى: 14.5
نەشرى: 2013 - يىلى 3 - ئاي 1 - نەشرى
بېسىلىشى: 2013 - يىلى 3 - ئاي 1 - بېسىلىشى
تىراژى: 1 — 3000
باھاسى: 46.00

ئاپتوردىن

كىچىكىمدە يۇرتۇمدىكى ئاغىنەم مەمەتتىن توختى ئاخۇن جانباز ھەققىدە خېلى جىق ھېكايىلەرنى ئاڭلىغانىدىم، مەمەتكە ئۇ ھېكايىلەرنى ئاتىسى باسىت ئاخۇن سۆزلەپ بەرگەنىكەن. باسىت ئاخۇن ئاكا گۇچۇڭدىن بىزنىڭ يۇرتقا بېرىپ تۇرۇپ قالغان ئادەم ئىدى. بۇ ئادەم توختى ئاخۇن جانبازنى كۆرگەنىكەن.

ئۆسمۈرلۈك ۋە ياشلىق مەزگىللىرىدە ئادەمدە ھەرخىل ئارزۇ - ھەۋەسلەر بولىدىكەن. بالىلىق چاغلىرىمدا مەنمۇ جانبازلىققا ھەۋەس قىلدىم، بۇ بەلكىم توختى ئاخۇن جانباز ھەققىدە ئاڭلاپ يۈرگەن ھېكايىلەرنىڭ تەسىرىدىن بولسا كېرەك. توخۇمۇ بىلگىنىنى چىللاپتۇ دېگەندەك، ئاغىنىلەر بىلەن ئاز - تولا مەشقمۇ قىلىپ باققان بولدۇق. بىراق، «ئۇستا كۆرمىگەن شاگىرت ھەر ماقامغا يورغىلايدۇ» بولدى، خالاس. بالىلىقتىكى شۇ ھەۋەس خۇددى كۆلگە كۆمۈلگەن سۆكسۆك ئوتۇن چوغىدەك، يۈرەكنىڭ چوڭقۇر قېتىدا كۆمۈلۈپ قېلىۋەردى......

تەقدىر - قىسمەت بىلەن ئالىي مەكتەپنىڭ تىل - ئەدەبىيات كەسپىدە ئوقۇشقا، مەكتەپ پۈتكۈزگەندىن كېيىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسى مىللەتلەر ئەدەبىيات تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىدا ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر، ئەھمەد زىيائى قاتارلىق ئەدىب، يازغۇچى، شائىرلارغا شاگىرت بولۇش شەرىپىگە مۇيەسسەر بولدۇم. ئوتتۇز يىلچە شۇغۇللانغان تەتقىقات خىزمىتى، يېتۈك ئالىملار بىلەن بىرگە ئىشلەش مېنىڭ «قانات - قۇيرۇق» ىمنى يېتىلدۈردى. بۇنداق ئىمكانىيەت مېنىڭ قولۇمغا قەلەم ئېلىپ، بىرەر رومان يېزىشىمغا شارائىت ياراتقان

بولدى. باللىقتىكى ئارزۇ - ھەۋەس چوغى قايتىدىن يېلىنجىدى.
گۇچۇڭلۇق زىيالىيلاردىن كەچلىك گېزىتىنىڭ سابىق باشلىقى ئابلا ئىمىن، تۈرك تىلى ئۇستازىمىز، تەتقىقاتچى مۆمىن ئابلا ئەپەندى، مەمەت مۇئەللىم، مەركەز تەرجىمە ئىدارىسىدە ئىشلىگەن پېشقەدەم رەھبەر قېيىم ۋاھىدى، تىجارەتچى ئىسمائىل ھاجى، «گۈلشەن مەكتىپى» نىڭ تارىخىنى يېزىپ چىقىشقا ئالاھىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىۋاتقان ئوقۇتقۇچى ساتتار ئەپەندى قاتارلىقلار مېنىڭ بۇ تارىخىي رومانىنى يېزىپ چىقىشىمغا ئالاھىدە ياردەم قىلدى ۋە قىزغىن رەۋىشتە قوللاپ، مەدەت بەردى. ئابلا ئەپەندى ئۆزى يازغان «توختاخۇن جانباز»ناملىق كىنو سىنارىيەسىنىڭ كوپىيەسىنى، توختى ئاخۇن جانبازنىڭ سۈرىتىنى، ئۆزى ساقلاپ قويغان - توختى ئاخۇن جانباز ھەققىدە كەچلىك گېزىتتە ئېلان قىلىنغان ھېكايە، رىۋايەتلەرنى، «شىنجاڭ تەنتەربىيەسى» ناملىق ژۇرنالنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانىنى سېخىيلىق بىلەن ماڭا ئىنئام قىلدى. ئابلا ئىمىن ئەپەندىگە ئالاھىدە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.
گۇچۇڭغا جۇغراپىيەۋى مۇھىتىنى كۆرگىلى بارغىنىمدا، ئىسمائىل ھاجى بىلەن ساتتار ئەپەندى ماڭا ئالاھىدە ياردەم قىلدى. ئىسمائىل ھاجى مېنى تۇغقىنى ساتتار ئەپەندىنىڭ ئۆيىگە باشلاپ باردى. ساتتار ئەپەندى مېنى قىزغىن كۈتۈۋالدى ۋە توختى جانبازنىڭ كونا مەھەللىسى، غول بويلىرى، سېپىل ئەتراپى، لىخۇا جەنزە مەيدانلىرى، خانئېرىق كوچىسى، چوڭ مەسچىت، دامياۋ، نياڭ نياڭ بۇتخانىلىرى تەرەپلەرنى ئېرىنمەي ئايلاندۇردى ھەم ماڭا گۇچۇڭ بازىرىنىڭ كىچىكلىتىلگەن ئاددىي ئىسخېمىسىنى (خەرىتىسىنى) سىزىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن رومانىنىڭ جۇغراپىيەۋى جەھەتتىكى ماتېرىيالى ئاساسەن پۈتتى. مەن بۇ بۇرادەرلەرگە ئالاھىدە رەھمىتىمنى بىلدۈرىمەن.
بۇ رومانىنىڭ ئاساسلىق سۇژىتى، پېرسوناژلىرى، كۆرۈنۈشلىرى، تارىخىي ۋەقەلىكلەر ۋە توختى ئاخۇننىڭ

كەچمىشلىرىنى ئاجايىپ ئىدىتلىق سۆزلەپ بەرگۈچى بەكرى ھاجىم ئوغلى ئابدۇسالام ئىدى. ئۇ جانبازلىقنىڭ ئەمەلىي ھەرىكەتلىرىنى ماڭا نەمۇنە قىلىپ كۆرسەتتى، ھەتتا نىزامىدىن ئاكىنىڭ ۋاپاتىغا بېغىشلانغان ئۇنىئالغۇ لېنتىسىنى بەردى ۋە ئۆزى ئاڭلاپ ئېسىدە مەھكەم ساقلاپ يۈرگەن توختى ئاخۇن ھەققىدىكى نازۇك تەرەپلەرنى، توختى ئاخۇننىڭ خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر بولۇپ جەمئىي يەتتە ئۇستىنىڭ قولىدا ماھارەت ئۆگىنىپ كامالەتكە يەتكەنلىكىنى ئىنتايىن تەسىرلىك قىلىپ سۆزلەپ بەردى. جانبازلىقنىڭ خەنزۇچە ئاتالغۇلىرىنى ئۇيغۇرچە ئېلىشقا ھەم كۆپ ئەجىر سىڭدۇردى. قىسقىسى، توختى ئاخۇننىڭ چوڭ شاگىرتى ھىدايىتوللا خەلپەتنىڭ ئوغلى ئاتاۋۇللا قارىينىڭ جانبازلىقتا ئۆزۈپ چىققان ئابدۇسالام ئاتلىق بۇ شاگىرتى بولمىغان بولسا، بۇ روماننىڭ ۋۇجۇدقا چىقىشى ھەققەتەن تەسكە چۈشەتتى. مەن بۇ يەردە ئابدۇسالامغا ئالاھىدە رەھمەت ئېيتىمەن.

ئۇيغۇر پىروزىچىلىقىدا بەزى تېمىلارغا قەلەم تەۋرىتىلمىگەنىدەك، جانبازلىق تېمىسى توغرىسىدىمۇ بىرەر يېرىك ئەسەر ۋۇجۇدقا كەلمىدى. دېمەك، بۇ رومان نەمۇنە بولمىغان ئەھۋالدا يېزىلدى. جانبازلارنىڭ، گۈچۈڭلۈقلارنىڭ، جۈملىدىن ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئېستېتىك زوقىغا مەزكۇر يازمىنىڭ مەنزۇر بولۇشىدىن گەپ ئېچىش تەس. شۇنداقتىمۇ، كەڭ جامائەتچىلىكىمىزنىڭ توختى ئاخۇن جانبازغا بولغان سېغىنىشى، تەلپۈنۈشى ۋە مىللەتداش يېتۈك جانبازغا بولغان غايىبانە ئىززەت - ھۆرمىتى تۈرتكىسىدە مەيدانغا كەلگەن بۇ رومانىنى جۈرئەت بىلەن نەشرگە سۇندۇم. مۇكەممەللىك كېيىنكى قەلەمكەشلەردىن ھاسىل بولغۇسى.

2008- يىلى 28- سېنتەبىر، ئۈرۈمچى.

مۇندەرىجە

بىرىنچى باب ئاتا ئارزۇسى........1

ئىككىنچى باب يېتىمنىڭ قاياشى يېتىم........35

ئۈچىنچى باب كىشىلەر ئىشىكىدە........85

تۆتىنچى باب سەھرا سەيلىسى........108

بەشىنچى باب خاماندىكى توقۇنۇش........132

ئالتىنچى باب مەشرەپتىن يانغاندا........155

يەتتىنچى باب مەيداندىكى ئېلىشىش........180

سەككىزىنچى باب مەيدان بۇزغان توختى........193

توققۇزىنچى باب نورۇز كۈنىدە........218

ئونىنچى باب تۆت جانباز........242

ئون بىرىنچى باب كېچىدىكى قاراۋۇل........259

ئون ئىككىنچى باب توختى ئاخۇننى ئىزدەپ كەلگەنلەر........279

ئون ئۈچىنچى باب قول بېرىشكەن ئاغا - ئىنىلەر........306

ئون تۆتىنچى باب ئالتاي - چۆچەك يولىدا........319

ئون بەشىنچى باب نىزامىدىن بىلەن ئەلى تۆگە........348

ئون ئالتىنچى باب ئاتا - بالىنىڭ ئېلىشىشى........361

ئون يەتتىنچى باب گۈلشەن مەكتىپى........369

ئون سەككىزىنچى باب توختى ئاخۇن تۇرپاندا........394

ئون توققۇزىنچى باب ماجۇڭيىڭ گوچۇڭدا........412

يىگىرمىنچى باب ساتىراشخانىدا........425

يىگىرمە بىرىنچى باب يولتۇز ئۆچتى........449

[illegible]

[illegible]	1
[illegible]	35
[illegible]	85
[illegible]	108
[illegible]	132
[illegible]	155
[illegible]	180
[illegible]	193
[illegible]	218
[illegible]	242
[illegible]	259
[illegible]	279
[illegible]	305
[illegible]	319
[illegible]	348
[illegible]	361
[illegible]	369
[illegible]	394
[illegible]	412
[illegible]	425
[illegible]	449

بىرىنچى باب

ئاتا ئارزۇسى

مىلادىيە 1887- يىلى كۈز.

تەڭرىتېغىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىگە جايلاشقان قەدىمىي يۇرت گۇچۇڭ شەھىرى ئۈستىدىن تۈن پەردىسى ئاستا - ئاستا تارقىلىشقا باشلىدى. ئادەملەر يېڭى بىر كۈنلۈك تىرىكچىلىك ئۈچۈن ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

گۇچۇڭ بازىرى كوچىلىرى بەش تەرەپكە سوزۇلغان بولۇپ، ھەممىسىنىڭ ئۇچى بازارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مەيدانغا تۇتىشاتتى. كوچىلارنىڭ باش تەرىپى بارا - بارا كەڭ يېزا - قىشلاقلارغا يېيىلسا، مەيدانغا تۇتاشقان تەرىپى ساپان چىشى شەكلىنى ھاسىل قىلغانىدى. مانا مۇشۇ ساپان چىشى شەكلىدىكى كوچىنى يەرلىك خەنزۇ، خۇيزۇلار «لىخۇا جەنزە» ① دەپ ئاتىشاتتى. مەشرىقتىن باشلانغان بىر ئۆستەڭ شەھەرنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە سوزۇلغان. بۇ ئۆستەڭنىڭ باش تەرىپى تۆگمەنبېشى مەھەللىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ مەھەللىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە «سەككىز قورۇ»، ئۇنىڭ نېرىسىدا ئېرىق كوچىسى، خانئېرىق كوچىسىنىڭ

① لىخۇا جەنزە — گۇچۇڭدا بەش كوچا ئېغىزىغا جايلاشقان چوڭ بازار، ئورنى ئۈچ بۇرجەك بولۇپ، شەكلى ساپاننىڭ پولات چىشىغا ئوخشىغاچقا، خەنزۇچە شۇنداق دەپ ئاتالغان — ئاپتوردىن.

شەرقىي شىمال تەرىپىگە چوڭ مەسچىت مەھەللىسى جايلاشقان. ئۆستەڭ ئەنە شۇ چوڭ مەسچىتنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ، «تۇتۇڭ»، «ئىبرتۇڭ»، «سەنتۇڭ» تەرەپكە سوزۇلاتتى. بۇ ئۆستەڭ ئەتراپىدىكى مەھەللىلەر ئۇيغۇر مەھەللىلىرى ئىدى. «شىلەيشاڭ كوچىسى» مەغرىب تەرەپتە بولۇپ، ئۇ يەردە مانجۇ، خەنزۇ، خۇيزۇ مەھەللىلىرى بىرى - بىرىگە چەتلەش جايلاشقانىدى. شەھەر چۆرىسىدە يېگىدىن سوقۇلۇۋاتقان سېپىل بار ئىدى.

گۇچۇڭنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپى مورى دېگەن يۇرتقا، بېيتىڭ تاغلىرىغا، چۆرىنى ئوتلاقلىرىغا تۇتىشاتتى. كەگرى كەتكەن غول ئېقىن سېپىلنىڭ سىرتىدا — شەرقتىن مەشرىقتىن مەغرىبكە سوزۇلۇپ ياتاتتى.

ئەنە شۇ خانئىرىق كوچىسى مەھەللىسىنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان چوڭ مەسچىتتىن بامدات نامىزىدىن ئالدىراش يانغان ئىككى ئادەم شەھەر مەركىزىدىكى مەيداندا توختىدى. بۇلارنىڭ بىرى، ئېگىز بوي، قارامتۇل، تەمبەل كەلگەن 30 ياشلار ئەتراپىدىكى تۆمۈرچى ئۇستا گۆھەردىن؛ يەنە بىرى، ئوتتۇرا بوي، كەڭ مۈرىلىك، ئاق سېرىق كەلگەن، تاقا شەكىللىك ساقال - بۇرۇت قويغان ئەسمتۇللا ئىسىملىك ئادەم ئىدى.

— سىلى ئۆيگە بېرىپ ئېغىلدىكى قارا قوينى ئەچىقىپ ھويلىدا سويغاچ تۇرسىلا ئەسلا بەگ ئاغا، ئەستاغپۇرۇللا! سىلىنى يەنە بۇرۇنقى ئىسىملىرى بىلەن ئاتاپ سايتىمەن. مېنىڭ مۇشۇ ئەس - يادىمنىزە! — گۆھەردىن ئۇستا كۈلگىنىچە شۇنداق دېدى - دە، شىلەيشاڭ تەرەپكە ئالدىراپ ماڭدى، — مەن خۇيزۇلار مەھەللىسىگە بېرىپ دىڭ ئاخۇننى چوڭ مەسچىتتىن[1]،

---

[1] دىنىي مەزھەپ تۈپەيلى خۇيزۇ مۇسۇلمانلار چوڭ مەسچىت، كىچىك مەسچىت دەپ ئايرىلىدۇ — ئا.

گا ئىمامنى[1] كىچىك مەسچىتتىن تېپىپ ئوغلۇم توختىنىڭ سۆڭنەت تويىغا ئېيتىپ قويااي. بۈگۈن جۈمە، بۇ مۆتىۋەرلەرنى بالدۇرراق ئېيتىپ قويمىساق بىزلەرنىڭ داستىخىنىمىزغا چولىسى تەگمەي قېلىشى مۇمكىن!

— بولىدۇ، سىلى مېڭىۋەرسىلە! — ئەسمەتۇللا گۆھەردىن ئۈستىغا قولىنى پۇلاڭلاتتى - دە، ئىچىدە: «مۇشۇ گۆھەردىن ئۈستىنىزە، بەزىدە توختاملىق، بەزىدە ئالدىراڭغۇ ئادەم- دە بۇ، ئالدىرىغاندا ئاغزىغا كەلگەننى بوغۇزىغا يۇتماي دەۋىرىدۇ، مېنىڭ ئەسلىي ئىسمىمنى ئاغزىڭدىن چىقارما، دەپ قانچە قېتىملاپ ئېيتتىم. مېنىڭ تېگى - تەكتىمنى، ئەسلىي زاتىمنى كىشىلەر بىلىپ قالمىسۇن دەپ ئەنسىرىگەنچە ...... ھەي، بۇ ئادەمنىڭ يادىدا گەپ تۇرمايدۇ...... ئالدىراڭغۇلۇقىدىن ئەمدىلا بەش ياشقا كىرگەن ئوغلىنى خەتنە قىلدۇرىمەن دەپ يۈرىدۇ بۇ ئادەم......» ئەسمەتۇللا شۇنداق غۇدۇرىغىنىچە گۆھەردىن ئۈستىنىڭ ئۆيىگە قاراپ ماڭدى.

ئەسمەتۇللانىڭ ئەنسىرىشىدە ئالاھىدە سەۋەب بار ئىدى......

مىلادىيە 1864 - يىلى كۇچادا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن. ئۈرۈمچىدە خۇيزۇلار قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ خەنچەڭ قەلئەسىنى ئىشغال قىلىۋالغان. ئېلى، قەشقەر، خوتەن ئارقا - ئارقىدىن قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن[2]. شۇ قاتاردا تۇرپان، پىچان تەرەپلەردىمۇ قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلگەن. لوكچۈن ۋاڭى ئەفرىدۇن (1827 — 1873 - يىللار) جەنۇبىي شىنجاڭغا قېچىپ كەتكەن.

---

[1] پاكار، دىقماق كەلگەن خۇيزۇ ئىمامنى كىشىلەر «گائىمام» دەپ ئاتاشقان.

[2] «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلغان ئۇيغۇرچە كىتابنىڭ 750 - ، 751 - بەتلىرىگە قارالسۇن. بۇ كىتاب 1994 - يىلى 1 - ئايدا ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان.

ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى مامۇت 1881 - يىلى ئىنانچىخان بولغان. ئەنە شۇ لۈكچۈن ۋاڭلىرىغا كاھ بېگى بولغان ئەسلا بەگ دېھقانلارغا ھېسداشلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئوردىدىن جازالىماقچى بولغاندا، گۇچۇڭغا قېچىپ چىقىپ، ئۇ يەر، بۇ يەرلەردە ئىشلەپ جان بېقىپ يۈرگەن. ئىسمىنى ئەسمتۇللا دەپ ئۆزگەرتكەن. شۇ چاغلاردا گۇچۇڭ شەھىرىنىڭ سېپىلى ئېگىزلىتىلىپ سوقۇلۇۋاتقان. ئىشلەمچىلەر قاتارىدا ئەسلا بەگمۇ سېپىل سوققان ھەم گۆھەردىن ئۇستا بىلەن تونۇشۇپ، چىقىشىپ قالغان. گۆھەردىن ئۇستا ئەسمتۇللانى مۇساپىر بىلىپ، ئۆز ھويلىسىدىكى بىر ئېغىز ئۆينى ئۇنىڭغا بېرىپ، ئاش - تاماقتا بىرگە بولغان. ئالتە ئايدىن بېرى ئەسمتۇللا گۆھەردىن ئۇستا بىلەن سىردىشىپ، سۆھبەتلىشىپ، ئۆزىنىڭ كەچمىشلىرىنى سۆزلەپ بەرگەن. ئۇ ئۆزىنىڭ لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ ئادەملىرى تەرىپىدىن سېزىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ يۈرگەنىدى. ئەسمتۇللانىڭ ئەسلي ئىسمىنىڭ ئەسلا بەگ، لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ كاھ بېگى ئىكەنلىكىنى گۇچۇڭ تەۋەلىكىدە گۆھەردىن ئۇستىدىن باشقىلار بىلمەيتتى.

گۆھەردىن ئۇستا تېگى - تەكتىدىن گۇچۇڭنىڭ يەرلىك ئادەملىرىدىن بولۇپ، ھازىرقى تۇگمەنبېشى مەھەللىسىدە ئاتا - بوۋىسى تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان ھويلىدا دۇنياغا كۆز ئاچقان. بۇ مەھەللىدە بۇرۇندا بىر تۇر قەلئە بولۇپ، كىشىلەر شۇ تۇرا ئەتراپىنى چۆرىدەپ مەھەللە قىلىشقان. گۇچۇڭنىڭ ئەڭ بۇرۇنقى نامى«پۇلۇي» [①] ئىكەن، كېيىنچە ياڭبالىق ئاتىلىپتۇ. ئىسلام دىنى

---

① قەدىمدە گۇچۇڭ بىرىنچى پۇلۇي، مورى ئىككىنچى پۇلۇي دەپ ئاتالغان. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى گۇچۇڭ - جىمسارنى يازلىق پايتەخت قىلغاندا، بۇ خانلىق دائىرىسىدىكى بەش شەھەرنىڭ بىرى قانئۆگەربالىق، گۇچۇڭ ياڭبالىق دەپ ئاتالغان— ئا.

بۇ يەرلەرگە تارالغاندا ئاشۇ تۇر قەلئە بار جاي پارسچە «ئابدارتۇرا» دەپ ئاتىلىپتىكەن. «يىپەك يولى» دەپ ئاتىلىۋاتقان ئۇچ لىنىيەنىڭ شىمالىي لىنىيەسىدىكى بۇ مۇھىم تۈگۈن — سۇيى ئەلۋەك، يايلاق - ئوتلاقلىرى كەڭرى، ئاشلىق كۆپ چىقىدىغان مۇنبەت زېمىن بىرىنچى پۇلۇڭ يەنى ياڭبالىقنىڭ نامى ئۇيغۇرچە ۋە پارسچە نامىلىرىدىن خەنزۇچە نامغا ئۆزگىرىپ «گوچۇڭ» — «قەدىمىي شەھەر» دەپ ئاتالغان. گۆھەردىن ئۇستا مانا مۇشۇ قەدىمىي شەھەرنىڭ يەرلىك پۇقرالىرىدىن ئىدى.

دەرۋەقە، گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ئالدىرىغىنى راست ئىدى. چۈنكى، گۆھەردىن ئۇستا «توختى ئىسىملىك بۇ ئوغلىنىڭ بەش ياشقا — خەتنە[①] قىلىش يېشىغا توشۇشىنى تۆت كۆزى بىلەن كۈتكەنىدى......»

گۆھەردىن ئۇستا ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ ئىكك
بىر ئوغۇل پەرزەنتلىك بولدى. بۇنىڭدىن سۆيۈنگ
ئۇستا قولىنىڭ قىسقىلىقىغا قارىماي، خېلى كەڭ
راسلاپ ئات تويى قىلىپ بەردى. بالىنىڭ قىرقى توش
كوينى، ئۇرۇق - تۇغقان، يېقىن - يورۇقلارنى
تويى ئۆتكۈزدى. نېھايەت، تۇنجى ئوغۇل بۇدرۇق
ئالتە ئايلىق بولغاندا — ئادەمنىڭ مەستلىكى
«پاقلان» بولغاندا، تۇيۇقسىز تارقالغان قىزىل كې
سەۋەبلىك چاچراپ كەتتى. گۆھەردىن ئۇستا ئايالى بىلەن خېلىغىچە قايغۇرۇپ - يىغلاپ يۈردى. ئارىدىن ئىككى يىل ئۆتكەندە گۆھەردىن ئۇستا ئىككىنچى پەرزەنت يۈزىنى كۆردى.

[①] ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندا ئەرەبلەرنىڭ ئوغۇل بالىنى خەتنە قىلىش ئادىتىنىمۇ بىرگە قوبۇل قىلغان. ئوغۇل بالا بەش ياشقا ياكى يەتتە ياشقا توشقاندا خەتنە قىلىنىدۇ — ئا.

تۈنجى بالىسىدىن ئايرىلىپ قالغان گۆھەردىن ئۇستا چوڭلارنىڭ مەسلىھەتى بويىچە كىچىكرەك بىر مۇراسىم ئۆتكۈزدى. مۇراسىم ئۆتكۈزۈلىدىغان كۈنى ئەتىگەنلىكى گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ھويلىسىدا قۇيماق - پوشكال سېلىنىپ ياغ پۇرىتىلدى. گۆھەردىن ئۇستا ئۆز قولى بىلەن قوي سويۇپ قان قىلدى. ئۆيگە تۆت - بەش نەپەر بوۋاي، يەتتە - سەككىز نەپەر كۆپ بالىنى قاتارغا قوشقان ئاياللار، يېقىن ئايال تۇغقانلار چاقىرىلغانىدى. گۆھەردىن ئۇستا قوينى سويۇپ، گۆشىنى پارچىلاپ بولغاندىن كېيىن، تۇغۇتلۇق ئايالى ياتقان ئۆينىڭ بوسۇغىسىنىڭ ئاستىدىن ئادەم زوڭزىيىپ ئۆتكۈدەك بىر تۆشۈك ئېچىپ بېرىپ، ھويلىدا تەرىنى سۇرتكەچ ئولتۇرۇپ مۇراسىم تەرتىپلىرىنى كۆزەتتى.

ھەممە ھازىرلىقلار پۈتكەندىن كېيىن بوۋىملەر خەتمە ئوقۇشقا كىرىشتى. خەتمە ئوقۇش تاماملانغاندىن كېيىن داستىخان سېلىندى. بوۋىملەر مېھمان قىلىنغاندىن كېيىن داستىخان يىغىلىپ، بوۋاق چىرايلىق زاكىلىنىپ، ئانىسى قولىغا ئېلىپ ئولتۇردى. بوۋىملەر ئىچىدىكى پېشقەدەملەردىن ئىككىسى بىرى قولىغا قايچا، بىرى قولىغا رەڭدار لاتىنى ئېلىپ، بالا تىلىنى ھەر قېتىم چىقارغاندا لاتىنى بىر پارچىدىن كېسىپ چىقتى. لاتا كېسىلىپ بولغاندىن كېيىن، ئاشۇ پۇرۇچلاردا ھەممە قولمۇقول بىر قۇراق چاپان تىكىپ بالىغا كىيدۈردى. ئاندىن بالا ئۆگزىدىكى تۈڭلۈكتىن ئۆيگە چۈشۈرۈلۈپ، بوسۇغا ئاستىدىن ئۆتكۈزۈلدى. ئۇدا بالىلىق بولغان پېشقەدەم ئايالدىن بىرى بالىنى كۆتۈردى. يەنە بىرى دۇمبىسىگە بىر خۇرجۇن ئارتىپ، ئىككىسى بىرلىكتە مەھەللە ئارىلاپ، توققۇز ئۆيدىن بىر سىقىمدىن ئۇن، بىر قوشۇقتىن سۇيىغى تىلەپ قايتىپ كېلىشتى. تىلەپ كېلىنگەن ئۇن - ياغدا كىچىك - كىچىك قازان قاتلىمىسىدىن يەتتە - سەككىزى راسلاندى، قاتلىما راسلىنىۋاتقاندا مەلۇم بىرىنىڭ ئىچىگە بىر دانە

كۆز مونچاق سېلىپ قويۇلدى. قاتلىما ئايالارنىڭ ئالدىغا قويۇلۇپ يېيىلگەندە، ھېلىقى كۆز مونچاق ئاياللارنىڭ بىرىگە چىقىۋىدى، شۇ ئايال بالىنى ئۆيىگە ئېلىپ كەتتى. ئىككى - ئۈچ كۈندىن كېيىن گۆھەردىن ئۇستا يەنە بىر مال سويۇپ، قايسى كۈنى مۇراسىمغا قاتناشقان ھېلىقى ئاياللارغا قايتىدىن داستىخان راسلاپ مېھمان قىلدى ۋە بالىنى ئۆيىگە ئېلىپ كەتكەن ئايالنى ئوبدان رازى قىلىپ، بالىنى «تىلەپ» قايتۇرۇپ كەلدى. بالىنىڭ ئىسمىنى سېتىۋالدى قويدى. ئەمما، ئۈچ ئايدىن كېيىن بۇ بالىمۇ چاچراپ كەتتى......

ئۈچىنچى بالىمۇ تۇغۇلدى - يۇ، يەتتىنچى كۈنى ئۇمۇ چاچراپ كەتتى. ئائىلىدە ئاز - تولا كۆڭۈلسىزلىكلەرمۇ بولۇپ ئۆتتى. يۈتىنىڭ ئۈچىغا قارايدىغان قولۇم - قوشنىلاردىن گۆھەردىن ئۇستىغا: بالىسى توختىمايدىغان مۇنداق خوتۇننى قويۇۋېتكىن، دېگۈچىلەرمۇ بولدى. ئۇرۇق - تۇغقانلاردىن: بۇ كونا ئۆيۈڭلەردىن كۆچۈپ كېتىڭلار، دېگۈچىلەرمۇ ئوتتۇرىغا چىقتى. لېكىن، گۆھەردىن ئۇستا ھەر ئىككىلا «مەسلىھەت» كە كۆنمىدى. ئۇ يۈرىكىدە يىغلاپ، تەگرىگە ئىلتىجا قىلىپ يۈردى. لېكىن، ھويلىسىدىكى تۆمۈرچىلىك دۇكىنىدا ئىزچىل ھۈنەر قىلىدىغان ئادىتىنى تاشلاپ، بۇيرۇتما ئىشلارنىمۇ قوبۇل قىلماي، مەلۇم ۋاقىت تاغ - ئېدىرلار ئىچىدە قازاق ئاۋۇللىرىنى ئارىلاپ، ئات - ئۇلاق تاقىلاپ يۈردى. سېپىل سوققان يەرلەردە ئىشلىدى. ئۇرما ئودى، بىراق بۇمۇ ئەپلەشمىدى. مۇنداق يۈرۈشتىن نېمىش ھاسىل بولۇر ئەمدى؛ «ئاتالمىساڭ ئوقۇڭدىن، چىچالمىساڭ پوقۇڭدىن» كۆرۈپ يۈرگۈلۈكمۇ؟ جانىنى ئالسا ئىگەم ئالدى، بەندىدە نېمە ئامال؟ خوتۇندا نېمە گۇناھ؟ تۇغۇلغان بالىلارنى گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ئايالى ھاشىخان خۇددى كەپتەرلەر باچكىسىنى باققاندەك بېقىشتىغۇ؟......

كۆنلەر ئۆتتۈۋەردى. بىر مەزگىل تالا - تۈزدە ئىشلەپ يۈرگەن گۆھەردىن ئۇستا ئۆيىدە مۇقىم تۇرۇپ، ئاتا كەسپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى. ئۇ گۆچۈك تەۋەسىدە خېلى كامالەتكە يەتكەن تۆمۈرچى ئىدى. بۇيرۇتما ئىشلار ئۇنىڭغا ھەردائىم كېلىپ تۇردى. ئۇ ئۇستا پولۇپەز ئىدى. توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغلارغا پات - پاتلا تەكلىپ قىلىنىپ، داشقازانلاردا ئوخشىتىپ پولۇ ئېتەتتى. ئۇ ھەم ماھىر چېلىشچى ئىدى. تويلاردا، نورۇز پەسىللىرىدە چېلىشقا چۈشۈپ ئارىلاپ كالا بېشى ئالاتتى[1]. ئۇ دوستلار ئارا ئۆتكۈزۈلىدىغان مەشرەپ - ئولتۇرۇشلاردا ئۇستا ئۇسسۇلچى، قىزىقچىلاردىن بىرى ئىدى. مانا ئەمدى ياز كۈنلىرىدىكى باغ - باراۋەتلەردە، قىشلىق مەشرەپلەردە ئۇمۇ دوستلىرىدىن چەتتە قالمايدىغان بولدى. ئۇنىڭ كۈنلىرى، تۇرمۇشى ئىلگىرىكى ئىزىغا چۈشتى.

ئۈچ يىلدىن كېيىن گۆھەردىن ئۇستا يەنە ئوغۇللۇق بولدى. بۇ بالا يېشىغىمۇ يەتتى، ئۈچ ياشقىمۇ كىردى. بالا ئوتىدا يۈرىكى كاۋاپ بولۇپ كەتكەن ئاتا - ئانا ئۇنىڭغا، «توختى» دەپ ئىسىم قويۇپ، مۇشۇ تۆتىنچى بالىسىنىڭ بولسىمۇ توختاپ قېلىشىنى ئارزۇ قىلىشتى. بۇ بالا ئاتا - ئانىسىنىڭ ئارزۇسىغا يارىشا تۇغۇلۇشىدا ناھايىتى سەردان تۇغۇلدى. ئۇ بىر ياشقا كىرگەندىلا ماڭدى. ئۈچ ياشقا كىرگەندە بەش - ئالتە ياشلىق ئوغۇل باللارچىلىك بوي تارتىپ، ناھايىتى تېمەن چوڭ بولدى. ئۇنىڭ تۇرقى خۇددى رىۋايەتلەردىكى ئوغۇزخانغا ئوخشايتتى. ئۇنىڭ پۇتى بۇقا پۇتىدەك، بېلى بۆرى بېلىدەك، مۈرىسى قارا بۇلغۇن مۈرىسىدەك، كۆكسى ئېيىق كۆكسىدەك ئىدى. پۇت - قوللىرىدا قويۇق تۈكلەر

[1] ئىلگىرى چېلىشتا ئۇتۇپ چىققانلارغا مەركىدە سويۇلغان كالا بېشى ئىنئام قىلىناتتى — ئا.

بار ئىدى. گۆھەردىن ئۇستا بۇ بالىسىغا تولىمۇ ماز بولاتتى[1]. ئۇ ھەم ئەندىشە - ئەنسىزلىكتە ئىدى. ئۇ بالىسىغا ئىسمىنى ئەزەم يېزىلغان تۇمار، كۆز مونچاق، تىلتۇمار دېگەنلەرنى قوشلاپ ئېسىۋەتتى. پەيشەنبىلەردە چامىنىڭ يېتىشچە ئەرۋاھلار روھىغا ئاتاپ، بالىنىڭ ئامان - ئېسەنلىكى ئۈچۈن ياغ پۇرىتىپ تۇردى. مانا ئەمدى بالا ئامان - ئېسەن بەش ياشقا توشتى. ئامانەتلىك بۇ پانىي ئالەمنىڭ خۇي - پەيلىنى كىم مۆلچەر قىلالىسۇن؟ گۆھەردىن ئۇستا ئالدىرىماي تۇرالامتى؟

— ھوي، ئەسمەتۇللا ئاغا، پۇت - قوللىرى چاپسان، چېۋەر ئادەم جۇمۇ سىلى، قوينى بىردەمدىلا سويۇپ بوپتىلاغۇ!— گۆھەردىن ئۇستا ھويلا ئىشىكىدىن چوڭ - چوڭ چامدىغىنىچە كىرىپ كەلدى.

ئەسمەتۇللا ئاغا گۆھەردىن ئۇستامدىن ئايرىلىپ ھويلىغا كىرىپلا تاھارەتنى سۇنماستا قوينى بوغۇزلاپ، ھويلىدىكى يوغان قارا تالنىڭ شېخىغا ئاغامچا سېلىپ، ئۆزى يالغۇزلا كۆتۈرۈپ ئېسىپ، تېرىسىنى ئاجرىتىپ، ئۈچەي - باغرىنى ئەمدىلەتىن تارتىۋاتاتتى.

— گۆھەردىن ئۇستا، ئەمدى گۆشنى پارچىلايمەن، سىلى دېسىلە، گۆشنى قازاقچە ئۆگە - ئۆگىلەپ پارچىلامدىم ياكى پالتا بىلەن چاناپلا پارچىلايمۇ؟ — دېدى ئەسمەتۇللا ئاغا.

— سىلىنىڭ تۇرپان، پىچانلىرى ئەمەس بۇ يەر، ئۆگە - ئۆگىلەپ پارچىلىسىلا، گۆشنى مېھمانىنىڭ ھۆرمىتىگە بېقىپ ئالدىغا قائىدە بىلەن قويىمىز. سىلى كۆپنى كۆرگەن، كۆپ يۇرت ئارىلىغان ئادەم، شۇنىمۇ سوراپ تۇرامىلا؟— گۆھەردىن ئۇستا

---

[1] ماز بولماق — مەزۇزلانماق، شەرقىي شىنجاڭ شىۋىسى، ھەۋەسلەنمەك مەنىسىدە — ئا.

خۇشال ئىدى. ئۇ ھەربىر سۆز - ھەرىكىتىدە ئىچىگە سىغمايۋاتقان خۇشاللىقىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى.

— گۇچۇك - جىمىسار، مورى دېگەنلىرىمۇ تۇرپان، پىچان، توقسۇنلاردىن كەلگەن قېرىنداشلار بىلەنلا يۇرت بولغان، — ئەسمەتۇللا ئاغىمۇ بوش كەلمىدى.

— ئۇغۇ شۇنداق، لېكىن بۇ يەرنى «تاغ ئارقىسى» دەيدۇ. بۇ يەردە قازاقلاردا ساقلانغان بەزى ئادەتلەرمۇ بار، شۇڭا دەيمىنا، — گۆھەردىن ئۇستا كۆپنى كۆرگەن ئەسمەتۇللا ئاغىنى ھۆرمەت قىلاتتى. چۈنكى، ئۇ ئوقۇغان، ئوردىدا بەگ بولغان، ئوقۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى. شۇڭا، گۆھەردىن ئۇستا گېپىنىڭ ئاخىرىنى سىلىغايتىپ چۈشۈرگەنىدى.

— قەدىمي قائىدىمىز بويىچە پارچىلىسىلا دېمەكچىكەنلىكىڭىز سىلى، شۇنداقمۇ؟

— شۇنداق، موللا ئادەمدىن ھېچ نەرسە قېچىپ قۇتۇلمايدىكەنغۇ، — گۆھەردىن ئۇستا كۇلۇپ كەتتى سۆيۈنگەنلىكىنى يوشۇرالماي.

گۆھەردىن ئۇستا ھويلىنىڭ مەغرىب تېمىغا يۆلەپ ئوچاق سېلىشقا تۇتۇندى. ئۇ ئوچاققا كىرەكلىك كېسەكلەرنى ھويلىغا يۆتكەپ بولۇپ، لاي ئەتمەكچى بولۇپ قولىغا گۈرجەك ئېلىپ تۇرۇشىغا، ئايالى ھاشىخان تۇختىنى چىرايلىق كىيىندۈرۈپ، قولىدىن يېتىلەپ ھويلىغا ئېلىپ چىقتى. توختى خۇشال ئىدى. ئۇ قاپقارا قوي كۆزلىرىنى ئاتىسىغا تىكىپ:

— ئاتا، ئاتا، ئەمدى مەن ئاغىنىلىرىم بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلارنى خەتمە تويۇمغا ئېيتقىلى چىقسام بولامدۇ؟ — دەپ چۇرقىراپ سۆزلىدى.

گۆھەردىن ئۇستا گۈرجەكنى تامغا يۆلەپ قويۇپ، قوللىرىنى قېقىشتۇرۇپ ئوغلى توختىنىڭ ئالدىغا كېلىپ زوڭزىيىپ ئولتۇردى-

ده، ئۇنىڭ ئۇستىبېشىغا سەپسالدى: توختى بېشىغا زەڭگەر دوخاۋىغا گۈل قوندۇرۇلغان چىرايلىق بۆك، ئۇچىسىغا كۆك تېرىكىدىن ئەستەرلىك، تىك ياقىلىق چاپان، ئىچىگە ئاق چۆچۈنچىدىن چامچا[1]، قارا كاجىدىن ئىشتان، پۇتىغا يارىشىملىق ئۆتۈك كىيگەنىدى. ئۇ كىچىكلىتىلگەن يىگىتكە ئوخشاپ قالغانىدى.

— پاھ - پاھ! مېنىڭ ئوغلۇم چوپچوڭلا بىر يىگىت بولۇپ كېتىپتىغۇ! — گۆھەردىن ئۇستا ئوغلىغا ھەۋەسى كېلىپ ئۇنى باغرىغا بېسىپ، پېشانىسىگە سۆيۈپ قويدى ۋە ئۇنىڭ تۇرقىغا قايتا قاراپ چىقىپ:

— ئاناڭنىڭ قولى گۈل جۇمۇ ئوغلۇم، سېنى تويى بولىدىغان يىگىتلەردەكلا ياساندۇرۇپتۇ ئەمەسمۇ؟! — گۆھەردىن ئۇستا ئايالى ھاشىخانغا مەمنۇنلۇق بىلەن قارىدى.

— قولىمىز قىسقا بولۇپ قالمىغان بولسا، ئوغلىمىزنى شاھزادىلەردەك ياساندۇرغۇم بار ئىدى، — دېدى ھاشىخان كۈلۈمسىرەپ تۇرۇپ.

ھاشىخان ئوتتۇرا بويى، قارا قۇمچاق، بېجىرىم، مېھرىلىك، يىگرمە بەش ياشلار چامىسىدىكى ئايال ئىدى. ئۇ بېشىغا ناۋات رەڭ ياغلىق ئارتقان، ئۇچىسىغا گۈلى چوڭ، تېگى شاپتۇل چېچەكى رەڭلىك ئاددىي رەختتىن تۈز كۆڭلەك كىيگەن، پۇتىغا شاقىلداق كىيىپلا ھويلىغا چىققان بولۇپ، قۇلىقىغا كىچىكرەك زىرە سالغان، قول بارماقلىرىغا نە ئۈزۈك، نە بىلەزۈك سالمىغان، ئاددىي كىيىنگەن تۇرۇقتا ئىدى.

— ھېلىمۇ كاتتا ياساندۇرۇپسەن ئانىسى، تۆمۈرچىنىڭ

---

[1] شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرى ئوغۇللار — ئەرلەر كىيىدىغان كۆڭلەكنى «چامچا» دەپ ئاتايدۇ — ئا.

ئوغلىنى بۇنىڭدىن پۈزۈر ياساندۇرساق خەقلەرنىڭ كۆزى تېگىدۇ.
ھە راس، بالىغا تىلتۇمار، كۆز مونچاقلارنى ئاسقانمىدىڭ؟ — گۆھەردىن ئۇستا بالىنىڭ بوينىغا قارىدى. توختىنىڭ بوينىدا يىپەك يىپ بىلەن چىك چىگىلگەن تىلتۇمار ئېسقلىق تۇراتتى، — كۆز مونچاقنى ئاسماپسەنغۇ ئانىسى؟ — گۆھەردىن ئۇستا بالىنىڭ ئۇ يەر، بۇ يېرىنى سىلاشتۇردى.

— چاپانىنىڭ ياقىسىنىڭ كەينىگە قارىسىلا، — دېدى ھاشىخان.

— ھە، مانا ما يەرگە قاداپ قويۇپتىكەنسەن - دە، ئانىسى.

— سىلچە بولغاندا ھەممىنى ئوغلىمىزنىڭ بوينىغا ئېسىپ، ئۇنى مەيگە قوشىدىغان ئارغىماقتەك بېزىۋەتسەم بوپتىكەن - دە؟

گۆھەردىن ئۇستا ھاشىخاننىڭ چاقچاق ئارىلاش گېپىنى جاۋابسىز قالدۇرۇپ، توختىنىڭ ئۇستىبېشىغا قايتىدىن سىنچىلاپ قاراپ چىقتى ۋە بىردىنلا ئاۋازىنى كۆتۈرۈپ:

— بالىنىڭ بېلىگە باغلايدىغان پوتا قېنى؟ ئوغول بالا بېلىگە پوتا باغلىمىسا ئۇ قانداقمۇ بېجىرىم يىگىت بولۇپ يېتىلەلەيدۇ؟ — دېدى كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ.

— ۋاي ئېسىم قۇرۇسۇن، پوتىنى راسلاپ قويۇپ باغلىمىغىنىمنى كۆرۈڭ، راست ئەمەسمۇ، ئوغۇل بالا بېلىگە پوتا باغلىمىسا دۇرۇس بولمايدىغۇ، مانا ھازىرلا ئەچىقاي، — ھاشىخان شاقىلدىقىنى شاقىلداتقىنىچە ئۆيگە كىرىپ، مەللە رەڭ پوتىنى ئېلىپ چىقىپ ئوغلىنىڭ بېلىگە باغلاشقا تەمشەلدى.

— ھوي ئانىسى، بۇ پوتىنى ئوغلىمىزنىڭ بېلىگە باغلىساق قانداق بولىدۇ؟ ماڭ، مېنىڭ كۆك پوتامنى ئېلىپ كەل! — گۆھەردىن ئۇستا سەل رەنجىگەندەك قىلدى. ئۇنىڭ ئويىچە، مەللە رەڭ ماتا پوتا ئوغلىنىڭ يېڭى ئۇستىبېشىغا پار كەلمەيتتى.

ھاشىخان بايام گۆھەردىن ئۇستا ئوچاق سېلىشقا تۇتۇنغاندا چاپان - چارىسىنى سېلىپ قويغان يەردىن كۆك رەڭلىك ئۇزۇن پوتىنى كۆتۈرۈپ كەلدى. گۆھەردىن ئۇستا كەڭ پوتىنى ئوتتۇرىسىدىن يىرتىپ قاتلاپ، ئوغلى توختىنىڭ بېلىگە ئىككى يۆگەپ چىڭ چىگدى - دە:

— مانا ئوغۇل بالا دېگەن مۇنداق بولۇشى كېرەك! — دېدى توختىنىڭ تۇرقىغا زوقلىنىپ.

— ھە مانا - مانا، توختى ئوغلۇم ئەمدى رەسمىي چېلىشچى گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ئوغلىغا ئوخشاپسەن! — ئەسمىتۇللا ئاغا قوينىڭ گۆشىنى پارچىلاپ بولۇپ، قولىنى يۇيۇپ بېلىدىكى پوتىسىغا سۈرتكەچ، بۇ تەرەپكە كەلدى ۋە تۆش يانچۇقىدىن ئون دانە يارماقنى چىقىرىپ، — مانا بۇ يارماقلارنى ئالە ئوغلۇم، سېنىڭ سۈننەت تويۇڭنى قۇتلۇقلىغىنىم بولسۇن! — دېدى ۋە توختىنىڭ بۇدرۇق قولىنى تۇتۇپ يارماقلارنى ئۇنىڭ ئالىقىنىغا سالدى.

— رەھمەت ئەسمىتۇللا چوڭ ئاتا ! توختى چۈچۈك تىلدا رەھمەت ئېيتىپ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

— جۇۋاپ كېتىپلا، ئەسمىتۇللا ئاغا!؟— گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ھاشىخان تەڭلا ھەشقاللا ئېيتتى.

شۇ ئارىدا مەھەللىدىكى باللاردىن ئىككى - ئۈچى— توختىنىڭ تەڭتۇشلىرى ئاخشامقى كېلىشكىنى بويىچە توختى بىلەن بىللە يېقىن - يورۇقلارنى سۈننەت تويغا ئېيتىش ئۈچۈن ھويلىغا كىردى. ئۇلار ئەسمىتۇللا ئاغا، گۆھەردىن ئۇستا ۋە ھاشىخانلارغا «ئەسسالامۇئەلەيكۇم!» دەپ سالام بېرىشتى ۋە سالام ئېلىك ئېلىنغاندىن كېيىن، توختىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭ قولىدىن تۇتۇپ سىرتقا مېڭىشتى. بۇ ئۈچ بالا توختىنىڭ ئاغىنىلىرى بولۇپ ساتتار، قادىر، مەمەتلەر ئىدى.

— ھەي ئىست، قولۇم قىسقا بولمىغان بولسا، ئوغلۇمغا چىلان تورۇق تايدىن بىرنى مىندۇرگەن بولسام قانداق ياخشى بولاتتى - ھە؟! — گۆھەردىن ئۇستا ئاغزىنى چىكىلداتتى. ئادەتتە ئىمكان يار بەرگەن ئائىلىلەر سۈننەت توينى قىلىدىغان ئوغلىنى ئاتقا مىندۇرۇپ، مەھەللە - كويدىكى يېقىن - يورۇقلارنى سۈننەت تويىغا ئېيتقۇزاتتى.

—ھازىر مىنمىسە كېيىن مىنەر ئىلاھىم، — ھاشىخانىمۇ شۇ ئارزۇدا ئىكەنلىكىنى بىلدۈردى.

—ئوغۇل بالا چوڭ بولغاندا پىيادە يۈرەمدۇ ياكى ئاتقا مىنىپ يۈرەمدۇ، بۇ ئاتا - ئانىنىڭ ئوغلىنى قانداق تەربىيەلىشىگىمۇ باغلىق،— دېدى ئەسمىتۇللا ئاغا.

—شۇنداق، شۇنداق، ھەق گەپنى ئېيتتىلا ئەسمىتۇللا ئاغا!— گۆھەردىن ئۇستا ئەسمىتۇللا ئاغىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى.

ھويلىغا قولۇم - قوشنىلار بىرلەپ، ئىككىلەپ كىرىشكە باشلىدى. سالام - سەھەتتىن كېيىن ھەركىم ئۆزىگە يارىشا ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇشتى.

× × ×

توختى ئاغىنىلىرى بىلەن ھويلىدىن چىقىپ تۈگمەنبېشى، سەككىز چوڭ قورۇ، خانئېرىق كوچىسى مەھەللىسى ۋە چوڭ مەسچىت مەھەللىلىرىدىكى ئۇرۇق - تۇغقانلارنى، ئاتا - ئانىسىنىڭ يېقىنلىرىنى ئارىلاپ جۈمەدىن يېنىپ ئۆتكۈزۈلىدىغان سۈننەت تويىغا ئېيتىپ ماڭدى. ئۇرۇق - تۇغقان ۋە يېقىن - يورۇقلارنىڭ بەزىلىرى توختىنىڭ يانچۇقىغا بىرنەچچە يارماق سېلىپ قويدى، بەزىلىرى بىرەر پارچە رەختنى توختىنىڭ مۈرىسىگە ئارتىپ پوتىسىغا قىستۇرۇپ قويدى، يەنە بىركىملەر رەختنى ئۇنىڭ

بېلىگە چىگىپ قويدى. ئۇلار ئەمدى لىخۇا جەنزە مەيدانىدىكى دۇكانلار تەرەپكە ماڭدى. ئۇستىبېشىغا ھەرخىل رەختلەر ئارتىلغان توختىنى كۆرگەن مانجۇ، خەنزۇ، خۇيزۇلار ئۇنىڭ ئۇستىبېشىغا نېمشقا شۇنچە جىق تۈرلۈك رەڭدىكى رەختلەرنى ئېسىۋالغانلىقىغا ھەيرانلىق بىلەن قاراشسا، بازار ئارىلاپ يۈرگەن ئۇيغۇر، قازاق دۇكاندارلار: ھەببەللى، چوڭ بولۇپسەن، سۇننەت تويۇڭ بولىدىكەن - دە؟ يارامىلىق، باتۇر يىگىت بول جۇمۇ؟! دېيىشىپ توختىنى ئەركىلىتىپ قويۇشاتتى. توختى يانچۇقىدىكى مىس يارماقتىن بىر ئوچۇم ئېلىپ ئاغىنىلىرىگە ئورۇستىن كەلگەن كەمپۇت؛ تاڭگاچىنىڭ يايمىسىدىن ھەربىر ئاغىنىسىگە بىر تالدىن كونجۇت سېپىلگەن تاڭگا ئېلىپ بەردى ۋە ئۆزىمۇ يېگەچ ماڭدى.

— كۆز كىرسىمۇ كۆن ئىسسىپ تۇرىدىغۇ؟ — دېدى ساتتار بۆكىنى قولىغا ئېلىپ ئۆزىنى يەلپۈگەچ.

— ئاپتاپ چىقمىسا ئېتىزلىقتىكى قوناقلار قانداق پىشىدۇ؟ — دېدى قادىر.

قادىر سەھرالىق بالا بولۇپ، بۇلتۇر سەنتۇڭ تەرەپتىن مۇشۇ تۆگمەنبېشى مەھەللىسىدىكى سادىق قارىي دېگەن تۇغقىنىنىڭكىگە دىنىي ساۋاتىنى چىقارغىلى كەلگەن. توختىدىن ئىككى - ئۈچ ياش چوڭ بولغىنى بىلەن جۇغى كىچىك ئىدى. ئۇ بىر يىلدىن بۇيان توختى، ساتتار، مەمەتلەر بىلەن ئوبدانلا چىقىشىپ ئاغىنە بولۇپ قالغانىدى.

— ھەي ئاغىنىلەر، ئەمسە غول تەرەپكە مېڭىپ مەھەللىگە دەرەخلىق ئارىلاپ قايتمايمىزمۇ؟ — دېدى مەمەت.

— شۇنداق قىلايلىچۇ، مۇنچە جىق رەختنى ئۇستىبېشىمغا چىگىۋېلىپ مەنمۇ ئىسقلاپ كەتتىم، — توختى بېشىدىن بۆكىنى ئېلىپ ئۆزىنى يەلپۈدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى تەر مونچاقلىرى ئاپتاپتا خۇددى بۆككە قوندۇرۇلغان ئاق ئۈنچىلەردەك يالتىراپ تۇراتتى.

باللار غول تەرەپكە يۈزلەندى. ئۇلار دامياۋ (چوڭ بۇتخانا) ۋە نياڭ نياڭ مياۋ (ئۇماي ئانا بۇتخانىسى)[1] ئالدىدىن ئۆتۈپ، چوڭ مەسچىتنىڭ يېنى بىلەن غول تەرەپكە چۈشىدىغان كونا هارۋا يولىغا چىقتى. ساتتار يۈگۈرۈپ بېرىپ ئۆستەڭ بويىدىكى قارا تالدىن تۆت - بەش تال چىۋىقنى ئۇشتۇپ كېلىپ ئاغىنىلىرىنىڭ هەربىرىگە ئات قىلىپ مىنىشكە بىردىن بەردى. باللار تال چىۋىقنى ئات قىلىپ مىنىشىپ غول ئېقىن تامان خۇشال چېپىشىپ كەتتى.

— هاۋ - هاۋ - هاۋ، — توساتتىن باللارنىڭ ئالدىنى بىر كۈچلۈك توسۇۋالدى. باللار ئات قىلىپ مىنگەن چىۋىقلىرىنى ئالمان - تالمان قوللىرىدا تۇتۇپ، كۈچۈكنى ئۈرۈشقا تەمشەلدى. شۇ ئەسنادا قورۇ ئىچىدىن ئون ياشلار چامىسىدىكى ئۆسكىلەڭ بىر ئوغۇل بالا چىقىپ توختىلارغا قاراپ:

— قايسىڭ سەن، مېنىڭ ئالاموينىاق كۈچۈكۈمگە چېقىلغان؟— دېدى كۈچۈكنىڭ يېنىغا كېلىپ تەرىنى تۈرگىنىچە ۋارقىراپ. ئۇنىڭ ئەلپازىدىن بىشەملىك چىقىپ تۇراتتى. غول تامان سوزۇلغان كونا هارۋا يولىنىڭ مۇشۇ دوقمۇشىدا هويلىسى كەڭرى، هويلىنىڭ بىر تەرىپىگە قوتان سېلىنغان بىر قورۇ بار بولۇپ، بۇ روزى قاساپ دېگەن كىشىنىڭ قورۇسى ئىدى. كۈچۈكنىڭ هاۋشىشى بىلەن يۈگۈرۈپ چىققان ئۆسكىلەڭ بالا ئەنە شۇ روزى قاسساپنىڭ ئوغلى مامۇت ئىدى.

— بىز كۈچۈكۈڭگە چېقىلمىدۇق، ئۇ ئۆزى هاۋشىپ بىزنىڭ ئالدىمىزنى توستى، — دېدى توختى.

---

[1] نياڭ نياڭ مياۋ بۇتخانىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان پۇقرالار، جۈملىدىن خەنزۇلارنىڭ تۇغمىغان ئاياللار بالا تىلەپ تاۋاپ قىلىدىغان بۇتخانىسى— ئا.

— سىلەر چېقىلمىساڭلار كۈچۈكۈم بىكاردىن - بىكار هاۋشۇمايدۇ. ئېيتىشە، زادى قايسىڭ چېقىلدىڭ؟ — مامۇت بۇ تۈت بالىنى كىچىك كۆرۈپ، مەھەللىسىگە كېلىپ قالغان بۇ «شۇمتەك» لەرنى بوزەك قىلاي دەپ ئويلىغانىدى.

باللار بىر - بىرىگە قاراشتى، توختىنىڭ قوشۇمىسى تۈرۈلدى. ئۇ بىر قەدەم ئالدىغا چىقىپ:

— بىز غول يۇقىرىلاپ ئۆيىمىزگە قايتىش ئۈچۈن بۇ يولدىن ماڭغانىدۇق، كۈچۈكۈڭ هويلىدىن يۈگۈرۈپ چىقىپ بىزگە قاراپ هاۋشىدى، بىز كۈچۈكۈڭگە چېقىلمىدۇق، — دېدى.

— چېقىلىشمىساڭ كۈچۈكۈم بىكاردىن - بىكارغا هاۋشامدۇ؟ يالغان ئېيتما؟!

— ئىشەنمىسەڭ كۈچۈكۈڭدىن سوراپ باق! — توختىنىڭ ئاچچىقى تۇتتى. ئۇنىڭ بۇرۇن تۆشۈكلىرى كېرىلىپ، بۇدرۇقىنا مۇشتۇمى تۈگۈلدى.

— ئەجەب چوڭ گەپ قىلىسەنغۇ شۇمتەك، كۈچۈكنىڭ گەپ قىلغىنىنى سەن نەدە كۆرگەنىدىڭ؟! — مامۇت قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن بۇرنىنى سۈرتۈپ، يەرگە «چىرت» قىلىپ بىزنى تۈكۈرۈۋېتىپ، توختىنىڭ ئالدىغا دېۋەيلەپ كەلدى.

شۇ ئارىدا غول تەرەپتىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئادەم كۆتەك هارۋىغا تال شوپۇردىن لىق بېسىپ كېلىپ، پول ئۈستىدە بىر-بىرىگە هۈرپىيىپ تۇرغان باللارنى كۆرۈپ هارۋىسىدىن چۈشۈپ قاراپ تۇردى.

— مېنى شۇمتەك دېمە، مەن چوڭ بولدۇم، بۇگۈن سۈنەت تويۇم بولىدۇ، — دېدى توختى قوشۇمىسنى تۈرگەن پېتى.

مامۇت ئوڭ قولى بىلەن توختىنىڭ مۈرىسىدىن ئىتتەردى. لېكىن، توختى، ئورنىدا مىختەك تۇردى.

— چوڭ بولغان بولساڭ مەن بىلەن چېلىشالامسەن؟ ئەگەر

چېلىشىپ مېنى يىقىتالىساڭ بۇ يولدىن ئۆتىسەن، بولمىسا كەينىڭگە يانىسەن؟! — دېدى ماموت كۆرەڭلەپ.

— ئۇ ئەمدى بەش ياشقا كىرگەن تۇرسا، سەن دېگەن ئون ياشقا كىرگەن تۇرساڭ، سېنىڭ بىلەن قانداق چېلىشقۇدەك توختى؟ — دېدى ساتتار ئارىغا كىرىپ، ساتتار بۇ ماموت ئۇششۇقنى تونۇيتتى.

— مەن چوڭ بولدۇم دەيدىغۇ ئەمىسە، بۇ هارامزادە؟

— تىللىما! — دېدى توختى.

— ئەمىسە مەن بىلەن چېلىشالامسەن؟

— چېلىشىمەن! — توختى شۇنداق دېدى - دە، ئېتىلىپ بېرىپ ماموتنى قاق بەلدىن تۇتۇپ بىرلا چىرماق بىلەن ئوڭدىسىغا ئۇچۇرۇۋەتتى. بۇ تۇيۇقسىز زەربىدىن ئوڭدىسىغا چۈشكەن ماموت ئورنىدىن قوپۇپ قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن بۇرنىنى شارتتىدە ئېرىتتى - دە، «چىرت» قىلىپ بىرنى تۈكۈرۈۋېتىپ:

— كېلە شۇمتەك! — دېدى ۋە ئېتىلىپ كېلىپ توختىغا قول سالدى.

توختى ماموتنىڭ ئانچە كۈچى يوقلۇقىنى بىرىنچى تۇتۇشتىلا بىلىپ بولغانىدى. ئۇ يۈرىكىنى توختىتىپ، ئۇياققا، بۇياققا بىر - ئىككى قېتىم چايقىلىپ تۇرۇپ ماموتنى كەينىگە بىر قەدەم سۈردى - دە، شۇ دەقىقىدە ئۇنى ئوڭ يانپاشقا ئېلىپ يەرگە ئاتتى. توختىنىڭ هەمراهلىرى چۇرقىرىشىپ كەتتى ۋە تارتقۇشلاشتا يەرگە چۈشۈپ كەتكەن رەختلەرنى ئېلىپ قېقىشتۇرۇپ، توختىنىڭ بېلىگە باغلاشتۇردى.

— هۇ، ئاناڭنى شۇمتەك، ئاياپ قويسام مېنى تۇيۇقسىز يىقىتىۋەتتىڭا؟! — ماموت ئورنىدىن قوپۇپ يەنە چېلىشماقچى بولۇپ ئالغا ئىنتىلدى.

— بولدى قىل هوي ماموت! — دېدى باياتىن بېرى باللارنىڭ چېلىشقىنىغا قاراپ تۇرغان — هارۋىغا شوپۇر بېسىپ كەلگەن ئادەم. بۇ مۇشۇ غول ياقىسىدىكى يانباغىرلىقتا ئولتۇرىدىغان سېتى دېگەن ئادەم ئىدى، — ئىككى قېتىم يېقىلغان ئادەم يېڭىلگەن بولىدۇ. سەن يېڭىلدىڭ، بولدى قىل! ئۇنىڭ ئۈستىگە مەھەللىسىدىن ئۆتكەن باللارنى بوزەك قىلىمەن دېگەن ئادەم ئوغۇل بالا هېسابلانمايدۇ!

سېتى ماموتقا هاي بېرىپ توختىتىپ تۇرغاندا، ۋاڭ - چوڭنى ئاڭلاپ هويلىسىدىن چىققان ئېگىز بويلۇق روزى قاساپ يېتىپ كەلدى. ئۇ مەھەللىدىشى سېتى بىلەن سالاملىشىپ بولۇپ ئەھۋالنى ئۇقتى ۋە ئاچچىقىدا، نامەردلىك قىلغان ئوغلى ماموتنى ئىككى شاپلاق سېلىۋەتتى. ماموت يىغلىغىنىچە بۇرنىنى تارتىپ هويلىسىغا كىرىپ كەتتى. روزى قاساپ توختىنىڭ گەۋدىسىدىن ئۈستىنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى، بۈگۈن ئۇنىڭ سۈننەت تويى بولىدىغانلىقىنى ئۇقۇپ، يانچۇقىدىن بىرنەچچە يارماق چىقىرىپ توختىغا تۇتقۇزدى ۋە:

— بۈگۈن سېنىڭ سۈننەت تويۇڭكەن بالام، قۇتلۇق بولسۇن، ئاتاڭغا سالام ئېيتقىن، — دېدى هەم ئۇنىڭ ئۇست - باشلىرىنى سىلاشتۇرۇپ يولغا سېلىپ قويدى. روزى قاساپ توختىنىڭ بەدەنلىرىنىڭ مىقتىلىقىنى كۆرۈپ هەيران قالدى. ئۇ ئىچىدە «چېلىشچىنىڭ بالىسى يەنىلا چېلىشچى بولىدىكەن - دە!» دەپ ئويلىدى. ئۇ ئوغلى ماموتنىمۇ مىقتا يىگىت قىلىپ ئۆستۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈكتى - دە، سېتى بىلەن خوشلىشىپ هويلىسىغا كىرىپ كەتتى.

× × ×

جۇمە نامىزىدىن كېيىن مېهمانلار كېلىشكە باشلىدى. يۇرت

مۆتىۋەرلىرىدىن سەمەتهاجى، ئىمىنباي، قارىهاجى، ئابدۇكېرىم ئاخۇن، خوْيزۇ مۆتىۋەر دىڭ ئاخۇن قاتارلىقلار ئارقا ـ ئارقىدىن يېتىپ كېلىشتى. گوْھەردىن ئۇستا بىلەن ئەسمىتۇللا ئاغا دەرۋازا ئالدىغا چىقىپ مېھمانلار بىلەن بىر ـ بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. سۈننەت تويىغا چاقىرىلغان مۆتىۋەرلەردىن پەقەت گا ئىمامللا كەلمىگەنىدى. چۈنكى، ئۇ سۈننەت تويىغا چوڭ مەسچىتتىن دىڭ ئاخۇننىڭ تەكلىپ قىلىنغانلىقىنى ئۇققانىدى. ئۇ ئاغزىدا «بارىمەن» دەپ قويدى ـ يۇ، كەلمىدى. خوْيزۇلاردىكى دىنىي مەزھەپ تۇپەيلى چوڭ مەسچىت، كىچىك مەسچىت مۇسۇلمانلىرى ئاسانلىقچە بىر يەردە بولۇشتىن ئەيمىنىشەتتى. خەيرىيەت، مۆتىۋەر مېھمانلار بىلەن باشقا مېھمانلار ئايرىم ئۆيلەرگە ئولتۇرغۇزۇلدى.

مېھمانلار مەسە ئۇستىگە كىيىۋالغان كۆن ساپقايلىرىنى[1] پەگاھتا سېلىشىپ تۆرگە چىقىپ ھۆرمەت، مەرتىۋىلىرى بويىچە ئورۇن ئېلىشتى. ئوتتۇرىدا سەمەتهاجى ئولتۇردى. بۇ كىشى گوْچوْڭ تەۋەسىدىكى ئەڭ ھۆرمەتلىك دىنىي مۆتىۋەر ئىدى. ئۇنىڭ ئوڭ تەرىپىدە ئىمىنباي ئولتۇردى. بۇ ئادەم بايلارنىڭ ئالدى ئىدى. سەمەتهاجىنىڭ سول يېقىغا يۇرتنىڭ ئاخۇنى ئۇيغۇر مەھەللىسىدىكى چوڭ مەسچىتنىڭ خاتىپى ئابدۇكېرىم ئاخۇن جايلاشتى. ئىمىنباينىڭ يېنىدا دىڭ ئاخۇن ئولتۇردى. ئابدۇكېرىم ئاخۇننىڭ يېنىدا چوڭ مەسچىتنىڭ ئىمامەتچىلىكىنى قىلىدىغان قارىهاجى دېگەن كىشى ئولتۇردى. قالغان مېھمانلارمۇ تېگىشلىك جايىدىن ئورۇن ئېلىشتى.

مېھمانلار جايلىشىۋالغاندىن كېيىن دۇئاغا قول كۆتۈرۈشۈپ، گوْھەردىن ئۇستىنىڭ ئۆيىگە بەرىكەت تىلىدى. ئوغلىنىڭ سۈننەت

---

[1] ساپقاي ــ كۆندىن تىكىلگەن كالاچىسمان ئاياغ، مەسىنىڭ ئۈستىگە كىيىلىدۇ ــ ئا.

تويىنى قۇتلۇقلىدى. ئاخىرىدا ئەل - يۇرتقا تىنچ - ئامانلىق تىلىشىپ، يۈزلىرىنى، ساقاللىرىنى سىيپاشتى. ئىشىكتە قولىدا چىلاپچا - ئۆرىق تۇتۇپ تۇرغان ئون بەش ياشلار چامىسىدىكى بىر ئوغۇل بالا مۇرىسىگە گۈل كەشتىلىگەن چۈچىلىق ئۇزۇن ياغلىقنى سېلىپ، مېھمانلارنىڭ چوڭىدىن باشلاپ قوللىرىغا سۇ بەردى، ئاندىن داستىخان سېلىنىپ، داستىخانغا سۈت قوشۇپ يېقىلغان توقاچلار، ئالاھىدە يېقىلغان چېكىم نانلار، ھېجىرلاردا قايماق، قېتىقلار، گۈلە - قاق، ياڭاق، چىلان، قۇرۇق ئۈزۈم قاتارلىق يېمىشلەر، تىلىنغان قوغۇن - تاۋۇزلار تىزىلدى. سىنچايدىن كېيىن ئاپقۇرلاردا قايماق چاي كەلتۈرۈلدى. مېھمانلار داستىخاندىكى مول نېمەتلەرگە ئېغىر تەگكەچ پاراڭلاشتى.

— ھازىر جاھان بىرئاز تىنچىپ قالدىمۇ دەيمەن؟ — دەپ گەپ باشلىدى سەمەتھاجى.

— شۇنداق، زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى ياقۇپبەگنى — بەدەۋلەتنى [1] يوقاتقاندىن كېيىن، پامىر تاغلىرىدىن تارتىپ خوتەن چۆللۈكلىرىگىچە بولغان كەڭ زېمىن بۈيۈك چىڭ سۇلالىسىنىڭ تەسەررۇپىغا ئۆتتى. جاھان تىنچىپ قالغاندەك بولدى. ئېيتىپ باقسىلاچۇ ئىمىنباي، سىلى دائىم چېگرا ئاتلاپ سودا قىلىدىغان ئادەم!؟ — دېدى ئابدۇكېرىم ئاخۇن ئىمىنبايغا قاراپ.

— توغرا، ھازىر جاھان سەل تىنچىپ قالدى، مۇشۇ تۆت - بەش يىل مابەينىدە جۇڭگو بىلەن رۇسىيە «ئىلى چېگرا

---

[1] بەدەۋلەت — قوقانلىق ياقۇپبەگنىڭ نامى. ئۇ مىلادىيە 1865 - يىلى ئەسكەر باشلاپ قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن. جەنۇبىي شىنجاڭنى ئاساس قىلىپ تۇرۇپ «يەتتە شەھەر دۆلىتى» نى قۇرغان. چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارى زوزۇڭتاڭ تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىپ ئۆلگەن. 1884 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىسى قۇرۇلغان — ئا.

شەرتنامىسى» ، «قەشقەر چېگرا شەرتنامىسى» ، «تارباغاتاي غەربىي جەنۇبىي چېگرا شەرتنامىسى»[1] دېگەندەك شەرتنامىلەرنى ئىمزالىغاندىن كېيىن چېگرا تەرەپلەر خېلى تىنچىپ قالدى، بىزنىڭ سودىمىزمۇ كاپالەتكە ئىگە بولۇپ قالدى، — دېدى ئىمىنباي. ئۇ گۈچۈڭ، مورى، جىمىسار تەۋەسىدىن يۇڭ - تېرە يىغىپ رۇسىيە بىلەن چېگرا سودىسى ئېلىپ بارىدىغان ئادەم ئىدى.

— سىلى دەپ باقسىلا دىڭ ئاخۇن، ئىلگىرى جاساقلىق تۈزۈمى ۋە نەسەبى بەگلىك[2] بىلەن يۇرت باشقۇرۇلاتتى، ھازىر نېمە بولدى بۇ يۇرت باشقۇرۇش ئىشلىرى؟ خەنزۇ، خۇيزۇلارنىڭ «قۇلىقىڭلار ئۇزۇن» كېلىدۇ، سۆزلەپ باقسىلا؟ — سەمەتھاجى ئوڭ تەرەپكە قاراپ دىڭ ئاخۇندىن سورىدى.

دىڭ ئاخۇن ئۇيغۇرچە سۆزلەشكە ئۇستا، ئېغىر - بېسىق كەلگەن، يەرلىك مۆتىۋەر خۇيزۇ ئاخۇن ئىدى. ئۇ سەمەتھاجىنىڭ چاقچاق ئارىلاش سۆزىگە لايىق گەپ قىلىپ:

— مېنىڭ قۇلىقىممۇ سىلىنىڭ قۇلاقلىرىغا ئوخشاشلا ئەتىگەندە مايىزىنىڭ ئەزان ئېيتقىنىنى، خورازنىڭ چىللىغىنىنى ئاڭلاپ تۇرىدۇ، — دېدى كۈلۈپ، — سىلى ئويلىغاندەك، دەرۋەقە، خەنزۇ، خۇزۇ قېرىنداشلىرىمىز ئىچىدە ئىچكىرىگە دىخۋاغا[3] بېرىپ - كېلىپ تۇرىدىغانلار بار، شۇنداقلا گۈچۈڭغا ئىچكىرىدىن سودا قىلىش يولى بىلەن كېلىدىغانلار، دار ئاستىدىن قېچىپ كېلىدىغانلار، ئاستىرتىن خانلىق مۇپەتتىشى بولۇپ كېلىپ

---

[1] بۇ مەلۇماتلار ئۈچۈن «شىنجاڭنىڭ يەرلىك تارىخى» غا قارالسۇن. بۇ كىتاب شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى تەرىپىدىن 1994 - يىلى 1 - ئايدا ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنغان — ئا.

[2] نەسەبى بەگلىك — بەگلىك ئاتىدىن بالىغا قالىدىغان تۈزۈم.

[3] ئۈرۈمچىنىڭ ئەينى چاغدىكى خەنزۇچە ئاتىلىشى — ئا.

تەكشۈرۈپ كېتىدىغانلار بار، ئۇلار ئاشۇ يامۇل ئورۇنلاشقان ھەم مانجۇ، خەنزۇلار ئولتۇراقلاشقان شىلەيشاڭ مەھەللىسىگە ئورۇنلىشىدۇ. بىزنىڭ شۇ يەردىكى بۇرادەرلىرىمىزنىڭ قولىقى سەل ئۇزۇن، شۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، زوزۇڭتاڭ ھەزرەتلىرى بەدەۋلەتنى يوقاتقاندىن كېيىن ئىلگىرى غەربىي يۇرت دەپ ئاتالغان بۇ زېمىن «شىنجاڭ ئۆلكىسى» بولۇپ قۇرۇلدى. ھازىر يۇرتىمىزدا ئۆلكە، ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمى يولغا قويۇلدى. ليۇجىڭتاڭ شىنجاڭنىڭ سەييارە تەپتىش مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى، ۋېي گۇاڭشۇ شىنجاڭ پەرمانبېگى قىلىپ تەيىنلەندى.

مانا - مانا، دىمىدىمۇ، دىڭ ئاخۇننىڭ قولىقى ئۇزۇن، كۆپنى بىلىدۇ دەپ، بىزلەر بولساق تېخىچىلا پالانى يۇرتتا پالانى بەگ، پالانى ئاخۇن، پالانى ھاجىم بار دېگەننىلا يادىمىزدا ساقلاپ يۈرىمىزكەن. يۇرتقا كىم سۇلتان، كىم ھاكىم بولدىسىغا ئانچە پەرۋا قىلىپمۇ، دىققەت قىلىپمۇ كەتمەيدىكەنمىز، — دېدى سەمەتھاجى.

— يوغىسۇ، بىزلەر يۇرت ئىچىدىكى ئۆزگىرىشلەرگە ئاز - تولا قۇلاق شىڭشايتىپ قويغىنىمىزلا بار. ئىمىنبايدەك كىشلەر دۆلەت سىرتىدىكى ئەھۋاللارنى، چېگرا تەرەپلەردە بولۇۋاتقان ئىشلارنىمۇ بىلىپ تۇرىدىكەن ئەمەسمۇ؟ — دېدى دىڭ ئاخۇن سەمەتھاجىنىڭ گېپىگە قارىتا.

بىزلەر كەسپىي سودىگەرلەرغۇ، يىراق يەرنىڭ خەۋىرىنى كارۋان يەتكۈزەر دېگەندەك، شۇ سودا يوللىرىغا مۇناسىۋەتلىك گەپلەرلا قۇلىقىمىزغا كىرىپ قالىدىكەن، — ئىمىنباينىڭ سۆزى بىلەن ۋەزىيەت توغرىسىدىكى گەپ - سۆزلەر توگەللەنگەندەك بولدى.

— ھە، قېنى گۆھەردىن ئۇستا، خەتنىسى قىلىنىدىغان ئوغۇللىرى، — سەمەتھاجى گۆھەردىن ئۇستىغا قارىدى.

گۆھەردىن ئۇستا ھويلىدا ئاغىنىلىرى بىلەن ئويناپ يۈرگەن توختىنى چاقىرىپ ئۇنىڭغا ئۆي ئىچىدىكى چوڭلارغا سالام بېرىشنى ئېيتتى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم! — توختى ئۆي ئىچىگە كىرىپ چوڭلارغا تۆرگۈنلۈك بىلەن سالام بەردى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئىسمىڭ نېمە ئوغۇل؟ — سەمەتهاجى بالىغا سەپسالغاچ، سورىدى.

— ئىسمىم توختى.

— قانچە ياشقا كىردىڭ؟

— بەش ياشقا.

— ھىم، خېلى تۆرگۈن بالا بوپسەن، چوڭ بولغاندا نېمە ئىش قىلاي دەيسەن؟

— تۆمۈرچى بولىمەن.

— ھا - ھا - ھا! — سەمەتهاجى ۋە باشقىلارمۇ يەڭگىل كۈلۈپ قويدى، — مال ئىگىسىنى تارتمىسا گۆشى ھارام دېگەن شۇ- دە! گۆھەردىن ئۇستا، ئوغۇللىرى خېلى تىمەن چوڭ بوپتۇ، بالىنى ئوقۇتاي دەملا ياكى ھۈنەر ئۆگىتەي دەملا!

گۆھەردىن ئۇستا كۆڭلىدە سەمەتهاجىغا نارازى بولۇپ «تىلىڭغا تاش» دەپ ئويلىدى. ئۇ ئوغلىغا «تىل تېگىش» تىن بەكمۇ ئەنسىرەيتتى. ئۇ ئۆزىنى توختىتىپ:

— ئوغلىمىز ساق - سالامەت بەش ياشقا توشتى. ئىنشائاللا، تەڭرى ئۆمرىنى بەرسە ئۇنى يارامىلىق قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىققىدىغان ئارزۇيۇم بار. مانا، بالا ھەرقايسىلىرىنىڭ ئالدىلىرىدا ھازىر بولۇپ تۇرۇپتۇ، بىزدە «ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە، ئەلنىڭ بالىسى بول» دەيدىغان گەپ بار. ھەرقايسىلىرى يۇرتىمىزنىڭ مۆتىۋەرلىرى، ئەقىل ئۆگىتىشسىلە! — دېدى.

— ئوقۇتۇپ موللا قىلسىلا! — دېدى خاتىپ ئاخۇن

ئابدۇكېرىم.

— سودىغا سالسىلا، يەتتە ئىقلىمنى ئايلىنىپ يۇرت كۆردۇ، ئالتۇن - كۈمۈش يىغالايدۇ، ئالەم كېزىپ كۆزى ئېچىلىدۇ، — دېدى ئىمىنباي.

— شۆتاڭدا① ئوقۇتۇپ ئەمەلدار قىلسىلىمۇ بولىدۇ، گۆھەردىن ئۇستا، — دېدى قارىھاجى ئىمام.

باشقىلارنىڭ گەپلىرىنى بىرھازا تىڭشىغان سەمەتھاجى ئۇزۇن قارا ساقىلىنى تۇتاملاپ سىيرىپ ئولتۇرۇپ گەپكە كىرىشتى:

ئوغۇل بالا ھۈنەرلىك، ئوقۇمۇشلۇق، پۇلدار بولۇپ ئۆتسە بۇ جاھاندا نامدار بولۇپ ياشايدۇ. ئەڭ مۇھىمى، مۇسۇلمان بەندە ئالدى بىلەن دىن يولىنى تۇتۇشى، تەقۋا بولۇشى، ئاندىن پۇل تېپىپ، مۇسۇلمانچىلىقنىڭ بەش پەرزىنىڭ بىرى بولغان ھەج - ھەرەم قىلىشى كېرەك. مۇشۇنىڭدا ئاندىن ئۆمرىنى زايە قىلمىغان بولىدۇ، قانداق دېدىم بۇرادەرلەر؟

— ھەق گەپ!

— ئالتۇندەك گەپ قىلدىلا سەمەتھاجىم، ئالتۇندەك گەپ!

— ھېكمەت دېگەن مانا شۇ!

سورۇندىكىلەر سەمەتھاجىنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى بىر ئېغىزدىن تەستىقلاشتى. گۆھەردىن ئۇستىمۇ پەگاھتا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇردى.

— سەمەتھاجىمدىن سورىۋالىدىغان بىر گەپ بار ئىدى، — دېدى سۇپىنىڭ لېۋىدىرەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرغان ئەسمەتۇللا ئاغا.

— خوش، نېمە گەپتى ئۇزى، سورىسىلا، — سەمەتھاجى ساقىلىنى تۇتاملاپ سىيرىپ ئولتۇرغاچ ئەسمەتۇللا ئاغىغا قارىدى.

ئىلگىرى ئۆتكەن ئۆلىمالىرىمىزدىن بىرى يېزىپ قالدۇرغان

---

① شۆتاڭ — خەنزۇچە مەكتەپ — ئا.

نادىر كىتابتا «بۇ دىن دالى دۇنيا دالى قارىشىدۇر»[1] دېگەن بىر مىسرا بارلىقى ئېسىمدە. سىلىنىڭ بايا ئېيتقان گەپلىرىگە قارىغاندا، ئادەملەر ھەم دىن يولىغا، ھەم دۇنيا يىغىش يولىغا تەڭ ئاتلىنىشى كېرەكتەك قىلىدۇ. بۇ ئىككى يول بىر ـ بىرىگە قارشى ئەمەسمىدۇ؟

سەمەتھاجى خېلى تېرەن مولللاردىن يەنى گۇچۇك دائىرىسىدە قازىلىق قىلىۋاتقان ئۆلىما ئادەم بولسىمۇ، ئەسمەتۇللا ئاغا سورىغان سوئالغا بىردەم تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى ۋە بىرھازا ساقىلىنى تۇتامداپ سىيرىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن:

ــ ئاخىرەت ئۈچۈن مۇسۇلمانغا تەقۋادار بولماق زۆرۈر، تىرىكچىلىك ئۈچۈن مال ـ دۇنيا يىغمايمۇ بولمايدۇ، ئەلۋەتتە، ــ دېگەچ گۆھەردىن ئۇستىغا قارىدى، ــ بۇ بۇرادىرىمىز كىم بولىدۇ ئۆزى؟

ــ بۇ موللا ئاغىمىزنىڭ ئىسمى ئەسمەتۇللا، مېنىڭ بىر نەۋرە ئاغام بولىدۇ، تۇرپاندىن كېلىشى، ــ دېدى گۆھەردىن ئۇستا.

ــ ياخشى، ئۆزىمۇ موللا سۈپەت ئادەمكەن، ئىلمىمۇ خېلى تېرەن ئوخشايدۇ، ــ دېدى سەمەتھاجى ئەسمەتۇللا ئاغىغا سىنچىلاپ قارىغاچ، ــ سىلى نەدە ئىلىم تەھسىل قىلغان ئىدىلە؟

ئەسمەتۇللا ئاغا «مەن لۈكچۈن مەدرىسەسىدە ئوقۇغان»

---

[1] بۇ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مىسراسى. بۇ سۆز ئويۇنى قىلىش ئارقىلىق مەنە يېشىپ بېرىلگەن مىسرا يەنى«دىن» سۆزىدىكى «د» بىلەن «دۇنيا» سۆزىدىكى «د» ھەرپى ئەرەبچىدە «دال» ئوقۇلىدۇ. مەنىسى: دىن يولىنى تۇتساڭ دۇنيا يولى قالىدۇ. دۇنيا يىغساڭ دىن يولىغا تولۇق ماڭالمايسەن، دېمەكچى.

دېمەكچىدى، لېكىن ئۆزىنىڭ تېگى - تەكتىنىڭ سېزىلىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ:
— مەن ئاتامدا ئوقۇغان، — دەپ يالغان ئېيتتى.
ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ نەزەرىدە، گەرچە يالغان ئېيتىش گۇناھ بولسىمۇ، ئەمما بەزىدە پايدىلىق يالغاننى ئېيتمايمۇ بولمايتتى.
— ھىم، ياخشى،— دېدى سەمەتھاجى دىمىقىنى قاققاندەك قىلىپ.
— ئاتىلىرىنىڭ ئىسىم - شەرىپى كىم بولغىيدى؟ — خېلىدىن بېرى گەپ قىلماي ئولتۇرغان قارىھاجى ئىمام سوراپ قالدى.
— ئاتامنىڭ ئىسمى سابىت ئاخۇن،— دېدى ئەسمەتۇللا ئاغا يەنە بىر يالغاننى توقۇپ.
— سابىت ئاخۇن...... سابىت ئاخۇن......— دەپ تەكرارلىدى قارىھاجى، — ئەجەب ئاڭلىمىغان ئىسىمكىنا بۇ؟ سىلى تۇرپاننىڭ نەرىدىن؟— قارىھاجى ئىنچىكىلەپ سورىدى. بۇ ئادەمنىڭ مۇنداق ئىنچىكىلەپ سورىشىدا سەۋەب بار ئىدى. قارىھاجى ئەسلىي تۇرپان شەھەر ئىچىدىن بولۇپ، يېقىندىلا گۇچۇڭغا چىقىپ تۇرۇپ قالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ ئاجايىپ مۇڭلۇق قىرائىتى بىلەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ ھوجۇدىنى لەرزىگە كەلتۈرەلەيتتى. ئۇ يېتىشكەن قارىي قۇرئان بولۇپ، تۇرپان شەھىرىدىكى بىر مەسچىتتە ئىمام ئىدى. گەرچە بۇ ئادەم خېلىلا ئىلىملىك بولسىمۇ، ئەپسۇس، قىمارغا بەكمۇ ھېرىسمەن ئىدى. ئۇ كۈندۈزلىرى ئۆيىدە، مەھەللە - كويدا يۈرۈپ، بەش ۋاق ناماز ۋاقتىدا مەسچىتتە ئىمامەتچىلىك قىلىپمۇ، كېچىسى «ئۆيماندەك» دېگەن يەردە بولىدىغان قىمار سورۇنىغا كىرەتتى. ئۇ بۇ ئادىتىنى ھەرگىزمۇ تاشلىۋېتەلمىدى. خۇددى «مەسچىتنىڭ مورىسى يوق، ئادەتنىڭ دورىسى يوق» دېگەندەك، قىمارۋازلىق ئۇنىڭ ئادىتىگە

ئايلانغان شۇ مەزگىللەردە، بىر كېچىسى ئۇيماندەگىدىكى قىمار تاگغا سوزۇلۇپ كەتتى. قارىھاجى بۇ كېچە ئامەتتىن مەھرۇم بولۇپ، ئۇتتۇرۇپ قاقسەنەم بولۇپ كەتتى. «يىقىلغان چېلىشقا تويماپتۇ» دېگەندەك، «مانا ئۇتتۇۋالىمەن، ئەنە ئۇتىمەن» بىلەن ناماز ۋاقتىغا يەتتى. تۇيۇقسىز ئەتراپ مەسچىتتە ئۇرۇلغان تاك - تاك ئاۋازىدىن چۆچۈگەن قارىھاجى ئۇپۇل - توپۇللا تۆت ئوشۇقنى تاشلاپ، ئۆزى ئىمامەتچىلىك قىلىدىغان مەسچىت تامان يۈرگۈردى. ئالمان - تالمان تاھارەت ئېلىپلا مېھرابقا چىقتى. ناماز باشلاندى، باشلاندى - يۇ، بىرىنچى رەكەت نامازنىڭ تۇنجى سەجدىسىگە باش قويغان قارىھاجى ئۇيقۇغا ئەسىر بولۇپ قالدى. ئىمامغا ئىقتىدا قىلىپ سەجدىگە چۈشكەن نامازخانلار «سۇبھاناللا، سۇبھاناللا» دەپ قايتا - قايتا پىچىرلاپ باقتى. لېكىن، ئىمامنىڭ «ئاللاھۇ ئەكبەر» دەپ سەجدىدىن باش كۆتۈرگىنىنى سەزمىدى. ئۇلار يەنە بىرقانچە رەتتىن «سۇبھاناللا» دەپ پىچىرلاپ بېقىشتى- يۇ، ئىمامنىڭ سەجدىدىن باش كۆتۈرگىنىنى زىنھار سېزىشمىدى. قېنى قىزىقراق نامازخاندىن بىر - ئىككىسى ناماز قائىدىسىنىڭ بۇزۇلۇشىغا قارىماي بېشىنى كۆتۈرۈپ مېھراب تەرەپكە قارىدى، ئىمام يېنىك خورەك تارتىۋاتاتتى...... نامازخانلار ئىلگىرى - كېيىن سەجدىدىن باشلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ، ئىمامنىڭ ئۇخلاپ قالغىنىنى كۆرۈپ غۇدۇراشقا باشلىدى. شۇ ئەسنادا ئىمام تۇيۇقسىزلا، خۇددى كۆلدە سۇغا چۆمۈلۈۋېتىپ چۆكۈپ چىققان بالىلارغا ئوخشاش سەجدىدىن باش كۆتۈردى. باش كۆتۈردى - يۇ، «ئاللاھۇئەكبەر» دېيىشنىڭ ئورنىغا، «دەتتىكام!» دەپ تووۋلاپ سالدى! مەسچىتتە ئاۋۋال كۈلكە، ئارقىدىن غۇدۇراش باشلاندى. ئىمان ئىشنى بۇزۇپ قويغانلىقىنى سەزدى - دە، يەردىن قۇيۇنتاز كۆتۈرۈلگەندەك تېزلىكتە ئورنىدىن تۇرۇپ، غۇيۇلدىغىنىچە مەسچىتتىن چىقىپ، ئۆزىنى تۈن قاراڭغۇسىغا

ئاتتى...... قارىھاجى ئاتالغان بۇ ئادەم شۇ يىتكىنىچە تۇرپان شەھىرىدىن يوقىلىپ، گۇچۇڭدا پەيدا بولىدى. گۇچۇڭدا ئۇ ئۆزىنىڭ دىللارنى ئەزگۈدەك مۇڭلۇق قىرائىتىنىڭ كۈچى بىلەن ئۇستەك بويىدىكى چوڭ مەسچىتكە ئىمام بولۇپ قالدى......

گۇچۇڭ تەۋەلىكىدە ئۇنى تونۇيدىغان ئادەم چىقمىدى. لېكىن، ئۇ تۇرپان تەۋەسىدىكى ئەھلى ئۇلىمەلەرنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تونۇغاچقا، ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ «مەن تۇرپاندىكى سابىت ئاخۇننىڭ بالىسى، ئاتامدا ئوقۇغانمەن» دېگىنىگە شۈبھىلىنىپ، تەپسىلىي سوراپ كەتكىنى ئىدى.

ئەسمەتۇللا ئاغا ئۇنىڭ شۈبھىلەنگىنىنى سېزىپ، يەنە بىر رەت يالغان ئېيتتى.

بىزنىڭ تېگىمىز تۇرپانلىق، ئاتام كېيىنچە ئۆيىمىزنى توقسۇنىنىڭ قاغىچاق دېگەن يېرىگە كۆچۈرۈپ كېتىپتىكەن.

— مۇنداق دېسىلە، — دېدى قارىھاجىنىڭ كۆڭلى ئەمدى ئىزىغا چۈشكەندەك بولۇپ، ئۇ ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ ئۆزىنىڭ تېگىنى بىلىپ قالىدىغان بىرەر ئادەم بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەنىدى.

— بالىنى بىرەر موللىغا بېرەلا، گۆھەردىن ئۇستا؟ — دېدى سەمەتھاجى.

— ئەسلىدە ھەرقايسىلىرىغا ئوغلۇم توختىنى «گۆشى سىزنىڭ، ئۇستىخىنى مېنىڭ» ① دېگەن قائىدە بويىچە تۇتۇپ بېرەي دەپ ئويلاپ يۈرۈۋىدىم. ئەسمەتۇللا ئاغام يۇرتتىن چىقىپ قالدى. بۇ ئادەمگە يۇرتىمىز گۇچۇڭ يېقىپ قالغان ئوخشايدۇ، بىر مەزگىل تۇرىدىغان چېغى، بالىنىڭ ساۋاتىنى مەن چىقىرىپ قوياي دەۋاتىدۇ، — دېدى گۆھەردىن ئۇستا تەۋرۇ بىلەن.

---

① بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئاتا - ئانىلار بالىلىرىنى موللىغا ئوقۇتقىلى بەرگەندە شۇنداق دەيتتى — ئا.

— ياخشى بوپتۇ، — دېيىشتى سورۇندىكىلەر بىر ئېغىزدىن.

خېلىدىن بېرى گەپ قىلماي ئولتۇرغان دىلى ئاخۇن سىنچى كۆزلىرى بىلەن ئەسمەتۇللا ئاغىغا قاراپ ئېغىز ئاچتى.

— گۆھەردىن ئۈستىنىڭ ئوغلى توختىنى سىلى ئوقۇتىدىغان بولدىلىمۇ بۇرادەر؟

— نەۋرە ئىنىمنىڭ كۆڭلىنى دەپ توختىنىڭ ساۋاتىنى چىقىرىپ قوياي دەيمەن.

— بۇ بالىنىڭ دىتىنى دەڭسەپ كۆردىلىمكىن؟ ئۇيغۇرلاردا «بالىڭنىڭ ئوينىشىغا باق، قازىنىڭنىڭ قاينىشىغا باق» دېگەن گەپ بارغۇ؟

— دەڭسەپ كۆردۈم، توختى زېرەك، ئەقىللىق، چىدامچان، غەيرەتلىك بالا ئىكەن. «موللا ئوقۇپ يەر، قاغا چوقۇپ يەر» دېگەندەك، ئەگەر موللىلىققا يېتىپ قالسا ئوقۇپ يەر، ھۈنەردە يېتىلىپ قالسا، ئىنشائاللا، شۇ ھۈنەرنىڭ ھورىدا ياشار. سەمەتھاجىم بايا ئوبدان گەپ قىلدى. تىرىكچىلىك ئۈچۈن پۇل تاپماي بولمايدۇ. كىشىگە خار بولماي ياشاش ئۈچۈن ھۈنەرلىك بولماي بولمايدۇ. بىزدە:«باي — يۇرتنىڭ ئوزۇقى» باتۇر — يۇرتنىڭ قوزۇقى» دەيدىغان گەپ بار، — دېدى ئەسمەتۇللا ئاغا. ئۇ بايا دەرۋازا تۈۋىدە مېھمانلار بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشكەندە، دىلى ئاخۇننىڭ يېتىلگەن بىر جانباز ئىكەنلىكىنى پەملىگەنىدى. دىلى ئاخۇننىڭ بايامقى سۆزلىرىدىنمۇ بىرەر مەنىنى سەزگەندەك قىلغان ئەسمەتۇللا ئاغا سۆزىنىڭ ئاخىرىنى ماقال - تەمسىل بىلەن چۈشۈرگەنىدى.

سىنچى دىلى ئاخۇن ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ تېرەن موللا، سەزگۈر، زېرەك ئادەم ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭ گەپ - سۆزلىرىدىن، بەرگەن جاۋابىدىن سېزىپ، بېشىنى لىڭشىتىپ، قايىللىقىنى

بىلدۈردى. سەمەتھاجىمۇ ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ دانىشمەن ئادەم ئىكەنلىكىنى پەملىگەن بولسىمۇ، ئانچە چىراي ئاچماي ئولتۇرغانىدى. چۈنكى، «ئىككى قوشقارنىڭ بېشى بىر قازاندا قاينىمايدۇ» غانلىقى ئايان ئىدى. لېكىن، ئەسمەتۇللا ئاغا سۆز ئارىسىدا سەمەتھاجىنىڭ باياىقى سۆزىنىڭ توغرىلىقىنى تىلغا ئېلىپ ئۆتكىنىگە قاراپ، ئۇنىڭمۇ بۇ ئادەمگە قايىللىقى ئېشىپ، چىرايى ئېچىلدى. مانا مۇشۇ چاي داستىخىنى ئۈستىدىكى قىسقىغىنە سۆھبەتتە بۇ بىرقانچە مۆتىۋەرنىڭ نەزەرىدە پەگاھ تەرەپتە ئولتۇرغان ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ سىيماسى بارا - بارا يۈكسىلىپ باردى. بۇرۇنقى ئۆلىمالىرىمىزدىن بىرى مۇشۇنداق كەيپىياتقا بېغىشلاپ، مۇنداق ئىككى مىسرا يېزىپ قالدۇرغانىكەن.

گەر ئالىمنىڭ ئورنى پەگاھ بولسا، كۆر،
بۇ تۆر بولدى پەگاھ، پەگاھ بولدى تۆر[1].

چاي داستىخىنى يىغىلىپ قايتىدىن سېلىندى. داستىخانغا گۆھەردىن ئۇستا ئۆز قولى بىلەن ئەتكەن پولۇ تارتىلدى. سەمەتھاجىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان پولۇغا قوينىڭ يانپاش گۆشى، ئىمىنباي بىلەن دىڭ ئاخۇن ئالدىغا قويۇلغان پولۇغا باش ئىلىك، ئابدۇكېرىم ئاخۇن بىلەن قارىھاجىنىڭ ئالدىغا قويۇلغان پولۇغا ئوتتۇرا ئىلىك بېسىلغانىدى. قالغان مېھمانلارغىمۇ تېگىشلىك رەۋەشتە گۆش بېسىلىپ تاۋاق تارتىلدى. مېھمانلار يانلىرىدىن قەلەمتىراچلىرىنى چىقىرىپ پولۇغا بېسىلغان گۆشلەرنى پارچىلاشقا باشلىغاندا، سەمەتھاجى ئالدىدىكى تاۋاققا بېسىلغان يانپاش گۆشتىن بىر پارچىنى ئىككى قوللاپ ئەسمەتۇللا ئاغىغا سۇندى.

---

① «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىن.

مەرىكە سورۇنلىرىدا قوينىڭ يانپاش گۆشى ئەزەلدىن ئەڭ ھۆرمەتلىك ئادەمنىڭ ئالدىغا قويۇلاتتى. ئەسمتۇللا ئاغا گۆشنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ «ھەشقاللا» دېدى. مېھمانلار ئاشقا بېقىشتى.

داستىخان يىغىلىشتىن ئىلگىرى يەنە ھەربىر مېھماننىڭ ئالدىغا يۇمشاق ناننىڭ ئۈستىگە بىر پارچىدىن پىششىق گۆش بېسىلغان «زەللە» قويۇلدى. مېھمانلار پاتىھە قىلىشىپ داستىخاندىن ياندى. دىڭ ئاخۇن ھويلىغا چىققاندا قولىدىكى زەللىنى ئويناپ يۈرگەن باللارنىڭ بىرىگە تۇتقۇزۇپ، گۆھەردىن ئۇستا ۋە ئەسمتۇللا ئاغا بىلەن خوشلىشىپ ياندى. سەمەتھاجىمۇ خوشلاشقاندا ئەسمتۇللا ئاغىنى ئۆيىگە تەكلىپ قىلىپ ياندى.

× × ×

مېھمانلار ئۇزىغاندىن كېيىن ھاشىخان مۆتىۋەرلەرگە داستىخان راسلىغان شۇ ئۆيگە توختىنى ئاتاپ تىككەن يېڭى يوتقان - كۆرپىنى سالدى. توختى ئىشتىنىنى ئۆزى سېلىپ ئورۇنغا ياتتى. ئۇنىڭدا نە خۇدۇكسىرەش، نە قورقۇش ئالامەتلىرى كۆرۈلمەيتتى. تونۇگۈندىن بېرى ساتتار، قادىر ۋە مەمەت ئاغىنىلىرى خەتنىگە قىلسا ئۇنداق ئاغرىيدۇ، مۇنداق ئاغرىيدۇ، دەپمۇ باققاندى (بۇ باللار توختىدىن 2 — 3 ياش چوڭ بولۇپ، خەتنىسى قىلىنىپ بولغان). لېكىن، توختى ئۇ گەپلەردىن ئانچە «ئۈركۈپ» كەتمىدى. ئۇنىڭ يادىدا ئاتىسى گۆھەردىن ئۇستىنىڭ «ئوغۇل بالا چىداملىق بولۇشى كېرەك. ئوغۇل بالا قورقۇنچاق بولسا ئوغۇل بالا ھېسابلانمايدۇ» دېگەن گېپى مەھكەم ساقلانغانىدى. ئۇ كىچىك چېغىدىن تارتىپلا مۇدۇرۇپ - يىقىلىپ كەتسىمۇ، پۇت - قوللىرى قاناپ كەتسىمۇ يىغلىمايتتى. يىقىلسا ئورنىدىن ئۆزى تۇراتتى......

ئەسمەتۇللا ئاغا قومۇش قىسقۇچ ۋە ئۇستۇرىسىنى بىر پارچە پاكىز لاتىغا ئوراپ كۆتۈرۈپ كىردى. ئۇ توختى ياتقان يەرگە كېلىپ ئەپلىك جايلىشىپ ئولتۇردى ـ دە، يوتقاننى ئېچىپ توختىنىڭ «چۇمىسى»نىڭ ئۇچىنى سىلاپ تۇرۇپ«قورقما بالام، ھېچ ئىش يوق، ئاغرىمايدۇ جۇمۇ» دېدى. ساتتار، قادىر، مۇھەممەتلەر پەگاھتا قارىشىپ تۇراتتى. گۆھەردىن ئۇستا ھويلىغا چىقىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئەر تۇغقانلىرىدىن بىر ـ ئىككىسى ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ يېنىدا ياردەملىشىشكە تەييار تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بىرىنىڭ قولىدا پىشۇرۇلغان توخۇ تۇخۇمى ئاقلىنىپ تەييارلانغانىدى. ئەسمەتۇللا ئاغا شىپالىق قوللىرى بىلەن توختىنىڭ چۇمىسىنىڭ ئۇچىنى قومۇش قىسقۇچ بىلەن قىسىپ تۇرۇپ ئىتتىك بىلەنگەن ئۇستىرا بىلەن شارتلا قىلىپ ئازراق تېرىسىنى كەستى. «چىم» قىلغاننى سەزگەن توختىنىڭ چىرايى سەل تاتىرىپ توختىدى، لېكىن ئۇ يىغلىمىدى. تۇخۇم تۇتۇپ تۇرغان كىشى تۇخۇمنى توختىنىڭ ئاغزىغا سالدى. شۇ ئەسنادا يەنە بىر ئەر تۇغقان كۆيدۈرۈلگەن پاختا كۈيۈندىسىنى تەخسىدە ئېلىپ كېلىۋىدى، ئەسمەتۇللا ئاغا ئۇنىڭدىن بىر چىمدىم ئېلىپ توختىنىڭ چۇمىسىنى كەسكەن يەرگە بېسىپ، قاننى توختاتتى. توختىنىڭ پەگاھتا قارىشىپ تۇرغان ئاغىنىلىرى ئۇنىڭ «پىڭگىدە» ئاۋاز چىقارمىغىنىنى كۆرۈپ، ھەيرانلىقتا كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىشىپ تۇرۇشتى. سۈننەت قىلىش ئاخىرلاشتى. گۆھەردىن ئۇستا ئايالى ھاشىخان بىلەن ئۆيگە كىرىپ، پەتنۇسقا سېلىنغان بىر كىيىملىك رەخت ۋە رەختنىڭ ئۈستىگە قويۇلغان ئازراق پۇل بىلەن ئۆزلىرىنىڭ رەھمىتىنى بىلدۈردى. ئەسمەتۇللا ئاغا دۇئاغا قول كۆتۈرۈۋىدى، باشقىلارمۇ ئەگەشتى. دۇئادىن كېيىن ئەسمەتۇللا ئاغا رەخت ئۈستىدىكى پۇلنى توختىنىڭ قولىغا تۇتقۇزدى ۋە ئۆزرە ئېيتىپ

رەختنى هاشىخانغا قايتۇردى. چۈنكى، ئەسمتۇللا ئاغا مۇشۇ هويلىدا يېتىپ قوپۇپ، ئۇلار بىلەن بىر ئائىلە كىشلىرىدەك بولۇپ قالغانىدى.

چوڭلار ئۆيدىن چىقىپ كېتىشى بىلەنلا ساتتار، قادىر، مۇهەممەتلەر توختىنىڭ چۆرىسگە ئولاشتى.

ئىككىنچى باب

يېتىمنىڭ قاياشى يېتىم

ئارىدىن ئۈچ يىل ئۆتتى. بەشىنچى ئاي كىرىشى بىلەن دەل - دەرەخلەر باراقسانلاشتى، غول ئېقىن ئىچىدىكى چىملىق - سازلىقلار يېشىل مەخمەلگە ئوراندى. دەرەخلىقلەردە كاككۇكلار تىنماي سايرىشاتتى. مەھەللە - كويدا كىچىك ئوغۇل باللار تال چىۋىقلارنى ئات ئېتىپ قىيغىتىشىپ ئويناشسا، كىچىك قىزلار سۆگەت نوتىلىرىنىڭ يۇمران پوستلىرىنى سويۇۋېلىپ چاچ ياساپ ئويناشماقتا. دېھقانلارنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغۇدىن قولى بوشىغاندەك، گۆھەردىن ئۇستىمۇ ساپان چىشى، تىرنا - سۆرەم، كەتمەن - ئوتىغۇچىلارنى ياساش، رېمونت قىلىشتەك ئىشلارنىڭ جىددىيچىلىكىدىن سەل ئارا - چولا بولۇپ قالغان مەزگىلى ئىدى.

تاڭغا يېقىن سىم - سىم ياغقان يامغۇر ھاۋانى نەمخۇش قىلغانىدى. چاشگاھ ۋاقتى بىلەن ھاۋا سۈزۈلۈپ، كۆن پارقىراپ چىقتى، كەڭ تەبىئەت خۇددى يۇيۇنۇپ - تارانغان قىزدەك تۇسكە كىرىپ، كىشى كۆڭلىنى سۆيۈندۈرەتتى.

ناشتىدىن كېيىن گۆھەردىن ئۇستا قوتاندىكى ئىككى قويغا بوغۇز تۆكۈپ بېرىپ قولىنى يۇيۇپ بولۇپ، بىرنېمىنى خىيال قىلغاندەك ھويلىدا ئۇياقتىن - بۇياققا مېڭىپ يۈرەتتى. ئۆستەڭ بويلىرىنى ئايلىنىپ كىرگەن ئەسمەتۇللا ئاغا گۆھەردىن ئۇستىغا قاراپ:

— گۆھەردىن ئۇستا، بۇگۈن ھاۋا ناھايىتى ياخشىكەن، غول بويىلىرىنى بىردەم ئايلىنىپ كېلەيلىمۇ؟— دېدى.

— ماقۇل، ئەسمەتۇللا ئاغا، بارساق بارايلى، ئەتىيازنىڭ پەيزىنى سۈرمەكمۇ بىر ھۇزۇر،— گۆھەردىن ئۇستا شۇنداق دېگەچ، ئۆيگە كىرىپ تۇرپان ئاستانىدە توقۇلغان يوللۇق پالازدىن بىرنى قاتلاپ قولتۇقىغا قىستۇرۇپ چىقتى،— بىردەم - يېرىمدەم ئولتۇرۇپ ئارام ئالساق يەرگە سېلىپ ئولتۇرارمىز دەپ ئېلىۋالدىمغۇ، بۇ پالازنى؟

ياخشى قىپلا،— ئەسمەتۇللا ئاغا قىسقىلا جاۋاب بەردى.

ئىككى بۇرادەر ھويلىدىن سىرتقا چىقىشتى. دەرۋازا ئالدىدا توختى ئاغىنىسى ساتتار بىلەن چىپاق① ئويناپ ئولتۇراتتى. توختى ئاتىسى گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ئۇستازى ئەسمەتۇللا ئاغىنىنىڭ بىر ياققا ماڭغانلىقىنى بىلىپ:

— ئاتا، نەگە ماڭدىڭلار؟— دەپ سورىدى.

— غول بويىلىرىنى ئايلىنىپ كېلەيلى دەپ چىقتۇق.

— بىزمۇ بىرگە بارايلىمۇ؟

— گۆھەردىن ئۇستا ئەسمەتۇللا ئاغىغا قارىدى، چۈنكى گۆھەردىن ئۇستىنىڭ پەمىچە، ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ غول بويىدىكى خالىي يەردە پاراڭلاشقۇسى باردەك ئىدى. ئەسمەتۇللا ئاغا ئىككى - ئۈچ كۈن ئىلگىرى جىمجىتلا يوقاپ كېتىپ، ئىككى كۈن ئۆتكەندە يەنە پەيدا بولۇپ قالغانىدى. ئەسمەتۇللا ئاغا باش لىڭشىتىپ قويدى. توختى بىلەن ساتتار چوڭلارنىڭ ئالدىدا غول تامان سوزۇلغان يولدا يۈگۈرۈشۈپ كەتتى.

---

① ئەتىياز كۈنلىرى باللار سۆگەت نوتىلىرىدىن قىسقا - قىسقا قىلىپ كېسىۋالغان ياغاچلىرىنى قولىنىڭ دۈمبىسىگە قويۇپ ئاسمانغا ئېتىپ، قولىنىڭ ئالقىنى بىلەن تۇتۇپ ئوينايدىغان ئويۇن. بۇ قىسقا ياغاچلار قويغا سىمۋول قىلىنغان بولۇپ، ئاردا ئاچماق ياغاچ قوشقار ھېسابلىنىدۇ. قوشقار بىرقانچە قويغا ھېسابلىنىدىغان، تۇتۇپ ئوينايدىغان ئويۇن — ئا.

ئەسمتۇللا ئاغا گەپكە ئېغىز ئاچتى:

— گۆھەردىن ئۇستا، مەن بىر مەزگىل ئۆزۈمنى دالدىغا ئېلىپ تۇرايمىكىن دەيمەن.

— نېمىش بولدى ئەسمتۇللا ئاغا؟

— ھازىرچە بىرەر ئىش بولغىنى يوق، «سۇ كەلگۈچە توغان سال» دەپتىكەن.

— بىرەر خەۋەر، شەپە ئاڭلاپ قالدىڭىزمۇ؟

— ئالدىنقى جۇمە كۈنى بازار ئارىلاپ يۈرگىنىمدە، رەستىدە لۈكچۈن ۋاڭىنىڭ كاھىلىرىدىن ئىككىسىنى كۆرۈپ قالدىم، ئۇلار چوقۇم مېنى ئىزدەپ تىمىسقىلاپ يۈرگەن نېمە، تايىنلىق.

— «گۇمان ئىماننى قاچۇرار» دەپتىكەن، بىھۇدە شۈبھىلىنىپ يۈرمىسىلە.

— ياق، كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرىدۇ. ئۇلار چوقۇم مېنى ئىزدەپ كەلگەن نېمىلەر.

گۆھەردىن ئۇستا سەل ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى، ئەسمتۇللا ئاغا تۆت - بەش قەدەمچە ئىلگىرى كەتتى.

— ئەگەر سىلىنى بۇرۇنقى خىزمەتلىرىگە قويغىلى ئىزدەپ كەلگەن بولسىچۇ؟

— مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى مەن ئادالەت ياقلايمەن، دەپ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلارنىڭ دۇمبىقىنى چالغانىدىم. ئوردا مېنى «كۆزگە قادالغان مىخ» ھېسابلاپ، ھەپسىگە ئالماق بولغاندا، بۇ ئىش ماڭا ئالدىن تۇيۇق بولۇپ قېلىپ، لۈنچۈندىن قېچىپ چىققانىدىم، ئوردىدىكىلەر قارا سانىغان ئادەمنى ئامان قويمايدۇ.

گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ئەسمتۇللا ئاغا بىردەم جىم - جىم مېڭىشتى. گۆھەردىن ئۇستىنىڭ بۇ بۇرادەردىن ئايرىلغۇسى يوق ئىدى. ئەسمتۇللا قولى گۈل، كۆپ ئىقتىدارلىق ئادەم بولۇپ،

كۆندۈزلىرى گۆھەردىن ئۇستىنىغا ھەمدەملىشىپ تۆمۈرچىلىك قىلسا، ئەتىسى - ئاخشىمى ئوغلى توختىنىغا ساۋاق بېرەتتى. توختىنىغا دىنىي ساۋاق، ھېساب، ئەرەب، پارس تىلى، شېئىرىيەت قاتارلىقلاردىن تەلىم بېرىپلا قالماي، ئەڭ مۇھىمى، ئەخلاق - پەزىلەت، ئادەم بولۇش يوللىرىنى خېلى ئوبدانلا ئۆگىتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئەسمەتۇللا ئاغا توختىنىغا پەي سوزۇش، ئات مىنىش شەكلىدە تۇرۇش، قوم خالتىنىغا ئۇرۇش، يەڭگىللىك ماھارىتى قاتارلىق جانبازلىق ھەرىكەتلىرىنى ئەتىسى - ئاخشىمى ئەستايىدىل ئۆگىتىۋاتاتتى؛ چېلىششىنىڭ ياپپاشقا ئېلىش، مۈرە تولغاش، چىرماق سېلىش، كۆتۈرۈپ تاشلاش قاتارلىق پەنتلىرىنىمۇ كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىتىۋاتاتتى. بۇنىڭدىن گۆھەردىن ئۇستا تولىمۇ خۇرسەن ئىدى. گۆھەردىن ئۇستا ئۆزىمۇ چېلىشچى ئادەم بولغاچقا، ئوغلىنىڭ ھەم ساۋاتلىق، ھەم ئاتا ئىزىنى باسقان چېلىشچى بولۇپ يېتىلىشىنى بەكمۇ ئارزۇ قىلاتتى. بالىنى باشقا بىرەر موللىغا بەرسە مۇنداق ئەتراپلىق تەربىيەلىنىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەسمەتۇللا ئاغا گۆھەردىن ئۇستىنىڭ تىرىكچىلىك ئىشلىرىدىمۇ تېپىلغۇسىز بىر ياردەمچى بولۇپ قالغانىدى.

— بىزدىن كۆڭۈللىرى قالدىمۇيا ئەسمەتۇللا ئاغا؟ — گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ئىمكان بار ئەسمەتۇللا ئاغىنى تۇتۇپ قالغۇسى بار ئىدى.

— يوغسۇ، سىلى ماڭا ئۆز ئىنىمدىنمۇ چارە بولۇپ قالدىلا، مۇساپىر بولۇپ يۈرگىنىمدە باشپاناھ بولدىلا، بۇنىڭ ئۈچۈن سىلىگە مىڭ مەرتىۋە رەھمەت - ھەشقاللا ئېيتىشىم كېرەك، شۇغىنىسى، زامان ساڭا باقمىسا سەن زامانغا باق، دەپتىكەن ئۇلۇغلار، جاھان كەگرى بولغان بىلەن ماڭا زامان تار بولۇۋاتىدۇ. لوكچۇن ۋاڭ ئوردىسىنىڭ ئىنسابىنى تىلەپ يۈرگۈچە، ئۆزۈمنىلا

دالدىغا ئېلىپ تۇراي.

گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ئەسمەتۇللا ئاغا يەنە بىردەم جىم - جىم مېڭىشتى.

— نەدىرەك پاناھلىنىپ تۇراي دەيلا؟

ئەسمەتۇللا ئاغا تۆت ئەتراپىغا قارىۋېتىپ:

— نەچچە كۈن ئىلگىرى مەن گۇچۇڭنىڭ چۆرىسى دېگەن يېرىنى ئايلىنىپ كەلدىم، ئۇ يەر كەڭرى كەتكەن چىغلىق، ئوتلاق ئىكەن، شۇ جايدا بىر خۇرجا[1] بىلەن سۆزلىشىپ قويدۇم، ئاشۇ پىنھان جاي ماڭا باب كېلىدىغاندەك تۇرىدۇ. ئۇ يەرگە ئادەم - ئىنسان بەك ئاز بارىدىكەن. شۇ خۇرجانىڭ قويىنى ئاشۇ كەڭرى كەتكەن جاڭگالدا بىر مەزگىل بېقىپ تۇرايمىكىن دېدىم، — دېدى.

گۆھەردىن ئۇستا گەپ قىلىشقا ئاغزىنى ئۆمەللىدى - يۇ، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي ئېغىز ئاچالمىدى. ئۇ نېمىمۇ دېيەلىسۇن؟! زامانىنىڭ پەيلى شۇنداق تۇرسا، ياخشىغا كۈن يوق، يامانغا ئۆلۈم! مىڭلاپ نادان، يۈزلەپ قارامدىن مۇشۇنداق كاتتا ئادەمنىڭ بىرىنىڭ ياشىغىنى ئەلا ئەمەسمۇ؟ ئەمما، بۇ تەڭشەلمىگەن ئالەم ئىكەن، ئوتى بار يەرنىڭ سۈيى يوق، سۈيى بار يەرنىڭ ئوتى يوق ئىكەن!

ئەسمەتۇللا ئاغا گۆھەردىن ئۇستىنىڭ دېيەلمەيۋاتقان بىر گېپىنى ئۆزى ئېيتتى:

— توختى زېرەك، غەيرەتلىك بالا بولغان، بىراق مەن ئامالسىز سىلەردىن ئايرىلىپ كېتىدىغان بولدۇم، ساۋاقنى يېرىم يولدا توختىتىشقا مەجبۇر بولدۇم، مەن چۆرىنگە جايلىشىۋالغاندىن

---

[1] خۇرجا — خەنزۇچە يەر ئىگىسى دېگەن مەنىدە، بۇ سۆز شەرقىي شىنجاڭ رايونىدا ئىستېمال قىلىنىدۇ — ئا.

كېيىن، ئەھۋالغا قاراپ توختىنى يېنىمغا ئەكەلدۈرەرمەن. مەن قويىنى باقىدىغان باينىڭ ئىسمى قۇنانبايكەن، ئەسلىرىدە تۇتسىلا.

گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ئەسمەتۇللا ئاغا سۆزلەشكەچ، ھەر يىلى نورۇز پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدىغان كۆكۈلمەيدانىغا يېتىپ كەلدى. ساتتار بىلەن توختى بۇ يەرگە ئاللىقاچان كېلىپ بولغانىدى. ئۇلار چوڭلارنى ساقلىغاچ چېپاقلىرىنى ئويناپ ئولتۇراتتى.

گۆھەردىن ئۇستا پالازنى يوغان سۆگەتنىڭ ئاستىغا سېلىپ، ئەسمەتۇللا ئاغىنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. ئۇلار پاراڭلاشقاچ ئەتراپتىكى مەنزىرىنى تاماشا قىلىشتى: غول ئېقىن كەڭرى كەتكەن دەرەخلىق ئارىسىدىن ئېقىپ ئۆتەتتى. غول ئېقىننىڭ ئىككى قىرغىقى چىملىق - سازلىق بولۇپ، سازلىق لۆمۈلدەپ تۇراتتى. ئۇ يەر، بۇ يەردە بۇلاق كۆزلىرىدىن سۇلار ۋىلىقلاپ ئۆرلەپ تۇراتتى. غولنىڭ ئىككى ياقىسىدا سۆگەت، قىرچىن، تېرەك، قارىياغاچلار بۈككىدە ئۆسكەن، بەزى جايلاردا ئازغان، بەزى جايلاردا ماڭدار ئۆسكەن بولۇپ، دەرەخلىقتە بۇلبۇل، قارىغوجا، كاككۇك، تاغ قۇشقاچلىرى چاڭىلداپ سايراپ تۇراتتى. غول ئىچى ھەقىقەتەن ياخشى بىر ئارامگاھ ئىدى. گۇچۇڭلۇقلار بۇ غول ئېقىنىدا نورۇز پائالىيىتىدىن تارتىپ ھەرخىل باراۋەتلەرنى ئۆتكۈزۈپ تۇراتتى. بۇ غول ئىچىنى گۇچۇڭنىڭ بىر «جەننىتى» دېيىشكىمۇ بولاتتى.

— ساتتار بىلەن توختىنى چېلىشقا سېلىپ باقايلىمۇ گۆھەردىن ئۇستا؟— ئەسمەتۇللا ئاغا تۇيۇقسىز سوراپ قالدى. ئۇنىڭ خىيالىچە، ئىككى - ئۈچ يىلدىن بۇيان توختىغا ئۆگەتكەن چېلىشىش ماھارەتلىرىدىن بىر «ئىمتىھان» ئېلىپ، بۇ كىچىك شاگىرتىدىن ئايرىلىش ئالدىدا ئۆزىنىڭ ئۇنىڭغا سىڭدۈرگەن ئەجرىنىڭ «ئۈنۈمى» نى كۆرۈپ باققۇسى باردەك قىلاتتى.

— بولىدۇ، مەنمۇ شۇنداقراق خىيالنى سۈرۈپ تۇراتتىم ئەسمەتۇللا ئاغا، ھوي توختى، ساتتار! بېرى كېلىڭلار، باللىرىم! — دەپ توۋلىدى گۆھەردىن ئۈستا.

ساتتار بىلەن توختى قوللىرىدىكى چىپاقلىرىنى چاپىنىنىڭ يانچۇقلىرىغا سالغاچ يۈگۈرۈپ كەلدى.

— نېمىش قىلىمىز ئاتا؟ — سورىدى توختى.

— ئاغىنەڭ بىلەن ئىككىڭلار بىر مەرتەم چېلىشىپ باقامسىلەر؟

توختى بىلەن ساتتار بىر - بىرىگە قارىشىپ قويىدى.

— بېرىڭلار، ئۈچ مەرتەم چېلىشىڭلار، ئىككىدە بىر بويىچە بولسۇن!

توختى بىلەن ساتتار يوتىسىغا باغلاش ئۈچۈن بېلىدىكى پوتىلىرىنى يېشىشتى، پوتا سەل ئۇزۇن كەلگەن بولسىمۇ، ئىككى - ئۈچ ئايلاندۇرۇپ چىگىپ، ئۇچىسىدىكى ئەستەرلىك چاپانلىرىنى سېلىۋېتىپ، چېلىشىپ كەتتى.

ساتار توختىدىن ئىككى ياش چوڭ ئىدى. شۇنىڭغا قارىماي، توختىنىڭ بويى ساتتار بىلەن تەڭ كېلەتتى. قادىر ئىككى ئاي ئىلگىرى ئۆزىنىڭ تۇغقىنى سادىق قارىيدىكى ئوقۇشىنى تاماملاپ، سەھراسىغا قايتقان. مۇھەممەت بىر يىل ئىلگىرىلا بىر باينىڭ مېلىنى بېقىشقا يىللىقچىلىققا كەتكەنىدى. پەقەت مۇشۇ ساتتارلا توختى بىلەن بوش ۋاقىتلىرىدا دائىم بىللە ئويناپ، چېلىشىپ - پوملاقلىشىپ يۈرەتتى.

بىر - بىرىنىڭ پەنت ئۇسۇللىرىنى ئوبدان بىلىشكەن بۇ ئىككى ئاغىنە خېلىغىچە بىر - بىرىنى ئاتالمىدى. ئۇلارنىڭ بۇرۇنلىرىنىڭ ئۈستىدە مونچاقتەك تەرلەر پەيدا بولدى، قولاقلىرىنىڭ ئارقىسىدىن تەرلەر سىرغىدى. كېيىگەن ماتا چامچىلىرى نەملەشتى. ئىككىسى ئالدىغا، كەينىگە ئىتتىرىشىپ

تۇرۇپ تـوختى بىـرلا تولغىنىـپ سـاتتارنى يانپاشقا ئىلىپ يەرگە ئاتتى.

— بارىكـاللا! - بارىكـاللا! چېلىـشچىنىڭ بالىـسى يەنىـلا چېلىـشچى بولىـدىكەن - دە! — بۇ يېگىـدىن قىرقىلغـان ئـون نەچچە قوينى غـول يۇقىرىلاپ هەيـدەپ كەلـگەن روزى قاسـساپ ئىدى. ئۇ قويلىرىنى ئوغلى مامۇتقا قالدۇرۇپ، ئۆزى چوڭ - چوڭ دەسسەپ گۆهەردىن ئۇستا بىلەن ئەسمىتۇللا ئاغا ئولتۇرغان يەرگە كېلىپ:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم! ياخشى تۇردىلامۇ ئەسـمىتۇللا ئاغـا، سالامەتمۇ سەن گۆهەردىن ئاغىنە؟ — دەپ قىزغىن كۆرۈشتى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، بىزلەر ئامان - ئېسەن، ئۆزلىرىچۇ، ئـاغىنە روزاخـۇن؟ — گۆهەردىن ئۇسـتا بىـلەن ئەسـمىتۇللا ئاغـا جاۋابەن سالام قايتۇردى.

— خۇداغا شۈكرى، مۇشۇنچىلىك تۇردۇق.

— بـازاردىن قـوي سـېتىۋالغان ئوخشىمـامسەن، قاسـساپ ئاغىنە؟

— ياقەي، بۇ قويلارنى بىر ئاي ئىلگىرى ئالغانـىدىم، كۆككە بىـر تويغـۇزۇپ ئانـدىن يەم - بوغۇزغـا قويـاي دەپ ئوتلىتىـپ يۈرگىنىم، سىلەرچۇ؟ بۇ يەردە بىـر ئوبـدانلا چېلىـشىش سورۇنى قۇرۇپسىلەرغۇ؟

— ئالدىراش ئىشلار تۈگەپ قولىمىز بوشاپ قاپتۇ، خېلىـدىن بېرى غول تامان ئۆتمەپتىمىز. ئەتىيازنىڭ پەيزىنـى سۈرۈپ باقايلى دەپ كېلىۋىـدۇق، بـالىلارمۇ ئەگەشـتى. شـۇلارنىڭ تاماشـسىنى كـۆرۈپ ئولتـۇردۇق. قانـداق؟ چېلىـشىش خۇمارىـڭ تۇتۇۋاتقـان ئوخشىمامدۇ؟ بەل تۇتۇشۇپ باقامدۇق؟ — گۆهەردىن ئۇستا روزى قاسساپقا چاقچاق قىلدى. گۆهەردىن ئۇستا بىلەن روزاخۇن بىر مەھەللىلىك تەڭتۇشلەردىن ئىدى. ئۇلار كىچىكىدە دائىم بىرگە

چېلىشىپ ئۆينايتتى. چوڭ بولۇپ ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولغاندىن كېيىن، روزى قاسساپ ئۆي ئايرىپ، قاسساپلىق كەسپىگە ماس كېلىدىغان مۇشۇ غول ياقىسىدىكى تۆپىلىككە قورۇ - جاي سېلىپ كېلىۋالغان، تىرىكچىلىك ھەلەكچىلىكىدە بۇ قەدىناسلار كەمدىن - كەم ئۇچرىشىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

روزى قاسساپ ئەسمەتۇللا ئاغىدىن ئەيمەندى بولغاي:

— ئەمدى ئىككىمىز چېلىشىپ يۈرسەك ئەپسىز بولۇر، ئوغۇللىرىمىز چېلىشىپ باقسۇن، — دېدى روزى قاسساپ نېرىراقتا قويلارنى ئوتلىتىۋاتقان ئوغلى مامۇتنى توۋلاپ،— ھاي مامۇت! قويلارنى يانباغىرلىققا ھەيدەپ قويۇپ بېرى كەل!

مامۇت كېلىپ گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ئەسمەتۇللا ئاغىغا سالام بەردى. ئۇ ئاتىسىغا ئوخشاش ئېگىز بوي، شادا پاچاق، قوللىرى ئارىدەك، بېلى ئۇزۇن، مۈرىلىرى كەڭ، بۇرۇتى خەت تارتىپ قالغان ئۆسكىلەڭ بالا ئىدى.

— گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ئوغلى بىلەن چېلىشىپ باق، بىزمۇ كىچىكىمىزدە پات - پات چېلىشىپ ئويناتتۇق، قانداق، چېلىشالامسەن؟ — روزى قاسساپ ئوغلىغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن قارىدى.

— چېلىشىمەن! — مامۇت قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن بۇرنىنى ئېرتىپ قويۇپ، يانغا «چىرت» قىلىپ بىرنى تۈكۈردى.

تۇختى يوتىسىغا ئۆزىنىڭ پوتىسىنى، مامۇت ساتتارنىڭ پوتىسىنى چىگدى. ئىككى بالا چېلىشىشقا ھازىرلاندى.

گۆھەردىن ئۇستا بىردە مەيداندا تۇتۇشۇۋاتقان باللارغا، بىردە ئەسمەتۇللا ئاغىغا قاراپ قوياتتى. ئەسمەتۇللا ئاغا گۆھەردىن ئۇستىنىڭ كۆڭلىدىكى ئەندىشىسىنى چۈشەنگەندەك قىلىپ «ئالدىڭغا قارا» دېگەندەك، ئىما - ئىشارەت قىلدى ۋە مىيىقىدە كۈلۈپ قويۇپ، خاتىرجەم ئولتۇردى.

مامۇت ھەدەپ كۆچەپ توختىنى يەردىن ئۈزۈۋېلىشقا تىرىشاتتى. توختى بولسا مۇرىسىنى مامۇتنىڭ مەيدىسىگە تىرەۋېلىپ، تىرەجىگەن پېتى مامۇتقا ھېچبىر ئىمكان بەرمەيتتى. مامۇت ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىپ، شادا پاچاقلىرىنى ئىشقا سېلىپ، توختىنى ھېلىدىن ـ ھېلىغا چا پۇتلايتتى. لېكىن، مامۇتنىڭ ئورۇق پاچاقلىرى يەرگە قاققان قوزۇقتەك مىقتا تۇرغان توختىنىڭ توم پاچىقىغا تەسىر قىلمايتتى. مامۇت پەنتىنى ئۆزگەرتىپ توختىنى ئالدى ـ ئارقىغا ئىتتىرىپ باقتى. بىراق، توختى مامۇتنىڭ مەيدىسىگە مۇرىسىنى تىرەپ تۇرۇۋېلىپ، خۇددى سەندەل كۆتىكىدەك تەۋرەنمەي تۇرۇۋالدى. مامۇت مۇرە تولغاپ كۆردى، ئوڭ ـ سولغا چايقىدى. پەيتنى پەملەپ تۇرغان توختى مامۇت ئۇنى ئوڭ ـ سولغا چايقىغاندا، شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن يانپاشقا ئېلىپ يەرگە ئۇردى......

ئىككىنچى قېتىمدا توختى مامۇت بىلەن بەل تۇتۇشقان ھامانلا ئۇنى يەردىن كۆتۈرۈپ ئېلىپ خۇددى تاغارنى تاشلىغاندەك چۆرۈۋەتتى. مامۇت يەردىن قاڭقىغاندەكلا ئورنىدىن تۇرۇپ يەنە چېلىشماق بولۇپ ئىنتىلىۋىدى، روزى قاسساپ زەردە بىلەن ۋارقىرىدى:

— بولدى، يېڭىلدىڭ! ماڭ يوگور، بېرىپ قويلارنى كەينىگە ياندۇر!

مامۇت قولىنىڭ دۈمبىسى بىلەن بۇرنىنى ئېرتتى ـ دە، «چىرت» قىلىپ بىرنى تۈكۈرۈۋېتىپ، بېشىنى ساڭگىلاتقان پېتى يانباغىرلىققا قاراپ ماڭدى. كەينىدىن ساتتار يوگۈرۈپ بېرىپ ئۇنىڭ يوتىسىغا چىگىلگەن پوتىسىنى تارتىۋىدى، مامۇت ئۇنىڭ قولىنى سىلكىۋېتىپ، ئۆزى يېشىپ پوتىنى نېرىغا چۆرۈۋەتتى. ئۇ خۇددى يېقىلغىنىنى ساتتارنىڭ پوتىسىدىن كۆرگەندەك، سەتلەشتى.

روزى قاسساپ سەل تاتارغاندەك قىلدى ـ يۇ، دەماللىققا يەنە چىرايىغا كۈلكە ياماشتۇردى ۋە تەۋەززۇق بىلەن:

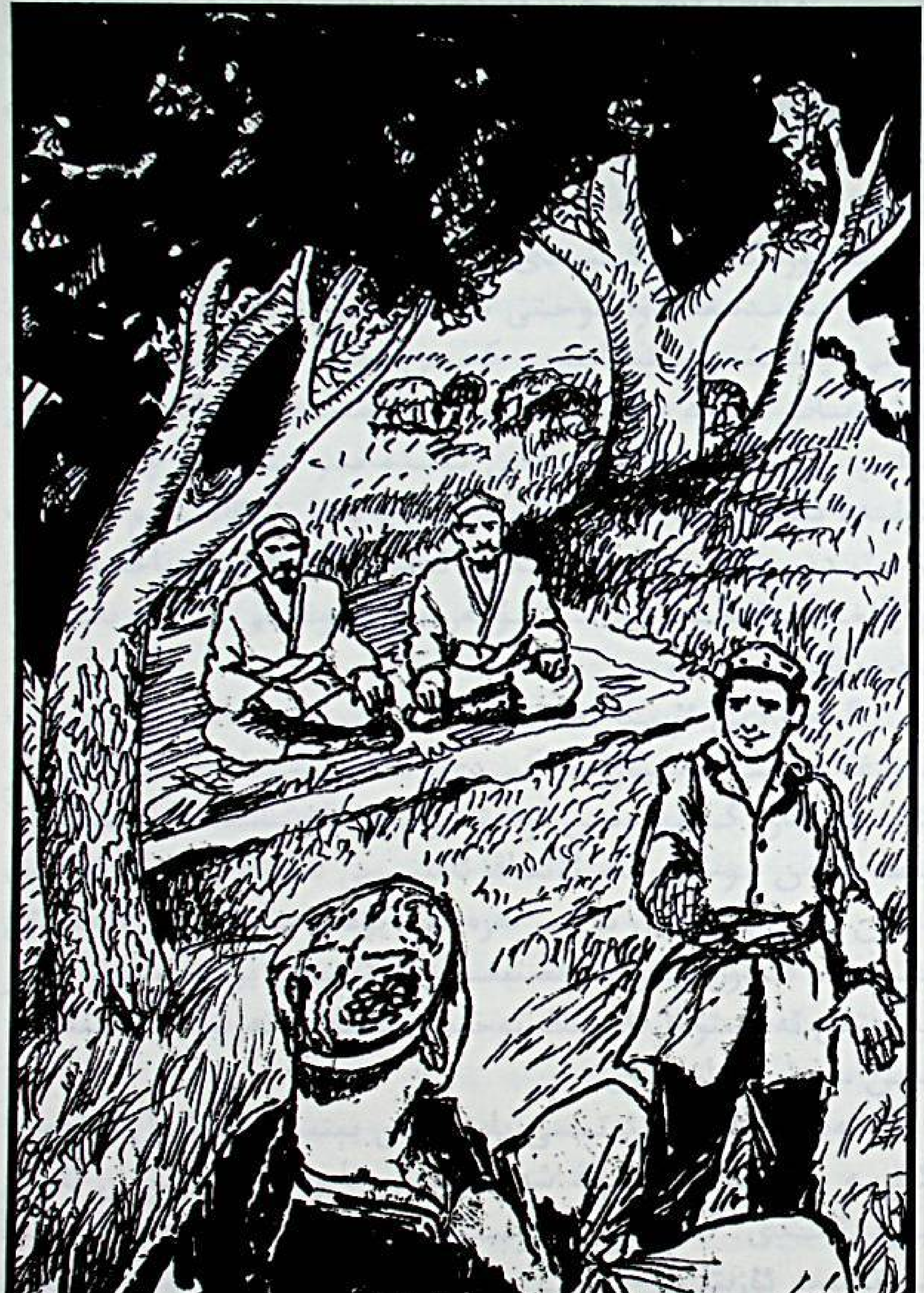

— ماموت تېخى خام ئىكەن، ئۇنى يەنىمۇ پىشىلدۇرسام بولغۇدەك، — دېدى- دە، — ئۇڭي سايەن بىرىشىمالا؟ — دەپ ئەسمەتۇللا ئاغىغا تەكەللۇپ قىلدى، — قويلارنى قوتانغا ياندۇراي ئەمدى، — روزى قاساپ شادا پاچاقلىرىنى كەك كەرگىنىچە گۈس - گۈس چامداپ يانباغىرلىققا قاراپ كەتتى. ئۇ كېتىۋېتىپ ئۆز - ئۆزىگە غودۇڭشىدى: «بۇ گۆھەردىن ئوغلىنى نېمە بىلەن باقىدىغاندۇ؟ توختى ماموتنى ئۆزىنىڭ سۆنەت توي كۈنى چېلىشىپ يىقىتقاندىن كېيىن، مەن ماموتنىڭ ئۇنىڭدىن بەش ياش چوڭ تۇرۇپ يىقىلىپ قالغىنىدىن قاتتىق نومۇس قىلىپ، ئۇنىڭ چېچىنى ئىككى كۈندە بىر سىيرىپ چۈشۈرۈپ، كۈندە بىر جىك گۆش بىلەن ئۈچ يىل باققانىدىم. ماموت توختىدىن يەنىلا يىقىلدى. ئالتە ئاي ئاتقان پاختام بىر چاپانغا يەتمىدى..... گۆھەردىن ئوغلىنى نېمە بىلەن باقىدىغاندۇ......؟»

گۆھەردىن ئۇستا ئەسمەتۇللا ئاغا بىلەن باللارنى باشلاپ بازارغا بېرىپ ئاشپۇزۇلغا كىردى. ئاشپۇزۇلغا ناھايىتى ئاز كىرىدىغان گۆھەردىن ئۇستا بۈگۈن خۇشاللىقىدا ئەسمەتۇللا ئاغا بىلەن توختى ھەم ئۇنىڭ ئاغىنىسى ساتتارنى كەك قولقۇق بىلەن مېھمان قىلدى. ئۇ بىر تەرەپتىن ئوغلى توختىنىڭ ناھايىتى تېمەن، قاۋۇل چوڭ بولغىنىغا مازۇزلانغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ توختىنى ئوبدان تەربىيەلىگەنلىكىدىن مەمنۇن بولغانىدى.

ئەسمەتۇللا ئاغا ئەتىسى بامداتتىن يېنىپلا يەڭگىل كۆدە - كۆرپە بىلەنلا گۆچۈك شەھىرىدىن ئايرىلىپ، چۆرىن تامان يول ئالدى. گۆھەردىن ئۇستا بىلەن توختى مەھەللىنىڭ سىرتىغىچە ئۇزىتىپ چىقىپ، قول پۇلاڭلاتقىنىچە خوش ئېيتىپ قالدى.

× × ×

ئىسلام دىنى رىۋايەتلىرىدە ئېيتىلىشىچە، ئادەم لايدىن ياسالغان بولۇپ، توپىنى لاي ئەتكۈچە ئىشلەتكەن سۇنىڭ ئوتتۇز توققۇز قېتىمى قايغۇ - ھەسرەت دەرياسىدىن ئېلىپ كېلىنىپ، بىر قېتىملىقى شادلىق دەرياسىدىن كەلتۈرۈلگەنىكەن. شۇڭا، ئىنسان ھاياتىدا شادلىق - خۇشاللىق ئاز، قايغۇ - ھەسرەت كۆپ بولىمىش. بۇ گەرچە رىۋايەت ياكى ئەپسانە بولسىمۇ، نۇرغۇن كىشىلەر ھاياتىدىكى سەرگۈزەشتە - كەچمىشلىرىنى مۇشۇ رىۋايەت ياكى ئەپسانىگە تەققاسلاپمۇ ئېيتىشىدۇ. ئېيتقاندەك، بەزىلەرنىڭ سەرگۈزەشتىلىرى ئاشۇ رىۋايەت ياكى ئەپسانىنىڭ مەزمۇنىغا ئوخشىشىپمۇ قالىدۇ.

توختى گەرچە ھايات مۇساپىسىگە ئەمدىلا قەدەم باسقان بولسىمۇ، ئۇ قايغۇ - ھەسرەتلىك كۈلپەتلەرگە دۇچار بولدى — ئەمدىلا توققۇز ياشقا كىرگەن توختىنىڭ باشپاناھى بولغان ئاتىسى گۆھەردىن ئۇستا سەكتە كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ تۇيۇقسىزلا ۋاپات بولدى. ئۆيدە توختى، ئانىسى ھاشىخان ۋە ئەمدىلا ئايىغى چىققان سىڭلىسى رايىمانخان يۆلەنچۈكسىز قالدى.

ھاشىخان قەيسەر ئايال بولۇپ، ئۇ جاپا - مۇشەققەتكە چىدامىلىق ئىدى، ئىككى بالىنى بېقىپ قاتارغا قوشۇشقا بەل باغلىغانىدى. ئەمما، ئۇنىڭ ئىچىنى بىرنېمە تاتىلاپلا تۇراتتى. ئۇ بولسىمۇ توختىنىڭ ئوقۇشسىز، تەربىيەتسىز قېلىۋاتقىنى ئىدى.

— بالام توختى، — دېدى ھاشىخان ئانا بىركۈنى ئەتىگەندە ناشتىدىن كېيىن، — سەن ھازىر ئوقۇشسىز، تەربىيەتسىز قېلىۋاتىسەن. مۇنداق بولۇۋەرسە رەھمەتلىك ئاتاڭنىڭ بېشى يەردە تىنچ ياتمايدۇ. سەن ئوقۇشۇڭنى داۋاملاشتۇرۇشۇڭ

كېرەك. بىراق، سېنى بىرەر موللىغا تۇتۇپ بېرەي دېسەم، ھەر دائىم پەيشەنبىلىك [1] ئاپىرىشقا قولىمىز قىسقا كېلىپ قالغۇدەك. ئاتاڭ كۆز يۇمىدىغان چاغدا سېنى ئوقۇشسىز قالمىسۇن، مەندىن كېيىن قالغاندا ئەسمەتۇللا ئاغامنى ئىزدىسۇن، دەپ ۋەسىيەت قالدۇرغانىدى. بالام، ئۇ ئادەم چۆرىن دېگەن يەردە قۇنابىاي دېگەن كىشىنىڭ مېلىنى بېقىۋېتىپتۇ. چۆرىن بۇ يەردىن قىرىق چاقىرىمچە كېلىدۇ. سەھەر ماڭساڭ كەچكىچە تېپىپ بارالايسەن، — ھاشىخان ئۆزىنى تۇتۇۋېلىشقا ھەرقانچە تىرىشسىمۇ، كۆز چانىقىدا ياش لىغىرلاپ قالدى.

— مەن كەتسەم سىڭلىم بىلەن ئىككىڭلار قانداق قىلىسىلەر؟ — توختى چوپچوڭ ئەر كىشىلەردەكلا سورىدى.

— خۇدايىم كەچ قويسىمۇ ئاچ قويماس، دەپتىكەن بالام، ئۇرۇق - تۇغقانلار، قولۇم - قوشنىلار بار ئەمەسمۇ، — ھاشىخان توختىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇشقا تىرىشاتتى.

— بولىدۇ، بارسام باراي، ئەسمەتۇللا چوڭ ئاتامدىن نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالالايمەن، — توختى ئانىسى ھاشىخان بىلەن شۇنچىلىكلا سۆزلەشتى - دە، مەھەللىگە چىقىپ ساتتارنى تېپىپ، ئۆزىنىڭ بىر مەزگىللىك ئوقۇشقا بارىدىغانلىقى، لېكىن نەگە بارىدىغانلىقىنىڭ ھازىرچە سىر ئىكەنلىكى، ئۆيدە ئېغىر - يېنىك ئىشلار چىقىپ قالسا ساتتارنىڭ ياردەملىشىپ تۇرۇشىنى تاپىلاپ، ئۇنىڭدىن ۋەدە ئالدى. بۇ توختىنىڭ ئاغىنىسى بىلەن ھەم خوشلاشقىنى بولۇپ قالدى.

ئەتىسى تاڭ ئېتىپ ئەمدىلەتىن يورۇق چۈشكەندە، ھاشىخان

---

[1] پەيشەنبىلىك — موللىغا بېرىدىغان ھەق. ئوقۇش راسخودى ھەر پەيشەنبە كۈنى بالىلار موللىسىغا تاپقىنى بويىچە پۇل - پۈچەك، نان دېگەندەك نەرسىلەرنى ئېلىپ باراتتى. شۇ سەۋەبتىن «پەيشەنبىلىك» دېيىلگەن — ئا.

ئوغلى توختىنىڭ ناشتىلىقنى بېرىپ، بىر قۇر كىيىمنى بوغجىۇملاپ، بىر قاپاققا سۇ ئېلىپ، بىر كوئنلۇك ئوزۇقنى پوتىسىغا تۇگۈپ، قولىغا بىر تاياقنى تۇتقۇزۇپ چۆرنىڭ تامان ئۇزىتىپ قويدى.

توختى چۆش قىيىلغاندا چۆرنىگە بارىدىغان يول ئاراشقا يەتتى. ئۇ يولدىن ئۆتكەن - كەچكەنلەردىن گۈچۈك چۆرنىگە بارىدىغان يولنى سوراپ ماڭدى. چۆرنىڭ تامان قايرىلغاندا بولسا بۇ كۆز يەتكۈسىز چىغلىق - ئوتلاقلىقتا يول سورىغۇدەك ئادەممۇ ئۇچرىمىدى. توختى چىغلار ئارىسىدىن جەنۇب تەرەپكە سوزۇلغان ئۇلاق يولى بىلەن چۆل تامان ئىچكىرىلەپ كىرىۋەردى. بەزىدە چىغ تۈۋىدىن «شۇرتلا» قىلىپ ياۋا توشقانلار چىقىپ توختىنى قورقۇتۇۋېتەتتى. بەزىدە چۈجىلىرىنى ئەگەشتۇرگەن قىرغاۋۇل «چوك - چوك - چوك» قىلىپ چىكىلداپ چىغلار ئارىسىغا شۇڭغۇپ كىرىپ كېتەتتى. دەسلەپتە بۇ كەڭ كەتكەن چىغلىقتىكى شەپىلەردىن چۆچۈپ، تېنى شۈركۈنگەن توختى ئەمدىلەتىن ھەربىر شەپىگە دىققەت قىلىدىغان، گاھى - گاھىدا توقمىقى بىلەن توشقانلارنى قوغلاپمۇ قويىدىغان بولدى. كۆكلەم ۋاقتى بولغاچقا، چۈجە چىقارغان كەكلىك، قىرغاۋۇللار ماڭدامدا بىر دېگۈدەك ئۇچراپ تۇراتتى. توختى شۇلارغا قىزىقىپ قانچىلىك يول ماڭغىنىنى بىلمەيلا قالدى. بىر چاغدا ئۇنىڭ ئالدىغا كىچىكرەك بىر دۆڭ ئۇچرىدى، ئۇ شۇ دۆڭگە چىقىپ قارىۋىدى، كۆز يېتىم يەردە بىرمۇنچە ئادەملەرنى كۆردى، شۇ تەرەپنىڭ ئۇ يەر، بۇ يەرلىرىدە ئوت يالقۇنى ھەم ئىس - تۈتەك كۆرۈندى. توختى خۇشاللىقىدا شۇ تەرەپكە يۈگۈردى، ئۇ يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ چىغ تۈپچەكلىرىگە پۇتلىشىپ بىر - ئىككى قېتىم يىقىلىپمۇ قوپتى، ئۇ ئاخىر ئادەملەر بار يەرگە يەتتى، بۇ ئادەملەر چىغلىققا ئوت يېقىپ، بوز يەر ئېچىۋاتقانلار ئىدى.

توختى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا كۆرۈنگەندە، ئۇلار پايانسىز كەتكەن بۇ چىغلىقتا يەردىن ئۈنگەندەكلا پەيدا بولۇپ قالغان بۇ كىچىك ئوغۇل بالىغا ھەيران بولۇپ قاراپ قېلىشتى. ئۇلاردىن بىرسى:

— سەن كىم بىلەن كەلدىڭ؟ — دەپ سورىدى.

— ئۆزۈم يالغۇز كەلدىم، — توختى تۈرگۈنلۈك بىلەن جاۋاب بەردى.

— بۇ يەرگە كەلگۈچە چىغلىقتا بۆرىلەردىن قورقمىدىڭمۇ؟

— قورقمىدىم، بۆرە ئۇچرىغان بولسا قولۇمدىكى ماۋۇ توقماق بىلەن ئۇرۇپ يىقىتاتتىم، — توختى شۇنداق دېدى - يۇ، بۇ چىغلىقتا بۆرە بارلىقىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ تېنى شۈركۈنۈپ كەتتى.

— پاھ - پاھ! يىگىتكەنسەن، چوڭ بولساڭ باتۇر، پالۋان بولغۇدەكسەن، بۇ چىغلىقتا كۈندۈزى چوپچوڭ ئەرلەرمۇ يالغۇز ماڭمايدۇ، سەن قانداقسىگە مېڭىپ قالدىڭ؟ بىرەر ئىش بىلەن كەلگەن ئوخشىمامسەن؟ — بوز يەر ئېچىۋاتقان بۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى ياشقا چوڭراق بىرسى شۇنداق دېدى.

— مۇشۇ تەرەپتە قۇنانباي دېگەن كىشىنىڭ مېلىنى بېقىۋاتقان ئەسمەتۇللا دېگەن ئادەمنى ئىزدەپ كەلگەنىدىم.

— ئەسمەتۇللا سېنىڭ كىمىڭ بولىدۇ؟

— مېنىڭ چوڭ ئاتام بولىدۇ، ئاتامنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى.

— ئەمىسە ئالدىڭغا قاراپ يەنە بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ماڭساڭ، بۇلاق تۈۋىگە تىكىلگەن بىر كىگىز ئۆي بار، ئەسمەتۇللا چوڭ ئاتاڭ شۇ يەردە مال باقىدۇ، چاپسانراق ماڭمىساڭ قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتىدۇ!

توختى شەرقىي جەنۇب تەرەپكە قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

— نېمانداق يۈرىكى چوڭ بالا بۇ؟ ئادەم شالاڭ، بۆرە - بورسۇق بار بۇ جاڭگالغا يالغۇز ئاياغ باسقىنىنى كۆرمەمدىغان؟

— ئاتا - ئانىسى تازا بىر ھاڭۋاقتى ئادەملەر ئوخشىمامدۇ؟ سەككىز - ئون ياشلىق بالىنى جاڭگالغا يالغۇز ماڭدۇرغىنىغا قارىغاندا؟

— بىر زۆرۈرىيەت بولمىسا، بۇ بالا بۇ چىغلىققا يالغۇز كەلمىگەن بولاتتى. بۇ بىر تۇرگۇن، قورقۇمسىز بالىكەن، چوڭ بولغاندا چوقۇم باتۇر، يۈرەكلىك ئەر بولىدۇ جۇمۇ بۇ؟!

بوز يەر ئېچىۋاتقانلار شۇنداق دېيىشىپ، توختىنىڭ چىغلار ئارىسىدا بارا - بارا كىچىكەپ، يىراقلاپ كېتىۋاتقان سىيماسىغا قاراپ قېلىشتى. توختى ئالدىغا قاراپ كېتىۋەردى.

كىگىز ئۆيگە ئوتتۇز ماڭدامچە قالغاندا كىگىز ئۆينىڭ يېنىدىن يوغان بىر سېرىق ئىت تۇيۇقسىزلا قوپۇپ، «ھاۋ - ھاۋ - ھاۋ!» قىلىپ بوغۇق ھەم بوم ئاۋازدا ھاۋشىپ، ئېتىلىپ كەلدى. توختى قولىدىكى تايىقى بىلەن ھەملە قىلىپ جايىدا تۇرۇپلا قالدى. بۇ سېرىق ئىت شۇنچىلىك يوغان ئىدىكى، توختى تۆگۈل، چوڭ ئەرلەرنىمۇ يەرگە بېسىۋالىدىغاندەك ئىدى. ئۇنىڭ تۈكلىرى جۇلغۇغان بولۇپ، چۇشۇپ بولالمىغان كۆزلۈك يۈگلىرى ئالىقاندەك - ئالىقاندەك چوگلۇقتا بەدىنىنىڭ ئۇ يەر، بۇ يېرىدە پاچپىيىپ تۇراتتى. ئىتنىڭ ھاۋشىغىنىنى ئاڭلاپ گۆجەكتىكى[①] قوزا - ئوغلاقلار مەرەشكىلى تۇردى. قوزا - ئوغلاقلارنىڭ مەرەشكىنىنى ئاڭلىغان ئىت ھاۋشۇشتىن توختاپ، توختىغا تىكىلگىنىچە جايىدا قاراپ تۇدى.

كونا مەغرىبتىكى تاغقا بىر غولاچچە قالغاندا قوي - ئۆچكىلەر مەرەشكىنىچە كىگىز ئۆيگە يېقىنلاپ كېلىشتى. سېرىق ئىت قوي پادىسى يانغاندا ھاۋشىپ، قۇيرۇق شىپاڭشىتىپ پادا ئالدىغا

[①] گۆجەك — تاش پارچىلىرىدىن قوپۇرۇپ ياسىلىدىغان ياكى ياغاچلار بىلەن توراپ ياسىلىدىغان كىچىك قوتان. ساغلىقلار، ئۆچكىلەر كۈندۈزى ئوتلىغىلى ماڭغاندا قوزا - ئوغلاقلار بىرنەچچە كۈنلەر مۇشۇنداق گۆجەكلەردە تۇرىدۇ. ئانىلىرىغا ئەگىشىپ ماڭالىغۇدەك بولغاندا ئاندىن ئوتلاققا بىرگە بارىدۇ — ئا.

باراتتى. بۈگۈن خۇددى بىرسى گەپ ئۆگىتىپ قويغاندەكلا توختىغا قاراپ تۇرغىنىچە بىرەر ماڭدامۇ نېرىسىغا چامدىمىدى، توختىمۇ تايىقىنى تۇتقىنىچە جايىدا تۇرۇۋەردى. پادا كىگىز ئۆي ئەتراپىدا مىغىلداپ، بولاققا ئۇزىنى ئېتىشتى. لېكىن، يېلىنلىرى چىڭقىلىپ كەتكەن ساغلىقلار، ئۆچكىلەر سوغا شۇنچە تەشنا بولغىنىغا قارىماي، گۆجەك ئەتراپىنى چۆرگىلەپ ئەنسىز مەرەشمەكتە. ئاڭغىچە سۆكسۆك ئوتۇنى كۆتۈرگەن ئەسمىتۇللا ئاغىمۇ كىگىز ئۆيگە يەتتى. سېرىق ئىت بۇ يەرگە ناتونۇش ئادەم كەلگەنلىكىنى ئىگىسىگە مەلۇماتلىغاندەك يەنە هاۋشۇشقا باشلىدى.
ئەسمىتۇللا ئاغا ئۆشنىسىدىكى ئوتۇننى داڭقان پۇتلۇق ئوچاق قويۇلغان يەرگە چۆرۈۋېتىپلا ئىت قاۋىغان تەرەپكە كەلدى. ئۇ بىر ئوغۇل بالىنىڭ توقماق تۇتۇپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ ئالدىغا ئىتتىك - ئىتتىك چامدىدى. ئىتمۇ هاۋشىغان پېتى ئىگىسىنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ، توختىغا ئېتىلىدىغاندەك ماڭدى.

— هاي، ماڭ كەت! چاغ!— ئەسمىتۇللا ئاغا ئىتقا ۋارقىرىدى، سېرىق ئىت جىمىپ قالدى.

— ۋاي، توختىمۇ سەن، بالام!؟— ئەسمىتۇللا ئاغا توختىنى تونۇپ، قۇچىقىنى كەڭ ئېچىپ كېلىپ ئۇنى قۇچاقلىدى. ئاڭغىچە سېرىق ئىتمۇ كېلىپ توختىنى پۇراپ - پۇراپ قويۇپ، قۇيرۇقىنى شىپاڭشىتىپ، مۇلايىملاشتى. ئۇ بايام توختىغا هاۋشىغىنىدىن ئۇيالغاندەك، ئۇنىڭغا مۆلدۈرلەپ قاراپ تۇردى.

— ئۆي ئىچى تىچلىقمۇ بالام؟ ئاتاڭ - ئاناڭ ئامان - ئېسەن تۇرامدۇ؟ بۇيەرنى قانداقمۇ تېپىپ كەلگەنسەن بالام؟

يىلدا پەقەت بىراقانچە قېتىملا ئادەم - ئىنسان كۆرگىلى بولىدىغان بۇ چىغلىقتا، ئەسمىتۇللا ئاغا قونابايىنىڭ ئايدا بىر نۆۋەت ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىدىغان ئادەملىرىنى كۆرۈشتىن باشقا، ئەتىيازدا تۆل ئالغاندا ياكى كۈزدە يۇڭ قىرقىغاندا

كېلىدىغان ـ بىرقانچە كۈنلا تۇرىدىغان ئىشلەمچىلەردىن باشقا ئادەم كۆرمەيتتى. شۇڭا، غېرىبسىنغان بۇ ئادەم، يەردىن ئۈنگەندەكلا پەيدا بولۇپ قالغان توختىنى كۆرۈپ كەينى ـ كەينىدىن سوئال سوراۋەرگەنىدى.

ـ ئاتام تۇيۇقسىز تۈگەپ كەتتى، ـ دېدى توختى.

ـ ۋاي بالام، نېمە دەۋاتىسەن ئەمدى؟ ئاتاڭ نېمە كېسەل بولدى ئۈنداق؟ ـ ئەسمىتۇللا ئاغا شۇنداق بىجىرىم يۈرگەن گۆھەردىن ئۈستىنىڭ تۇيۇقسىز تۈگەپ كەتكىنىگە ئىشەنمىگەندەك قىلاتتى.

ـ سەكتە كېسىلى بوپتۇ دېگەندەك قىلغانتى ئاتامنى تېۋىپلار، ـ توختى مەيۈس جاۋاب بەردى.

ئەسمىتۇللا ئاغا دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ «قالۇ ئىننە لىللاھى ۋە ئىننەئىلەيھى راجىئۇن» دېگەن قىسقا سۈرىنى ئوقۇپ يۈز ـ كۆزىنى، ساقاللىرىنى سىيپاشتۇردى ۋە توختىنى ئەگەشتۈرۈپ گۈجەكنىڭ چاقىسىنى ئېچىپ، قوزا ـ ئوغلاقلارنى چىقىرىۋەتتى. قوزا ـ ئوغلاقلار «مە ـ ئە ـ ئە، مە ـ ئە ـ ئە» قىلىپ مەرەشكىنىچە يۈگۈرۈشۈپ يۈرۈپ ئانىلىرىنى تېپىشقا ئېتىلىشتى. بىرھازا «مە ـ مۇ» دىن كېيىن قوزا ـ ئوغلاقلارنىڭ ئانىلىرىنى شاپىلدىتىپ ئېمىشكەنلىرى، ساغلىق، ئۆچكىلەرنىڭ قوزا ـ ئوغلاقلىرىنى ئارىلاپ ـ ئارىلاپ پۈراپ قويۇپ، تىنماي كۈشەشلىرى باشلىنىپ كەتتى.

ئەسمىتۇللا ئاغا ئوغلىقى چەتنەپ كەتكەن ئۆچكىدىن ئىككىنى تۇتۇپ ساغدى. ـ دە، قويۇق ئېتىلگەن سۈت چاي ۋە قوقاسقا كۆمۈپ پىشۇرغان كۆمەچنان بىلەن توختىغا چاي بەردى. بىر كۈنلۈك يولنى پىيادە بېسىپ كەلگەن توختى قىزىق چايدىن ئىككى ئاپقۇر ئىچتى، كۆمەچتىنمۇ يوغان بىر پارچىنى چايغا تۈگۈرۈپ يېۋەتتى. چاي ئۇنىڭغا ئاجايىپ مەززىلىك تېتىدى. ئۇنى

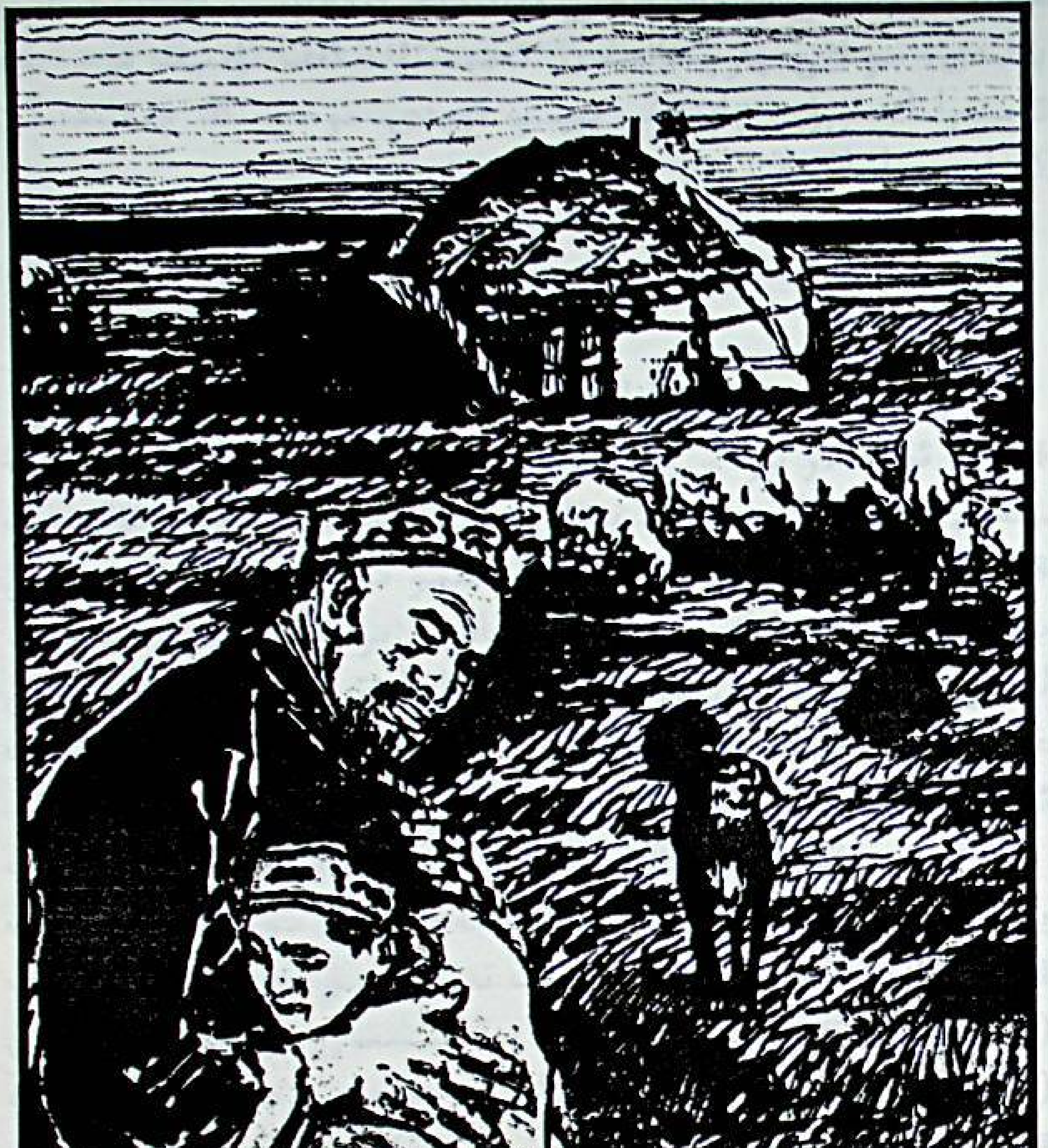

مۆگدەك باستى ۋە داستىخان يېيىلدىلا قىڭغىيىپ ئۇيقۇغا غەرق بولدى. توختى چارچىغانىدى. ئەسمتۇللا ئاغا ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەستەرلىك ئۇزۇن چاپىنىنى يېپىپ قويدى. توختىنىڭ چىغلىقتىكى كۆڭلىرى باشلاندى.

× × ×

توختى ئەسمتۇللا ئاغا بىلەن مال بېقىشقا كىرىشىپ كەتتى. قوزا - ئوغلاقلار بارا - بارا چوڭ بولۇپ ئانىلىرىغا ئەگىشىپ ئوتـ-لىغىلى بارىدىغان بولدى. يوغان سېرىق ئىتمۇ توختىغا ئۆگىنىپ قالدى، توختى نەگە بارسا سېرىق ئىتمۇ تاپ بېسىپلا يۈرىدىغان بولدى. چىغلىقتا كۆڭلەر گەرچە ئانچە زېرىكىشلىك بولمىسىمۇ، لېكىن ئاش - تاماق يۇرتتىكىدەك بولمايتتى. ئوتياشسىز يېگەن غىزا ئادەمنىڭ قورۇق ئىسسىقىنى پاتلا قوزغاپ قوياتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چۆلدىكى بۇلاق سۈيىمۇ سەل شور تېتىيتتى.

ئەسمتۇللا ئاغا ماللار تويۇپ بىر يەرگە يىغىلىپ كۆشەپ يېتىپ دەم ئېلىۋاتقاندا، توختىنى ئەگەشتۈرۈپ يۈرۈپ چىغلىقنىڭ قۇمساڭغۇ يەرلىرىدىن ياۋا كۆكتات تەردى. بۇ تەرەپلەردە مامكاپ (سېرىقچېچەك)، ياۋا كۆدە، يىڭنىسمان قۇملۇق پىيىزى (ساسۇك)، سۇ تەپچىرەپ چىققان يەرلەردە سۆزە (ياپۇز)، بېدە قاتارلىق ياۋا كۆكتاتلار ئۆسەتتى. كۆكلەم مەزگىلىدە بۇنداق كۆكتاتلارنى چىغلىق ھەم قۇملۇقنىڭ مال ئاياغ باسمىغان يەرلىرـ-دىن تېرىۋالغىلى بولاتتى. ئەسمتۇللا ئاغا ھەربىر ياۋا كۆكتاتنى تېرىۋالغاندا توختىغا ئۇنىڭ ئىسمىنى، قانداق يېيىش ئۇسۇلىنى، قايسى خىل كۆكتاتنىڭ قانداق شىپالىق رولى بارلىقىنى سۆزلەپ بەردى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتەر - ئۆتمەيلا نان چىگىدىغان ماتا ياغلىقتا بىر ياغلىق ياۋا كۆكتات تېرىپ، يوغان تۈپلەنگەن

سۆكسۆكنىڭ سايىسىدا ئولتۇرۇپ كۆكتاتلارنى ئادالاپمۇ ئالدى.

ماللارنى كەچقۇرۇن ئۆتەككە ① ياندۇرغاندا، ئەسمەتۇللا ئاغا بىر كۆتۈرۈم، توختىمۇ بىر كۆتۈرۈم سۆكسۆك ئوتۇن يۇدۇپ كېلىشتى. بۇ ئوتۇنلار كەچلىك تاماق ھەم ئەتىگەنلىك چاي قاينىتىشقا يېتەتتى. بۇ ئىش ئەتىسى يەنە تەكرارلىناتتى. ئەسمەتۇللا ئاغا بىر كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى ياۋا كۆكتاتلارنى سېلىپ ھەم ئازراق قاق گۆش ② توغراپ ئۇماچ ئېتىپ بەردى. بىر - ئىككى كۈن ئۆتكەندە ياۋا كۆكتاتلاردىن ئوخشىتىپ سۇغا تۇگۇم ③ ئېتىپ بەردى. يەنە بىر - ئىككى كۈن ئۆتكەندە خېمىرنى يېيىپ، قوشقاچ تىلى قىلىپ كېسىپ سارماچۇق ④ ئاش ئېتىپ بەردى. بۇ ئاش - تاماقلار توختىغا ئاجايىپ لەززەتلىك تېتىدى. ئارىلاپ بىرەر ياۋا توشقان، كەكلىك، قىرغاۋۇللارنىمۇ تۇتۇۋېلىپ ئاش تېتىقى قىلدى. توختىنىڭ ئاش - تامىقى ھەرھالدا گۆشسىز قالمىدى. گۆشسىز قالمىدىلا ئەمەس، بەلكى ھەر قېتىملىق تاماق شۇنداق تەملىك، سىڭىشلىك ئىدى. توختى ئۆيدە مۇنچىلىك لەززەتلىك تاماقلارنى يېگىنىنى ئېسىگە ئالالمىدى.

توختى بىر كۈنى ئەسمەتۇللا ئاغىدىن سورىدى:

— ئەسمەتۇللا چوڭ ئاتا، سىلى ئاش - تاماقنى بەكمۇ ئوخشىتىپ ئېتىدىكەنلا، ئەسلىدە ئاش - تاماقنى ئايال كىشىلەرنىڭ ئەتكىنىنى كۆرگەن، سىلى قانداقسىگە ئاش - تاماق

---

① ئۆتەك — مال تۇرىدىغان قوتان، شەرقىي شىنجاڭ شېۋىسى — ئا.

② مالچىلار مال سويغاندا بىر قىسمىنى قاق سېلىپ قورۇتۇۋېلىپ، ساقلاپ يەيدۇ. بۇنداق گۆش «قاق گۆش» دېيىلىدۇ.

③ شەرقىي شىنجاڭ شېۋىسى — بەگشە، جۇۋاۋا، ھازىر بۇ سۆز ئىستېمالدىن قېلىشقا يۈزلەندى — ئا.

④ سارماچۇق ئاش — ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمىي تاماق تۈرلىرىدىن ئۈگرىنىڭ بىر تۈرى — ئا.

ئېتىدىغان بولۇپ قالدىلا؟
— شۇنداق، ئاش - تاماقنى ئەسلىدە ئايال كىشىلەر ئېتىدۇ. ئەرلەر بولسا تالا - تۈزنىڭ ئېغىر - يېنىك ئىشلىرىنى قىلىدۇ. بۇ بۇرۇندىن كېلىۋاتقان قائىدە. لېكىن، جان بېقىش ئۈچۈن ئەرلەرمۇ ئاش - تاماق ئېتىشنى ئۆگىنىۋېلىشى كېرەك. نېمىشقا دېسەڭ، بۇ قورساق دېگەن ھەپسا نەرسە، كۈندە ئۈچ ۋاق يېمىسەڭ بولمايدۇ، قورساق دېگەن ماڭساڭ ئالدىڭغا ئۆتۈۋالىدىغان، ئولتۇرساڭ ئېتىكىڭگە، ياتساڭ ئۈستۈڭگە چىقىۋالىدىغان نەرسە. تاماق ئېتىشنى بىلمىگەن ئەركىشى يالغۇز قالغاندا ياكى ئۆزۈن سەپەرگە ئاتلانغاندا، ياكى بولمىسا مانا بىزگە ئوخشاش چۆل - باۋاندا مال - ۋاران باققاندا، ئاش - تاماقسىز قالىدۇ، ئاچ - توق يۈرۈش سالامەتلىككە زىيانلىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ، نورۇز سەيلىسى دېگەندەك ئەل - جامائەت كۆپ يىغىلىدىغان سورۇنلاردا چوڭ - چوڭ داشقازانلاردىكى گۆش پىشۇرىدىغان، پولۇ ئېتىدىغان، نورۇز ئېشى — كۆچە قاينىتىدىغان ئىشلارنى ئەرلەر قىلمىسا، ئاياللار ئۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. سېنىڭ ئاتاڭ رەھمەتلىك گۆھەردىن ئۇستا، قولى گۈل ئادەم ئىدى. پولۇنى شۇنداق ئوخشىتىپ ئېتەتتى. بىر يېگەن ئادەم يەنە بىر يېسەم، دەپ ئارزۇ قىلاتتى. قانداق؟ مېنىڭ ئېيتقانلىرىم توغرىمىكەن؟ — ئەسمتۇللا ئاغا توختىنىڭ سوئالىغا ئەتراپلىق جاۋاب بەردى. جاۋاب بەردىلا ئەمەس، بەلكى بۇ مەۋسۇم، سەبىي قەلب ئىگىسىگە جاھاندارچىلىق قىلىشنىڭ ئەڭ ئەقەللىي يوللىرىدىن ساۋاق، چۈشەنچە بەردى.
ياز ئايلىرى كىردى. چىغلىقنىڭ كۈندۈزى ئىسسىق بولغىنى بىلەن كېچىسى سالقىن، ھاۋاسى سۈزۈك - تىنىق، جانغا راھەت ئىدى. ئەسمتۇللا ئاغا قوتاندىن يىگىرمە ماڭدامچە يەرگە يەردىن

بىرەر غېرىچچە كۆتۈرۈلۈپ تۇرغۇدەك سۇپا ياساپ، ئورۇن - كۆرپىنى شۇ سۇپىغا سالىدىغان بولدى.

چىغلىقنىڭ كەچقۇرۇنلۇقى شەرقىي جەنۇب تەرەپتىن سەلكىن شامال ئۇرۇپ تۇراتتى. سەلكىن شامال ئالىلىقايالاردىن پۇراقنا كىرگەن بۇغداي باشقىنىڭ سۈت ھىدىنى، چىغىرتماق گۈلىنىڭ شىرىن پۇرىقىنى، ھەرخىل ئوت - چۆپلەرنىڭ چۇچۇمەل، قاڭسىق ھىدلىرىنى ئېلىپ كېلىپ دىماققا ئۇراتتى. بۇ خىل ئارىلاشما پۇراققا قوتاندىن قوي تېزەكلىرىنىڭ پۇرىقى، سۆكسۆك ئوتۇنىنىڭ ئىس ھىدى قوشۇلاتتى - دە، چىغلىقنىڭ ئۆزگىچە خاس كەچلىك ھاۋاسىنى پەيدا قىلاتتى. سەلكىن شامالدا يەنە قارا چېكەتكىلەرنىڭ چىرىلداشلىرى، چۆل ھۇۋقۇشىنىڭ ئارىلاپ - ئارىلاپ «ھۇيت، ھۇيت» قىلىپ ھۇقۇيتىشلىرى، تۈلكە كۈچۈكلىرىنىڭ غىڭشىشلىرى ئاڭلىنىپ قالاتتى. مۇنداق ئاۋازلارنى ئاڭلىغاندا سۇپىنىڭ يېنىدا ياتقان سېرىق ئىت ئورنىدىن تۇرۇپ قوتان ئەتراپىغا كېلىپ، ئۇزاقتىن - ئۇزاق ھاۋشىپ، بۇ چىغلىقتا ئاجايىپ بىر قۇدرەتلىك ھۆكۈمرانىنىڭ بارلىقىنى جاكارلىغاندەك، باشقا تىنىقلارنى ئاگاھلاندۇرۇپ قوياتتى.

چىغلىقنىڭ كېچىسى ھەقىقەتەنمۇ گۈزەل ئىدى. سىياھتەك قارا ئاسمان شاھمات ئۇرۇقلىرىدەك يۇلتۇزلار بىلەن تولغانىدى. يەتتە تىكەن يۇلتۇز خۇددى چۆمۈچكە ئوخشاش ئېسىلىپ تۇراتتى. يەنە بىر تەرەپتە مىغىلدىغان قويلاردەك يۇلتۇزلار توپى ئۇزۇن يېپىلغان، بەزى يۇلتۇزلار نۇرلۇق، بەزى يۇلتۇزلار پەنجىرە كۆزنىكىدىن ماراۋاتقان كىچىك بالىنىڭ كۆزىدەك ئاران پىلدىرلاپ كۆرۈنەتتى. تۇيۇقسىز بىر يۇلتۇز ئاسمان بوشلۇقىدا ئۇزۇن، ئاق لېنتا قالدۇرغىنىچە شىددەت بىلەن زېمىنغا شۇڭغۇپ، كۆزدىن يىتتى. مۇشۇ كەمگىچە ئاي دالادا تۈنەپ باقمىغان توختىغا ئاسمان مەنزىرىسى ئاجايىپ قىزىقارلىق تۇيۇلدى. ئۇ يېنىدا تەسۋى

سىرىپ، دۇرۇت ئوقۇپ ئولتۇرغان ئەسمىتۇللا ئاغىدىن:
— ئەسمىتۇللا چوڭ ئاتا، يۇلتۇزدىن بىرى ئۈزۈلۈپ يەرگە چۈشۈپ كەتتىغۇ، بۇ نېمىش؟ — دەپ سورىدى.
— چوڭلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھەربىر ئادەمنىڭ ئاسمانىنىڭ مەلۇم يېرىدە بىر يۇلتۇزى بولارمىش. شۇ ئادەم ۋاپات بولغاندا، ئاسماندىن ئۇنىڭ يۇلتۇزىمۇ ئۈزۈلۈپ زېمىنغا چۈشۈپ كېتەرمىش.
— سىلى ئۆزلىرىنىڭ يۇلتۇزلىرىنىڭ ئاسمانىنىڭ قەيېرىدە ئىكەنلىكىنى بىلەمدىلا؟ — توختىنىڭ نەزەرىدە ئەسمىتۇللا چوڭ ئاتىسى ھەممىنى بىلگۈچى ئىدى.
— ياق بالام، بۇنى بىر ئاللادىن باشقىسى بىلمەيدۇ.
— ئاللا دېگەن كىم ئۇ، ئۇ نەدە تۇرىدۇ؟
— ئاللا مۇسۇلمانلارنىڭ قەلبىدە — كۆڭلىدە تۇرىدۇ، بالام.
ئۇيۇقتىن ئاي كۆتۈرۈلدى. ئۇ ئاسمانغا بارا - بارا ئۆرلەپ چىقىپ، كەڭ زېمىنغا ئاق نۇر سەپتى، يۇلتۇزلارنىڭ نۇرلىرى خىرەلەشتى.
توختى يەنە سوئال سورىدى:
— ئەسمىتۇللا چوڭ ئاتا، كۈن نېمىشقا كۈندۈزى، ئاي، يۇلتۇزلار نېمىشقا كېچىسىلا چىقىدۇ؟
— بۇ كەڭ كائىنات يارالغاندا ھەممە نەرسە قانۇنىيەتلىك، تەرتىپلىك يارىتىلغانكەن. مەسىلەن، بىر يىل قىش، ئەتىياز، ياز، كۈز دېگەندەك تۆت پەسىل بويىچە، كېچە ھەم كۈندۈز قىلىپ يارىتىلغانكەن. ئىنسانلار، ئۇچار قاناتلار، ھايۋانات، ھاشارىتلار، جۈملىدىن بارچە تىنىقلار كۈندۈزى ھەرىكەت قىلىپ، كېچىسى ئارام ئالىدىغان قىلىپ يارىتىلغانكەن. لېكىن، بەزى جانلىقلاردىن ئۆز كۈشەندىلىرىدىن قورقۇپ كېچىسى ھەرىكەت قىلىدىغانلىرىمۇ بار. يەنە مەسىلەن، دەل - دەرەخلەر يازلىقى بويى ئۆسۈپ، قىشلىقى يوغىنايدۇ. بەزى جانلىقلار قىشلىقى ئۆچەككە كىرىپ

ئۇخلاپ، يازلىقى ھەرىكەت قىلىدۇ. سۇلار سوغۇقتا قېتىپ مۇز بولۇپ، ئىسسىقتا ئېرىپ يەنە سۇغا ئايلىنىدۇ...... دېگەندەك، جانلىقلارنىڭ بەزىلىرى گۆش يەپ ھايات كەچۈرسە، بەزىلىرى ئوت - چۆپ يەپ ياشايدۇ. دېمەك، بۇ تۈرلۈك مۆجىزىلەر بىلەن تولغان جاھان تەرتىپ بىلەن قانۇنىيەتلىك مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ. شۇ تەرتىپ بويىچە كۈن چىققان ۋاقىت كۈندۇز، ئاي - يۇلتۇز چىققان ۋاقىت كېچە دەپ ئاتالغان، — ئەسمەتۇللا ئاغا توختىغا تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى. بۇ چۆلدە توختىنىڭ بولغىنىمۇ بىر ھېسابتا ئوبدان بولدى. بولمىسا، ئەسمەتۇللا ئاغا قوي - ئۆچكىلەرنىڭ، سېرىق ئىتىنىڭ، قۇرت - قۇمۇسقىلارنىڭ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپلا ئۆتكەن بولاتتى.

ئەسمەتۇللا ئاغا توختىغا جانبازلىقنىڭ يەنە بەزىبىر يەڭگىل ھەرىكەتلىرىنى ئەتىسى - ئاخشىمى، كۈندۈزى ماللار تويۇنۇپ ياتقان مەزگىللەردە ئۆگىتىپ تۇردى. كىگىز ئۆينىڭ يېنىغا خېلى يىراق يەردىن كېسىپ، سۆرەپ كەلگەن قارىياغاچ بىلەن ئىككى يەرگە ئارىلىقنى يېقىن - يېقىن قىلىپ دار تىكىپ، تېرە شالۋۇرنىڭ پۇچقىقىنى كېسىپلا ئىچىگە قۇم قاچىلاپ، مۇشتلاپ مەشىق قىلىدىغان قۇم خالتا ياساپ بەردى. بۇ بەئەينى تۇمۇرچىلەر شەپشۈك ئاتلارنى باغلاپ - تېگىپ تاقلايدىغان دارغىلا ئوخشاپ قالغانىدى. ئۇڭ تەرەپتىكى دارغا بىر قۇم خالتا، سول تەرەپتىكى دارغا بىر قۇم خالتا ئېسىلدى. توختى بوش ۋاقىتلىرىدا بۇ خالتىلارنى ئۇرۇپ مەشىق قىلىشقا باشلىدى.

8 - ئاي كىرگەن كۈنلەر. بىر كۈنى ئەسمەتۇللا ئاغا ماللارنى باشقا كۈنلەردىكىدىن بالدۇرراق قوتانغا قايتۇردى - دە، راسا سەمرىگەن ئۇغلاقتىن بىرنى سويۇپ يېرىمىنى قازانغا سېلىپ پىشۇرۇپ يېيىشتى. قالغان يېرىمىنى ئەتىسى كەچتە پىشۇرۇپ،

گۆشكە كېكىرگۈچە تويۇشتى. 8 ـ ئايلاردا سويۇلغان ئوغلاق گۆشى ئاجايىپ لەززەتلىك بولاتتى. توختى گۈچۈگدا ئۆز ئۆيىدە قانچە قېتىملاپ گۆش يېگەندۇ بەلكىم، لېكىن بۇ چىغلىقتا يېگەن گۆشنىڭ تەمگە پەقەتلا ئوخشىمىغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئارىدىن بىرقانچە كۈنلەر ئۆتۈپ، 9 ـ ئاي كىردى. ئەسمەتۇللا ئاغا پاقلاندىن بىرنى بوغۇزلاپ، ئۇنىڭ گۆشىنىمۇ ئىككى ـ ئۈچ ۋاق سېلىپ يېدى. پاقلان گۆشىمۇ شۇنچە لەززەتلىك ئىدى.

— بۇ ماللارنىڭ يېرىمى سىلىنىڭمۇ ئەسمەتۇللا چوڭ ئاتا؟ — توختى تۇيۇقسىز سوراپ قالدى.

— قانداق دەيسەن بالام؟

— نەچچە كۈن ئىلگىرىلا بىر ئوغلاقنى، بۈگۈن بىر پاقلاننى يېۋەتتۇق، شۇڭا دەيمنا.

ئەسمەتۇللا ئاغا كۈلۈپ كەتتى:

— ئويلىغىنىڭ توغرا، لېكىن بۇ ماللار قۇنانباي دېگەن كىشىنىڭ. مەن ئۇ بايغا يىللىقچى بولۇپ ئىشلەۋاتىمەن. يېگەن ئوغلاق ـ قوزىلارنى ئىش ھەققىمگە ھېساب قىلىدۇ، ياز كۈنى مالچىلارنىڭ جەننىتى ھېسابلىنىدۇ، ماللار سەمرىگەندە سۈتى كۆپىيىدۇ، قوزا ـ ئوغلاقلىرى يېگۈدەك بولۇپ قالىدۇ. مۇشۇ 8 ـ ، 9 ـ ئايلاردا «قوزا ـ ئوغلاقلار پىشىدۇ»[①]. مالچىلار سۈت ـ قىمىزغا، گۆش ـ مايغا تويۇنىدىغان ياخشى كۈنلەر، ئۇنىڭدىن باشقا چاغلاردا مالچىلار كۆپىنچە جاپالىق تۇرمۇش كەچۈرىدۇ.

— نېمە ئۈچۈن بەزى ئادەملەر باي، بەزى ئادەملەر كەمبەغەل

---

① قوزا ـ ئوغلاقلارنىڭ گۆشى يۇمران، تەملىك بولىدۇ. خەلق ئىچىدە، بولۇپمۇ مالچىلار ئىچىدە 8 ـ ، 9 ـ ئايلارنى «قوزا ـ ئوغلاق پىشتى» دەپ ئاتايدىغان ئادەت بار ـ ئا.

بولۇپ قالىدۇ؟

— ئادەم بالىسى تۇغۇلۇشىدا ئوخشاش يالىڭاچ تۇغۇلۇپ، ئۆلگەندە كېپەن بىلەنلا ئۇ ئالەمگە رىھلەت (سەپەر) قىلىدۇ. ئادەم ئانىدىن تۇغۇلۇپ، يەر قوينىغا كىرگۈچە بولغان ئارىلىق تىرىكچىلىك جەريانى ھېسابلىنىدۇ. باي - كەمبەغەل بولۇش ئەنە شۇ تىرىكچىلىك جەريانىدىكى بەزى سەۋەبلەر ئارقىلىق بارلىققا كېلىدىغان نەرسە. مەسىلەن، بەزىلەرنىڭ ئاتا - ئانىسىدىن قالغان مال - بىساتى بولىدۇ؛ بەزىلەر سودا بىلەن بېيىپ كېتىدۇ؛ بەزىلەر يېمەي - ئىچمەي دېگۈدەك يىغىپ - توپلاپ باي بولىدۇ؛ مال - چاۋا قىلىپ، يەر - سۇ ئېلىپ تېخىمۇ كۆپ بايلىق يىغىشقا ئىنتىلىدۇ. بۇلار تىرىشچانلىق ئاساسىدا بولىدىغان ئىشلار. بەزى بايلار پۇرسەتكە ئېرىشىپ، تاسادىپىي بېيىپ قالىدۇ؛ بەزىلەر ئامەت كېلىپ باي بولۇپ كېتىدۇ. ئىشقىلىپ، تىرىشچان ئادەم بۇ جاھاندا جاپانى تولا تارتمايراق ياشايدۇ.

— سىلى نېمشقا جاپا تارتىپ بۇ چۆللەردە يالغۇز مال بېقىپ يۈرىدىلا؟

— مەن باي بولۇش يولىنى تۇتماپتىكەنمەن، ئوقۇش بىلەن بولۇپ كېيىنچە بەگ بولۇپ قالدىم شۇ.

— بەگ دېگەن نېمىش قىلىدۇ؟

— بەگ دېگەن ئەل - يۇرتنى باشقۇرىدۇ.

— ئەمىسە سىلى بۇ چۆلدە ماللارنى باشقۇرۇپ يۈرىدىلىغۇ؟

ئەسمەتۇللا ئاغا توختىنىڭ سوئالىدىن كۈلۈپ كەتتى. كۈلۈپ كەتتى- يۇ، شۇ ھامان چىرايىدا مەيۈسلۈك، ئەپسۇسلۇق، ئىزتىراپلىق كۆرۈلدى. گەرچە توختى ئەسمەتۇللا ئاغىنىڭ چىرايىدىكى بۇنداق ئۆزگىرىشلەرنىڭ سەۋەبىنى دېگەندەك چۈشەنمىسىمۇ، لېكىن ئۇ بۇ ئادەمدە پەرىشانلىقنىڭ بارلىقىنى غۇۋا

سەزگەندەك قىلدى.

— سوراپ قالدىڭ بالام، ئەمدى ساڭا ئۆزۈمنىڭ ئەھۋالىنى سۆزلەپ بېرەي، لېكىن مەن توغرۇلۇق بىركىمگە تىنما، ئۆزۈڭلا بىلگىن جۇمۇ؟— دېدى توختىغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن قاراپ. ئەسمتۇللا ئاغا بۇ چۆلدە ئادەمسىراپ كەتكەنىدى.

بىرقانچە ۋاقىتتىن بېرى مۇڭداشقىلى ئادەممۇ تېپىلمايدىغان بۇ چىغلىقتا خۇددى گاچا ئادەمدەك سۆزلىمەي، پاكىقاي ئادەمدەك باشقىلارنىڭ گەپ - سۆزىنى ئاڭلىماي ئۆتكەنىدى. نىھايەت، توختى ئۇنىڭ يېنىدا پەيدا بولۇپ قالدى، ئەسمتۇللا ئاغا ئۆزىنىڭ ئوغلىدەك بولۇپ قالغان بۇ شاگىرتىغا سىرىنى تۆككۈسى كەلدى:

— مېنىڭ ئەسلىي ئىسمىم ئەسمتۇللا ئەمەس، ئەسلا بەگ، مەن لوكچۇن مەدرىسەسىدە ئون يىل بىلىم تەھسىل قىلىپ، كاتتا موللا بولغانىدىم. ئەفرىدۇن ۋاڭ مېنى ئوردىنى قوغدايدىغان كاھلارنىڭ بەگلىكىگە تاللىۋالدى. چۈنكى، مەن كاتتا موللا بولغانلىقىنىڭ سىرتىدا، ماھىر چېلىشچى، يېتىلگەن جانباز ئىدىم. تۇرپان تەۋەسىدە ئىلگىرىكى زامانلاردا شامىل دېگەن ماھىر مۇشتلاشچى، پەشۋاچى بىر ئادەم ئۆتكەنىكەن. ئۇ ئۆز يۇرتىدا داڭ كۆتۈرۈپلا قالماي، ھەتتا باشقا يۇرتلارغىمۇ بېرىپ ماھارەت كۆرسىتىپ داڭقى چىققان ئادەمكەن. كېيىن ئۇ ئۆز يۇرتىدا نۇرغۇن شاگىرت يېتىشتۈرۈپتۇ. ئالتاي، چۆچەك، ئىلى تەرەپلەردىن، ئالتە شەھەر تەرەپلەردىن يىگىتلەر تۇرپان تەۋەسىگە كېلىپ ھۈنەر ئۆگىنىپ كەتكەنىكەن. مەنمۇ شۇ ئادەمنىڭ شاگىرتىنىڭ شاگىرتىدىن ئۆگەنگەن ئۇستا جانبازلارنىڭ شاگىرتىنىڭ شاگىرتلىرىدىن جانبازلىقنى ئۆگىنىپ يېتىشكەنىدىم. ساڭا ئۆگەتكەن ھۈنەرلەرنىڭ تېگى ئەنە شۇنداق كەلگەن. مەن بەگ بولغىنىم بىلەن ھەرگىز ناھەق ئىش قىلمايتتىم. ئۇستازىمىز بىزگە شۇنداق ئۆگەتكەنىدى. بەگلىك قىلىپ يۈرگەن ئاشۇ كۈنلەرنىڭ

بىرىدە، يۇرتىمىزدىكى دېھقانلار ۋاڭلىقنىڭ ئېغىر ئالۋان - ياساقلىرىغا قارشى قوزغىلاڭ قىلدى. دېھقانلارنىڭ تۇتقان يولى توغرا ئىدى. بىراق، ۋاڭ قاتتىق قوللۇق بىلەن دېھقانلارنى ئۇرۇپ - سوقۇپ، ھەپسىگە سولاپ، ھەتتا بىھۇدە قان تۆكۈپ ئادەم ئۆلتۈرۈشكە يۈزلەندى. مۇنداق ئىشلارنى ۋاڭ كاھلارغا، بەگلەرگە تايىنىپ قىلاتتى. مەن ناھەق ئىشنى قىلىشقا ئۇنىمىدىم، بويۇنتاۋلىق قىلىپ ۋاڭنىڭ ئەمر - پەرمانىنى ئىجرا قىلمىدىم. ۋاڭ مەندىن قاتتىق خاپا بولدى ھەم مېنى جازالاپ، زىندانغا سالماقچى بوپتۇ. ۋاڭنىڭ بۇ خىيالىنى سېزىپ قالغان كاھلىرىمدىن بىرى ماڭا شەپە بېرىپ قويۇۋىدى، شۇ كېچىسىلا خوتۇن - بالىلىرىمنى تاشلاپ قېچىپ كەتتىم. قېچىپ گۇچۇڭغا كېلىپ، سېنىڭ ئاتاڭ بىلەن تونۇشۇپ، سىلەرنىڭ ئۆيۈڭلەردە پاناھلىنىپ تۇردۇم. لېكىن، ۋاڭنىڭ ئادەملىرىنىڭ مېنى ئىزدەپ يۇرگەنلىكى توغرۇلۇق گۇچۇڭدا شۇئىنىڭ - شىۋىنىڭ گەپ - سۆز ئاڭلاپ قېلىپ، سۇ كەلگۈچە تۇغان تۇت، دېگەندەك مۇشۇ ئادەمزات ئاز ئۇچرايدىغان چىغلىقتا ماللارنى بېقىپ يۇردۇم. قالغان ئىشلار مانا ئۆزۈڭ كۆرگەندەك.

توختى ئەسمتۇللا ئاغىنىڭ گەپ - سۆزلىرىنىڭ تېگىگە يەتكەندەك قىلدى. ئەمما، بىر سۆزنى چۈشىنەلمەي، ئەسمتۇللا ئاغىدىن تۇرگۇنلۇك بىلەن سورىدى:

— ئادالەت تەرەپتە تۇرۇپ ۋاڭنى خاپا قىلىپ قويدۇم دېدىلە، ئادالەت دېگەن قىز بالىمۇ ئۇ؟

ئەسمتۇللا ئاغا كۇلۇپ كەتتى. دەرۋەقە، توختىنىڭ مۇنداق گەپلەرنى چۈشىنىدىغان ۋاقتى ئەمەس ئىدى. شۇڭا، ئەسلا بەگ ئاددىي قىلىپ مۇنداق دېدى:

— ئادالەت دېگەن بۇ سۆز ئەرەبچە، ئۇ توغرىلىق، ھەق ئىش دېگەنلىك بولىدۇ. كىشىلەر ھەق ئىش، توغرىلىقنى ئارزۇ

قىلىپ باللىرىغا بۇ سۆزنى ئىسىم قىلىپمۇ قويۇۋالدۇ.

— ۋاڭ دېگەن ھەق ئىشقا، توغرا ئىشقا قارشى تۇرامدۇ؟

— ئۆزىگە زىيان يەتمىسۇن دەپ شۇنداق قىلىدۇ.

— بۇ ۋاڭ دېگەنلەر ئەسكى نېمىلەر ئوخشامدۇ؟

— ئۇلارنىڭ ئىچىدە ياخشىلىرىمۇ بار. خەلق ياخشى تۇرمۇش كەچۈرسۇن، يۇرت تىنچ بولسۇن، گۈللەنسۇن دېگۈچى ياخشى ۋاڭلارمۇ بار، بەزى شەخسىيەتچى، ئۆزىنىلا ئويلايدىغان، خەقلەرنى بوزەك قىلىدىغان ۋاڭلارمۇ بار.

— ۋاڭلارمۇ ئوخشاش بولمايدىكەن - دە، ئەسمىتۇللا چوڭ ئاتا، ھە، ياق، ئەسلا بەگ چوڭ ئاتا؟

— شۇنداق، ۋاڭلارمۇ ياخشى - يامان دەپ ئايرىلىدۇ. ئادەملەر ئىچىدىمۇ ياخشى كۆڭۈللۈك، يامان نىيەتلىك ئادەملەر بار. يامان نىيەتلىك ئادەملەر خەقلەرنى قەستەنگە بوزەك قىلىدۇ. شۇنداقلارغا بوزەك بولماسلىق ئۈچۈن سەن مەشىق قىلىۋاتقان جانبازلىقنى پۇختا ئۆگىنىشىڭ كېرەك. خەققە بوزەك بولماي، جاپا تارتماي ياشايمەن دېگەن ئادەم، بولۇپمۇ ئوغۇل بالا كۆپرەك ھۈنەر، ئىلىم ئۆگىنىشى كېرەك، — ئەسلا بەگ توختىغا ئادەم بولۇشنىڭ يوللىرىنى ئەنە شۇ تەرزدە توختىماي چۈشەندۈرۈپ تۇردى.

× × ×

كۆز ئايلىرى كىرىپ قالدى. قۇنانباي ئۆزى بىرقانچە ئادەمنى كۆزلۈك يۇڭ قىرقىشقا باشلاپ كەلدى. كۆزلۈك يۇڭ ئالدىراش قىرقىلىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئەسلا بەگ توختىنى بىر چەتكە تارتىپ:

— بالام توختى، مېنىڭ قۇنانباي بىلەن توختاملاشقان يىللىقچىلىق ۋاقتىم توشۇپ قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇشۇ كۈنلەردە ئاتا - ئانام، خوتۇن - بالىچاقام پات - پاتلا چۈشۈمگە كىرىپ

قالـدىغان بولـدى. يـۇرتتىن ئـايرىلغىنىمغىمۇ بەش يىـل بولـۇپ
قاپتۇ، يۇرتۇمغا قايتاي دەيمەن. كۆزلۈك يـۇگلار قىرقىلىـپ بولـسا،
قۇنانبـاي بىـلەن ھېسابلىـشىپ، ماللىرىنى ئۆتكـۈزۈپ بېرىـپ، بـۇ
يەردىــن كېـتەي دەيــمەن. سـەنمۇ قــايتقىن، سـېنىڭ ئۆيـدىن
ئايرىلغىنىڭغىمۇ يېرىم يىلـدەك بولـۇپ قـاپتۇ. بېرىـپ ئـاناڭ بىـلەن
سـىڭلىڭنىڭ ھالـىدىن خەۋەر ئالغـاچ، يـۇرت ئىچىـدە بىـرەر ئىـش
تېپىـپ قىلارسـەن، گـۇچـۇگـدا خەنـزۇ، خـۇيزۇ جانبـازلار بـاركەن.
ھۇنەر ئۆگىنىشنى يېرىم يولدا ئۈزۈپ قويمىغىن،ــ دېدى.
توختىمۇ ئۆيىنى سېغىنغانىدى. ئۇستازى ئەسلا بەگ بىـلەن بـۇ
چىغلىقتىن ئايرىلماق بولدى.
قۇنانبـاي خېلى ئىنسابلىق بـاي ئىـدى. ئەسـلا بەگنىـڭ بىـر
يېرىم يىللىق ئىش ھەققى ئۈچۈن بىر مۆگۈ ئـات[1]، بىـر قـۇر يېگى
ئۇستىباش ھەم يىگىرمە سەر كۈمۈش بېرىـپ رازى قىلدى. ئەسلا بەگـ-
ـمۇ بۇ باينىڭ ماللىرىنى ئوبدان پەرۋىش قىلىـپ بېقىـپ بەرگەنىدى.
ئەسلا بەگ قۇنانباي بىـلەن خوشلىـشىپ، تـوختىنى ئېتىنىـڭ
كەينىگە مىندۈرۈپ يولغا چىقتى. سېرىق ئىـت خېلى بىـر يەرگـىچە
ئەگىشىپ كېلىـپ ئامالـسىزلىقتىن قـۇلاقلىرىنى سالپايتقىنىچە تـۇرۇپ
قالدى. ئەسلا بەگ توختىنىڭ بوغجۇمـىسىغا قـۇرۇت، ئىرىمچىـك ۋە
قاق گۆشلەرنى چىگىـپ بەرگەنىدى. مورى بىـلەن گـۇچـۇگنىـڭ يـول
ئاېرىـشىغا كەلگەنــدە، ئەسـلا بەگ توختىنىــڭ قولىغـا بەش سـەر
كۈمــۈش تەڭگىنــى تۇتقــۇزۇپ، ئــۇنى باغرىغــا چىــڭ بېــسىپ
خوشلاشتى. ئەسلا بەگ مورىنىڭ لاڭسۇ جىلغىسى ئارقىلىق پىچانغا
قـايتمـاق بـولـۇپ يولغـا چىقتـى. تـوختى خېلى يەرگـىچە ئارقىغـا
قـاراپ ـ قـاراپ، بـۇ مېھرىبـان، كۆيۈمچان ئۇستازدىن ئايرىلـىشقا
كۆزى قىيماي گـۇچـۇڭ تامان يۈرۈپ كەتتى.

---

[1] قەدىمكى ئۇيغۇرچە ــ مىنىك ئات، مىنىدىغان ئات ــ ئا.

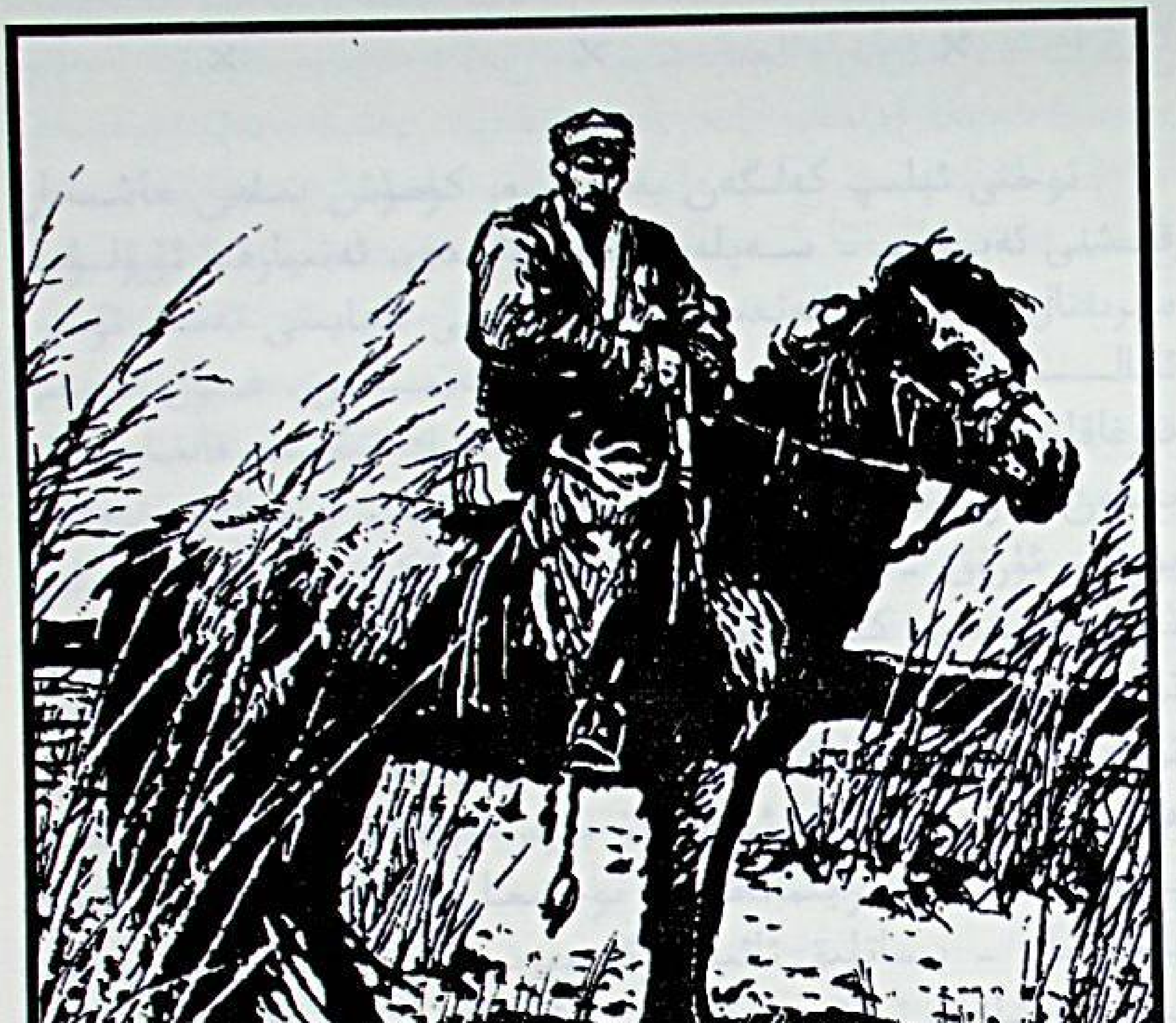

× × ×

توختى ئېلىپ كەلگەن بەش سەر كۆمۈش بىلەن ھاشىخان قىشنى ئەپلەپ ـ سەپلەپ چىقىرىۋالدى. ئەتىيازغا ئۆرۈلۈپ، سىرىقتال ۋاقىت كەلگەندە، ئۇلارنىڭ كۈنى ناھايىتى تەستە ئۆتتى. ئامالسىزلىقتىن توختى ئۆستەڭ بويلىرىدىن، غول ئېقىن قىرغاقلىرىدىن ياۋا كۆكتات تېرىپ، تاغارنىڭ تېگىدە قالغان ئۇن بىلەن ئاز ـ ئازدىن ئاش ـ تاماق ئېتىپ قورساقنى توقلاپ يۈردى. ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ھاشىخاننى «ئىككى كىچىك بالا بىلەن تۇل قالدى، كۈنى تەس» دەپ، ياردەم قولىنى سۇنۇپ تۇرغانىدى. مانا ئەمدى ئەتىياز كىرىۋىدى، ھەرقايسى ئۇرۇق ـ تۇغقانلار ئالدىراشلىقتا ئۇلاردىن ھال ـ ئەھۋال سورىيالمىدى. ھاشىخان قەيسەر ئايال ئىدى. ئۇ بىرەر تۇغقىنىنىڭكىگە ھال ئېيتىپ بارمىدى. ئۇ قىزى رايىمانخاننى توختىغا تاپشۇرۇپ قويۇپ، ئۆزى يالغۇز مال ـ بىساتلىق ئائىلىلەرگە بېرىپ نان يېقىپ، كىر ـ قات يۇيۇپ، ئاز ـ تولا يېمەكلىك، پۇل ـ پۇچەك، كونا كىيىم ـ كېچەكلەرنى ئېلىپ كېلەتتى ـ دە، كۈنلىرىنى ئەپلەپ ـ سەپلەپ ئۆتكۈزەتتى. توختىنىڭ ئىچى پۇشاتتى. ئاتا كەسپى تۆمۈرچىلىكنى قىلىپ باقاي دېسە، تېخى كىچىك، بىلەكتە بولقا بىلەن تۆمۈرنى يانجىغۇدەك ماغدۇر يوق. ئىشلەي دېسە، باللارغا مۇناسىپ ئىش تېپىلمايدۇ. توختى شۇ چاغدىلا ئاتا دېگەنىنىڭ ئۆيگە تاغدەك يۆلەك ئىكەنلىكىنى، كەمبەغەلگە كۈن ئالماقنىڭ نەقەدەر مۇشكۈللۈكىنى ھېس قىلدى. ئۇستازى ئەسلا بەگنىڭ يەنى ئەسمتۇللا ئاغىنىڭ ئوغۇل بالا ئىلىم، ھۈنەر ئۆگىنىشى كېرەك، ئادەم كۆپ ئىقتىدارلىق بولغاندىلا ئاندىن ئۇنىڭ تىرىكچىلىكى ياخشى ئۆتىدۇ، دېگەن گەپلىرىنى پات ـ پات ئويلايدىغان بولۇپ

قالدى. ئۇ شۇ ئوي بىلەن ئۆيدىن چىقىپ بازار رەستىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، گۇچۇڭ بويىچە داڭقى بار پولۇخانىغا باردى ـ دە، ئاتىسى گۆھەردىن ئۇستا بىلەن ئۆلپەتچىلىكى بار پولۇپەز مەمەت ئۇستام بىلەن كۆرۈشتى. مەمەت ئۇستا گۆھەردىن ئۇستىنىڭ يۈز ـ ھۆرمىتى ئۈچۈن تۇختىنى يېنىدا ئېلىپ قالدى. ھاشىخان دەسلەپتە، ئوغلىنىڭ ئاشپەز بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنىماي قويدى. ئۇنىڭ خىيالىچە، ئوغلى تۇختىنى ئاتىسى گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ئارزۇسى بويىچە ئوقۇتۇپ، موللا قىلغۇسى بار ئىدى. لېكىن، ھازىر ئۇنىڭغا ئامال يوق. موللىغا بېرىدىغان پەيشەنبىلىك ھازىرلاش قىيىن بىر ئىش ھېسابلىناتتى. چۈنكى، قورساقنى ئاران بېقىۋاتقاندا، يەنە ئېشىنىپ موللىغا بېرىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بۇ خۇددى «كانايغا يوق، سۇنايغا نەدە» دېگەندەك گەپ ئىدى. ھاشىخان ئامالسىزلىقتىن ئوغلىنىڭ پولۇپەزنىڭ يېنىدا ھۈنەر ئۆگىنىشىگە ماقۇل كەلدى. بۇنداق بولغاندا تۇختىنىڭ ئاچ ـ توق قالماسلىقىغا كاپالەت تاپقىلى بولاتتى.

مەمەت ئۇستام گۇچۇڭ دائىرىسىدە ئۇستا پولۇپەز ئىدى. ئۇ تۇختىغا دەسلەپتە سەۋزىنى قىرىپ، يۇيۇشنى، ئاندىن قىزىل، سېرىق سەۋزىنى تەڭ نىسبەتتە قەلەمچە قىلىشنى ئۆگەتتى. بىر ئاي گۈرۈچ يۇيۇشنى، قانداق گۈرۈچ سۇ يەيدۇ، قانداق گۈرۈچ سۇ يېمەيدۇ دېگەنلەرنى سۆزلەپ بەردى. ئاندىن مايىنى چۈچۈتۈپ داغلاشنى، تۇزنى تەڭشەشنى، دۇملەپ دەم يېگۈزۈشنى ئۆگەتتى. ئاندىن كېيىن پولۇنىڭ قىرىق بىر خىلىنى، مەسىلەن، گۆش باسقان پولۇ، قېزا پولۇ، ئۈزۈم باسقان پولۇ، ئەنجان پولۇسى، توخۇ گۆشى بېسىلىدىغان پولۇ، بەتتە پولۇ...... دېگەندەك پولۇلارنىڭ ئېتىلىش ئۇسۇلى، پايدىلىق تەرەپلىرى، دىققەت قىلىدىغان ئىشلار، ئىس پۇرىتىپ قويماسلىق، پولۇنى يېرىك ياكى

يۇمشاق قىلىپ قويماسلىق دېگەندەك نازۇك تەرەپلەرنى، قانچىلىك گۆرۈچكە قانچىلىك مىقداردا ياغ، سەۋزە، پىياز، گۆش سېلىنىدىغانلىقى قاتارلىق ئىنچىكە تەرەپلەرگىچە تەپسىلىي ئۆگەتتى. توختىمۇ كۆڭۈل قويۇپ ئۆگىنىپ باردى. ئۈچ ئايدىن كېيىن مەمەت ئۇستا كىچىك بىر قازان تېپىپ كېلىپ توختىنى مەشىققە سالدى. بىرقانچە قېتىمدا سۇيۇق، يىرىك ئېتىلدى. يەنە بىر - ئىككى قېتىمدا پولۇغا ئىس ئۆتۈپ قالدى. مەمەت ئۇستا ئۇنىڭ سەۋەنلىكلىرىنى تەدرىجىي تۈگىتىپ - تۈزەپ ماڭدى. تۆت ئاي بولغاندا توختى پولۇنى ئۇستىسىغا يارىغۇدەك ئېتىدىغان بولدى. توختى پولۇ ئېتىشنى راسا قىزىقىپ ئۆگىنىۋاتقان كۈنلەرنىڭ بىرىدە، باشقا بىر قورۇمچىنىڭ بىخەستەلىكىدىن ئاشخانىغا ئوت كەتتى. ئادەملەر جېنىنى ئارانلا ئەپقېچىشۋالدى. ئاشخانا پۈتۈنلەي كۆيۈپ كەتتى. مەمەت ئۇستامۇ گۇچۇڭدىن يۇرتىغا قايتتى. توختى پولۇنىڭ قىرىق بىر خىلىنى ئېتىشنى تولۇق ئۆگىنىپ بولغۇچە دۇكان تاقىلىپ، ئۇستا كېتىپ قالدى. «يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە، بۇرنى قاناپتۇ» دېگەندەك ئىش بولدى. لېكىن، گۇچۇڭدا پولۇپەزلىكتە داڭقى چىققان مەمەت ئۇستامنىڭ پولۇ تەمىنى توختى ساقلاپ قالدى.

توختى ئۆيدە سىڭلىسى رايىمانخانغا يەنە قارانچۇق بولۇپ يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بامدات نامىزىدىن يانغان روزى قاسساپ ئۇلارنىڭ ئۆيىگە كىرىپ كەلدى. ھاشىخان گۆھەردىن ئۇستىنىڭ بالا ۋاقتىدىن تارتىپ بىللە ئۆتكەن بۇ قەدىناس ئاغىنىسىنىڭ ئالدىغا تۆت تال پوشكال قويۇپ چاي قۇيدى. روزى قاسساپ پوشكالدىن بىر بۇردا يەپ، مەرھۇمنىڭ روھىغا ئاتاپ ئۇزاق دۇئا قىلدى. دۇئادىن كېيىن:

— ھاشىخان، تۈنۈگۈن مەن ئىرتۇك دېگەن مەھەللىدىكى خۇرجا لاۋما تۈگۈنىنىڭ ئون - يىگىرمە قويىنى سېتىۋالغانىدىم، ئۇ

خۇرجا بىلەن مېنىڭ ئۈزۈندىنلا باردى - كەلدىم بار ئىدى. ئۇنىڭ كالا - قويلىرىنى باقىدىغان ئادىمى ئىشتىن توختاپ قاپتۇ. ماڭا بىرەر ئوغۇل بالا تېپىپ بېرىشنى ھاۋالە قىلغانىدى، مەن توختىنى ئويلاپ قالدىم. ئەگەر مەيلى دېسىڭىز، توختى شۇ بايغا بىر - ئىككى يىل يىللىقچى بولۇپ ئىشلەپ تۇرغاي، يېشى ئۇلغايغاندا ئاندىن باشقا بىرەر ئىشنىڭ پېشىنى تۇتامدۇ، قانداق دەيسىز؟ — دېدى.

ھاشىخان ئويلىنىپ ئولتۇرۇپ قالدى. گۆھەردىن ئۇستا توختىنى بەكمۇ ئەتىۋارلاپ باققانىدى. ئۇنىڭ ئارزۇسى بويىچە بولغاندا، توختىنى ئوقۇتۇپ چوڭ موللا، ئۆلىما قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىققۇسى بار ئىدى. ھېچبولمىغاندا ئۇنى بەگ - ئەمەلدار قىلغۇسى ياكى داڭلىق ھۈنەرۋەن قىلىپ يېتىشتۈرگۈسى، كىمنىڭ ئوغلى بۇ؟ دېسە، گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ئوغلى دېگۈدەك بىر ئەر — يىگىت قىلىپ يېتىشتۈرگۈسى بار ئىدى. نىھايەت، رەھمەتلىكنىڭ ئۆمرى قىسقا كېلىپ قالدى. گۆھەردىن ئۇستىنىڭ ئارزۇسىنى ھاشىخان ئەمەلگە ئاشۇرماقچىمۇ بولدى. بىراق، ئايال كىشى دېگەن ئاجىز كېلىدىكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھاشىخان بىركىمنىڭ ئالدىغا «مەن ھاجەتمەن بولۇپ قالدىم» دەپ بارىدىغان ئاياللاردىن ئەمەس، ئامال قانچە؟ بوپتۇ، يىللىقچى بولسا بولۇپ تۇرغاي، يېشى سەل چوڭىيىپ بىرەر ئىشقا چامى يەتكۈدەك بولغاندا بىرگە بولار...... ھاشىخان شۇ خىيالغا كېلىپ روزى قاسساپقا ئېغىز ئاچتى:

— يېتىمنىڭ ئاتىسى يەتتە دېگەندەك، گۆھەردىن ئۇستىنىڭ قەدىناس ئاغىنىسى سۈپىتى بىلەن ئوغلۇم توختىنىڭ بېشىنى سىلاپ، تىرىكچىلىك يولىنى كۆرسەتكەنلىرىگە رەھمەت، توختىنىڭ ئۆزى نېمە دەركىن؟

— مال - ۋاران بېقىشقا ئېپىڭ بارغۇ توختى بالام، لاۋما خۇرجانىڭ مېلىنى بىر - ئىككى يىل باقامسەن؟— روزى قاسساپ

توختىنغا قارىدى.

— بارسام باراي، — توختى ئويلىنىپ تۇرمايلا جاۋاب بەردى.

ئەتىسى روزى قاسساپ توختىنى ئەگەشتۈرۈپ ئىرتوگدىكى لاۋما خورجانىڭ جاگزىسىغا ئېلىپ باردى. توختى لاۋمانىڭ جاگزىسىدا مال - ۋارانغا قارايدىغان يىلىلىقچى بولۇپ ئىشقا كىرىشتى.

× × ×

لاۋما خورجانىڭ ئوتتۇز - قىرىق دادەنلىك[1] يېرى، يىگىرمىدەك كالىسى، ئات - قېچىر، توخۇ - توشقىنى بار ئىدى. توختى مانا شۇلارغا يەم - بوغۇز، دان - ئوزۇق بېرىدىغان يىلىلىقچى بولدى. بۇ خورجانىڭ ئۆيىدە يىلىلىقچىلىقتا تۇرىدىغان خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر ئىشلەمچىلەردىن بولۇپ يەنە سەككىز - ئون ئادەم بار ئىدى.

جان - جانىۋارغا ئامراق توختى لاۋما خورجانىڭ جاگزىسىغا كۆنۈپمۇ قالدى. ئۇ سەھەر تۇرۇپ يوغان باغلىق سېۋەتتە يەتتە - سەككىز سېۋەت سامانى يۆيۈپ - ھۆللەپ، ئات - قېچىر، كالىلارغا بوغۇز راسلايتتى، ئاندىن توخۇلارغا دان، توشقانلارغا چۆپ سېلىپ بېرىپ بولۇپ، ناشتا قىلاتتى. سېۋەتلەردىكى ھۆللەنگەن سامانلارنى چوڭ ئادەملەرمۇ كۆچەپرەك كۆتۈرەتتى. توختى سامان ھۆللەنگەن سېۋەتلەرنى دەسلەپكى بىرنەچچە كۈندە خېلى قىينىلىپ، سۆرەپ يۈرۈپ توشۇدى. بارا - بارا ئىشنىڭ ئېپىنى ئېلىپ، يۆيۈلگەن سامانلارنىڭ سۈيىنى ئوبدانراق سارقىتقاندىن كېيىن توشۇيدىغان بولدى.

---

[1] بىر دادەنلىك ئوزۇق چېچىلىدىغان يەر ئون مو ھېسابلىنىدۇ. بىر مو يەرگە بىر كۈرە، ئون مو يەرگە ئون كۈرە يەنى بىر دادەن ئوزۇق چېچىلىدۇ. بۇ ئەينى زامانلاردىكى دېھقانلارنىڭ يەر ئۆلچەم ئاتالغۇلىرىنىڭ بىر خىلى ھېسابلىنىدۇ — ئا.

بوُغداي ئورمىسى باشلانغاندا قوروُق - جاڭزىلار ناھايىتى كۆڭۈللۈك بىر ئوروُنغا ئايلىنىپ كېتەتتى. چۈنكى، توُرپان، توقسوُن، پىچاننىڭ ئورمىسى ئاياغلاشقاندا ئاندىن تاغ ئارقىسىنىڭ ـــ گوُچوُڭ، جىمسارنىڭ ئورمىسى باشلىناتتى. توُرپان، توقسوُن، پىچاندىن نوُرغوُن ئىشلەمچىلەر چىقىپ، خوُرجالارنىڭ بوُغدايلىرىنى كۆتوُرەگە ئېلىپ ئوروُيتتى. شوُ زامانلاردا، توُرپان تەرەپتىكى ئىشلەمچىلەرنىڭ موُنداق بىر ئادىتى بار ئىدى: توُرپان تەرەپنىڭ ئەتىيازلىق تېرىلغوُ ئىشى بالدوُرلا باشلىنىپ، تۆتىنچى ئايدىلا ئاياغلىشاتتى. ئېشىنچا ئەمگەك كوُچلىرى ياز كىرىشى بىلەنلا ئوُروُمچى، مىچوُەن، سانجى ئەتراپلىرىدا ئىككى ئايغا يېقىن كېسەك قوُيىدىغان، ئۆي سالىدىغان، دەرەخ كېسىدىغان دېگەندەك ئىشلارنى قىلىپ پوُل تېپىپ، 6- ئاينىڭ ئوُنلىرىدىن كېيىن توُرپاننىڭ ئورمىسىغا قاتنىشىش ئوُچوُن قايتىشاتتى. بىرەر يېرىم ئايدىن كېيىن يەنى 7- ئاينىڭ ئاخىرى، 8- ئاينىڭ كىرىشى بىلەن گوُچوُڭ - جىمسارنىڭ بوُغدىيى پىشقاندا، ئىشلەمچىلەر توُركوُم - توُركوُملەپ تاغ ئارقىسىغا چىقىشاتتى. بوُ تەرەپلەردە 10- ئاي كىرىشى بىلەن ئىشلار ئاياغلىشاتتى. ئىشلەمچىلەر تاپقان پوُللىرىنى بەللىرىگە تۈگىشىپ، باشاق تېرىپ يىغقان بوُغدايلىرىنى ئېشەكلىرىگە ئارتىشىپ يوُرتىغا قايتىشاتتى - دە، بوُ چاغدا توُرپان تەرەپنىڭ كوُزلوُك يىغىم ۋاقتى، تەكلەرنى يىغىپ ئوغوُتلاپ، كۆموُشكە تەييارلىنىدىغان ۋاقتى بولاتتى. ئىشلەمچىلەرنىڭ بىر قىسمى كوُزلوُك يىغىمدىن كېيىن توقسوُننىڭ كۆر جاي، توُرپاننىڭ پىچان، قارا يوُزى، پىچاننىڭ كۆكيار، باقچا دېگەن يەرلىرىگە بېرىپ قىشلىق ئەمگەكتە يەنى كۆموُركانلاردا ئىشلەشكە قاتنىشىپ پوُل تاپاتتى..... گوُچوُڭنىڭ ئەنە شوُ بوُغداي ئورمىسى بولىدىغان بىرەر يېرىم ئاي ۋاقتىدا، خوُرجالارنىڭ قوروُق - جاڭزىلىرىدا

ناخشا - ئۇسسۇل، كۈلكە - چاقچاق ئۈزۈلمەي، ئېتىز بېشى، ئىشلەمچىلەر چۈشكۈن قىلغان يەرلەر كۆڭۈللۈك ئۆتەتتى. بۇنداق چاغلاردا ئېچىلغان ئېگىزلارغا توختىمۇ كالا - قويلارنى ھەيدەپ ئاپىرىپ باقاتتى -دە، كۈنلىرىنى زېرىكمەي ئۆتكۈزىدىغان بولدى.

كۈز ئايلىرى كىرىشى بىلەن كالا - قوي، ئات - قېچىرلارغا بوغۇز بېرىشنىڭ ئورنىغا دالا - تۈزگە ئاچىقىپ ئوتلىتىدىغان ئىش چىقتى. كۈزدە كالا - قويلار سەمرىپ، قىيغىتىشىپ، جورۇققا ئانچە كىرمەيدىغان بولۇپ قالدى. يىگىرمىدەك كالا، بىرقانچە ئات - قېچىر ھەم ئوتتۇزچە قوينى بىرلىكتە ئېگىزغا، ئوتلاققا ئاپىرىش ئۈچۈن توختى خېلى ئاۋارە بولىدىغان بولدى. شۇنداق كۈنلەرنىڭ بىرىدە، بىر سەھەرلىكى كالىلار قوتاندىن چىقىشى بىلەنلا ھويلىنى پاتىپاراق قىلىپ بېشىغا كىيدى. توختى ئۇلارغا ئايغايلاپ - ۋارقىراپ باقتى. لېكىن، بۇلتۇر تۇغۇلغان ئىككى بۇقىچاق ھويلىدا بىر - بىرى بىلەن ئۈسۈشۈپ، پىتىراپ، ھويلا ئىچىدە چاپقىلاپ - ھۆركىرەپ يۈردى. لاۋما خورجاننىڭ مالاۋسى، مالاۋۇ دەيدىغان يىگىتلىك قۇرامىغا يېتىپ قالغان ئىككى ئوغلى كەڭرى ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدە بىر - بىرى بىلەن نەيزىۋازلىق قىلىشىپ، جانبازلىق مەشقى ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. بىر تەرەپتە ئېگىز بويلۇق، دائىم چاپىنىنى يېپىنچاقلاپ يۈرىدىغان چىلىك فامىلىلىك ئىشلەمچى ئۇلارنىڭ مەشقىگە نەزەر سالغاچ، ئاستا مېڭىپ يۈرەتتى. بۇقىچاقلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن قاتتىق خاپا بولغان مالاۋسى بىلەن مالاۋۇ قوللىرىدىكى نەيزىلىرىنى تاشلاپ، توختىنى ئەدەپلىمەك بولۇپ تەڭلا ئېتىلدى. توختى نېمە بولغىنىنى ئاڭقارغۇچە، چىلىك فامىلىلىك مالاۋسى بىلەن مالاۋۇنىڭ ئالدىدا ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ، ئۇ ئىككىسىگە قولىنى تەڭكۈزگەندەك قىلىپلا ئىككى يانغا ئۇچۇرۇۋەتتى. مالاۋۇ بىلەن مالاۋسى نېمىش يۈز بەرگىنىنى بىلمەيلا قالدى ۋە ئورۇنلىرىدىن

تۇرۇشۇپ، چىك فامىلىلىككە ھومىيىپ قاراشتى.

— كىچىك بالىنى بوزەك قىلىشقا قولۇڭلار قانداق باردۇ - ھە؟ شۇنچە ئات - كالا، قويلارنى توختىنىڭ يالغۇز باشقۇرۇۋاتقىنىنى كۆرمىدىڭلارمۇ؟ — چىك فامىلىلىكتە جانبازلىق ھۇنىرى بارلىقىنى مالاۋۇ بىلەن مالاۋسى ئىلگىرى بىلمەيتتى. ئۇلار چىك فامىلىلىككە يەر تېگىدىن قاراپ قويۇپ لام - جىم دېمەيلا، توختىنغا ھۇرپەيگىنىچە ئۆيگە كىرىپ كېتىشتى.

توختى ماللارنى ھەيدەپ چىقىپ كەتتى. مالاۋۇ بىلەن مالاۋسى توختىنىڭ مال بېقىۋاتقان يېرىگە بېرىپ، ئۇنى ئاز - تولا ئۇچۇقداپ، ئاچچىقىنى چىقىرىپ كەلدى. توختى بۇ ئىشنى ھېچكىمگە تىنمىدى. بىراق، ئۇچ كۈنگىچە گەپ - سۆز قىلماي، ئۆز ئىشى بىلەن بولۇپ، جىم - جىم يۈرۈۋەردى. لېكىن، ئۇنىڭ بەدىنىدىكى كۆركەرگەن يەرلەرگە، ئۇنىڭ جىمىپ كەتكىنىگە چىك فامىلىلىك دىققەت قىلىپ يۈرگەنىدى.

كەچقۇرۇنلۇقى توختى سامانلىققا سېۋەت كۆتۈرۈپ كىرگەندە، بويى ئېگىز كەلگەن، تەلەتى سۈرلۈك چىن فامىلىلىكنىڭ زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ، ئىككى قولىنى قاتتىق يەرگە جەينەككىچە پاتۇرۇۋېلىپ، خۇددى ساپان بىلەن يەر ئاغدۇرغاندەك مەشىق قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، سامان قويۇلغان ياندىكى ئۆيگە تېزلا كىرىپ كەتتى. ئۇ سېۋەت- كە سامان ئېلىپ چىققاندا چىك فامىلىلىك ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ:

— توختا توختى، مەن ساڭا بىر گۆھەر بېرىمەن، — دېدى.

توختى چىك فامىلىلىكنىڭ يىپىنچاقلىۋالغان چاپىنىنىڭ يانچۇقىغا نەزەر سالدى.

— يانچۇقتىن چىقىدىغان گۆھەر ئەمەس ئۇ، مەن ساڭا گۆھەردىنمۇ قىممەتلىك بىر ھۈنەر ئۆگىتىپ قويىمەن، ئۇنى ئۆگەنسەڭ ئۆمرۈڭنىڭ ئاخىرىغىچە باشقىلارغا بوزەك بولماي ئۆتىسەن، — دېدى چىك فامىلىلىك.

شۇ كۈندىن باشلاپ چىك فامىلىلىك 12 ياشلىق توختىغا ئەتىسى - ئاخشىمى، دەم ئېلىش كۈنلىرىدە، گاھى سامانلىقتا، گاھى ئاي دالادا پەي سوزۇش، ئات مىنىش شەكلىدە تۇرۇش قاتارلىق ئاددىي مەشقلەرنى قىلدۇردى ۋە ئاستا - ئاستا ئۆزى كامالەتكە يەتكۈزگەن ھەرىكەتنى يەنى قولنى جەينەكگىچە يەرگە پاتۇرۇپ، خۇددى ساپان بىلەن يەر تىلغىغاندەك ھەرىكەتنى - «سەككىز سىگىر گۈمپىسى» (داباجىك ھەرىكىتى) نى ئۆگەتتى. ئەگەر بۇنداق ھەرىكەتنى ۋايىغا يەتكۈزگەن كىشى بارماقلىرىنى جۈپلەپ تۇتۇپ ئادەمنىڭ بىقىنلىرىغا ئۇرسا، قوۋۇرغىلىرىنى سۇندۇرۇپ، ئۆپكە - باغرىنى سۇغۇرۇپ ئالالايتتى.

بىر كۈنى ئاي دالادا ماللارنى ئوتلاتقاچ مەشىق قىلغان توختى چىك فامىلىلىكتىن سوراپ قالدى:

— ئىسمىڭىز نېمە؟ ئۆزىڭىز نەلىك؟ ماڭا نېمىشقا جانبازلىق ھۈنىرىنى ئۆگەتمەكچى بولۇپ قالدىڭىز؟

— بۇنى ئوبدان سورىدىڭ، مەنمۇ ۋاقتى كەلگەندە ساڭا دەمەن دەپ يۈرەتتىم. بوپتۇ، مەن ئۆز بېشىمدىن ئۆتكەنلەرنى ساڭا قىسقىچە سۆزلەپ بېرەي، — دېدى چىك فامىلىلىك ھېكايىسىنى باشلاپ، — مېنى كىشىلەر چىك ئۇستام دەيدۇ، سەنمۇ شۇنداق دەۋەرگىن. مېنىڭ يۇرتۇم سىچۇەن چىڭدۇ. بىزنىڭ ئۇ يۇرتلاردىمۇ سەن بىلەن بىزگە ئوخشاش ئىشلەمچىلەر، يىللىقچىلار كۆپ، ئۇلارمۇ بايلارغا ئىشلەپ جېنىنى بېقىشىدۇ. لېكىن، بىزنىڭ ئۇ يۇرتتا بىرخىل ئادەت بار. ئىشلەمچىلەرگە ئىش كۆتۈرەگە بېرىدىغان باي ئىشلەمچىلەر بىلەن ئىش ھەققى كېلىشىمى تۈزۈشتىن ئىلگىرى، ئىككى تەرەپنىڭ گۈمپىدارلىرىنى كۈچ سىنىششقا ئۇيۇشتۇرىدۇ. ئەگەر ئىشلەمچىلەر تەرىپىدىن ئوتتۇرىغا چۈشكەن گۈمپىدار يەڭسە، ئىش ھەققى ئىشلەمچىلەرنىڭ دېگىنىچە بولىدۇ، ئەگەر باينىڭ گۈمپىدارى يەڭسە، باي

ئىشلەمچىلەرنى ناھايىتى تېۋەن ئىش ھەققى بىلەنلا ياللىۋېلىپ، ئىشقا سېلىۋېرىدۇ. شۇ سەۋەبلىك، بايلار ئۆز قورۇقلىرىدا گۈمپىدارلارنى بىكارغا باقىدۇ. بۇخىل ئۇسۇل بىزنىڭ يۇرتلاردا ئادەتكە ئايلىنىپ قالغانىكەن.

بىر يىلى ئىشلەمچىلەر ئارىسىدىكى بىر تونۇشۇم مېنى ئىزدەپ تاغ ئىچىگە كىرىپتۇ. مەن شۇ ۋاقىتلاردا تاغ ئىچىدىكى بىر خىلۋەت بۇتخانىدا گۈمپا ئۆگىنىپ، گۈمپىدا كامالەتكە يېتىپ، بۈگۈن - ئەتە يۇرت ئىچىگە چۈشىمەنغۇ، دەپ تۇرغان مەزگىل ئىدى. ئۇ چاغ مېنىڭ يىگىرمە بەش ياشقا توشۇپ، كۈچ - قۇۋۋەتكە تولغان، ئۆگەنگەن گۈمپىلىرىمنى ئىشلىتىپ كۆرۈپ باقىدىغان خىيالدا يۈرگەن ۋاقتىم ئىدى. مەن ئۇ تونۇشۇمغا ئەگىشىپ يۇرت ئىچىگە چۈشتۈم، ئىشلەمچىلەر تەرەپ بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقتىم - دە، «تۆمۈر ئالىقان گۈمپىسى» نى ئىشلىتىپ بىرلا ئۇرۇشتا باينىڭ گۈمپىدارىنى ئۆلتۈرۈپ قويدۇم. باي نائىلاج ئىشلەمچىلەرنىڭ دېگەن ئىش ھەققى بويىچە ئىشنى كۆتۈرۈشكە بەردى. كېلەر يىلغىچە يۇرت ئىچىدە ئۆتكۈزۈلگەن چوڭ - كىچىك مۇسابىقىلەرگە قاتنىشىپ يۈرۈپ، داڭقىم ئوبدانلا چىقىپ قالدى. ئىشلەمچىلەر يەنە مېنى تەكلىپ قىلىپ، ھېلىقى باينىڭ يېڭىدىن تاپقان گۈمپىدارى بىلەن ئېلىشىپ، ئۆزلىرى ئۈچۈن كۈچ چىقىرىشىمنى ئۆتۈندى. مەنمۇ كەمبەغەللىنىڭ بالىسى بولغاچقا ھەم يېتىمچىلىكتە چوڭ بولغاچقا، كەمبەغەللەرگە ھېسداشلىق قىلاتتىم. مەيدانغا چۈشتۈم. بىرقانچە رەت ئېلىشقاندىن كېيىن، باينىڭ يېڭىدىن ياللاپ كەلگەن گۈمپىدارىنى «سەككىز سىگىر گۈمپىسى» نى ئىشلىتىپ، ئۈچەي - باغرىنى چۇۋۇۋەتتىم. ئىشلەمچىلەر يۇقىرى ھەق بەدىلىگە ئىشنى كۆتۈرە ئالغىنىغا خۇشال بولۇشتى......

لېكىن، ئىككىلا قېتىمدا زىيان تارتقان باي مېنى قەستلەپ ئۆلتۈرمەك بولۇپ پىلان - تۈزاق قۇرۇپتۇ. بۇنى ئىشلەمچىلەردىن

بىرى ئۇقۇپ قىلىپ مېنى كۆۋۈيگە (سەددىچىن سېپىلىنىڭ سىرتىنى دېمەكچى) چىقىپ بىر مەزگىل تۇرۇشۇمنى ئېيتتى. ئىشلەمچىلەر ئاز - ئازدىن پۇل يىغىش قىلىپ مېنى كېچىسى يولغا سېلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ تەرەپلەرگە كېلىپ قالدىم.

— سىزمۇ يېتىمچىلىكتە چوڭ بولغانمۇ؟— سورىدى توختى.

— يېتىم بولغاندىمۇ قارا يېتىم -دە، بەش ياش چېغىمدا ئاتا - ئانام ئارقا - ئارقىدىن ئۆلۈپ كېتىپتىكەن. مېنى بىرگە شىرەم تۇغقان كېلىدىغان بىر راھىب تاغقا ئېلىپ چىقىپ كېتىپ شۇ يەردە بېقىپ چوڭ قىپتۇ. قارىسام سەنمۇ يېتىم بالىكەنسەن، «يېتىمنىڭ قاياشى يېتىم» دەپ، ساڭا بۇ ھۈنەرنى ئۆگىتىۋاتىمەن. ئەسلى قائىدە بويىچە جانبازلىق گۇمپىسىنى ياتلارغا ئۆگەتمەيدۇ، خەيرىيەت، ساڭا بۇ ھۈنەرنى ئۆگەتكىنىم يېتىمغا قىلغان خەير - ساخاۋىتىم بولۇپ قالار.

توختى جانبازلىق مەشىقىغە كىرىشىپ كەتتى. ئۇ ھېچكىمگە تۇيدۇرماي، جاپانى جاپا دېمەي، ھۈنەرنى كېچە - كۈندۈز مەشىق قىلىۋەردى. دېگەندەكلا، توختى بىلەن چىڭ فامىلىلىك ئۇستا كەچمىشلىرى توغرىسىدا پاراڭلىشىپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەي، ئېچكىرىدىن ئىككى بۇرادەر كېلىپ چىڭ ئۇستا بىلەن كۇسۇرلىشىپ يۈردى. دەرۋەقە، چىڭ ئۇستا ئۆز يۇرتىغا قايتماق بولۇپ قالدى. ئۇ توختىنى يېنىغا چاقىرىپ:

— توختى، مەن يۇرتۇمغا قايتار بولۇپ قالدىم. ئەپسۇس، ساڭا ھۈنەرنى ئاخىرىغىچە ئۆگىتىپ قويالمىدىم. سەن غەيرەتلىك ھەم چىدامىلىق بالىكەنسەن، بەدەن - تۇرقۇڭمۇ جانبازلىق ھۈنىرىنى ئۆگىنىشكە ماس كېلىدىكەن. ھۈنەرنى كامالەتكە يەتكۈزگىن. گۇچۇڭ ئۇستا جانبازلار بار يۇرتكەن، ئۇستا تۇتقاندا پەزىلەتلىك ئۇستىلارنى تاللىغىن، ئۇنداقلاردا بىرقانچە خىل بەلگە - ئالامەتلەر بولىدۇ: ئۇلارنىڭ كۆزى ئۆتكۈر بولىدۇ. يول

ماڭغاندا بىر چىمدىم توپا ئايىغىنىڭ چەمگە يېپىشىپ چىقىپ، چىپچىلماستىن يەنە ئۆز ئورنىغا چۈشۈپ قالىدۇ؛ كامالەتكە يەتكەن جانبازلارنىڭ ئالىقىنى يازدا سالقىن، قىشتا ئىسسىق بولىدۇ، باش بارماق بىلەن بىگىز قول ئوتتۇرىسىدىكى بوشلۇقتا ئۆرۈك ئۇرۇقچىسىدەك بىر مونەك بار بولىدۇ. سەن مۇشۇ بەلگە - ئالامەتلەرگە زەن قويۇپ ئاندىن ئۇستا تۇتقىن، مەن يىپ جەنجاڭ[1] بىلەن كۆرۈشۈپ قويدۇم. شۇ كىشىنى ئىزدەپ باقارسەن، — دېدى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن چىڭ ئۇستا ئىككى بۇرادىرى بىلەن ئۆز يۇرتىغا قاراپ يولغا چىقتى. توختى مالاۋۇدىن رۇخسەت ئېلىپ، چىڭ ئۇستىنى يېرىم كۈنلۈك يولغىچە ئۇزىتىپ قويدى.

توختى مەشىقنى ئۈزۈپ قويمىدى. ئۇنىڭ لاۋما خۇرجا بىلەن پۈتۈشكەن ۋاقتى توشۇپ، ئۆيىگە قايتتى. توختى يېڭى ئۇستاز تېپىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، ئەتىسلا يىپ جەنجاڭنىڭ ئۆيىگە باردى.

---

[1] يىپ جەنجاڭ — يىپ كىگىزچى يەنى كىگىزچى يىپ ئۇستا، خەنزۇ، گۇچۇڭدا ئۆتكەن داڭلىق جانبازلاردىن بىرى — ئا.

ئۈچىنچى بار

كىشىلەر ئىشكىدە

يېڭى جەنجاڭنىڭ ئۆيى شىلەيشياڭ تەرەپتە بولۇپ، هويلا دەرۋازىسى تۆمۈر ھالقىلىق قوشقۇۋۇق ئىدى. هويلا تاملىرى كۆك خىش بىلەن ئېگىز قوپۇرۇلغانىدى. دەرۋازىغا چىقىدىغان پەلەمپەيدە ئاق تۈگمىچىلىك قارا پىنجەك، پۇچقىقى كەڭ قارا ئىشتان كىيگەن ئىككى يىگىت قوللىرىنى كەينىگە قىلىپ تىك تۇراتتى. توختى دەرۋازىنىڭ بىرىنچى پەلەمپىيىدە تۇرۇپ، سول مۇشتۇمىنى ئوڭ ئالىقىنى بىلەن قاپلاپ، ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ يىگىتلەرگە خەنزۇچە سالام بەردى:

— ياخشىمۇ سىلەر ئاكىلار، مەن يېڭى ئۇستامنى ئىزدەپ كېلىۋىدىم.

دەرۋازا بېقىۋاتقان ئىككى يىگىت خەنزۇچە سالام بېرىشنى بىلگەن بۇ ئۇيغۇر بالىسىغا قارىدى ۋە پەرۋاسىز:

— يېڭى ئۇستام ئۆيدە يوق، سىرتقا چىقىپ كەتكەن، — دېدى يىگىتلەردىن بىرى.

— مەن چىڭ ئۇستامنىڭ ھاۋالىسى بىلەن يېڭى ئۇستىنى ئىزدەپ كېلىۋىدىم، مېنى يېڭى ئۇستا بىلەن كۆرۈشتۈرگەن بولساڭلار؟ — توختى خەنزۇچىغا خېلى ئۇستا ئىدى.

—يوق دېدۇققۇ، يېشىڭ كىچىك تۇرىدۇ قارىسا، چوڭلارنىڭ

گېپىگە ئىشەنمەيدىكەنسىنا؟ــ دەرۋازا باققۇچى يىگىتلەردىن يەنە بىرى شۇنداق دېدى- دە، قاپقىنى تۇرگەن پېتى تۇرىۋەردى.

توختى بۇ ئىككى يىگىتكە ئەمدى گەپ قىلىشنىڭ ھاجىتى قالمىغانلىقىنى پەملەپ، كوچا بويىدىكى تېرەكنىڭ يېنىدا دەرۋازىغا قاراپ تۇرىۋەردى. گۇگۇم چۈشتى، ھويلىدىن بىر توپ ئۆسمۈر باللار چۇرقىراشقىنىچە چىقىپ يوللىرىغا راۋان بولۇشتى. دەرۋازا باققۇچى ھېلىقى ئىككى يىگىت ھويلا ئىچىگە كىرىپ دەرۋازىنى ھەم ئەتتى. توختى ئامالسىز قايتتى.

ئەتىسى توختى سەھەردىلا كەلدى. بىرھازادىن كېيىن ئاخشام دەرۋازىدىن چۇرقىرىشىپ چىققان باللار ئۆيلىرىدىن بىرلەپ - ئىككىلەپ كېلىشكە باشلىدى. دەرۋازا باققۇچى ھېلىقى ئىككى يىگىت يەنە ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇرۇشاتتى. توختى ئۆلارغا يەنە ئاۋۋالقى كۈنىدىكىدەك سالام بېرىپ، كېلىش مۇددىئاسىنى ئېيتتى. دەرۋازا باققۇچى يىگىتلەر ئالدىنقى كۈنىدىكى جاۋابنى بېرىپلا يەنە پەرۋاسىز تۇرىۋەردى.

توختى كەچكىچە ساقلىدى، قورسىقى ئاچسا پوتىسىغا تۈگۈپ كەلگەن نېنىنى يېدى. كەچكىچە سىرتتىن ئىككى - ئۈچ ئادەم كېلىپ ئوخشاشلا دەرۋازىدىن ياندى. توختى شۇندىلا يې ئۇستىنىڭ ئۆيدە يوقلۇقىغا ئىشەندى. ئۇ كەچكىچە يەنە شۇ تېرەك تۈۋىدە تۇردى. گۇگۇم چۈشكەندە باللار يەنە چۇرقىرىشىپ چىقىشىپ، ئۆيلىرىگە قايتىشتى. توختىمۇ ئۆيىگە ياندى.

تۆتىنچى كۈنى توختى يەنە سەھەردىلا كەلدى. ئىككى دەرۋازىۋەن يىگىت باللارنى ھويلىغا كىرگۈزۈپ بولۇپ ئۆز ئورۇنلىرىدا تۇرۇشتى. توختى بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ پەلەمپەي يېنىغا كەلدى. ئۇ دەرۋازىۋەن يىگىتلەرگە سالام بېرىشىنىڭ ئورنىغا يانچۇقىدىن بەشتىن قىلىپ ئىككى قېتىمدا ئون دانە پىششىق

توخۇمنى چىقاردى - دە، دەرۋازا باققۇچى ئىككى يىگىتكە گەپ - سۆزسىز تەڭلىدى. دەرۋازىۋەن يىگىتلەر بىر - بىرىگە قارىشىپ قويۇپ توخۇمنى ئالدى ۋە توختىغا قاراپ:

— سەن تېرەك تۈۋىدە ئازراق ساقلاپ تۇر، — دېدى - دە، توخۇمنى سويۇپ يېيىشكە باشلىدى. توختى بۇ توخۇملارنى ئانىسىغا دەپ، سىڭلىسىنىڭ رىزقىدىن قىسىپ ئېلىپ پىشۇرۇپ كەلگەنىدى. دەرۋازىۋەن يىگىتلەر توخۇمنى ئىتتىك - ئىتتىك يېگەچكىمكىن، توخۇم مەيدىسىدە تۇرۇپ قېلىپ، بىرنەچچە قېتىم «ھېق، ھېق» قىلىشتى ۋە مەيدىلىرىنى سىلاشتۇرۇپ، تومشۇقلىرىنى ئېرتىشتۇرۇپ، ھېچنېمە كۆرمىگەن قىياپەتتە تۇرۇشتى. ئارىدىن سەل ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن دەرۋازىۋەن يىگىتلەردىن بىرى ئىچكىرىگە كىردى - دە، ھايال بولمايلا يېنىپ چىقىپ، توختىغا قولى بىلەن «ما يەرگە كەل!» دەپ ئىشارەت قىلدى ھەم توختىنى ھويلىغا كىرگۈزۈۋەتتى.

ھويلىدا ئوتتۇز - قىرىقچە چە ئۆسمۈر بالا گۇمپا مەشىق قىلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ چوڭلىرى يىگىتلىك قۇرامىدا، كىچىكلىرى توختى بىلەن دېمەتلىكتەك قىلاتتى. كەڭرى ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدە بىرقانچە بالا بىر - بىرى بىلەن رەتۋازلىق[1] قىلىشماقتا، يەنە بىر تەرەپتە كالتەكۋازلىق قىلىۋاتقانلار، قۇم خالتىغا مۇشتلاۋاتقانلار، پۇتىغا قۇم خالتا تېڭىپ ئورەكتىن سەكرەپ، يەڭگىللىك مەشقى قىلىۋاتقانلار ئۆز مەشقى بىلەن ھەپىلىشىۋاتاتتى. خەلپەت بالا[2] توختىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئالدىغا كەلدى ۋە ئۇنى

---

① رەتۋازلىق — جانبازلىقتىكى مەشىق تەرتىپلىرىنىڭ بىر تۈرى. ئىككى شاگىرت بىرى يەنە بىرىنىڭ مۇشت - پەشۋاسىنى توسىدىغان ھەرىكەت.

② خەلپەت بالا — ئۇستىنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بالىلارنى مەشقلەندۈرىدىغان بالا — ئا.

باشلاپ ئۇستىسىنىڭ ئالدىغا ئېلىپ باردى. توختى يې ئۇستىغا ئۇنىڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ، ئېگىلىپ سالام قىلدى. يې ئۇستا ئۆي ئىچىدە شىرەگە كونا بىر كىتابنى يېيىپ قويۇپ كۆرۈۋاتاتتى. ئۇ توختى بىلەن خەلپەت بالىنىڭ كىرگىنىنى بىلىپ كىتابنى ياپتى ۋە توختىغا قاراپ:

— مېنى نېمىش بىلەن ئىزدەپ كەلدىڭ؟ — يې ئۇستا توختىدىن سورىدى.

— چىڭ ئۇستام سىزنى ئىزدەشنى ئېيتقانىدى، — دېدى توختى يې ئۇستىغا بېشىنى كۆتۈرۈپ قاراپ.

يې ئۇستا يەتمىش ياشتىن ئاشقان، چاچ، قاش، ساقال - بۇرۇتلىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان، ئوتتۇرا بوي، كۆزلىرى چوڭقۇر، بۇرنى پاناقراق، ئاق سېرىق چىراي، مۈرىلىرى كەڭ، قول - پۇتلىرى ئۇزۇن، مىقتا بەدەن، ئادەمنىڭ ئىچ - باغرىنى تېشۈپتىدىغاندەك قارايدىغان، سۈرلۈك ئادەم ئىدى.

— چىڭ ئۇستا ساڭا ھۈنەر ئۆگەتكەنمىدى؟

— ئازراق ئۆگەتكەنىدى، سىزنى ئۇستاز تۇتۇپ، داۋاملىق ئۆگىنىشىمنى ئېيتقان.

يې ئۇستا ئۈنچىقمىدى، ئۇ توختىنىڭ بوي - تۇرقىغا قارىدى: توختى خېلى بويلۇق ئىدى. ئۇ قاڭشارلىق، قارا كۆز، قاشلىرى قويۇق، بېجىرىم كۆرۈنەتتى. ئۇ بېشىغا بۆك، ئۇستىگە ئەستەرلىك چاپان، كۆك تېرىكە ئىشتان، پۇتىغا ئۆتۈك كىيىپ، بېلىنى پوتا بىلەن چىڭ باغلىغانىدى.

— ھۈنەرنى نېمە ئۈچۈن ئۆگىنىسەن؟

— بەدەننى قۇۋۋەتلەندۈرۈپ، ئەل - يۇرتنى قوغداش ئۈچۈن، — توختى تۈرگۈنلۈك بىلەن جاۋاب بەردى. بۇ سۆزلەرنى ئۇنىڭغا چىڭ ئۇستا ئۆگىتىپ قويغانىدى.

يې ئۇستا توختىغا يەنە بىردەم قارىدى: توختىنىڭ

ۋۇجۇدىدىن چىدام ـ غەيرەت، كۆزىدىن قەيسەرلىك، تۇرقىدىن قورقۇمسىزلىق چىقىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. يې ئۇستىنىڭ نەزەرىدە توختى ھەقىقەتەن جانبازلىق ئۆگىنىشكە ماس كېلەتتى. چىك ئۇستىمۇ يې ئۇستا بىلەن كۆرۈشكەندە، بۇ بالىنىڭ تەرپىنى قىلىپ بەرگەن. چىك ئۇستا سىچۈەندىن يې جەنجاڭنى پاناھ تارتىپ چىققان. چۈنكى، سۇرۈشتۇرۇش ئارقىلىق يې جەنجاڭ بىلەن چىك ئۇستا بىر ئۇستازدىن ساۋاق ئالغان بولۇپ چىقتى. يې جەنجاڭ بۇنىڭدىن ئەللىك يىل ئىلگىرى گۇچۇڭغا كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىن ھۈنىرىنىڭ مۇشۇنداق چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئاقىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ، يىراق يوللارنى بېسىپ بۇ يەرگە كەلگەنىدى. چىك ئۇستاز سىچۈەندىن ماڭاردا، ئۆزى گۇمپا ئۆگەنگەن توقسان ياشتىن ئاشقان ئۇستازى بىلەن خوشلاشقاندا، ئۇستازى ئۇنىڭغا: «سەن كۇۋەيگە چىقار بولساڭ، گۇچۇڭ دېگەن يۇرتتا مېنىڭ چوڭ شاگىرتىم يې زېڭ خاۋنى ئىزدە، يەرلىك كىشلەر ئۇنىڭ ھۈنىرىنى ئىسمىغا قوشۇپ، يې جەنجاڭ دەيدىكەن. بىرەر ئىشىڭ پېشىنى تۇتقۇچە شۇ يەردە پاناھلىنىپ تۇرارسەن» دەپ، ئۆز قولى بىلەن بىر پارچە خەت يېزىپ بەرگەنىدى. مۇشۇ مۇناسىۋەت بىلەن چىك ئۇستا توختىنى يې جەنجاڭغا ھاۋالە قىلغان. لېكىن، دەسلەپتە يې جەنجاڭ توختىغا گۇمپا ئۆگىتىشكە ئۇنىمىغان. چۈنكى، قائىدە بويىچە، گۇمپىدارلار ئۆز گۇمپىسىنى ئۆز پۇشتىدىن بولغان قىز بالىسىغا ھەم يات ئادەمگە ئۆگەتمەيتتى. ئەمما، چىك ئۇستىنىڭ قايتا ـ قايتا ئۆتۈنۈپ: «ساۋابلىق ئىش قىلىپ قويۇڭ، جۇڭخۇا ئېلىنىڭ جانبازلىق ھۈنىرى چېگرا تەرەپلەردىكى ۋەتەنداشلار ئارىسىدىمۇ يىلتىز تارتىپ قالسا، سىز بىلەن بىزنىڭ نامىمىز تارىخلارغا پۈتۈلسە ئەجەب ئەمەس» دەپ قايتا ـ قايتا ئېيتقاندىن كېيىنلا، يې ئۇستا ئاندىن خالار ـ خالىماس باش

لىگشىتقانىدى.

— بوپتۇ، سېنى شاگىرتلىققا قوبۇل قىلاي،— يې ئۇستا بۇ سۆزلەرنى ئاغزىدىن خۇددى چىشنى يۇلۇپ چىقارغاندەك تەستە ئېيتتى.

— ئۇستازىمغا رەھمەت!— توختى شۇ ھامان يې جەنجاڭنىڭ ئالدىغا تىزلىنىپ، ئۇنىڭغا ئۈچ قېتىم تەزىم قىلدى. يې ئۇستا خەلپەت بالىغا ئىشارەت قىلىۋىدى، خەلپەت بالا توختىنى ئەگەشتۈرۈپ بېرىپ، توختى بىلەن تەڭ بويلۇق باللارنىڭ كەينىگە تىزىپ، ئات مىنىش شەكلىدە تۇرۇشنى مەشىق قىلىشنى تاپىلىدى.

توختى شۇ كۈندىن باشلاپ يې جەنجاڭغا شاگىرت بولۇپ قالدى.

× × ×

توختى خەلپەت بالىنىڭ ھەر كۈنلۈك مەشىققە ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن شاگىرت باللارنىڭ ئەڭ ئاخىرىدا تۇرۇپ مەشىققە كىرىشتى. ئۇ ئات مىنىشتە تۇرۇش، پەي سوزۇش قاتارلىق دەسلەپكى باسقۇچلۇق مەشىقلەرنى ئەسلا بەگىنىڭ يېنىدا تۇرغاندا، چىڭ ئۇستازىنىڭ ئۆگىتىشىدە ئاللىقاچان ئۆگىنىپ بولغان بولسىمۇ، يې جەنجاڭنى ئۇستاز تۇتقاندىن كېيىن گەپ - سۆز قىلماستىن، خەلپەت بالىنىڭ گېپىدىن چىقماي، باشتىن ئىشلەشكە باشلىدى. ئۇ باشقا باللاردىن ئەتىگەنرەك كېلىپ كەچرەك قايتتى. يې ئۇستازنىڭ ھويلىسىدىكى ئېغىر - يېنىك ئىشلارنى تالىشىپ قىلدى. ھويلىنى ئەتىگەندە بىر، كەچتە بىر نۆۋەت چوڭ سۈپۈرگە بىلەن سۈپۈرىدىغان ئىش ئىلگىرى نۆۋەت بىلەن قىلىناتتى. توختى كەلگەندىن كېيىن پۈتۈنلەي توختىغىلا قالدى. لېكىن،

توختى ۋايىسماي تازىلاۋەردى. ئۇ مەشىقنىمۇ باللاردىن كۆپرەك داۋاملاشتۇردى. يې جەنجالىڭ بۇ ئىشلارغا ئاستىرتىن دىققەت نەزەرىنى سېلىپ يۈردى.

بىر كۈنى ھەمساۋاق باللاردىن بەش - ئالتىسى بىر - ئىككى قېتىم بىر يەرگە غۇژمەكلىشىۋېلىپ كۇسۇر - كۇسۇر قىلىشىپ يۈردى. كەچقۇرۇندا باللار ئۆيلىرىگە قايتىشتى. توختى ئادىتى بويىچە ھويلىنى پاكىزلاپ سۈپۈرۈۋېتىپ ئاندىن قايتتى. گۇگۇم ئارىلاش شىلەيشياڭنىڭ بىر - بىرىگە يانداش سېلىنغان كاھىشلىق ئۆيلەر بار كوچىسىدىن ئۆتۈۋاتقاندا، بىر دوقمۇشتا توساتتىن بىرنەچچە بالا توختىنىڭ ئالدىنى توستى. بۇ باللار توختىنىڭ ھەمساۋاقلىرىدىن بولۇپ، كۈندۈزى بىر يەرگە غۇژمەكلىشىپ كۇسۇرلاشقان باللار ئىدى.

— سەن ئىلگىرى ئۇستازىمىزنىڭ ھەمساۋاق ئىنىسى بولغان چىڭ ئۇستىدىن ئايرىمچە ھۈنەر ئۆگەنگەنسەن، قېنى ئەمدى شۇ ھۈنىرىڭنى بىزگە مۇشۇ يەردە كۆرسىتىپ باقامسەن؟ — دېدى ئۇلارنىڭ چوڭراقى بولغان ۋاڭ تاۋ ئىسىملىك بالا.

توختى پەرۋا قىلمىدى. ئۇ ئەسلا بەگنىڭ يېنىدىكى چېغىدىلا قۇم خالتىدىن ئۆچنى ئوينايدىغان بولغان. ئەگەر بۇ ھەمساۋاقلىرى ئۇنىڭغا قول سالغان تەقدىردىمۇ، ئۇلاردىن ئانچە قورقۇپمۇ كەتمەيتتى. توختى پەرۋاسىز:

— مەن چىڭ ئۇستىدىن ئەمدىلا پەي سوزۇشنى، ئات مىنىش شەكلىدە تۇرۇشنى ئۆگىنىپ تۇرۇشۇمغا، ئۇنىڭ ئىككى بۇرادىرى يۇرتىدىن كېلىپ ئۇنى ئېلىپ كەتتى. داۋاملىق ئۆگىنەي دەپ يې ئۇستازنىڭ يېنىغا كەلدىم شۇ، — دېدى.

— يالغان ئېيتما! ھەمساۋاقلىرىڭدىن سىر تۇتماقچىمۇسەن؟!— يەنە بىر ھەمساۋاق بالا ئالدىغا دېۋەيلەپ كەلدى. ئۇنىڭ ئىسمى سۇخۇشارا بولۇپ، مانجۇ ئامبالنىڭ ئوغلى ئىدى.

— سەن يېتىمغا نېمە كەپتۇ جانبازلىق ئۆگىنىمەن دەپ، «توكۇر ئاتقا تۆمۈر تاقا، ئەسكى چاپانغا سۆسەر ياقا» دېگەنـدەك، جېنىڭنى باقساڭ بولمامدۇ؟

بۇ شىلەيشياگدىكى جاڭ فامىلىلىك باينىڭ بالىسى جاڭ سەن، كۇندۇزى شۇتاگدا ئوقۇپ، ئەتىسى - ئاخشىمى يې ئۇستىدىن گۇمپا ئۆگىنىدىغان، گەپدان بالا ئىدى.

توختىغا ئۇنىڭ گېپى ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ بۇدرۇقىنە قوللىرىنى مىدىرلاتتى. توختى مۇشتۇمىنى چىڭ تۈگدى - يۇ، لېكىن ئۆزىنى تۇتۇۋېلىپ، جاڭ سەنگە ئالىيىپ قويدى.

— ھە نوچى، كۆزۈڭنى ئالايتىسەنغۇ؟— جاڭ سەن ئەزۋەيلەپ ئالدىغا چىقتى.

— بۇ يېتىمەكنى ئۇرايلى، شۇ چاغدا ئۇ ھۈنىرىنى ئىشلىتىدۇ، قېنى قانچىلىك ھۈنىرى باركىن بۇ شۇمتەكنىڭ، ئۇرۇڭلار! — ۋاڭ تاۋنىڭ شۇ گېپى بىلەن بەش - ئالتە ھەمساۋاق بالا توختىغا قول سالدى. توختى چەبدەسلىك بىلەن مۇشت - پەشۋالارنى توستى. مۇشت، تېپىك ئارقا - ئارقىدىن كەلدى. توختى بىرھازا ھەپىلەشتى. قانداقلا بولسۇن، كۆپنىڭ كۈچى كۆپ ئىدى. ئۇنىڭ يۈز - كۆزىگە بىرنەچچە قېتىم مۇشت تەگدى، سۆڭگەچلىرىگىمۇ تېپىكلەر ئۇستى - ئۇستىلەپ تەگدى. لېكىن، توختى يىقىلمىدى. بىرھازا ئۇرۇشقاندىن كېيىن ھەمساۋاق بالىلار يەرگە «چىرت - چىرت» تۈكۈرۈشۈپ كېتىپ قالدى. توختىمۇ بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ ئۆيىگە يېتىپ كەلدى.

— كەچ قالدىڭغۇ بالام؟ — ھاشىخان جىنچىراغنى يېقىپ، داستىخان سالدى - دە، چىنىدە ئۆگرە ئېلىپ كەلدى. توختى شۇ ئارىدا پىلتىڭلاپ مېڭىپ كەلگەن سىڭلىسى رايىمانخاننى قۇچىقىغا ئالدى. ئۇنى بىردەم ئەركىلىتىپ ئويناتتى.

— ئاكاڭنىڭ قۇچىقىدىن چۈشە قىزىم، ئاكاڭ ئېشىنى

ئېچىۋالسۇن، ــ ھاشىخاننىڭ گېپى بىلەن رايىمانخان ئانىسىنىڭ قۇچىقىغا كېلىپ ئولتۇردى.

توختى ئاشنى تازا كۆڭلى تارتمىغان ھالدا ئېچىپ، ئازراق ئاشۇرۇپ قويدى.

ــ ھېرىپ قالغان ئوخشىمامسەن بالام؟ ــ دېدى ھاشىخان توختىنىڭ ھارغىن ھالىتىگە قاراپ، ــ بىر ـ ئىككى كۈن دەم ئېلىپ ئاندىن بارامسەنيا؟

ــ ياق ئانا، ھارمىدىم، بۈگۈن مەشىقنى ئېغىرراق قىلىۋەتكەن ئوخشايمەن.

ــ ئۆزۈڭنى ئالدۇرۇپ قويما، بالام.

ــ بولىدۇ ئانا، ــ توختى ئانىسىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، ھەمساۋاقلىرى بىلەن بولغان توقۇنۇشنى تىلغا ئالمىدى.

توختى ئورنىغا كىرىپلا ئۇخلاپ كەتتى.ھاشىخان رايىمانخاننى ئۇخلىتىپ بولۇپ، جىنچىراقنى كۆتۈرۈپ كېلىپ توختىنىڭ يۈز ـ كۆزلىرىگە قاراپ چۆچۈپ كەتتى. توختىنىڭ يۈزىنىڭ ئۇيەر ـ بۇ يېرىدە ئىششىق بار ئىدى. ئانىنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى. «گۇمپا ئۆگەنمەك شۇنچە مۇشكۇل ئىشمىدۇ؟ ھەمساۋاقلار بىر ـ بىرىنى ئۇرۇپ مەشىق قىلىدىغان ئوخشىمامدۇ؟» دەپ ئويلىدى ھاشىخان. ئۇ توختىنىڭ يۈز ـ كۆزلىرىنى سىلىغۇسى كەلدى. بىراق، ئەتىدىن كەچكىچە كىر ـ قات يۇيۇپ، نان يېقىپ يىرىكلىشىپ كەتكەن قولى بىلەن تۇتسا توختى ئويغىنىپ كېتىشى مۇمكىن ئىدى. ھاشىخان پەيلىدىن ياندى. ئۇ كۆز يېشىنى ئىچىگە يۇتۇپ، قىزى رايىمانخاننىڭ يېنىغا كېلىپ ياتتى.

توختى ئادىتى بويىچە سەھەر تۇرۇپ باشقا ھەمساۋاقلىرىدىن بالدۇر كېلىپ ھويلىنى سۈپۈردى. يې ئۇستاز باللارنى ئۆز ئادىتى بويىچە سەھەردە بىر نۆۋەت نەزەردىن ئۆتكۈزەتتى ۋە ئۇلارنىڭ

مەشىق ئەھۋالىنى ئاستىرتىن كۆزىتىپ قوياتتى. ئۇ توختىنىڭ يۈز - كۆزلىرىدىكى ئىشىشقىنى كۆردى، كۆردى - يۇ، ئۇنىڭدىن گەپ - سۆز سورىمىدى. ئۇ يوغان پەنجىرىلىك ئۆيگە كىرىپ، قىلىن قەغەز يەملەنگەن كۆزنەكتىن بىگىز قولى بىلەن تۆشۈكچە ئېچىپ، باللارنىڭ مەشىق ئەھۋالىنى كۆزەتتى. ۋاڭ تاۋ، جاڭ سەنلەر مەشىق ئارىلىقىدىكى دەم ئېلىشلاردا پات - پاتلا توختىنى ئىشارەتلەپ، بىر - بىرىگە قاراپ كۇسۇرلىشىپ، كۇلۇشۇۋاتقانلىقىنى كۆردى. بۇ ئىش چۈشتىن كېيىنمۇ تەكرارلاندى.

كەچقۇرۇن يې ئۇستاز خەلپەت بالىنى يېنىغا چاقىرىپ:

— شاۋسۇڭ، توختى ھويلىنى سۈپۈرۈپ بولۇپ ئۆيگە قايتقاندا، سەن تۇيدۇرماستىن كەينىگە كىرىپ، شىلەيشياڭ مەھەللىسىدىن چىقىپ كەتكۈچە كۆزەتكىن، بىرنەچچە كۈن شۇنداق قىلغىن، — دېدى.

— خوپ، ئۇستاز، — دېدى خەلپەت بالا. خەلپەت بالىنىڭ ئىسمى سۈن چاڭۇۋ بولۇپ، ساۋاق بېرىلىۋاتقان باللاردىن يېشى چوڭراق، گومپىدىمۇ ئۇلاردىن ئىككى يىل ئىلگىرى ئىدى. ئۇ ئاق كۆڭۈل، راستچىل، توغرا سۆزلۈك بالا بولغاچقا، يې ئۇستاز ئۇنى خەلپەت قىلىپ تەيىنلىگەنىدى. سۈن چاڭۇۋ يې ئۇستازنىڭ ئۆيىدە يېتىپ - قوپۇپ گومپا ئۆگىنىدىغان يىگىت ئىدى.

سۈن چاڭۇۋ توختىنىڭ كەينىگە كىرگەن ئۈچىنچى كۈنى كەچتە، ۋاڭ تاۋ باشلىق ھېلىقى ئالتە - يەتتە بالا يەنە ھېلىقى دوقمۇشتا توختىنىڭ ئالدىنى توستى. جاڭ سەن توختىنىڭ ئالدىغا دېۋەيلەپ كېلىپ:

— ھەي يالاڭتۆش، گومپا ئۆگىنىش دېگەن بىزدەك باي باللىرىغا مۇناسىپ كېلىدۇ. سەن بۇ يەردىن كېتىپ، نان يېقىشنى ئۆگىنەمسەن ياكى قاساپلىقنى ئۆگىنەمسەن، ئىشقىلىپ، ئۆزۈڭگە يارىشا بىر ئىش قىل، يېنىدا بىر پۇلى يوق، تۆگىنىڭ

چىشنى ساناپتۇ دېگەندەك، مۇنداق كاتتا ھۈنەر ساڭا ياراشمايدۇ، — دېدى چالۋاقاپ.

— مېنى يې ئۇستاز شاگىرتلىققا ئالدى، شۇ ئادەم كەت دېسە كېتىمەن، — دېدى توختى تەمتىرىمەستىن.

— بىرگە گەپ ياندۇرۇۋاتىدىغۇ بۇ يالاڭتۆش، — جاڭ سەن ئېتىلىپ كېلىپ مۇشت ئاتتى. توختى ئۇ مۇشتنى ئۆزىگە تەگكۈزمىدى. ئارقىدىن سۇخۇشارا، ۋاڭ تاۋ ۋە باشقىلارمۇ توختىغا يوپۇرۇلدى. توختى ئۇلارنىڭ مۇشت - پەشۋالىرىنى توسۇپلا، قەتئىي ياندۇرۇپ مۇشت - پەشۋا ئاتمىدى. بىرھازادىن كېيىن ھەمساۋاق باللار يەرگە «چىرت - چىرت» تۈكۈرۈشۈپ، ئۆز يوللىرىغا كېتىشتى. سۇن چاڭۋۇ بۇ ئىشنى شۇ ئاخشىملا ئۇستازىغا ئەينەن يەتكۈزدى.

يې ئۇستازنىڭ كېلىپ چىقىشمۇ كەمبەغەل ئائىلىدىن ئىدى. ئۇ كىچىكىدە ھەم كىگىزچىلىكنى، ھەم جانبازلىقنى ئۆگەنگەن. گۇچۇڭغا يەرلەشكەندىن كېيىن خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، قازاق دېمەي ھەممىسى بىلەن ئەپ ئۆتۈپ، يەرلىكلەردىن يۇڭ سېتىۋېلىپ، كىگىز پېشۇرۇپ سېتىپ تىرىكچىلىك قىلغان ئاق كۆڭۈل، راستچىل، ئادىل ئىش قىلىدىغان ئادەم ئىدى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ پولۇسىنى يېگەن، قازاق ئۆيلىرىدە قېزا ھەم نارىنلارغا ئېغىز تەگكەن. تۇرمۇشتىكى ئاددىي سۆزلەردىن بىرقانچە سۆزنى ئۇيغۇرچە، قازاقچە سۆزلەشكە چامى يېتەتتى. ئۇ ئۇيغۇر، قازاق خەلقلىرىنىڭ مېھماندوست، مەردانە مىجەزىدىن سۆيۈنگەن، يات قوۋمدىكىلەرنى ئانچە يەكلەپ كەتمەيدىغانلىقنى، كەڭ قورساقلىقنى ياقتۇرۇپ قالغانىدى.

يې ئۇستاز بىر كۈنى شاگىرتلىرىنى يىغىپ تەلىم بەردى:

— ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، جانبازلىقنى ئۆگەنگۈچى مەرد - مەردانە بولۇشى، باشقىلارغا بىھۇدە چېقىلماسلىقى كېرەك،

ئەخلاق - پەزىلەتلىك بولۇپ، يېقىنلىرىغا، ھەمساۋاقلىرىغا كۆيۈمچان، مېھرىبان بولۇشى كېرەك. بىر ئەلدە ياشىغان ئادەملەر ۋەتەنداش ھېسابلىنىدۇ. ۋەتەنداش دېمەك قېرىنداش دېمەكتۇر، قېرىنداشلار بىر - بىرىگە ھەمسال بولۇشى كېرەك. ئېسىگىلاردا بولسۇنكى، بىرەر ھۆنەر مەيلى ئۇ قايسى تائىپە كىشىلىرى تەرىپىدىن يارىتىلغان بولسۇن، ئۇنىڭدىن ئىنسانلار تەڭ بەھرىمەن بولىدۇ. ئۇستادۋالىق يولىدا ھەممە جانلىق بۇدداھقا يەنى بۇددالىق مەقامىغا يېتەلەيدۇ، دېيىلگەن. دېمەك، ھۆنەر ئۆگىنىشمۇ شۇنداق......

يېڭى ئۇستازنىڭ بۇ تەلىمىنى ۋاڭ تاۋ، جاڭ سەن قاتارلىقلار «توختى بىزنى ئۇستازغا چېقىشتۇرۇپتۇ، بولمىسا ئۇستاز مۇنداق گەپلەر بىلەن تەلىم بەرمەيتتى» دەپ چۈشىنىپ، ئۆزلىرىگە ئېلىپ كەتتى. ئۇلار كەچقۇرۇندا توختىنى يەنە ھېلىقى دوقمۇشتا توسۇپ، ئۇنى ئوبدانلا ئۇچۇقدۇرۇپلىشتى. توختى قول ياندۇرمىدى. سۇن چاڭۋۇ بۇ ئىشلارنى ئۇستازىغا ئەينەن يەتكۈزدى.

يېڭى ئۇستاز توختىنى ئۆز ئۆيىگە چاقىرتىپ ئۇنىڭدىن گەپ سورىۋىدى، توختى ھەمساۋاقلىرى بىلەن بولغان ئىشنى ئۇستازىغا ھەرگىزمۇ تىنمىدى. ئۇ كۇلۇپلا تۇرۇۋالدى. پەقەت «يۈز - كۆزۈمدىكى كۆكلەر مەشقنى تازا ئوبدان قىلالمىغانلىقىمدىن تېگىپ كەتكەن مۇشت، كالتەكنىڭ ئىزى» دەپلا تۇرۇۋالدى. يېڭى ئۇستاز ئارتۇقچە قىستاپ سورىمىدى. لېكىن، ئۇ توختىنىڭ مەردانىلىكىگە، كەڭ قورساقلىقىغا، ئوغۇل باللارغا خاس توختاملىق - سالماق مىجەزىگە ھېرىسمەنلىكى قوزغالدى -دە، بارا - بارا بۇ يېتىم ئوغۇلغا مېھرى چۈشۈپ قالدى. ئۇنىڭغا باشقىلاردىن ئايرىمچە ساۋاق بېرىشكە باشلىدى ھەم ھەمساۋاقلىرى ئەگەر ئەمدى ئالدىنى توسسا، ئۇلارنى ئوبدانلا ئەدەپلەپ قويۇشنىمۇ تاپىلىدى. چۈنكى، شاگىرتلار ئارا ھامان يۇقىرى - تۆۋەنلىك سىنىلاتتى.

يىپ ئۇستازىنىڭ توختىدەك بىر يات تائىپىدىن بولغان يېتىمەككە ئايرىمچە ھۆنەر ئۆگىتىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قالغان ۋاڭ تاۋ، سۇخۇشارا، جاڭ سەنلەر بۇ ئىشنى يەنە توختىدىن كۆرۈپ «بۇ يالاڭتۆش ئۇستازىنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالدى» دەپ ھەسەت قىلىشتى ۋە يەنە كونا ئادىتى بويىچە شىلەيشياڭ مەھەللىسىنىڭ ھېلىقى دوقمۇشىدا توختىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئۇنىڭغا قول سېلىشتى. توختى دەسلەپتە رەتۋازلىق ئۇسۇلىدا ئۇلارنىڭ مۇشت - تېپىكلىرىنى توسۇپ باقتى. لېكىن، ۋاڭ تاۋلار بارغانچە ئەدەپ كەتتى. توختى ئەمدى رەسمىي ھۇجۇمغا ئۆتتى. ئۇ ئالدى بىلەن ۋاڭ تاۋ ۋە جاڭسەننى ئۇرۇپ يىقىتتى، ئاندىن قالغان تۆتەيلەندىن ئىككىسىنى يانپاشقا ئېلىپ يەرگە شۇنداق ئۇرۇۋىدى، ئۇلار ئورۇنلىرىدىن تۇرالمىدى. قالغان ئىككىسمۇ توختىنىڭ پەشۋاسىدىن چەتتە قالالمىدى.

ئەتىسى يىپ ئۇستا ۋاڭ تاۋ بىلەن جاڭسەننىڭ مەشىققە كېچىكىپ كەلگەنلىكىنى كۆردى ۋە ئۇلار بىلەن دائىم كۇسۇرلىشىپ يۈرىدىغان ھېلىقى ھەمساۋاقلارنىڭ يۈز - كۆزلىرىدە كۆكەرگەن، ئىششىغان جايلارنىڭ بارلىقىنى كۆرۈپ، مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى. دېمەك، ئۆزىنىڭ توختىغا ئايرىمچە تەلىم بەرگىنىنىڭ ئۈنۈمىنى كۆرگەنىدى.

شۇ تەرزدىكى تۇيۇقسىز ئېلىشىشلار ھەر دائىم كۆرۈلۈپ تۇردى. بۇنداق بولغانلىقىدىن توختى ۋايىم يېمىدى. راستىنى ئېيتقاندا، بۇنداق ئېلىشىشلار توختىنىڭ ماھارىتىنى ئۆستۈرۈشتە پايدىلىق ئىدى. بارا - بارا توختى ھەمساۋاقلىرىدىن سەككىز - ئونى كەلسىمۇ ئۇلارغا بوزەك بولمايدىغان بولدى. بۇ خۇددى «يۈز قاغىغا بىر شۇڭقار كۇپايە» دېگەندەك ئىش ئىدى.

× × ×

توختى يىپ ئۇستازىنىڭ يېنىدا ئون ئالتە ياشقىچە تۇردى. ئۇ

كۈندۈزلىرى ئۇ يەر - بۇ يەردە ئىش تېپىپ قىلدى ھەم سۈننەت تويى، بۆشۈك تويى دېگەندەك كىچىكرەك مەرىكىلەردە پولۇ ئېتىپ يۈردى. بارا - بارا نىكاھ تويلاردا، نورۇز سەيلىلىرىدىمۇ پولۇ ئېتىدىغان بولدى. كىشىلەر مەمەت ئۇستىنىڭ پولۇ تەمىنى توختىنىڭ قولىدىن تېتىدى. توختى ئۆيگە ئاز - تولا تاپاۋەت تېپىپ تۇرغاندىن باشقا، يې ئۇستىنىڭگە بېرىپ تەلىم ئېلىپ تۇرۇشنى توختاتمىدى.

بىر كۈنى چوڭ مەسچىت ئەتراپىدىكى مەھەللىدە بىر توي بولدى. توختى ئىككى چوڭ قازاندا پولۇنى راسا ئوخشىتىپ ئەتتى. تويغا كەلگەن مېھمانلارغا پولۇ ئاجايىپ مەززىلىك تېتىپ كەتتى. بولۇپمۇ سەمەتھاجى، دىڭ ئاخۇن دېگەندەك مۆتىۋەرلەرگە بۇ قېتىمقى پولۇ بەكلا تېتىپ قالدى. داستىخان يىغىلغاندا، سەمەتھاجى ئاتايىن قازان بېشىغا باردى، ئۇ كىشىنىڭ ئارقىسىدا دىڭ ئاخۇنمۇ بار ئىدى.

— بۇ پولۇنى كىم ئەتتى؟ — سورىدى سەمەتھاجى قولىدا كەپكۈر تۇتۇپ تۇرغان توختىدىن.

— مەن ئەتتىم تەقسىر، پولۇنىڭ تەمىدە بىرەر ئېۋەن كۆرۈلدىمۇ؟ — توختى ئەندىشە قىلغاندەك سورىدى.

— يوغىسۇ، بىزلەر ئىلگىرى مەمەت ئۇستىنىڭ قولىدىن مۇشۇنداق ئوخشىغان پولۇنى يەيتتۇق. ئۇ ئادەم يۇرتىغا كېتىپ قالغاندىن كېيىن، ئۇنداق پولۇنى يېمىگەنىدۇق، بۈگۈن شۇ ئىلگىرىكى تەمنى تېتىدۇق، شۇڭا دەيمىنا؟

— مەن پولۇ ئېتىشنى ئەنە شۇ مەمەت ئۇستامدىن ئۆگەنگەن.

— ھە، مۇنداق دە، ئۆزۈڭ كىم بولىسەن يىگىت؟

— مەن گۇھەردىن تۆمۈرچىنىڭ ئوغلى توختى بولىمەن.

— ھوي، توختىغىنا، — سەمەتھاجى توختىغا سىنچىلاپ قارىدى. توختى بويىغا يەتكەن يىگىتلەردەك، ئېگىز بوي تارتقان،

بەدەنلىرى بىجىرىم، بۇرۇتى خەت تارتقان، مېھرى ئىسسىق بىر يىگىت بولغانىدى، — سەن ھېلىقى گۆھەردىن ئۇستىنىڭ يالغۇز ئوغلى توختىما؟

— مەن شۇ، — دېدى توختى. توختىمۇ بۇ مۆتىۋەر زاتنى تونۇيتتى.

سەمەتھاجى توختىغا يەنە بىر قېتىم سىنچىلاپ قاراپ چىققاندىن كېيىن:

— پولۇنى ناھايىتى ئوخشىتىپ ئېتىپسەن، بۇنىڭغا بارىكاللا، ئەمدى سەندىن بىر ئىشنى سوراپ باقاي يىگىت، نامازدىن خەۋىرىڭ بارمۇ؟

— ئەتىگەندە بامداتنى ئۆتەۋاتىمەن، — توختى راستىنى ئېيتتى.

سەمەتھاجى بىر دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن:

— توختى ئوغلۇم، ساڭا بىر گەپنى ئېيتاي، ئېسىڭدە چىڭ تۇتقىن. مۇسۇلمانلاردا «مىڭ يىل ياشايدىغاندەك تىجارەت قىل، ئەتە ئۆلىدىغاندەك ئىبادەت قىل» دەيدىغان بىر گەپ بار. ئوغۇل بالا ئون ئىككى ياشقا كىرگەندىلا ناماز ئوقۇش پەرز بولىدۇ. سەن ھازىر قانچە ياشقا كىردىڭ؟

— ئون ئالتە ياشقا كىردىم.

— ئەمدى ساڭا بەش ۋاق ناماز پەرز ئوغلۇم، نامازنى تەرك قىلما، ئاتاڭ رەھمەتى تەقۋادار ئادەم ئىدى، — دېدى سەمەتھاجى سۆزىنى تۈگىتىپ.

توختى ماقۇللۇقىنى بىلدۈرۈپ جىم تۇردى. دىڭ ئاخۇن ئېغىز ئاچتى:

— بىز سىزنىڭ سۈننەت تويىڭىزغا قاتناشقان، شۇنداققۇ سەمەتھاجىم ؟— دىڭ ئاخۇنمۇ توختىغا قارىدى، — چوپ - چوڭلا يىگىت بولۇپ كېتىپسەن توختى. ئوھوي، بۇ كۈنلەر نېمە دېگەن تېز ئۆتكەن - ھە؟

— شۇنداق، دىڭ ئاخۇن، تونۇۋالغۇنكى باللار مانا چوپ -

چوڭلا يىگىت بولۇپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ؟ — سەمەتھاجى دىلىڭ ئاخۇننىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلىدى.
توختى بۇ مۆتىۋەرلەرگە ئەدەپ بىلەن قاراپ تۇردى. بۇ مۆتىۋەرلەر شۇنچە سالاپەتلىك، يۈز - چىرايىدىن نۇر يېغىپ تۇراتتى. توختىنىڭ كۆڭلىدىن ئاتىسى گۆھەردىن ئۇستا كەچتى. ناۋادا گۆھەردىن ئۇستا ھايات بولغان بولسا، مۇشۇ ئادەملەردەك يۇرتنىڭ چوڭلىرىدىن بولۇپ قالاتتى..... توختى شۇ ئويدا تۇرغىنىدا، دىلىڭ ئاخۇن ئېغىز ئېچىپ قالدى:
— توختى، بىرەر ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتامسەن- قانداق؟
— ھازىرچە بىرەر مۇقىم ئىش بىلەن شۇغۇللانمىدىم، ئۇ يەر بۇ يەردە پارچە - پۇرات ئىشلارنى قىلىپ يۈرىمەن. توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغلاردا پولۇ ئېتىپمۇ قويىمەن.
— ئەتە بىزنىڭ ئۆيگە بارغىن، سەن بىلەن سۆزلىشىدىغان ئىش بار، — دېدى دىلىڭ ئاخۇن توختىنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا سەمەتھاجىلارنىڭ كەينىدىن مېڭىپ كەتتى.
دىلىڭ ئاخۇننىڭ قورۇسى شىلەيشياڭغا ئۆتىدىغان يول ئۈستىدە ئىدى. توختى ئۇ قورۇنى ئانچە قىينالمايلا تاپتى. دىلىڭ ئاخۇن ئۇنى قورۇسىدا ساقلاپ تۇرغانىدى. كەڭرى كەتكەن قورۇنىڭ بىر تەرىپىدە بىرمۇنچە شاگىرت باللار خۇددى يېپ ئۇستازنىڭ ھويلىسىدىكى شاگىرت باللارغا ئوخشاشلا گۇمپا مەشىق قىلىشىۋاتاتتى. بىر تەرەپتە قىلىچۋازلىق، كالتەكۋازلىق قىلىشىۋاتقانلار، بىر تەرەپتە قاتار تىكىلگەن تۈۋرۈكلەرنىڭ ئۈستىدە مېڭىپ يۈرۈپ رەتۋازلىق قىلىشىۋاتقانلار، ئېغىر نەرسىلەرنى كۆتۈرۈۋاتقانلار «ھا - ھا - ھا - ھا!» دەپ تۇۋلاپ بىر - بىرى بىلەن ئېلىشىپ مەشىق قىلىشىۋاتاتتى. توختى بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ ئىختىيارسىز سۆيۈنۈپ كەتتى. ئۇ دىلىڭ ئاخۇننىڭمۇ ئۇستا جانباز ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان، لېكىن ئۆز كۆزى بىلەن كۆرمىگەنىدى.

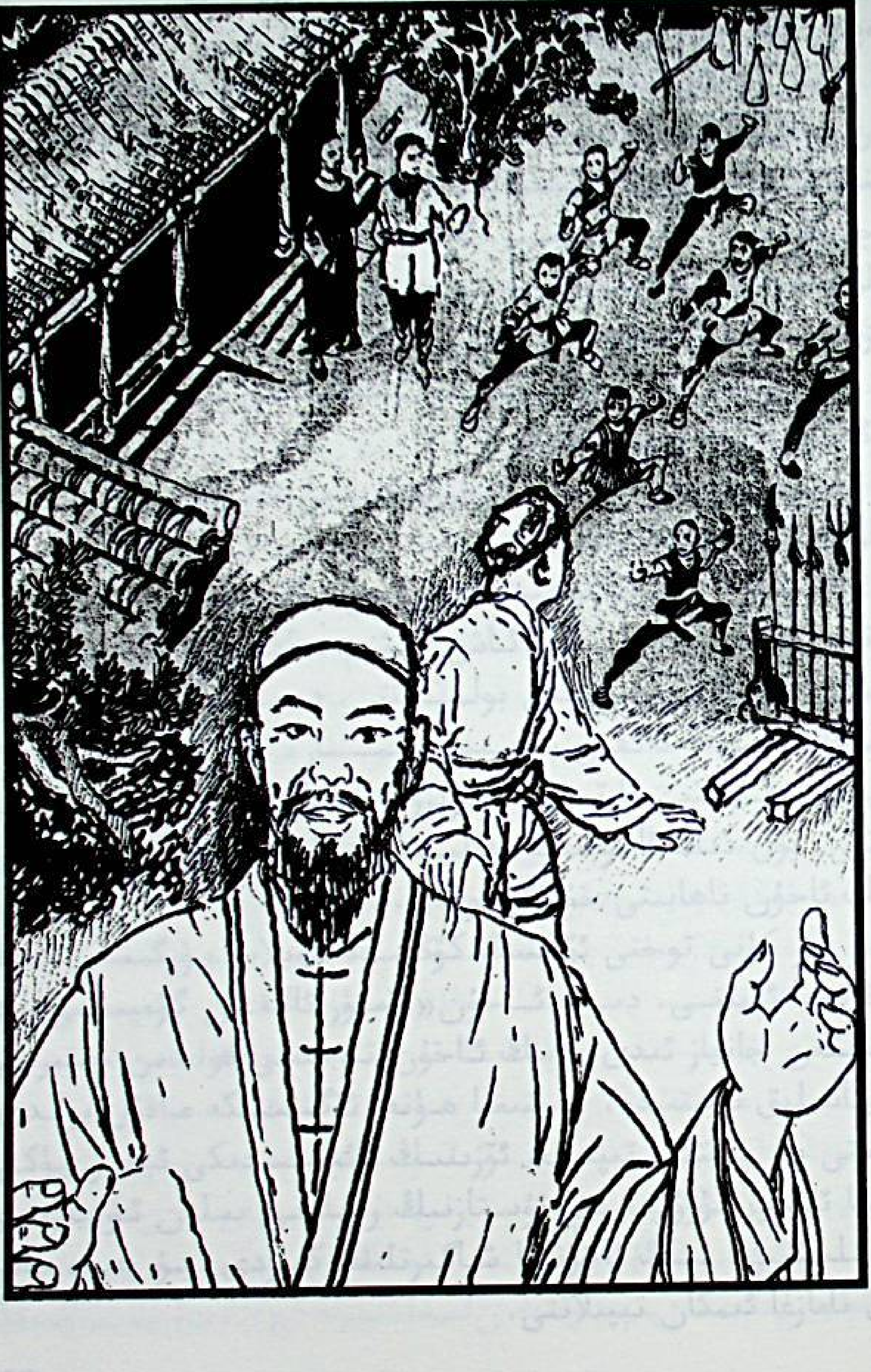

توختى دىلى ئاخۇنغا سالام بېرىپ كۆرۈشتى. دىلى ئاخۇن گەپنى ئەگىتىپ تۇرمايلا:

— توختى، سەن ئەتكەن پولۇ ماڭا ھەقىقەتەن تېتىدى. مەن لىخۋاجەنزىدىن بىر ئاشپۇزۇل ئاچقانىدىم. ھازىر ئۇ دۇكاننىڭ يېنىدىكى چوڭراق ئۆيىنىمۇ ئۆتكۈزۈۋالدىم. شۇ ئورۇندا پولۇخانا ئاچساممىكىن دەپ تۇراتتىم. ئەگەر ماقۇل كۆرسەڭ، سەن شۇ پولۇخانىدا پولۇ ئەتسەڭ، ئىش ھەققىڭنى سەن رازى بولغۇدەك بەرسەم، قانداق دەيسەن؟— دېدى.

— بولىدۇ،— دېدى توختى ئىككىلىنىپ تۇرمايلا، ئۇنىڭمۇ كۆڭلىگە پۈككىنى بار ئىدى.

توختى دىلى ئاخۇننىڭ لىخۋاجەنزىدىن ئاچقان پولۇخانىسىدا پولۇپەزلىك قىلىشقا باشلىدى.

ئۈچ ئاي ئۆتتى، توختىنىڭ پولۇسى داڭ چىقاردى، ئادەتتىكى كۈنلەردىمۇ بىر ـ ئىككى ئاش پىشىم ساقلىماي، ئاشپۇزۇلدىن ئورۇن ئېلىش مۇمكىن بولمايتتى. دىلى ئاخۇننىڭ بۇ پولۇخانىسىنىڭ داڭقى بېرىسى جىمىسار، نېرىسى مورىغىچە، ئۈيغۇر، قازاقتىن تارتىپ، خۇيزۇ، خەنزۇ، مانجۇغىچە بېرىپ يەتتى. پۇل دىلى ئاخۇننىڭ غەللىسىگە سۇدەك ئاقتى. بۇنىڭدىن دىلى ئاخۇن ناھايىتى خۇشال بولدى.

بىر كۈنى توختى ئۆزىنىڭ كۆڭلىدە ئويلاپ يۈرگىنىنى دىلى ئاخۇنغا ئېيتتى. دىلى ئاخۇن «تۆمۈر ئالىقان گومپىسى» دا يېتىلگەن جانباز ئىدى. دىلى ئاخۇن توختىنى قولدىن چىقىرىپ قويماسلىق نىيىتىدە، توختىغا ھۈنەر ئۆگىتىشكە ماقۇل بولدى. توختى بىر پەيتنى تېپىپ، ئۆزىنىڭ ئائىلىسىدىكى ئېغىر يۈكنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ، يې ئۇستازنىڭ رازىلىقى بىلەن ئۇ يەردىن خوشلىشىپ، دىلى ئاخۇنغا شاگىرتلىققا كىردى. بۇ يەردە بەش ۋاق نامازغا ئىمكان تېپىلاتتى.

× × ×

دىلنىڭ ئاخۇن بىر جۈمە كۈنى تۇختىنى ئەگەشتۇرۇپ خەنزۇ تېۋىپلارنىڭ دورىخانىسىغا باردى. ئۇ يەردىن يەتتە خىل چۆپچىن دورىدىن ئىككى نۇسخا ئالدى. ئاندىن بۇغداي، قوناق، ماش - پۇرچاق ساتىدىغان دۇكاندىن ئازراق ماش، بۇغداي ئۇنى كېپەكى ئالدى. بازارنىڭ چېتىدىن دۇكان ئاچقان تۆمۈرچىلەر دۇكىنىدىن قىزىق تۆمۈرنى سوققاندا چاچرىغان شارسىمان تۆمۈر چاچراندىلىرىدىن ئىككى ئوچۇمچە تېرىپ، يەنە قايتىپ لىخۇا جەنزە رەستىسىگە كەلدى. رەخت دۇكىنىدىن ئورۇس يۇرتىدىن كېلىدىغان ئوتتۇرا ھال قېلىنلىقتىكى بۆز كاناپتىن ئۈچ چى يىرتقۇزۇپ، ئۇنى تىككۈچىلەر دۇكىنىدا ياستۇقتىن كىچىكرەك، كېسەكتىن سەل چوڭراق شەكىلدە ئىككى قات قىلىپ خالتا تىكتۈردى - دە، ئۇنىڭ ئىچىگە باياتىن بازاردىن سېتىۋالغان نەرسىلەرنى قاچىلاپ، ئاغزىنى ھەم قىلىپ تىكىپ، تۇختىغا كۆتۈرتۈپ، ئاشپۇزۇلغا ياندى.

دىلنىڭ ئۇستا ئۆيىدىن چۆپچىن دورا قاينىتىدىغان قۇم چۆگۈننى ۋە سىرلانغان، ئاغزى يېپىلىدىغان ساپال كومزەكتىن بىرنى ئەكەلدۈرۈپ، تېۋىپتىن سېتىۋالغان چۆپچىن دورىنىڭ يەنە بىر نۇسخىسىنى قاينىتىپ، سوۋۇغاندا ئاغزى بار سىرلىق كومزەككە قۇيدى. ئاندىن يەنە تۇختىنى ئەگەشتۇرۇپ ياغاچچىلار دۇكىنىغا بېرىپ سەندەلنىڭ ئاستىغا قويىدىغان كۆتەككە ئوخشاش كۆتەكتىن بىرنى راسلىتىپ كېلىپ، ئاشپۇزۇلنىڭ كەينى تەرىپىدىكى بىر ئېغىز ئۆينى بوشىتىپ، كۆتەكنى شۇ يەرگە ئورناتتى ۋە ھېلىقى راسلانغان خالتىنى كۆتەكنىڭ ئۇستىگە مۇقىملاشتۇرۇپ، دورا قاينىتىلغان كومزەكنى خالىي جايغا

جايلاشتۇردى. تەييارلىق ئىشلار پۈتتى. بۇ خالىي ئۆيدە دىك
ئاخۇن توختىغا «تۆمۈر ئالىقان گۇمپىسى» نىڭ مەشىق ئۇسۇلى،
قائىدىسى، تەرتىپىنى؛ ئۇنىڭ يەتكۈزۈلىدىغان ئىدىتىنى يەنى
پەللىسىنى بىرمۇبىر سۆزلەپ بەردى. ئۆزى زوڭزىيىپ ئات مىنىش
شەكلىدە ئولتۇرۇپ، كۆتەك ئۈستىدىكى خالتىغا ئالىقانىنى قانداق
ئۇرۇشنى، ھەر كۈنى قانچىدىن ئۇرۇشنى، ئۇرۇپ بولغاندىن كېيىن
قولنى ھېلىقى قاينىتىلغان دورىغا چىلاپ يۇيۇشنى، ئۇرۇشتىن
ئىلگىرى ئىچىگە نەپەس سولاشنى ۋە مەشىق تۈگىگەندە چىڭىغان
مۇسكۇللارنى قانداق بوشىتىشنى ئىككى رەت كۆرسەتتى.

توختى ئۇستازى دىك ئاخۇننىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە بۇ
خالىي ئۆيدە مەشىقنى باشلىۋەتتى. بىرقانچە كۈنلەردىن كېيىن
توختىنىڭ ئالىقانلىرى ئىششىدى. خالتا ئىچىدىكى تۆمۈر شارچىلارغا
قولىنىڭ دۈمبىسى تەگكەندە ئادەمنىڭ تېنى ئاغرىقتىن شۈركۈنۈپ
كېتەتتى. قولىنىڭ ئىچ - ئىچىدىن ئاغرىق پەيدا بولۇپ، سۆڭەكلەر
زىڭىلداپ ئاغرىپ كېتەتتى. بەزىدە ئالىقان قاناپمۇ كېتەتتى.
مەشىق ئېغىر بولغانلىقتىن، توختى پولۇ ئەتكەندە قولىدىكى يوغان
كەپكۈرنى ناھايىتى تەستە ھەرىكەتلەندۈرەتتى. توختى جاپاغا
چىشىنى چىشلەپ چىدىدى. ئۇ مەشىققە بارا - بارا كىرىشىپ
كەتتى. «تۆمۈر ئالىقان گۇمپىسى»نى ئۈچ يىلدا كامالەتكە
يەتكۈزگىلى بولاتتى.

تۆتىنچى باب

سەھرا سەيلىسى

جۈمە كۈنى دەم ئېلىش كۈنى ئىدى. توختى بامداتتىن يېنىپلا ئاشخانا كەينىدىكى ئۆيدە مەشىققە كىرىشتى. بىرھازا مەشىق قىلغاندىن كېيىن تەرلىرىنى سۈرتۈپ، كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇپ ناشتا قىلىشقا ئۆيگە كەلدى. توختى مانا ئەمدى 19 ياشقا تولغان رەسمىي يىگىت بولۇپ قالغانىدى. سىڭلىسى رايىمانخانمۇ 8ـ9 ياشقا كىرىپ قالغان بولۇپ، ئانىسىغا ياردەملىشىپ ئۆي ئىشلىرىنى قىلىشىپ بەرگۈدەك بولۇپ قالدى. ھاشىخان باللىرىنىڭ قاتارغا قوشۇلۇپ، شۇنچىلىك چوڭ بولغىنىغا ئىچ ـ ئىچىدىن خۇشال ئىدى. ئۇ داستىخانغا سەھەردە قوپۇپ ياققان ئىسسىق نانى، مەززىلىك پۇراپ تۇرغان ھالۋىنى، ئاپقۇر چىنىدە قايماق چاينى ئېلىپ كەلدى. كۈز كىرىپ قالغان چاغلار بولغاچقا، تاغ ئارقىسىنىڭ ① ناشتىلىقى كۆپىنچە ئائىلىلەردە مۇشۇ تەرزدە بولاتتى.

ــ ئىچىڭلار باللىرىم چاينى، ھالۋا بىلەن قايماق چاي تېنىڭلەرگە قۇۋۋەت بولىدۇ، ــ ھاشىخان باللىرىنى چايغا تەكلىپ قىلدى. توختى پوتىسىغا ئېسىۋالغان غىلاپتىن قەلەمتىرىچىنى

---

① تۇرپان، پىچان، توقسۇن خەلقى ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ، جىمسارنى «تاغ ئارقىسى» دەپ ئاتايتتى ــ ئا.

چىقىرىپ، تونۇردىن ھېلىلا قومۇرۇپ كىرگەن ناننى نىپىز - نىپىز پارچە قىلىپ كەستى - دە، سىڭلىسى رايىمانخانغا بىر پارچىنى سۇنۇپ:
— مە رايىمانخان، ھالۋىنى نان بىلەن ئېلىپ يېگىن، — دېدى.
— ناننى پىچاق بىلەن كەسسە يامان بولىدۇ دەيدىغۇ ئاكا؟ — رايىمانخان ناننى قولىغا ئېلىۋېتىپ ئاكىسىدىن سورىدى.
— كىم شۇنداق دەيدۇ سىڭلىم؟
— قوشنىمىزنىڭ قىزى، مېنىڭ دوستۇم سانىيە شۇنداق دەيدۇ.
— ئۇ دوستۇڭ توغرا دېمەپتۇ سىڭلىم، ناننى زايە قىلسا، دەسسىسە يامان بولىدۇ. كەسسەڭ، پارچىلىساڭ يامان بولمايدۇ. ناننى ھامان پارچىلاپ يېيىشكە توغرا كېلىدىغۇ؟
— ئۇغۇ شۇنداق...... رايىمانخان بىر دەقىقە ئويلىنىپ ئولتۇرۇپ ئاندىن ئانىسى ۋە ئاكىسىغا ئوخشاش كىچىك تەخسىگە ئۇسۇلغان ھالۋىنى كېسىلگەن نان پارچىسى بىلەن يېيىشكە باشلىدى.
— بالام توختى، ئەمدى سەنمۇ يىگىت بولۇپ قالدىڭ، ھال - كۈنىمىزمۇ ھازىر يامان ئەمەس، ئاز - تولا تۇغقانچىمۇ تۇغۇپ تۇرۇۋاتىمەن. مۇۋاپىق بىر لايىق چىقسا سېنى ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىپ قويغان بولسام دەيمەن؟ — ھاشىخان چاي ئىچكەچ توختىغا قارىدى. ئادەتتە توختى ئاشپۇزۇل كەينىدىكى ئۆيدە يېتىپ قوپاتتى. مۇنداق بولغاندا، دىڭ ئاخۇن توختىنىڭ كېچىسى ئاشپۇزۇلغا قارانچۇق بولغىنىغا يەنە بىر كىشىلىك ئىش ھەققى قوشۇپ بېرەتتى ھەم توختىنىڭ گۆمپا مەشقىنى داۋاملاشتۇرۇشىغىمۇ ئىمكان تېپىلاتتى. توختىنىڭ ئۆيدە ئانىسى ۋە سىڭلىسى بىلەن بىرگە ئولتۇرۇپ تاماق يەيدىغان، پاراڭلىشىدىغان ۋاقتى ناھايىتى ئاز ئىدى، پەقەت جۈمە كۈنىدىكى دەم ئېلىشتىلا ئاندىن ئانىسى

ۋە سىڭلىسى بىلەن بىرەر كۈن بىللە بولالايتتى.

— يەنە ئىككى - ئۈچ يىل توختاپ تۇرالايلى ئانا، — دېدى توختى، — مەن ئۆگىنىۋاتقان گۇمپىنىڭ بىر پەللىسى ئاياغلاشقاي.

— سەن ئۇنداق دېگىنىڭ بىلەن ئاغىنىلىرىڭ بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى توي قىلىۋاتىدۇ، بالام. ئاتاڭ رەھمەتلىك بولغان بولسا سېنى بۇ چاغقا قويمايتتى. خەقلەر: مۇشۇ ھاشىخان تۇل خوتۇن بولغاچقا، ئوغلىنى مۇشۇ كەمگىچە ئۆيلىيەلمىدى دېمەمدۇ.

ھاشىخانىنىڭ كۆز چاناقلىرى نەملەندى. بۇ قەيسەر ئايال تاكى مۇشۇ كەمگىچە بىركىمگە ھال ئېيتىپ بارمىدى، تۇرمۇشىدا تاغدەك قىيىنچىلىقلارغا دۇچ كەلگەندىمۇ ۋايسىماي، «كۆرۈنۈشتە ھېيت ئويناپ، ئىچىدە روزا تۇتۇپ» قىيىنچىلىق، مۇشكۈلاتلاردىن ئۆتۈپ كەلدى. قىزى رايىمانخانىمۇ، قوشنىسى مەريەمخان بۇۋىنىڭ ئىش - كۈشلىرىنى قىلىشىپ بېرىش بەدىلىگە، ئەتىسى - ئاخشىمى ئۇقۇتۇپ ساۋاتىنى چىقاردى؛ ھال - كۈنى ياخشى ئەرلەردىن قانچە رەت ئەلچىلەر كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ، ھاشىخان باللارنى ئۆگەي ئاتىنىڭ ئالدىدا بوينى قىسىلىپ قالمىسۇن دەپ، ئەلچىلەرنى سىلىق گەپ - سۆز بىلەن يولغا سېلىپ تۇردى. مانا ئەمدى توختىمۇ يىگىتلىك قۇرامىغا يەتتى. ئەل قائىدىسى بويىچە توختىنى ئۆيلۈك - ئوچاقلىق قىلىش كېرەك.

توختى ئانىسىغا قارىدى: ئانىسىنىڭ چېكە چاچلىرى ئاقىرىپ، يۈزىگە قورۇقلار چۈشۈشكە باشلىغان. بىچارە ئانا مۇشۇ كەمگىچە باللارنى قاتارغا قوشىمەن دەپ، خەقلەرنىڭ كىر - قېتىنى يۇيۇپ، نېنىنى يېقىپ، ئىشلىرىغا قارىشىپ، رەھىمدىل ئايالار بەرگەن كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىپلا، ھەتتا ھېيتلاردىمۇ ئۈچىسىغا بىرەر ياقا يېڭى كىيىم ئارتماي دېگۈدەك مۇشۇ كۈنگە كەلدى. ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ھاشىخانى تاشلىۋەتكىنى يوق. ئۇلارمۇ ھەر ۋاقىت بۇ ئۆيگە ياردەم قولىنى سۇنۇپ تۇردى. ئەمما،

هاشىخان تېرىپ - تۇگۈپ دېگۈدەك ياشىدى. چۈنكى، بۇ تۇل خوتۇننىڭ بېشىدا تاغدەك يوغان بىر ئىش يەنى توختىنى ئۆيلەيدىغان ئىش تۇراتتى. تۇل خوتۇنغا نىسبەتەن ئوغۇل ئۆيلىمەك شەھەر ئالماقتىن مۈشكۈل ئىش ئىدى......

توختى ئانىسىنىڭ كۆز چاناقلىرىدىكى ياش يۇقىنى كۆرۈپ كۆڭلى بىر قىسما بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئانىسىنىڭ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرماق بولۇپ چىرايىغا كۈلگە يۈگۈرتكەن هالدا:

— كېلىنلىك بولغۇڭ كەپتۇ، ئانا، كۆڭلۈڭگە پۈككەن بىرەرسى بار ئوخشىمامدۇ؟ — دېدى.

هاشىخاننىڭ چىرايى ئېچىلىپ، يۈزىگە كۈلكە ياماشتى.

— سەۋزىدىن خەۋەر يوق، گۈرۈچ دەم يەپتۇ دېگەندەك، سەندىن بىرەر گەپ - سۆز ئاڭلىماي تۇرۇپ خەقنىڭ قىزىغا گەپ تاشلىغىلى بولاتتىمۇ ئوغلۇم؟ — هاشىخان توختىنىڭ كۆزىگە تەلمۈردى.

دېمىسىمۇ، توختى مۇشۇ كەمگىچە ئۆينىڭ تىرىكچىلىك ئىشلىرىنى، گۈمپا ئۆگىنىشنى ئويلاپ، ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولىدىغان ئىشلارنى «تېخى بالدۇرغۇ» دەپلا كۆڭۈلشمىگەنىدى. بۈگۈن ناشتىدا ئانىسىنىڭ بۇ ئىشنى جىددىي تىلغا ئېلىشى توختىنى ئويلاندۇرۇپ قويدى. ئۇ بىرهازا ئويلانغاندىن كېيىن، ئانىسىنىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇش ئۈچۈن:

— ماقۇل ئانا، ئىلگىرى بۇ ئىش توغرۇلۇق ئويلىنىپ باقماپتىكەنمەن، سېنىڭ دېگىنىڭچە بولسۇن، مۇۋاپىق لايىق چىقسا ئۆيلەنسەممۇ ئۆيلىنەي، — دېدى.

— بارىكاللا ئوغلۇم، ئاناڭنى خاتىرجەم قىلدىڭ، سەنمۇ دوست - يار، ئاغىنىلىرىڭ بىلەن مەسلىهەتلىشىپ كۆر، مەنمۇ ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنىلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئارىلاپ كۆرەي، قايسى ئۆيدە ساڭا لايىق بىرەر گۈل باركىن، — هاشىخان قەۋەتلا خۇشال بولۇپ كەتتى.

— ھە راست ئانا، ئاغىنەم ساتتار بىلەن مەمەت ئاخشام ئاشپۇزۇلغا بارغانىدى، ساتتارنىڭ سەنتۇڭ تەرەپتە ھاماچىسى بار ئىكەن. كۆزلۈك قوغۇن - تاۋۇزلار پىشىپ قالدى. كېلىپ يەپ، ئويناپ كېتىڭلار دەپتىكەن، بۈگۈن شۇ يەرگە بارىدىغانغا كېلىشىپ قويۇۋۇدۇق. ساڭا دەيدىغانغا ئۇنتۇپ قاپتىمەن. شۇ يەرگە بىرىپ كېلەيلىمۇ ئانا؟ — دېدى توختى ئانىسىغا قاراپ.

— مەنمۇ بارىمەن، مەنمۇ بارىمەن! — دەپ چاڭىلدىدى رايىمانخان ئاكىسىنىڭ سەھراغا بارىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ.

— ئاكاڭلارنى ئەگەشمە قىزىم، سېنى ھاۋاخان چوڭ ئاناڭلارنىڭكىگە جۈمەلىتىپ ئاپىرىمەن، — دېدى ھاشىخان قىزنى بەزلەپ، ئاندىن توختىغا قاراپ:

— بوپتۇ بالام بېرىڭلار، قونۇپ قالامسىلەر؟ — دېدى.

— ياق ئانا، ئەتە ئاشپۇزۇلنى ئاچمىساق بولمايدۇ، كەچرەك بولسىمۇ يېنىپ كېلىمىز.

گەپنىڭ ئايغىي چۈشكۈچە ساتتار بىلەن مەمەت ھويلىغا سالام قىلىپ كىرىپ كەلدى. ئۇلار ھاشىخان بىلەن خوشلىشىپ، سەنتوڭغا بىرىش ئۈچۈن تالاغا قاراپ مېڭىشتى. رايىمانخان سەل دومسىيىپ قالدى.

— ساڭا سەھرادىن ئاسلان ئالغاچ كېلىمەن سىڭلىم، — دېدى توختى مەيۈس قىياپەتتە مۆلدۈرلەپ تۇرغان رايىمانخانغا قاراپ.

— كېتىۋېرىڭلار بالام، سىڭلىڭنى مەن ھاۋاخان چوڭ ئاناڭلارنىڭ ئۆيىگە ئاپىرىپ جۈمەلىتىپ كېلىمەن، — دېدى ھاشىخان توختىنى مېڭىشقا دەۋەت قىلىپ. رايىمانخان ئانىسىنىڭ كۆڭلىكىنىڭ پېشىنى تۇتقىنىچە ئۆيماقتەك ئاغزىنى ئۆمچەيتىپ قالدى.

× × ×

كۈز كۈنلىرىدىكى سەھرا ئۆزگىچە يارىشا مەنزىرە ھاسىل قىلغانىدى. شەھەرلىك ئۈچ يىگىت ساتتارنىڭ شەھەر ئىچىدە كىراكەشلىك قىلىدىغان مەپىسىگە ئولتۇرۇپ سەنتۇڭ تەرەپكە قاراپ يولغا چىقتى. كۈز ئېيىنىڭ تىنىق ئاسمىنى ئاستىدىكى پايانسىز دالا جىمجىتلىققا چۆككەنىدى. مەپىگە قوشۇلغان ئات بويۇن ۋە دۈمبىلىرىدىكى مىس قوڭغۇراقلىرىنى جىرىڭشىتىپ يورغىلىماقتا. شەھەر كوچىلىرىدا ئۇياقتىن - بۇياققا بىرخىللا مېڭىشتا پۇشقۇپ - بۇرۇقتۇرما بولۇپ كەتكەن تورۇق ئات كەڭ سەھرا يولىغا چىقىپ يايراپ كەتتىمىكىن، ساتتارغا قامچىمۇ سالدۇرماي، ئۆششاق مېڭىشتا سىلىق يورغىغا چۈشتى. يولدا ئاتلىق، ئېشەكلىك ياكى يوغان چاقلىق كۆتەك ھارۋىغا يۈك بېسىپ كېتىۋاتقان ئادەملەر ئاجايىپ بېزەلگەن بۇ مەپىگە خېلىغىچە قاراپ قېلىشاتتى. ئۇلارنىڭ خىيالىچە، پەقەت سەھراغا ئويۇنغىلى چىقىدىغان بايۋەچچىلەرلا مۇشۇنداق كاتتا بېزەلگەن، قوڭغۇراقلىرى جىرىڭشىپ ماڭىدىغان مەپىلەردە سەھرا يوللىرىدا ئۇچراپ قالاتتى.

ئورما ۋاقتىدىكى تومۇز ئىسسىق كۈنلەر ئۆتۈپ كەتكەن، دېھقانچىلىقنىڭ ئالدىراش مەزگىلىدىن كېيىنكى داللاردا بىرخىل سالقىن مەنزىرە ھاسىل بولغانىدى. يولنىڭ ئىككى چېتىدىكى ئېگىزلىق قىرلىرىدا ئاندا - ساندا بوغداي باغلىقلىرىنى، ئۇيەر - بۇ يەرلەرگە چېچىلغان بوغداي باشاقلىرىنى چېلىقتۇرغىلى بولاتتى. ئورۇپ بولۇنغان چۆپلۈكلەردە قويرۇقلىرىنى لىغىرلىتىپ، قىزىل يۆگلۈق، قارا رەڭلىك قويلار ھورۇنلۇق بىلەن ئوتلىماقتا؛ چۆپكە تويۇنغان كالىلار قورساقلىرىنى پومپايتقان ھالدا ئۇيەر - بۇ يەردە ياتقان پېتى قۇلاقلىرىنى مىدىرلىتىپ پاشا - كۇمۇتىلارنى قورۇغاچ،

تىنماي كۆشەپ ياتاتتى. يوپۇرماقلىرى سارغىيىشقا باشلىغان كۆممىقوناقلار ئارىلاپ چىققان شامالدا يەڭگىل شالدىرلايتتى. بۇغداي ئېگىزلىقىدا دانلاپ يۇرگەن قۇشقاچلار توپ - توپ بولۇشۇپ، خۇددى بىر پارچە قارا بۇلۇتتەك ئۇچۇشۇپ، قوناق شاخلىرىغا قوناتتى - دە، قوناق شاخلىرىدا بىر دەقىقىمۇ ئارام ئالماي ئۇركۈگەن پېتى ئاسمانغا كۆتۈرۈلەتتى. كۆكنى بىرلا ئالغان قۇشقاچلار بەئەينى مۆلدۈر ياغقاندەك، يەنە ئېگىزلىققا ئۇچۇپ چۈشۈشەتتى. بۇنىڭدىن چۆچۈگەن بۆدۈنە چۈجىلىرى شۇ ھامان ئورۇلماي قالغان پاكار ئوت - چۆپلەر ئارىسىغا شۇڭغۇيتتى......

يول بويىدىكى تېرەك شاخلىرىغا قونۇشقان توك قاغىلار ئاسماندا ئەگىپ يۇرگەن شۇڭقارنى كۆرۈپ، دۈشمەن كەلگەنلىكىنى بىر - بىرىگە خەۋەر قىلىشقاندەك، كېپەكلىشىپ كەتكەن بۇغدىيەكلىرىنى لىپىلدىتىشىپ، «قاق - قاق» قىلىپ ئەنسىز قاقىلدىشاتتى. بىر كۆكنەك ھاۋادا مۇئەللەق ئېسىلىپ تۇرغاندەك، قاناتلىرىنى تىنىمسىز دىرىلدىتىپ، ئېگىزلىقتىكى بىرەر مىدىرلىغان نەرسىگە خىيلىغىچە تىكىلىپ تۇردى - دە، ئاندىن شامالنىڭ يۆنىلىشى بويىچە لەرزان ئۇچۇپ، باشقا ئېگىزلىقلارنىڭ ئۈستىگە يۆتكەلدى.

بېزەلگەن مەپە يېزا يولىدا بىر ئاش پىشىم ماڭغاندىن كېيىن سولغا بۇرۇلدى - دە، دەرەخلەر بۆكىدە ئۆسكەن مەھەللىگە كىرىپ، قوشقوۋۇقلىرى ئۇلۇغ ئوچۇق تۇرغان ھويلىنىڭ ئالدىدا توختىدى.

— كېلىڭلار يىگىتلىرىم، كېلىڭلار، خۇش كەپسىلەر! — ھويلىدىن ئوتتۇرا بوي، يېشى ئوتتۇز بەش ياشلار چامىسىدىكى بۇغداي ئۆڭلۈك بىر ئايال چىقىپ مېھمانلار بىلەن ئېگىلىپ تەزىم قىلىپ كۆرۈشتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدا چوڭى ئون بەش - ئون ئالتە ياشلار چامىسىدىكى بىر قىز ئۆزىدىن كىچىك تۆت قىزنى ئەگەشتۈرۈپ مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىقتى ۋە:

— تىنچ - ئامان كەلدىڭلارمۇ ساتتار ئاكا؟ — دەپ سالاملاشتى چوڭ قىز. باشقا قىزلارمۇ ئاچىسىنى دوراپ مېھمانلار بىلەن سالاملاشتى.

بۇ ھويلا ساتتارنىڭ ھاماچىسى ئەزنىخاننىڭ ئۆيى ئىدى. سىڭىللىرىنى ئەگەشتۇرۇپ چىققان قىز گۈلسارە بولۇپ، ئەزنىخاننىڭ چوڭ قىزى ئىدى.

—ھەمدۇللا ئاغام نەگە كەتتى؟— سورىدى ساتتار ھويلىدىكى سۇپىغا كېلىپ ئاغىنىلىرى بىلەن دۇئا قىلىپ بولغاندىن كېيىن.

— ھەمدۇللا ئاغاڭ بۇغداي خامىنىنى ئېلىپ بولۇپلا تۇرپاندىكى تۇغقانلارنىڭ ئوغلىنىڭ تويىغا كەتكەن. مانا ھازىر ئونبەش كۈنمۇ بولۇپ قالدى. بۇ ئادەمدىن ھېچبىر ئۇچۇر - سىرتىغ يوق، — دېدى ئەزنىخان ئېرى ھەمدۇللانىڭ ئۈستىدىن شىكايەت قىلغاندەك، — قوناقلار پىشىپمۇ قالدى. بۇ ئادەم پاتراق يانسا بولاتتى.

— تۇرپانغا بېرىشقىلا تۆت - بەش كۈن كېتىدىغان تۇرسا[①]، ئاران بىر بارغاندا بىرنەچچە كۈن تۇراي دېگەندۇ شۇ، قوناقلىرىڭنى بىز ئورۇشۇپ بېرەرمىز بولمىسا، — ساتتار ھاماچىسىغا قارىدى.

— يوغىسۇ، يوغىسۇ، سىلەر ئاران بىر جۇمەلەپ بۇ سەھراغا چىققىنىڭلاردا سىلەرنى ئىشقا سالاتتىمۇ، بولدى، بۇنداق گەپلەرنى دېمەيلى، قېنى سەن گۈلسارە، ئاكاڭلارنىڭ ئالدىغا چاپسان داستىخان سېلىپ چاي كەلتۈرۈڭلار! — ئەزنىخان ئۆي ئىچىگە

[①] ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا يەنى بۇنىڭدىن 100 يىللار ئىلگىرى بۈگۈنكىدەك ماشىنا - ئاپتوبۇسلار بولمىغاچقا، ئۇلاغ بىلەن گۇچۇڭدىن تۇرپانغا تاغ يولى بىلەن ماڭسا تۆت - بەش كۈن كېتەتتى — ئا.

كىرىپ كەتكەن چوڭ قىزنى تونۇلدى.

— مانا ھازىر، — گۈلسارە ئۆي ئىچىدىن جاۋاب بەردى ۋە ئانچە ھايال بولمايلا پەتنۇستا چەينەك، چىنە كۆتۈرۈپ چىقتى. ئىككىنچى قىزى سانىيە داستىخان سالدى. ئاڭغىچە ئەزىزخان كۆپچۇتۇپ يېقىلغان سەھرا نېنىنى دەستىلەپ چىقىپ داستىخانغا قويدى، ئاندىن قەنت - ناۋات، تاتلىق - تۈرۈملارنى تىزدى.

— سىلەرگە تۇرۇۋكرەك بىرنەرسە ئېلىپ كىلەلمىدىم سىڭىللىرىم، — دېدى ساتتار ئۆزرە ئېيتىپ، — چوڭ ئاناڭلار سىلەرگە ماۋۇ نەرسىلەرنى خالتىلىق قىلدى، — ساتتار ئانىسى راسلاپ بەرگەن بوغجۇمىنى ئېچىپ، بىر كىيىملىك ئەتلەس، قىزلارغا لايىق تارغاق - سۈزگۈچ، دادۇر - خاسىڭ دېگەندەك نەرسىلەرنى داستىخانغا يايدى.

— ئەجەبمۇ جۇۋاپ كېتىپتىغۇ ئايلام[①]، رەھمەت سىلەرگە! — ئەزىزخان ساتتار داستىخانغا قويغان نەرسىلەرنى ھەشقاللا ئېيتىپ ئالدى. ئۇ ئالدىنقى جۈمە ئايلىسى يەنى ساتتارنىڭ ئانىسى مەڭىزخاننى يوقلاپ گۇچۇڭ بازىرىغا كىرگەندە، ساتتارنى ئاغىنىلىرى بىلەن سەنتوڭغا چىقىپ، كۇزلۇك قوغۇن - تاۋۇزلاردىن يەپ كىرىشكە چىللاپ ياندى.

گۈلسارە مېھمانلارغا ئۇستى - ئۇستىلەپ چاي قۇيۇپ تۇردى. يىگىتلەر تۇرۇت قىلىشماستىن نانلارنى ئوشتۇپ يېيىشكە باشلىدى. چۈنكى، سەھرا نېنى ۋە چېيى ئۆزگىچە تەملىك ئىدى.

چۈشكە ئۇلگۇرتۇپ ئەزىزخان مېھمانلارغا راسا ئوخشىتىپ توخۇ گۆشى بىلەن ياپما نان ئېتىپ بەردى. ئارقىدىن ئۆزلىرى تېرىغان

---

① شەرقىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، پىچان، توقسۇن، گۇچۇڭ، مورى، جىمىسار تەرەپلىرىدىكى ئاھالىلەر ئاچىسىنى «ئايلا» دەپ ئاتىشىدۇ (ئاز ساندىكى ئۆزبېك ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدىن گۇچۇڭغا چىقىپ قالغانلىرى بۇنىڭ سىرتىدا) — ئا.

قوغۇن - تاۋۇزلارنى تىلدى. يىگىتلەر قورساقلىرى چىڭقالغۇچە يېدى.

— سىلەر ئەمدى ئالدى بىلەن تاماق سىڭدۈرگەچ قوناقلىققا بېرىپ كۆكباش ئۈزۈپ كېلىڭلار، قوناقلىقتا كېيىنرەك تېرىغان قوناق بار، ئۇنىڭ كۆكباشلىرى ئەمدى تەييار بولدى. كۆكباشتىن كۆپرەك ئۈزۈڭلار، ئەتە قايتقاندا ئۆيلىرىڭلەرگە ئالغاچ كېتىسىلەر، ئاندىن......

— ياق، كىچىك ئاپا، بىز قونالمايمىز، كەچقۇرۇندا قايتمىساق بولمايدۇ، — دېدى ساتتار ئەزىنخان هاماچىسىغا قاراپ.

— نېمىشقا ئەمدى؟ — سورىدى ئەزىنخان ساتتاردىن.

— ئاغىنەم توختى بىلەن مەمەتنىڭ ئىشى بار، مەنمۇ ئەتە كىراكەشلىككە چىقمىسام بولمايدۇ.

ئەزىنخان بىردەم ئويلانغاندىن كېيىن:

— بوپتۇ ئەمىسە، سىلەر ئالدى بىلەن قوناقلىققا بېرىپ مانا ماۋۇ سېۋەتكە توشقۇچە كۆكباش ئۈزۈپ قىزلاردىن ئەۋەتىۋېتىپ، ئاندىن قوغۇنلۇققا بېرىپ قوغۇن - تاۋۇز ئۈزۈپ تۇرغۇچە، گۈلسارە سىلەرگە تاغار ئاپىرىپ بېرىدۇ. سىلەر كەلگۈچە كۆكباشمۇ پىشىدۇ،— دېدى ئەزىنخان قولىدىكى يوغان سېۋەتنى ساتتارغا تەڭلەپ،— ساتتار ئاكاملارنى هويلىنىڭ كەينىدىكى بېغىمىزغا باشلىمامدىم ئانا ؟ — دېدى گۈلسارە.

— ۋاي، ئېسىم قۇرۇغۇر، هە بوپتۇ، قوغۇنلۇقتىن يانغاندا ئاندىن ئاكىلىرىڭنى باغقا باشلارسەن قىزىم،— ئەزىنخان گۈلسارە بىلەن سانىيەگە ساتتار ئاكىسى بىلەن ئۇنىڭ ئاغىنىلىرىنى قوناقلىق تەرەپكە ئاپىرىشنى تاپىلىدى.

يىگىتلەر قوناقلىققا گۈلسارەلەرنىڭ يول باشلىشى بىلەن بىردەمدىلا يېتىپ باردى. ئۇلار بىرقانچە كۈرىلىك يەرگە

كۆممقوناق تېرىغاندى. شۇ قوناقلارنىڭ قۇر ئارىلىقلىرىغا كېيىنچە تېرىلغان قوناقلار تېخى كۆپكۆك پېتى ئىدى، بۇ كۆپكۆك قوناقلار، غول ۋە يوپۇرماقلىرى سارغايغان، پىشىپ قالغان كۆممقوناقلىق ئارىسىدا خۇددى بىرتوپ ياشانغان ئادەملەر ئارىسىغا كىرىپ قالغان ياش بالىلاردەك ئايرىملا بىلىنىپ تۇراتتى. يىگىتلەر دانلىرى يېڭىدىن قېتىشقان كۆكباشلارنى تاللاپ ئۈزۈپ، يوغان سېۋەتنى بىردەمدىلا توشتۇردى. ساتتار سېۋەتنى دەسسەپ بېقىپ، ئۇنى قىزلارنىڭ كۆتۈرۈپ ئاپىرىشىنىڭ مۇشكۈللۈكىنى مۆلچەر قىلدى-دە:

— سىلەر مۇشۇ يەردە ساقلاپ تۇرۇڭلار، مەن كۆكباشلارنى ئاپىرىۋېتىپ قوغۇن قاچىلايدىغان تاغارنى ئېلىپلا كەلمەيمۇ؟ — دېدى.

— مۇنداق قىلايلى ئاداش، — دېدى توختى، — سىلەر قوغۇنلۇققا بېرىپ تۇرۇڭلار، مەن كۆكباشلارنى ئۆيگە ئاپىرىۋېتىپ تاغارنى ئېلىپ باراي.

— سەن قوغۇنلۇقنى بىلمسەڭ؟

— توختى ئاكامنى ئۆيگە مەن بىللە ئاپىرىپ ئاندىن تاغارنى ئېلىپ قوغۇنلۇققا باشلاپ باراي، سىلەرنى سانىيە قوغۇنلۇققا باشلاپ ئاپارسۇن، — گۈلسارەنىڭ بۇ گېپى بىلەن توختى گۈلسارە بىلەن ئۆي تەرەپكە، ساتتار بىلەن مەمەت سانىيەگە ئەگىشىپ قوغۇنلۇق تەرەپكە ماڭدى.

گۈلسارە توختىنى باشلاپ ئۆي تەرەپكە ماڭدى. توختى سېۋەتنى مۈرىسىگە قويغان هالدا گۈلسارەنىڭ كەينىدىن كېلىۋاتاتتى. گۈلسارە زىلۋا بويلۇق، ئۇچىسىغا كىيگەن هاۋارەڭ سەگەز كۆڭلىكى بويىغا خوپ ياراشقان، گۈلى چوڭ بوكى ئاستىدا ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچلىرى خۇددى مەجنۇن تال چىۋىقلىرىدەك ساڭگىلاپ تۇراتتى. گۈلسارە يولدا كېلىۋېتىپ ئۇششاق داڭگال-

چالمىلارنى تېپىپ، ئېتىز قىرلىرىدا دانلاۋاتقان تورغايلارنى، ئاق قۇشقاچلارنى ئۈركۈتەتتى. گۈلسارە سەھرا قىزلىرىغا خاس جۇشقۇنلۇق ئىپادىلىنىپ تۇراتتى.

— توختى ئاكا، ئېيتىڭە، سەھرا ياخشىمىكەن، شەھەرمۇ؟ — دېدى گۈلسارە كېتىۋېتىپ.

— ھەر يەرنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئالاھىدىلىكى بولىدۇ، — دېدى توختى.

— مەسىلەن، قانداق ئالاھىدىلىكلىرى بار، سۆزلەپ بېقىڭە؟

— سەھرانىڭ ئاسمىنى كەڭ، قورۇ - جايلىرى ئازادە، ئادەملىرى ئۆزى تېرىغاننى ئۆزى يەيدۇ. يازلىقى ئىشلەپ، قىشلىقى ئارام ئالىدۇ. شەھەردە كىرەكلىك نەرسىنىڭ ھەممىسى تېپىلىدۇ، كوچىلىرى پاكىز، رەتلىك، ئادەم كۆپ، لېكىنزە، ئادەملىرى ئۇچىيۇز ئاتمىش كۈن تىنىماي ئىشلەيدۇ، باشقىلار تېرىپ ئۆستۈرگەن مېۋە - چېۋە، ئوتياش، ئاشلىقلارنى پەقەت دۇكانلاردىنلا سېتىۋېلىپ يەيدۇ. سەھرا كۆرمىگەن شەھەر باللىرى مېۋە - چېۋە، ئاشلىقلارنى پەقەت دۇكانلاردىنلا چىقىدۇ دەپ ئويلاپ قالىدى.

— بەزى جەھەتلەردە سەھرا شەھەرگە يەتمەيدۇ، — دېدى گۈلسارە گەپنى ئۇزارتىپ.

— قانداق دەيسەن گۈلسارە سىڭلىم؟

— شەھەردە ھۈنەرۋەنلەر كۆپ، نېمىنى ئۆگىنىمەن دېسە شۇنى ئۆگەنگىلى بولىدۇ. لازىملىق نەرسىنىڭ ھەممىسىنى تاپقىلى بولىدۇ. «سەھرايى قىيامەت» دەپ بىكار ئېيتماپتىكەن چوڭلار، ئوقۇي دېسە مەكتەپ يوق، قىزلارنى بۇ سەھرالاردا قارىي، موللىلار ئاسانلىقچە ئوقۇتمايدۇ.

— خەت تونۇمامسەن گۈلسارە؟ — سورىدى توختى. ئۇ ئۆزىنىڭ سىڭلىسى رايىمانخاننىڭ ھېلىمخان بۇۋىمدە ئوقۇپ خەت

ئوقۇيالايدىغانلىقىنى يادىغا كەلتۈردى.
— خەت تونۇيمەن، ئوقۇيالايمەن ھەم يازالايمەن، شەھەردە بولغان بولسام كۆپرەك ئوقۇيالايتتىمكىن دەپ ئويلايمەن، — سەھرادا بالىلارنىڭ ئېتىز ئىشلىرىدىن قولى بوشىمايدۇ شۇ، — گۈلسارە ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى تارتىنماي ئېيتتى.
توختىنىڭ كۆڭلىدىن بىر خىيال چاقماق تېزلىكىدە كەچتى - دە، ئۆزىمۇ سەزمىگەن ھالدا مۇنداق دېدى.
— شەھەرگە ئەكىرىپ كەتسەك بارامسەن گۈلسارە؟
گۈلسارە توختىغا لەپپىدە قارىدى- دە، ۋىللىدە قىزاردى. بۇ قىزلارغا خاس ئۇياتلىقنىڭ ئىپادىسى ئىدى.
— ئەكىرىپ كېتىشكە چامىڭىز كېلەمدۇ؟ — گۈلسارە خۇددى ۋەدىلىشىدىغاندەكلا سورىدى مېڭىشتىن توختاپ.
توختىمۇ مۇرىسىدىكى سېۋەتنى يەرگە قويدى. توختى سېۋەتنى يەرگە قاتتىقراق قويۇۋەتتىمكىن، لىقمۇلىق قاچىلانغان كۆكباشتىن ئىككىسى يەرگە چۈشۈپ كەتتى. گۈلسارە كۆكباشنى ئالاي دەپ ئېڭىشىشىگە، توختىمۇ تەڭلا ئېڭىشىپ سالدى - دە، توختىنىڭ دىمىقىغا گۈلسارەنىڭ تىنىقى ئۇرۇلدى. شۇئان توختىنىڭ ۋۇجۇدىدا خۇددى گۈلنى ھىدلىغان چاغدىكىگە ئوخشاش لەززەت پەيدا بولدى. بۇ خىل لەززەت توختىنىڭ ۋۇجۇدىنى شۇ دەقىقىدە لەرزىگە سالدى - دە، توپراقنى ئىرغىتىپ تاشلىغۇدەك كۈچ - ماغدۇرغا ئىگە بۇ ئەزىمەتنىڭ پۇت - قولى بوشىشىپ كەتكەندەك بولدى.
گۈلسارەمۇ شۇنداق تۇيغۇغا كەلدىمكىن، كۆكباشنى سېۋەتكە سېلىپ بولۇپلا كەينىگە داجىدى. ئۇ توختىغا يېقىملىق قىياپەتتە بېقىپ، باياملىقى سوئالنى يەنە تەكرارلىدى.
— شەھەرگە ئەكىرىپ كېتىشكە چامىڭىز كېلەمدۇ؟
توختى شۇ دەقىقىدە نېمە دېيىشنى بىلەلمەي، ئارىسالدى

بولۇپ تۇرۇپ قالدى. بايامقى گەپنى توختى مۇنداقلا ئويىنىشىپ دەپ باققان گەپ ئىدى. ئەمدى قانداق قىلغۇلۇق؟ توختى گۈلسارەگە قارىدى. گۈلسارە توختىغا ئىككى ماڭدامچە كېلىدىغان يەردە يېقىملىق كۈلۈپ تۇراتتى. گۈلسارەنىڭ ئاھۇنىڭ كۆزىدەك قاپقارا كۆزلىرى، قىياق بەرگىدەك قېشى، ئۆلپىتەك تۈز بۇرنى، جىنەستىدەك ئاغزى، گۈلسۇرۇخ[1] بەرگىدەك قىپقىزىل لەۋلىرى، گۈل شېخىدەك نازۇك قامىتى توختىنىڭ يىگىتلىك كۆڭلىدە ئاستا - ئاستا جۇرئەت پەيدا قىلدى.

— ئەكىرىپ كېتىشكە ئەلۋەتتە چامىم كېلىدۇ، ئەگەر بېشىڭ باغلاقلىق بولمىسىلا؟ — توختى بۇ گەپنى قانداقىسىگە دەپ سالغىنىنى ئۆزىمۇ تۇيماي قالدى. توختىنىڭ بۇرنىنىڭ ئۇستىدە ئۇششاق تەر تامچىلىرى پەيدا بولدى.

مانا ئەمدى گۈلسارە تېڭىرقاپ قالدى. گۈلسارە بۇ يىل ياز ئىككى قېتىم ۋە ئالدىنقى جۈمە بىر قېتىم بولۇپ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدىلا گۇچۇڭ شەھىرىگە ئۈچ قېتىم كىرىپ چىققانىدى. ئۇ شەھەرنىڭ پاكىز، رەتلىك كوچىلىرىنى، قايناق بازارلىرىنى، پەشتاختىلاردا رەخت، قەنت - گېزەك قاتارلىق نەرسىلەرنى سېتىۋاتقان ئۆزى دېمەتلىك قىز - ئوغۇللارنى، تىككۈچىلىك دۇكانلىرىدىكى شاگىرت قىزلارنىڭ كۈلكە - چاقچاق بىلەن مەشغۇلات قىلىۋاتقانلىرىنى كۆرگەنىدى. شەھەردىكى قايناق تۇرمۇش بىلەن ئۇ سەھرادىكى پىژغىرىم ئاپتاپتا ئاپپاق قىزلارنىڭ چۈچۈلىدەك قارىداپ، قوللىرى يىرىكلىشىپ، چاچلىرى سالۋاراپ كەتكەن مەنزىرىلەرنى سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ، شەھەرنى جەنىنەتكە ئوخشاتقانىدى ھەم شەھەر تۇرمۇشىغا ھەۋەس قىلىپلا قالغانىدى. گۈلسارە بىر نەۋرە ئاكىسى بولغان ساتتارنىڭ ئاغىنىسى بولمىش

---

[1] گۈلسۇرۇخ — ئەتىرگۈلنىڭ بىر خىلى — ئا.

توختىنغا بايامقى گەپنى قانداق مەزمۇندا دەپ سالغىنىنى ئۆزىمۇ پەملىيەلمەي تۇرغىنىدا، «ئۇنىغانىغا يونۇغان» دېگەنىدەك، توختى «ئەگەر بېشىڭ باغلاقلىق بولمىسا شەھەرگە ئەكىرىپ كېتىشكە چامىم كېلىدۇ» دەپ سالدى. بۇ گەپنىڭ سالمىقى ئېغىرغۇ ئەمدى؟

گۈلسارە ئۇياتلىق كۆزلىرى بىلەن توختىنغا يەر تېگىدىن قاراشقا باشلىدى: توختىنىڭ كەڭ پېشانىسى، ئويچان كۆزلىرى، ئات يۈزلۈك كېپتى، كەڭ يەلكىلىك، زەبەردەست قامىتى، بەئەينى چېلىشچى پالۋانلاردەك تۇرقى، بەلنى چىڭ باغلاپ، پۇتىغا ئۆتۈك كىيگەن قىياپىتى گۈلسارەنىڭ قەلبىدە سۆيۈنچ قوزغىدى. لېكىن، ئەمدىلا كۆرۈپ تۇرغان بۇ يىگىتنىڭ باينامقى گېپىگە نېمە دېگۈلۈك؟ ئۆزىنىڭغۇ بېشى بوش، لېكىن بۇ يۇرتلاردا باللارنىڭ ئىشلىرىغا ئاتا - ئانىنىڭ دېگىنى ھېساب تۇرسا؟ گۈلسارە ئويلاپ شۇ يەرگە كەلگەندە، گەپنى ئويلىمايلا دەپ سالغىنىنى تۇيدى - دە:

— توختى ئاكا، بايامقى گەپنى ئوينىشىپ دەپ قويغانىدىم، — دېدى قىزارغان ھالەتتە.

گۈلسارەنىڭ ئۇياتىنىڭ كۈچىدە قىزىرىشى ئۇنىڭ چىرايىغا قىزىللىق بېغىشلاپ، رۇخسارىنى خۇددى ئېچىلغان قىزىلگۈلگە ئوخشاتتى. توختى بايامقى جۈرئىتىگە جۈرئەت قوشۇپ، تېخىمۇ تۈرگۈنلەشتى ۋە ئۇۋۇنى قاپسىماق بولغان ئوۋچىدەك، گەپنى تېخىمۇ سالماقلىق بىلەن قىلدى:

— گەپمۇ ئېغىردىن، جانمۇ ئېغىردىن چىقىدۇ، دېگەن گەپ بار گۈلسارە، — دېدى توختى. شۇ گەپ بىلەن «ئەمدى گېپىڭدىن يېنىۋالما گۈلسارە» دېگەنىدىن بېشارەت بەرگەنىدەك قىلاتتى.

گۈلسارە ئۆزى تۇيمىغان ھالدا ئوۋچىنىڭ قاپقىنىغا دەسسەپ سالغان توشقاندەك ھالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى سەزدى. ئەمدى ئارتۇقچە «تېپىرلاش» نىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. شۇڭا، ئۇ

بىچارىلىكتىن دەرھاللا تۇرگۇلۇككە ئۆتتى:
— قارا - قارا قۇشلارىم ئۇيۇننى بىلىسىزغۇ توختى ئاكا؟
— بىلىمەن.
— شۇ ئويۇننى ئوينىسىڭىز بولىدۇ، — گۈلسارە شۇنداق دېدى - دە، ۋىلىقلاپ كۆلگىنىچە ئۆي تامان چاپتى.
توختى گۈلسارەنىڭ بېشارىتىنى چۈشەندى. ئۇنىڭ جۈرئىتىگە غەيرەت قوشۇلدى - دە، كۆكباش قاچىلانغان سېۋەتنى مورىسىگە لىككىدە ئالغىنىچە، گۈلسارەنىڭ كەينىدىن يورغىلاپ كەتتى.

× × ×

مېھمانلار قوغۇنلۇقتىن قايتىپ كېلىپ ھويلىنىڭ كەينىدىكى باغقا كىرىشتى. باغنىڭ بىر تەرىپىدە باراڭغا ئېلىنغان بىرنەچچە تۈپ ئۈزۈم بار ئىدى. چاقىسىدىن كىرگەنلا يەرگە ئىككى تۈپ جۈجەم قويۇلغان. باغنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە يەتتە - سەككىز تۈپ ئۆرۈك، يىگىرمە تۈپچە ئالما، تۈت - بەش تۈپ ياڭاق قاتارىسىغا تىكىلگەن. باغ كۆملاچ تام بىلەن ئىھاتىلەنگەن. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېرىقتا بىلەكتەك سۇ ئېقىپ تۇراتتى. بۇ ئوتتۇراھال چوڭلۇقتىكى باغ بولۇپ، بۇنداق باغدىن گۈچۈڭ يېزىلىرىدا پەقەت بىرنەچچىسىلا بار ئىدى. ئۇ چاغلاردا «ئاشلىق ماكانى» دەپ ئاتالغان گۈچۈڭدا ئۆرە دەرەخلىك مېۋە - چېۋىلىك باغ يوقنىڭ ئورنىدا، لېكىن قوغۇن - تاۋۇز مولچىلىق ئىدى.
مېھمانلار بىلەن قىزلارنىڭ بەشلىسى تەڭلا باغقا كىرىشتى. ساتتار باراڭدىكى سايۋا، قاشقىر ئۈزۈمىدىن ئۈزۈپ قىزلارنىڭ ئېتەكلىرىگە سېلىشقا باشلىدى. مەمەت ئېرىقتىكى سۇدا بىر ساپاق ئۈزۈمنى چايقاپلا يېگىلى تۇردى. توختى ئالمىلارنى ئارىلىدى. گۈلسارەمۇ بىللە ئىدى.

— ماۋۇ كۇچا ئالمىسى، ماۋۇ كۆزلۈك ئالما، ئاۋۇ تەرەپتە ئىككى تۈپ تاش ئالما، ئىككى تۈپ قىزىل ئالما بار، — گۈلسارە ئالمىلارنى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇردى.

— بۇ كۆچەتلەرنى نەلەردىن ئەكېلىپ قويدۇڭلار؟ — سورىدى توختى.

— ئاتامنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ كۆچەتلەرنى تۇرپاننىڭ بۇيلۇق، جىغانغول[①]، قارا يۇزى غولى، كۆكيار غوللىرىدىن ۋە لۈكچۈندىن بوۋام ئېلىپ كەلگەنىكەن.

— بۇ ئالمىلارنىڭ ئەڭ تاتلىقى قايسى؟

— يازنىڭ بېشىدا پىشىدىغان قاپاق ئالما، ئارپا ئالما ۋە يازلىق ئالمىلار بار ئىدى، ئۇلار تۈگەپ كەتتى. ھازىر بار ئالمىلاردىن كۇچا ئالمىسى ئەڭ تاتلىق، كۆزلۈك ئالما ۋە قىزىل ئالما كەچ كۈزدە پىشىدۇ. تاش ئالما چۈچۈمەلرەك، — گۈلسارە ئالمىلارنىڭ سورتلىرىنى تونۇشتۇرغاچ، توختىنى كۇچا ئالمىسىنىڭ تۈۋىگە باشلاپ باردى.

— ئۆزۈم ئۈزۈپ يەمدىم ياكى ...... — توختى گۈلسارەگە قارىدى.

— ئالما دېگەننى قولى يەتكەن ئادەم ئۈزۈپ يېيەلەيدۇ، — گۈلسارە شۇنداق دېدى - دە، ئۆزىنىڭ گېپىگە ئۆزى قىزىرىپ كەتتى.

— ماقۇل ئەمسە، باغۋەندىن سوراپ يەي دەپتىكەن، قولۇم يەتمىسە شاخنى ئېگىپقۇ ئالارمەن، — توختىمۇ چاقچاق ئارىلاش سۆزلىدى.

— باغۋەن مېھماننى باغقا باشلىغنى ئىجازەت بەرگىنى ئەمەسمۇ، يەنە سوراپ ئولتۇرۇشنىڭ ھاجىتى يوققۇ؟

[①] جىغانغول — تۇرپاننىڭ چىچانغۇ بازىرىنىڭ ئەسلىي ئىسمى — ئا.

توختى بۇ قېتىم گەپتە كەتكۈزۈپ قويغىنىغا تەن بەردى. ئۇ خىجىللىقىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن لىككىدە قىلىپلا ئالمىنىڭ ئۈستىگە چىقتى ـ دە، مەي باغلاپ پىشقان ئالمىدىن ئۈزۈپ يانچۇقلىرىغا، قوينىغا تىقىشتۇرۇپ چۈشتى. ئاڭغىچە گۈلسارە نېرىدىكى ئالمىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ خىللاپ تۇرۇپ ئىككى دانە يوغان ئالمىنى ئۈزۈپ چۈشتى. ئۇ ئۈزۈپ چۈشكەن ئالمىلار ئاجايىپ سەردان، يۈزگە ياغ چۈشكەن ① ئىدى. گۈلسارە ئالمىنى كۆڭلىكىنىڭ پېشى بىلەن سۈرتۈپ پارقىرىتىۋەتتى. ئالمىلارنىڭ رەڭگى ئېچىلىپ، خۇددى تويغا جابدۇنغان قىز بالىدەك چىرايلىقلىشىپ كەتتى.

گۈلسارە ئىككى دانە ئالمىنى توختىغا تەڭلىدى:

— بۇ ئالمىلارنى سىزگە تۇتتۇم، يەپ قويماي پۇراپ - پۇراپ تۇرىسىز، شۇندىلا بىزنىڭ بۇ باغنى ئەسلەپ تۇرغان بولىسىز.

توختى ئالمىنى قولىغا ئېلىپ قوينىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە سالدى ۋە:

— ئالمىنى بەرگەندىن كېيىن ئۇنى يېۋالامدىم ياكى پۇرامدىم ئۆزۈمنىڭ ئىختىيارىي ئەمەسمۇ؟ — دەپ چىقىشتى. ئۇنىڭ خىيالىچە، گۈلسارەدىن بايام گەپتىن چۈشۈپ كەتكىنىنى ياندۇرماقچى بولغىنى ئىدى.

— مەيلى، ئۆزىڭىز بىلىڭ، يېۋالسىڭىز لەززىتى بىر قېتىم بولىدۇ، پۇرىسىڭىز لەززىتى، پۇرىقى ئۇزاققىچە دىمىقىڭىزدا قالىدۇ. ئەگەر يېۋالسىڭىز ئالمىنىڭ لەززىتى پەقەت گېلىڭىزدىن ئۆتكۈچىلا بولىدۇ. دەڭسەپ كۆرۈشنى بىلەرسىز بەلكىم؟ — گۈلسارەمۇ بوش كەلمىدى.

توختى بىرنېمە دېمەككە ئاغزىنى ئۆمەللەي دەپ تۇرۇۋىدى، ساتتار باغدىن يېنىشنى ئېيتتى.

---

① ئالمىنىڭ مەي باغلىغانلىقىنى شەرقىي شىنجاڭدا شۇنداق ئاتايدۇ — ئا.

كۆن مەغرىبكە ئۆبدانلا قىيسايغانىدى. ئۈچ يىگىت مەپىگە قوغۇن ـ تاۋۇز، كۆكباش، ئالما، ئۈزۈم قاچىلانغان تاغار، سېۋەتلەرنى بېسىپ يولغا چىقتى، ئەزىنخان قىزلىرى بىلەن قول پۇلاڭلىتىپ ئۇزىتىپ قالدى.

× × ×

مەپە يېزا يولىدا ئىلگىرىلىمەكتە، ئات ئۆزىنىڭ تۇرالغۇسىنى سېغىنغانىدەك سىلىق يورغىلىماقتا. ئېگىزلىقلاردا ئۆتلىغان ماللار قورساقلىرىنى پومپايتىشىپ، ئېغىر قەدەملەر بىلەن مەھەللىگە ياناماقتا. قۇشقاچلار يول بويىدىكى تېرەكلەردە چۇرۇقلاشسا، قاغىلار ئىككىدىن ـ ئۈچتىن بولۇپ ئېگىز ئۇچۇپ، ئۆز قونالغۇلىرى تامان ئۇچماقتا.

توختى بۇ بىر كۈنلۈك سەھرا سەيلىسىدە بولۇپ ئۆتكەن ئىشلارنى ئەسلىمەكتە. گۈلسارە بىلەن تاسادىپىي تونۇشۇش ئۇنىڭ روھىدا بىرخىل شېرىن سېزىم پەيدا قىلغانىدى. ئۇ خۇددى قويلار يېگەن ئوت ـ چۆپنى قايتا ـ قايتا كۆشىگەنىدەك، گۈلسارە بىلەن قوناقلىقتىن يانغان پەيتنى، ئالمىلىق باغدىكى گەپلەشكەنلىكلىرىنى، گۈلسارەنىڭ ئۇنىڭغا ئىككى ئالمىنى ئاتايىن يوللۇق تۇتۇپ قىلغان گەپلىرىنى تەكرار ـ تەكرار ئېسىگە ئالاتتى ۋە تۇرۇپ ـ تۇرۇپ قوينىنىڭ ئۇڭ تەرىپىگە سالغان يوغان كۆچا ئالمىسىنى ئېلىپ، پۇراپ ـ پۇراپ قوياتتى. گۈلسارەنىڭ ئېيتقىنى راست ئىدى، ئالمىنىڭ پۇرىقى پۇرىغان كىشىنى بەكلا لەززەتلەندۈرەتتى.

— ئالمىغا ئاجايىپ ئامراقكەنسىنا توختى، باغدا ئالمىنىڭ بېشىغا چىقىپمۇ يېدىڭ، بىز كۆكباش يېسەك سەن يەنە ئالما يېدىڭ، مانا ئەمدى يول بويى يەنە قولۇڭدىن ئالما چۈشمەيۋاتىدـ

ـدۇ، ــ دېدى ساتتار قامچىسىنى ئاتقا قارسىلدىتىپ بىر - ئىككىنى سوققاچ.

ــ ئالمىنى يېمەيۋاتىمەن، پۇراۋاتىمەن، ئالمىنىڭ پۇرىقى ئاجايىپ مەززىلىك پۇرايدىكەن ئەمەسمۇ؟ ــ دېدى توختى.

ــ چۈنكى، ئۇ مەختۇمسۇلانىڭ [1] ئالمىسىدەك بىرەر مەنىدىن بەلگە - نىشان بېرىدىغان ئالما - دە؟ ــ دېدى كەم سۆز مەمەت ئېغىز ئېچىپ. ئۇ ئاغىنىسى توختىنىڭ گۈلسارە بىلەن ئالملىق باغ ئىچىدىكى ھەرىكەتلىرىدىن بىر شەپىنى سەزگەندەك ئىدى.

ــ نېمە دېدىڭ؟ مەختۇمسۇلانىڭ ئالمىسىدەك ئالما؟ بۇ يېڭى گەپقۇ ئەمدى؟! ــ ساتتار كەينىگە ئۆرۈلۈپ، قامچىسىنى ئېتىكىدە كۆندىلەڭ تۇتۇپ ئولتۇردى، ــ ئېيتقىنا توختى ئاداش، بۇ نېمە گەپ؟ مەمەتنىڭ گېپى راستمۇ؟ ــ دېدى ساتتار توختىغا قاراپ.

ــ مەختۇمسۇلانىڭ ئالمىسى دېدىغۇ مەمەت، ئۆزۈڭمۇ ئاڭلىدىڭ مانا، گۈلسارە پەقەت سىڭلىڭىز رايىمانخانغا ئالغاچ كېتىڭ دەپ ئىككى ئالما بەرگەن شۇ، ــ توختى يالغانىنى قاملاشتۇرالماي قىزاردى.

توختىنىڭ قىزارغىنىنى كۆرگەن ساتتار ئۇنىڭغا كىرىشۋالدى:

ــ گۈلسارە سېنىڭ سىڭلىڭنى تونۇمىسا، نېمشقا ئايرىم ئالما بېرىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەزىزخان كىچىك ئاپامنىڭ خالتىلىق قىلىپ بەرگەن ئالمىسى ھەممىمىزنىڭ ئۆيلىرىگە ئېلىپ كېتىشىمىزگە يېتىدىغۇ؟

توختى دۇدۇقلاپ قالدى ھەم قىزىرىپ كەتتى. ئۇنىڭ يالغان ئېيتسا قۇلاقلىرىغىچە قىزىرىپ كېتىدىغان ئادىتى بار ئىدى.

ــ دېمىدىمۇ، گۈلسارە بەرگەن ئالما باشقىچە مەنىدىكى

---

[1] مەختۇمسۇلا ــ ئۇيغۇر خەلق چۆچىكى «چىن تۆمۈر باتۇر» دىكى پېرسوناژ ــ ئا.

ئالما دەپ، ــ مەمەت ساتتارغا يانداشتى.
ــ گۈلسارەنىڭ ساڭا كۆڭلى چۈشۈپ قېلىپ يۈرمىگەندۇ توختى؟ــ سورىدى ساتتار يەنىمۇ ئېچكىرىلەپ.
ــ ۋايتاڭەي، مەن ئۇقمىدىمغۇ، ــ توختى خۇپسەنلىك قىلدى.
ــ ئاڭلاپ تۇر توختى، «چىن تۆمۈر باتۇر» دېگەن چۆچەكتە مەختۇمسۇلا ئۆزىنىڭ تىنچ - ئامانلىقىدىن بەلگە - نىشان سۈپىتىدە ئاغىسى چىن تۆمۈر باتۇرغا ئالما ئەۋەتىدۇ. شۇ چاغدا خالتىنى يەتكۈزگۈچى:

ئالما ئاتانىڭ ئالمىسى،
مەختۇمسۇلانىڭ خالتىسى.
مەختۇمسۇلا بولمىسا،
قايدىن كېلۇر ئالمىسى.

دېگەن قوشاقنى ئوقۇپتىكەن. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئالما دېگەن بىرەر مەنىنى، كۆڭۈلنى بىلدۈرۈپ بېرىلىدىغان نەرسە. گۈلسارەنىڭ ساڭا كۆڭلى بار ئوخشايدۇ، ــ دېدى مەمەت ئۆزىنىڭ گۇمانىنى راستقا چىقارماق بولۇپ.
ــ شۇنداقمۇ دەيلى، ــ دېدى توختى ئاغىنىلىرىگە قاراپ،ــ نەدىمۇ قىز بالا يىگىتكە ئاۋۋال كۆڭۈل ئىزهار قىلىدىغان ئىش بولسۇن؟
ــ ۋاي ئەخمەق دوستۇم، سەھرانىڭ قىزلىرى تۈرگۈن كېلىدۇ. گۈلسارەنىڭمۇ شەھەرگە كىرسەم دېگەن ئارزۇسى بار، ئۇ ھەر قېتىم بىزنىڭكىگە كەلگەندە ئانام بىلەن شۇنداق گەپلەرنى دېيىشكىنىنى ئاڭلاپ قالاتتىم. ئۆزۈڭمىغۇ مېھرىڭ ئىسسىق يىگىتسەن، ــ دېدى ساتتار توختىنىڭ بىقىنىغا نوقۇپ.

— يوقنى ئون قېتىم بار دېسە بار بولىدۇ، دەۋاتاتتى كىشىلەر، سىلەرگە قويۇپ بەرسە ماڭمايدىغان سوقما تامنىمۇ مىنىپ ماڭدۇرۇۋېتىسىلەر جۇمۇ،— دېدى توختىمۇ ئۇلاجىسىز.

— ھەببەللى، ئەمدى ئىقرار قىلدىڭ توختى ئاداش، ئەگەر ئىش شۇنداق بولىدىغان بولسا، ئاراڭلاردا ئەلچى ئۆزۈم بولىمەن جۇمۇ؟ — ساتتار توختىنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قادىلىپ تۇرۇۋالدى.

— نىكاھ غايىب دەپتىكەن، ئەگەر نېسىپ بولسا......

— ھەببەللى، مانا ماۋۇ يىگىتنىڭ گېپى بولدى! — دېدى ساتتار كۈلگىنىچە، — ئەگەر شۇنداق بولىدىغان بولسا گۈل ئۈستىگە گۈل چەككەندەك ئىش بولىدۇ، ئاغىنىنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇق - تۇغقان بولۇپ قالىمىز ئەمەسمۇ؟!

— ئاغىنىلىرىمىزنىڭ ئىچىدە ئۆيلەنمىگەن سەنلا قالغانىدىڭ ئاداش، بۇمۇ ياخشى بولدى بىر ھېسابتا، سەھرا سەيلىسى ياراشتى. بۇنى ئۇقسا ئاناڭمۇ خۇش بولۇپ كېتەر تايىنلىق؟ — دېدى مەمەتمۇ.

— تېخى ئېغى بىلەن بېغى يوق ئىشقا ئانامنى چۈچۈتۈپ يۈرمەڭلەر ئاغىنىلەر، گۈلسارە بىلەن تېخى تۈنجى ئۇچراشتۇق، يەنە سىنىشىپ باقارمىز تېخى؟ — دېدى توختى.

— خەت ياز، خەت! ئۆزۈم ئاپىرىپ بېرىمەن، ئۆزۈم ئەلچى بولىمەن! — ساتتارنىڭ بۇ گېپىدىن ئۈچ ئاغىنە تەڭلا كۈلۈشۈپ كەتتى. ساتتار شۇ خۇشاللىقىدا ئاتقا قارسىلدىتىپ قامچا سوقتى. ئات ئۇقۇرەك تاشلاپ چېپىشقا باشلىدى.

بەشىنچى باب

خاماندىكى توقۇنۇش

توختىنىڭ مىجەزىدە ئۆزگىرىش كۆرۈلدى. ئىلگىرى گۇمپا ئۆگىنىشكىلا بېرىلگەن، ئۆيىنىڭ غېمىنىلا يەپ، باشقا ئىشلار بىلەن ئانچە كارى بولماي ئىشلەپ كەلگەن توختى، بۇ قېتىمقى سەھرا سەيلىسىدە گۈلسارە بىلەن تونۇشقاندىن كېيىن، ئىشتىن قولى بوشىغان چاغلاردا غىڭشىپ ناخشا ئېيتىدىغان، ئارىلاپ ـ ئارىلاپ ھېلىقى مەشىق ئۆيىگە كىرىپ گۈلسارە بەرگەن ئالمىنى پۇراق چىقىدىغان بولدى. بازار كوينلىرى بىر ئامالالاپ ۋاقىت چىقىرىپ دۇكان ئارىلاپ، قىزلارغا خاس تارغاق ـ سوزگۈچ، ئۇپا ـ ئەڭلىك دېگەندەك نەرسىلەرنى ئېلىپ كېلىدىغان بولدى. بۇنداق ئىشلار ئىلگىرىدىنلا توختىغا يات ئىدى. نېمە بولدىكىن، توختىدا غەلىتىلىك كۆرۈلدى: ئۇ كېچىلىرى مەشىق ئۆيىدە ئۇخلاپ ياتقاندەك قىلىسمۇ، خىيالى سەھراغا — گۈلسارەنىڭ يېنىغا يورغىلايدىغان بولدى؛ «تۆمۈر ئالىقان گۇمپىسى» مەشقىدە ئات مىنىش قىياپىتىدە تۇرۇپ، زېھنىنى يىغىپ، بەدىنىگە زېمىننىڭ تېگىدىن ئىككى يول نۇر — ئىسسىقلىقنىڭ تاپاندىن كىرىپ پۈت يۇقىرىلاپ قورساققا، ئاندىن كۆكرەك بويلاپ مورە ئارقىلىق بىلەكتىن سىرغىپ ئالىقانغا يېتىپ كەلگەنلىك ھېس ـ تۇيغۇنى شەكىللەندۈرىدىغان مەشىق قائىدىسى بار ئىدى. لېكىن، توختى

بۇنداق ھېس - تۇيغۇنى ئەمدىلا شەكىللەندۈرەي دېيىشكە، خۇددى گۈلنى ئەگىگەن كېپىنەك كەبى گۈلسارە ئۇنىڭ خىيالىغا ئۇچۇپ كىرەتتى - دە، ئەمدىلەتىن تىزىغا چىقاي دېگەن نۇر — ئىسسىقلىق يوقاپ كېتەتتى. قانداق قىلماق كېرەك؟ بۇنداق چاغدا توختى مەشىقنى توختىتىپ قويۇشقا مەجبۇر بولاتتى. ئۇ تەكچىدىكى ئالمىنى ئېلىپ پۇرايتتى. گەرچە، ئالما قۇرۇلۇپ، سۇيى قېچىپ سولىشىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ پۇرىقى توختىنىڭ ۋۇجۇدىغا بىرخىل لەززەت ئاتا قىلاتتى......

توختىنىڭ ئىچىنى دائىم بىرنېمە تاتىلىغاندەك، بېشىدا ھەرقاچان بىرنەرسە ئۇچۇپلا يۈرگەندەك بولۇپ قالدى. ئۇ كېچىلىرى جىنچىراقنى يېقىپ قويۇپ، تورۇسقا قاراپ ئۇزاقتىن - ئۇزاق خىيالغا پاتىدىغان بولدى. ئۇ ئۆزىنى بەئەينى ئۆمۈچۈك تورىغا ئىلىنىپ قالغان بىچارە ھاشاراتتەك ھېس قىلىدىغان بولۇپ قالدى. ئۇ تۈنلەپ - تۈنلەپ خىيال دېڭىزىدا ئۈزەتتى......

توختى توساتتىن ساتتارنىڭ «خەت يازغىن، خەت، ئۆزۈم ئاپىرىپ بېرىمەن!» دېگەن گېپىنى يادىغا كەلتۈردى. ئۇ گۈلسارەگە خەت يېزىپ كۆڭلىنى ئىزھار قىلىپ، ئىچى تىتىلداشنى پەسەيتمەك بولدى.

تاڭ ئېتىپ دۇكانلار ئېچىلىشى بىلەنلا توختى رەستىدىكى دۇكاندىن قەغەز - قەلەم ئالدى. ئىشتىن چۈشۈشكە تاقىتى - تاق بولدى. كەچمۇ كىردى، توختى مەشىق ئۆيىنىڭ ئىشىكىنى تاقاپ، كارىۋىتىدا دۈم يېتىپ، جىنچىراغ يورۇقىدا خەت يېزىشقا تۇتۇندى.

خەتنى قانداق يېزىش كېرەك؟ توختى گەرچە ئانىسىنىڭ ئېيتىپ بېرىشى بىلەن تۇرپاندىكى تۇغقانلىرىغا بىر - ئىككى پارچە خەت يېزىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن قىز بالىغا خەت يېزىشى تۇنجى قېتىم ئىدى. توختى جۇرئەتكە كەلدى. ئۇ سالام خەتنى

باشلىدى:

ئەنى، جانابىي، ئىززەتلىك، مۆھتىشەملىك، مۇگداشقىلى مۇگلۇق، كۆرۈشكىلى ئارزۇلۇق بولغان گۈلسارەگە، بۇ دۇئايى سالام بىزلەر توختىدىن، نەۋرە ئاكاڭ ساتتاردىن.....

خەتنى شۇ تەرزدە يازغان توختى خەتنىڭ ئاخىرىنى قانداق يېزىشنى بىلەلمەي، خەت يېزىلغان قەغەزنى پۇرلەپ تاشلىدى.

توختى يەنە بىر ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ يەنە يازدى:

دۇئايى سالام يېتىپ مەلۇم بولسۇنكى، كەڭ سەھرانىڭ سۈزۈك ھاۋاسىدىن قانغۇچە نەپەسلىنىپ، ئالمىلىق باغدا بۇلبۇلدەك پەرۋاز قىلىپ يۈرگەن گۈلسارەگە، توختىنىڭ ھالى خاراب، باغرى كاۋاپ.....

توختى قەغەزنى يەنە پۇرلەپ تاشلىۋەتتى. قىز بالىنىمۇ ھال ئېيتقان بارمۇ؟ قويە توختى، مۇنداق گەپلەرنى!

توختى ئۇيان ئۆرۈلۈپ، بۇيان ئۆرۈلۈپ، خۇددى ئۇستىرا كاپلانغاندەك ھالەتتە تولغىنىپ، ئۆرۈلۈپ ياتالمىدى. سۆيگۈ خېتى يازماق ئەجەب تەسكىنا؟ توختىنىڭ يادىغا توي مەشرىپىدە قىز - يىگىتلەرنىڭ بېيىت ئېيتىشقىنى كەلدى. «تاپتىم!» دەپ توۋلىۋەتتى توختى. بېيىت يېزىپ ئەۋەتىش كېرەك! توغرا، توختى ئۆزى بىر ئۇستا بېيىتچىغۇ؟

توختى بىردەم ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، قەغەزگە چىرايلىق قىلىپ تۆۋەندىكى بېيىتلارنى يازدى:

ئىشىك ئالدى قوش تېرەك،
نېمىشقا يۆلەنگەنسەن.

مېنى مۇنچە كۆيدۈرۈپ،
نېمشقا تۆرەلگەنسەن.

ئاي چىقاردا ئاينى كۆردۈم،
كۈن چىقاردا يارنى مەن.
ئايلار ئىزدەپ، يىلدا تاپتىم
بىر سېنىڭدەك يارنى مەن.

ئىككى كۆزۈڭ ئوخشايدۇ،
چىمەندىكى بۇلاققا.
بىر كۆرۈپ جامالىڭنى،
ئەجەب قالدىم پىراققا.

يارىم چۈشكەن مەيىنىڭ،
سايىۋىنى يوق ئىكەن.
يارىڭ ھەربىر قارىشى،
ماڭا ئاتقان ئوق ئىكەن.

ئۈستەڭ ياقىلاپ مېڭىپ.
يول يىراق قونۇپ قالدىم.
سەن يارىمنىڭ دەردىدە،
سەۋدايى بولۇپ قالدىم.

توختى خەتنى يېزىپ بولۇپ، ئۇنىڭ كۆڭلى يورۇپ قالدى. خەتنى قاتلاپ ئەۋەتىش كېرەكمۇ؟ ياق، خەتنى ئاپارغۇچى خەتنى ئوقۇۋالسا مازاقلاپ يۈرمىسۇن. قانداق قىلىش كېرەك؟ توگۇنچەككە

تۇگۇش كېرەك.

توختى ئەتىسى كىچىكرەك خالتا راسلىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە توختىنىڭ گۈلسارەگە ئاتاپ ئالغان ئۇپا ـ ئەڭلىكى، تارغاق ـ سۆزگۈچى ۋە ئاخشام پۈتكەن خېتى بار ئىدى. توختى سەھەردىلا ساتتارنى ئىزدەپ، ئۇ كىراكەشلىك قىلىدىغان جايغا كەلدى. ساتتارمۇ مەيسىنى قوشۇپ ئەمدى كېلىپ تۇراتتى.

ــ سەنتۇڭغا بىر بېرىپ كېلەمسەن ئاداش؟ــ دېدى توختى ساتتارغا قاراپ.

ساتتار توختىنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى، توختىنىڭ كۆزلىرىدە شادلىق، ئىنتىزارلىق ھەم خىجىللىق ئالامەتلىرىنى كۆرگەندەك قىلدى. ساتتار توختىنىڭ كۆزىدىن نۇرغۇن مەنىنى چۈشەنگەندەك بولدى ـ دە، كۈلۈپ تۇرۇپ:

ــ جېنىم بىلەن دوستۇم، مانا ھازىرلا ماڭدىم!ــ دېدى ساتتار ئېتىنىڭ بېشىنى سەنتۇڭ تەرەپكە بۇراپ قارسىلىتىپ ئىككى قامچا سوقتى. مەيىگە قوشۇلغان ئات قوڭغۇراقلىرىنى جىرىڭشىتقان پېتى يۈرۈپ كەتتى.

× × ×

ساتتار ھاماچىسىنىڭ ئۆيىگە:«سەنتۇڭ تەرەپكە كىرا تارتىپ كېلىۋېدىم» دەپ كىرىپ كەلدى. ئۇ مەيىنى ھويلىغا ئەكىرىپ ئاتنى چىقارمايلا، ئېغىل تەرەپتىكى ئوقۇرغا باغلىدى ۋە ئۆگزىدىن ئارا بىلەن بىر باغلام ئوتنى ئېلىپ ئالدىغا تاشلىدى.

ئۆيدىكى چوڭلار ئېتىزغا كەتكەن، ئۆيدە گۈلسارە بىلەن كىچىك سىڭلىسى كۆممقوناق دانلىرىنى مەدەكتىن سىيرىۋاتقانىدى.

ــ خۇش كەپسەن ساتتار ئاكا،ــ گۈلسارە سىڭلىسى بىلەن

يۈگۈرۈپ كەلدى، — چوڭ ئاناملار تىنچ - ئامانچىلىقمۇ؟ — دەپ ئامانلىق سورىدى.

ساتتار قامچىسىنى ھەيپىنىڭ قامچا سېپى سالىدىغان كىچىك نوكەش تۆمۈرگە سېپىپ قويۇپ، قولىغا توختى ئەۋەتكەن خالتىنى ئېلىپ ئۆي تەرەپكە ماڭغاچ:

— چوڭ ئاناڭ تىنچ - ئامان تۇرۇۋاتىدۇ گۈلسارە، باشقىلارنى سورىمايسەنغۇ؟ — دېدى گۈلسارەگە مەنىلىك قاراپ.

گۈلسارە چېچەن قىز ئىدى. ئۇ نەۋرە ئاكىسىنىڭ گېپىنىڭ تېگىگە شۇ ھامان يەتتى - دە، ۋىللىدە قىزاردى.

— مەمەت ئاكام، توختى ئاكاملارمۇ تىنچ - ئامان تۇرغاندۇ؟

— تىنچ - ئامان تۇردى. توختى ئاكاڭ بىلەن بۇ ياققا ماڭغۇچە كۆرۈشۈۋىدىم، ئۇ ساڭا ماۋۇ خالتىنى ئەۋەتتى، — دېدى ساتتار قولىدىكى كىچىك خالتىنى گۈلسارەگە تەڭلەپ، — مەن كۆزۈمنى ئازراق يۇمۇۋالاي، چارچاپ قالغان ئوخشايمان. سەن چاي دەملەپ بولۇپ ئاندىن مېنى ئويغاتقىن جۇمۇ، گۈلسارە، مەن ھېلىلا قايتمىسام بولمايدۇ.

— بولىدۇ ساتتار ئاكا، مەن ھازىرلا ئوچاققا ئوت ياقاي.

— ئالدىراپمۇ كەتمە ئانچە، — دېدى ساتتار ئۆيگە كىرگەچ.

گۈلسارە چايخانا تەرەپكە بېرىپ خالتىنى ئالدىراپ ئاچتى. سىڭلىسى چۇۋۇلدىغىنىچە گۈلسارەنىڭ قولىغا ئېسىلدى.

— نېمە باركەن ئايلا، ماڭىمۇ بەرگىنە؟

— مە، ئالە، ماڭ چىقىپ ھويلىدا ئويناپ تۇر! — گۈلسارە خالتا ئىچىدىن چىققان كىچىككىنە ئەينەكنى سىڭلىسىغا تۇتقۇزدى. سىڭلىسى ئەينەكنى ئېلىپ ئۆز چىرايىنى كۆرۈپ خۇش بولۇپ كەتتى ۋە پىلدىڭلىغىنىچە سىرتقا ماڭدى.

— دوستۇم ئاسىيەگە كۆرسىتەمەن بۇنى ئايلا!

— يوقاپلا كەتمە! ئاسىيە بىلەن مۇشۇ ھويلىدا ئويناڭلار!

بولمىسا توخۇلار كىرىپ قوناقلارنى يەپ كېتىدۇ!

— بولىدۇ ئايلا! — گۇلسارەنىڭ سىڭلىسى ھويلىدا تۇرۇپ ۋارقىراپ جاۋاب بەردى.

گۇلسارە خەتنى ئېچىپ ئوقۇپ يۈرەكلىرى ئويناپ كەتتى! توختىلار بۇ يەردىن كەتكەندىن كېيىن، گۇلسارەمۇ پات - پاتلا مەھەللە كوچىسىغا چىقىپ گۈچۈك بازىرى تەرەپكە قارايدىغان بولۇپ قالغانىدى. قانداقتۇر بىرخىل كۈچ ئۇنى شەھەر تەرەپكە سۆرەۋاتقاندەك قىلاتتى. گۇلسارەنىڭ ئانىسى ئەزىزخان قىزىنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىدىن بىرنەرسىنى سەزگەندەك ئىدى. دانىشمەنلەر ئېيتقان ئەمەسمۇ: «قازىنىڭنىڭ قايىنىشىغا باق، بالاڭنىڭ ئوينىشىغا باق» دەپ، قىز - ئوغۇل چوڭ بولسا ئاتا - ئانا دېگەن سەگەك بولىدىغان گەپكەن شۇ. چۈنكى، باللار «ئۇچۇرۇم» بولغاندا، ئۇلارنىڭ قايسى «دەرەخ» تۇۋىگە، قايسى «كۆل» بويىغا ئۇچۇپ چۈشىدىغىنىنى ئاتا - ئانا بايقاپ تۇرۇشى كېرەك - دە؟!

گۇلسارە خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، خەت يېزىلغان قەغەزنى يۈرىكىگە بېسىپ كۆزىنى يۇمۇپ بىردەم تۇردى. قەغەزدىكى قوشاقلارغا جان كىرگەندەك، بۇ قوشاقلار خۇددى توختىنىڭ كۈچلۈك قوللىرىدەك بىلىندى، ئۇنىڭ يۈرىكى «گۈپ - گۈپ» قىلىپ سوقۇشقا باشلىدى. جاۋاب ياندۇرۇش كېرەك! ئۇ شۇ قارارغا كەلدى.

گۇلسارەنىڭ شەھەردە ياشاشقا مەيلى بولغاچقىمىن ياكى توختىنىڭ سېھرىلىگۈچى كۈچكە ئىگە كۆزلىرىنىڭ قارىشىدىنمىكىن، ئۇمۇ مۇشۇ كۈنلەردە خۇددى قۇياشقا باقىدىغان ئاپتاپپەرەستەك بولۇپ قالدى. ئۇ پات - پاتلا گۈچۈك بازىرى تەرەپكە ئۇزاق تىكىلىپ قارايدىغان، شۇ تەرەپكە مايىل گەپلەرگە قۇلاق سىڭگىشايتىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

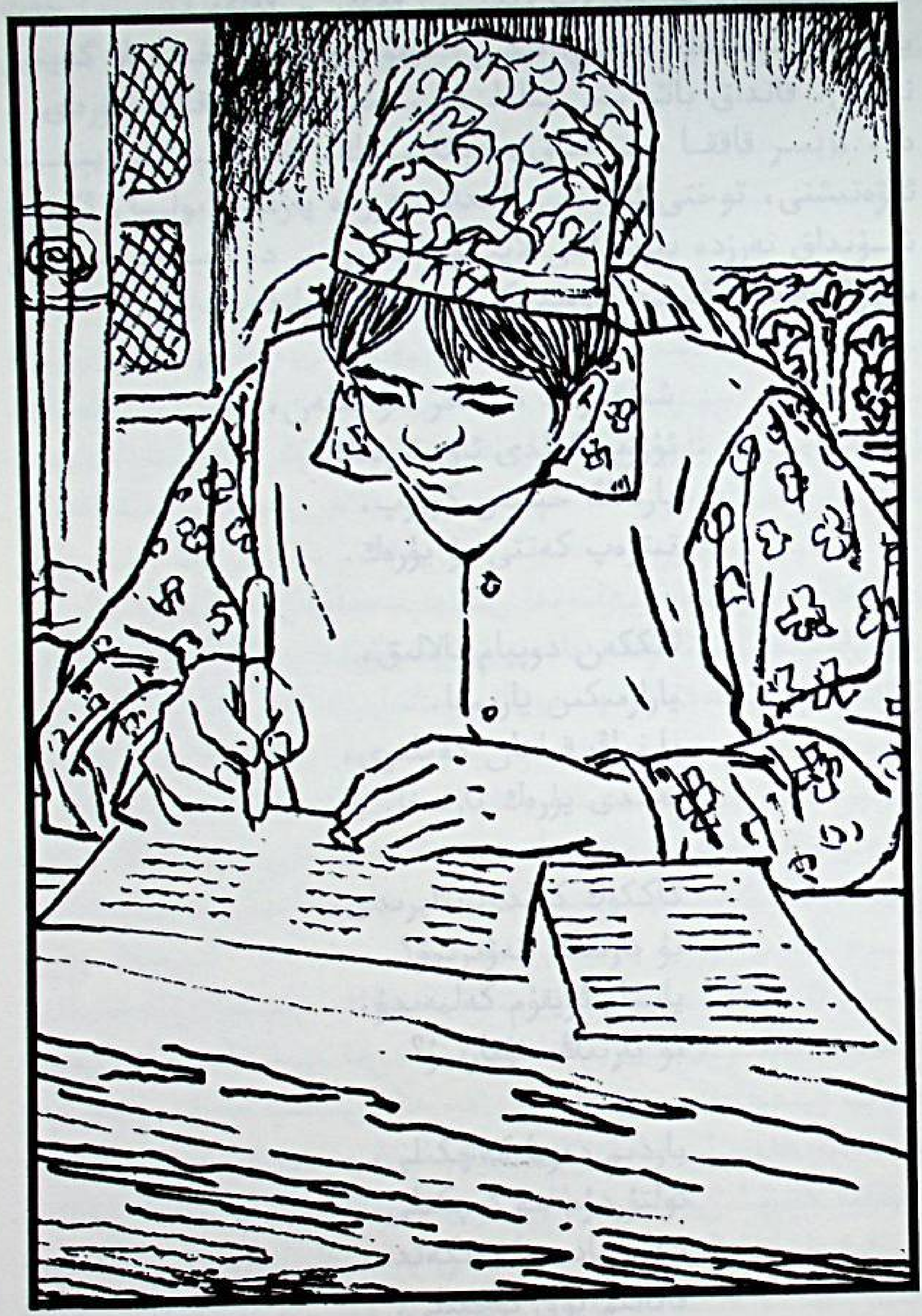

گۈلسارە شېپىرلاپ مېڭىپ قەغەز ـ قەلەم تېپىپ خەت يېزىشقا كىرىشمەك بولدى. لېكىن، ئۇمۇ توختىتىغا ئوخشاشلا گەپنى نەدىن، قانداق باشلاشنى بىلەلمەي، بىردەم تېڭىرقاپ تۇردى ـ دە، «بىر قاققا بىر قاق» دېگەنىدەك، ئۇمۇ بېيىت يېزىپ ئەۋەتىشنى، توختى ئاكىسى قانداق تەرزدە يازغان بولسا، ئۆزىمۇ شۇنداق تەرزدە يېزىشنى لايىق تاپتى ـ دە، سەل خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن تۆۋەندىكى بېيىتلارنى يازدى:

شىلدىر ـ شىلدىر سۇ بىلەن،
ئۈزۈپ كەلدى ئاق ئۆردەك.
يارنىڭ خېتىنى كۆرۈپ،
تىترەپ كەتتى بۇ يۈرەك.

تىككەن دوپپام تالالىق،
يارارمىكىن يارىمغا.
يارنىڭ قىلغان گەپلىرى،
تەگدى يۈرەك تارىمغا.

كاككۇك كەلدى سايرىدى،
بۇ يارنىڭ خەۋىرىمۇ؟
ياتسام ئۇيقۇم كەلمەيدۇ،
بۇ يارنىڭ خۇمارىمۇ؟

باردىم دەريا كەچكىلى،
ئولتۇردۇم سۇ ئىچكىلى.
سەن يادىمغا يەتكەندە،
قاناتىم يوق ئۇچقىلى.

ئۆستەڭنى چىپىپ قويدۇق،
سۇ ئەمدى تولۇپ ئاقسۇن.
يارغا يار كېرەك بولسا،
يارمۇ بىر كېلىپ باقسۇن.

گۈلسارەنىڭ ئىچ - ئىچىدىن سۆيگۈ بېيىتلىرى قايناپ - قايناپ چىققىلى تۇردى. بىراق، ئۇنىڭ قەغىزى تۈگەپ قالدى. ئۇ خەتنىڭ ئەڭ ئاخىرىغا ئۇششاق قىلىپ مۇنداق يازدى:
«كېلەر جۈمە كۈنى چۈشتىن بۇرۇن مەن چوڭ يول بويىدىكى دەرەخلىقتە ساقلايمەن.»

گۈلسارە خەتنى پۈكلەپ توختى ئەۋەتكەن خالتىغا سالدى ۋە ئۇ خالتىغا ياڭاق، ئۆرۈك قېقى سېلىپ خالتىنى توشتۇردى. خالتىنىڭ ئاغزىنى تىكىپ راسلاپ بولۇپ، چاي دەملەشكە تۇتۇش قىلدى.
ساتتار چاينى چالا - بۇلا ئىچىپلا «ئالدىراش ئىشىم بار ئىدى، ئاتاڭ بىلەن ئاناڭغا مېنى يول ئۆتە كىرىپ كەتتى دەپ قويارسەن» دەپلا، گۈلسارەنىڭ خالتىسىنى ئېلىپ شەھەر تامان يۈرۈپ كەتتى.
توختى گۈلسارەنىڭ خالتىسىنى تاپشۇرۇپ ئېلىپ ئاجايىپ خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇ خالتا قىلىنغان ياڭاق، ئۆرۈك قېقىنى بىرمۇبىر يۇراپ چىقتى. گەرچە بۇ قۇرۇق مېۋىلەردىن ئانچە خۇشبۇي پۇراق چىقمىسىمۇ، لېكىن ئۇلاردا گۈلسارەنىڭ قولىنىڭ ھىدىنى ھىدلىغىلى بولاتتى. توختى ياڭاق بىلەن ئۆرۈك قېقىنى يېيىشكە كۆزى قىيماي، ئۇنى پەنجىرە تەكچىسىگە قاتار قىلىپ تىزىپ قويدى.

توختى كۈن ساناشقا ئۆتتى. چۈنكى، ئۇ بۇداقى جۈمەدە گۈلسارەنى كۆرگىلى سەنتۇڭ تەرەپكە باراتتى......

× × ×

جۈمە كۈنىنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتكەن توختى سەھەردىلا مەشىقنى تۈگىتىپ، رەستىگە چىقتى. سامسىپەزنىڭ تۈنجى تونۇر سامسىسىدىن ئۈننى بېلىدىكى پوتىسىغا تۈگۈپ، سەنتۇڭ تامان يۈرۈپ كەتتى. سەنتۇڭ بىلەن گۇچۇڭ بازىرىنىڭ ئارىلىقى ئون - ئون ئىككى چاقىرىمچە كېلەتتى. توختى سەھرا تەرەپتىن جۈمە بازىرىغا كىرىۋاتقان سۆكەن ئارتقان ئېشەكلەر، كاۋا - قاپاق، قوغۇن - تاۋۇز باسقان كالا، تۆگە، ئات - قېچىر قوشۇلغان هارۋىلارنى تېز - تېز ئەگىپ - يانداپ، سەنتۇڭ تامان غۇيۇلداپ ماڭماقتا. يولدىن كېسىشىپ ئۆتۈۋاتقان ماللار ئارىسىدىنمۇ خۇددى موكىدەك ئۆتۈپ، بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتا سەنتۇڭغا يېتىپ كەلدى. دېگەندەك، گۈلسارە چوڭ يول بويىدىكى بۆككىدە ئۆسكەن دەرەخلىق ياقىسىدا توختىنى ساقلاپ تۇرغانىدى.

— مۇبارەك بولسۇن قەدەملىرىڭىزگە، توختى ئاكا، ئۆي ئىچى تىنچلىقمۇ، ساتتار ئاكاملار، مەمەت ئاكاملار تىنچ - ئامانمۇ؟— گۈلسارە كۈلۈپ تۇرۇپ تىنچلىق سورىدى.

— تىنچلىق - ئامانلىق، ئۇلار ساڭا سالام ئېيتتى. ئاتاڭ، ئاناڭ، سىڭىللىرىڭ تىنچ - ئامانمۇ؟— توختىمۇ جاۋابەن سالام - سەھەت قىلدى.

— ھەممىسى ئوبدان تۇرۇۋاتىدۇ، رەھمەت توختى ئاكا، ئەھۋال سورىغىنىڭىزغا ھەم مېنى يوقلاپ چىققىنىڭىزغا.

— يوقلاپ چىقمىسام بولامتى ئەمىسە، خېتىڭىزدە قانىتىم بولغان بولسا قېشىڭغا ئۇچۇپ باراتتىم دەپتىكەنسەن ئەمەسمۇ،

ئوغۇل بالا تۇرۇپ مەن كەلمىسەم بولامدۇ؟ ــ توختى گۈلسارە بىلەن چىقىشتى.

ــ ئۆزىڭىز يازغان خېتىڭىزدە«سەۋدايى بولۇپ قالدىم» دەپتىكەنسىز، شۇڭا قانتىم بولسا ئۇچۇپ باراتتىم دېدىم شۇ، ــ گۈلسارەمۇ بوش كەلمىدى.

ــ شۇنداق دېمىسەم جۇمە كۈنى كەل دېمەيتتىڭ ـ دە؟!ــ توختى بىلەن گۈلسارە شۇنداق گەپلەشكەچ، دەرەخلىقنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ئېرىق يېنىغا بېرىپ ئولتۇرۇشتى. ئېرىقتا سۈپسۈزۈك سۇ شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى. توختى پوتىسىنى يېشىپ داستىخان قىلدى ۋە سامسىلارنى گۈلسارەنىڭ ئالدىغىراق سۈرۈپ:

ــ سامسىلاردىن ئالە گۈلسارە، ئانچە سوۋۇپ كەتمەپتۇ، ــ دېدى.

ــ بىرگە ئالىلى، تەڭ يېگەن تەنگە سىڭەر دەپتىكەن،ــ گۈلسارە سامسىدىن بىرنى ئېلىپ توختىغا تەڭلىدى.

ئۇلار سامسا يېگەچ پاراڭلاشتى. توختى ئاۋۋال سۆز باشلىدى:

ــ گۈلسارە، تەقدىر ـ قىسمەت بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق، مەن سېنى كۆرۈپلا ئۆزۈمدە ئىلگىرى كۆرۈلۈپ باقمىغان بىرخىل تۇيغۇنىڭ پەيدا بولغانلىقىنى سەزدىم. شەھەرگە قايتقاندىن كېيىن سېنىڭ تۇرقۇڭ ـ سىيمايىڭ كۆز ئوڭۇمدىن نېرى كەتمىدى. كېچىسى ياتسام چۈشۈمدىن، كۈندۈزى خىيالىمدىن ھېچ كەتمىدىڭ. سۆيگۈ دېگەن نەرسە شۇنداق بولىدىغان ئوخشايدۇ......

گۈلسارە بىرتال تەرمەچ بىلەن يەرنى جىجاپ ئولتۇردى. توختى گۈلسارەنىڭ باش كۆتۈرمەي ئولتۇرغىنىغا قاراپ سەل ئەندىشىگە چۈشتى. ئۇ يەنە ئېغىز ئاچتى:

ــ سېنىڭ كۆڭلۈڭگە ماقۇل كەلمىسە ئوچۇقىنى دەۋەرگىن، گۈلسارە؟

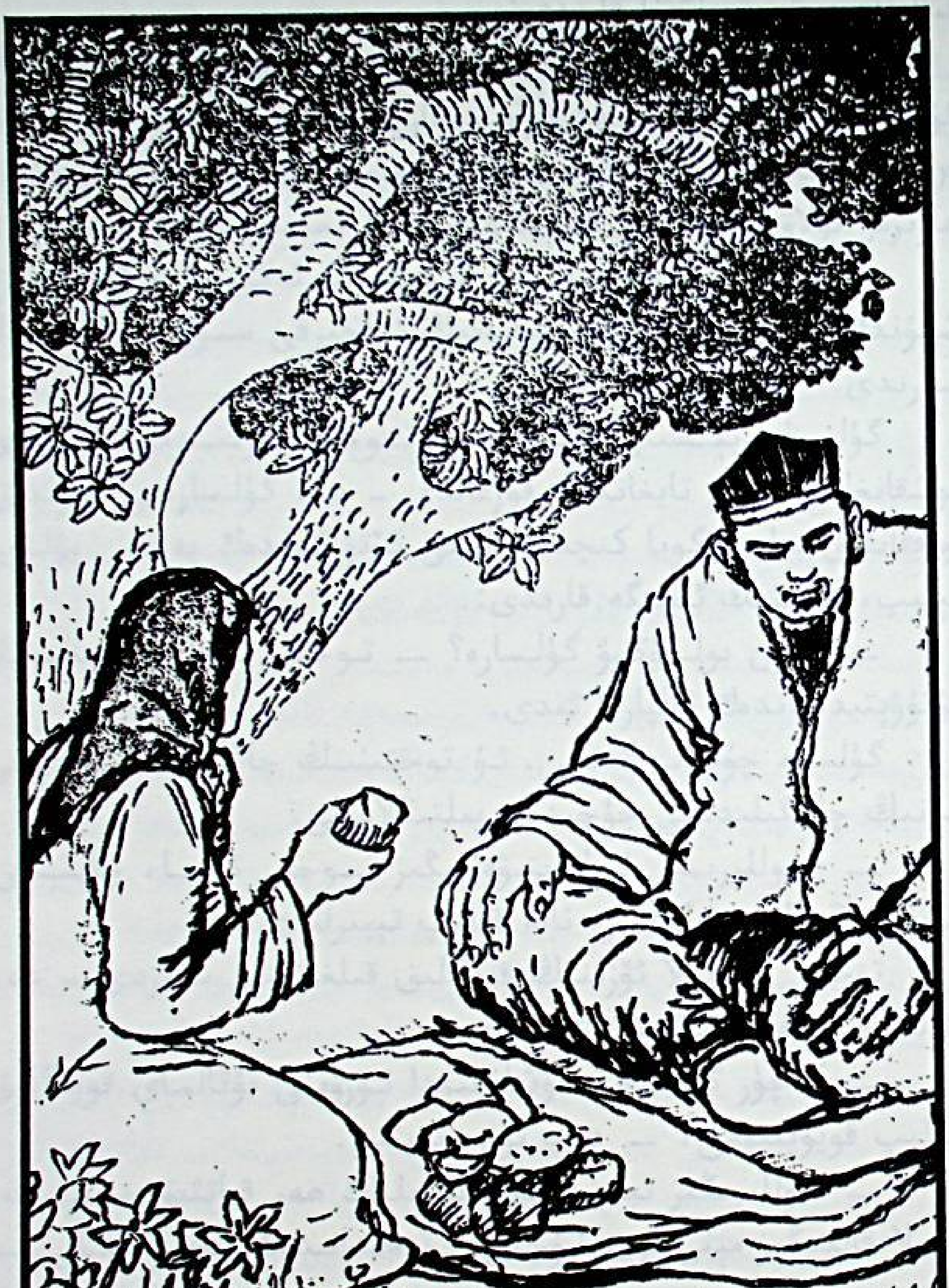

گۇلسارە بىرنېمىدىن چۆچۈگەندەك، بېشىنى كۆتۈردى ۋە ۋىللىدە قىزارغان پېتى توختىغا قارىدى:

— سىلەر كېلىپ كەتكەندىن كېيىن مەنمۇ پات - پاتلا گۇچۈك بازىرى تەرەپكە قارايدىغان بولۇپ قالدىم. سىزنىڭ «شەھەرگە ئەكىرىپ كەتسەك كىرەمسەن؟» دېگەن گېپىڭىز ھازىرمۇ قۇلاق تۈۋىمدىن كەتمىدى. ئەگەر نېسىپ بولسا......

— ئەگەر نېسىپ بولسا شەھەرگە ئەكىرىپ كېتىمەن شۇنداقمۇ؟ — توختى گۇلسارەنىڭ ئاخىرقى سۆزىنى كېسىپلا سورىدى.

گۇلسارە بېشىنى لىڭشىتتى. توختى ئورنىدىن خۇددى توشقانغا ئېتىلغان تايغاندەك قوزغالدى - دە، گۇلسارەنى شۇنداق چاققانلىق بىلەن گويا كىچىك بالىنى كۆتۈرگەندەك يەردىن يۇلۇپ ئېلىپ، كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى:

— ماقۇل بولدۇڭمۇ گۇلسارە؟ — توختى ئۇنى بىر يالماپلا يۇتۇۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا ئىدى.

گۇلسارە چۆچۈپ كەتتى. ئۇ توختىنىڭ چاڭگىلىدا بەئەينى سانىڭ چاڭگىلىدىكى چۈجىدەك پىلتىڭلايتتى.

— قوللىرىمنى ئاغرىتىۋەتتىڭىز توختى ئاكا، چاپسان قويۇۋېتىڭە؟! — گۇلسارە نالە قىلىپ تىپىرلىدى.

توختى شۇندىلا ئۆزىنىڭ قوپاللىق قىلغىنىنى سەزدى - دە، گۇلسارەنى يەرگە ئاۋايلاپقىنا قويۇپ:

— كەچۈر گۇلسارە، خۇشلۇقىمدا ئۆزۈمنى تۇتالماي قوپاللىق قىلىپ قويۇپتىمەن، — دەپ ئۆزرە ئېيتتى.

— قوللىرىڭىز نېمىدېگەن كۈچلۈك ھەم قاتتىق سىزنىڭ، تاسلا قالدىڭىز مېنى ئۇيىنغۇچنى [1] مىجىغاندەك مىجىۋەتكىلى، —

[1] چىلگە قوغۇننى شەرقىي شىنجاڭدا شۇنداق ئاتايدۇ — ئا.

گۈلسارە بىلەكلىرىنى، بەل، قولتۇقلىرىنى سىلاشتۇردى.

توختى ئۆز جايىغا بېرىپ ئولتۇرۇپ ئېغىز ئاچتى:

— مەن بىر ئاتىسى يوق يېتىم ئوغۇلمەن، ئۆيدە ئانام بىلەن ئەمدىلا ئون ياشقا كىرگەن سىڭلىم بار. ئەگەر ئىككىمىز ئىرادە ـ تەقدىر بىلەن توي قىلماق بولساق، ئاتا ـ ئاناڭ مېنى يالاڭتۆش گادايكەن دەپ، سېنى بەرگىلى ئۇنىماي تۇرۇۋالارمۇ گۈلسارە؟

— مېنىڭ ئاتا ـ ئانام خېلى ئىنسابلىق كىشىلەر، ئۇنداق دېمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بىز بەش بالىنىڭ ھەممىسىلا قىز. سىزدەك بىر يىگىتنى كۈيئوغۇل قىلىۋالسا، ئاتا ـ ئانام خۇش بولماي قالاتتىمۇ؟

— ئىلاھىم شۇنداق بولماي، — دېدى توختى. ئۇ يەنە قانداقتۇر بىرگەپ كەم بولۇپ قالغاندەك، گۈلسارەگە قاراپ قويۇپ مۇنداق دېدى:

— بىز بالىلارنىڭ ھەممىمىز قىز بالا دەيسەن گۈلسارە، ئاتاڭ مېنى كۈيئوغۇلچىلاپ ئەكىرىۋالىمەن، دەپ يۈرمەيدىغاندۇ ـ ھە؟

گۈلسارە كۈلۈپ كەتتى. ئۇ قاشلىرىنى ئېگىز ـ پەس قىلىپ تۇرۇپ:

— ئەگەر شۇنداق دەپ قالسا بىزدىن يۈز ئۆرۈيدىغان ئوخشىمامسىز؟ — دېدى سىنچى كۆزلىرى بىلەن توختىغا قاراپ.

توختى گەپ ياساپ ئولتۇرماستىن تۈزلا ئېيتتى:

— باشتىكى گېپىمىز سېنى شەھەرگە ئەكىرىپ كېتىشتىن باشلانغانغۇ؟

— شۇنداق، — گۈلسارە قىسقىلا جاۋاب بەردى.

— ئەمىسە سېنى شەھەرگە كېلىن قىلىپ يۆتكىسەكلا ئىش تۈگەيدىكەنغۇ؟!

— توغرا ئېيتتىڭىز توختى ئاكا، ئىش شۇنداق بولىدۇ،

ئەنسىرەپ كەتمەك.

— هە مانا، ماۋۇ گېپىڭ بولىدۇ گۈلسارە، — دېدى توختى. يەنە قانداقتۇر بىر گەپنى دېگۈسى كېلىپ گۈلسارەگە قارىدى. گۈلسارە ئەمدى ئانچە قورۇنۇپ كەتمىگەن ھالدا توختىغا قاراپ كۈلۈمسىرەپ ئولتۇراتتى. توختى يەنە ئېغىز ئاچتى:

— گۈلسارە، سەن شەھەرنىڭ نېمىسىنى ياقتۇرۇپ قالدىڭ؟

— شەھەر دېگەندە سودا - سېتىق ئۇچۇن كەلگەن ھەر يەر - ھەر يەرنىڭ ئادەملىرى بىلەن ئۇچراشقىلى بولىدۇ، — دېدى گۈلسارە ئۆزىنىڭ ئويلىغانلىرىنى ئالدىرىماي سۆزلەپ، — ئۇلار بىلەن ھەمسۆھبەتتە بولۇپ، ھەرقايسى يۇرتلارنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغىلى بولىدۇ؛ شەھەر دېگەندە ئۆلىمالار كۆپ، ئوقۇي دېسە ئىمكان تېپىلىدۇ. يەنە ھۈنەر - كاسىپ ئىگىسى كۆپ، خالىغان ھۈنەرنى ئۆگەنگىلى بولىدۇ. پۇلى بارلىكى ئادەمگە ئېزىدىگىنىنىڭ ھەممىسى، مەسىلەن، توخۇ سۈتى بىلەن ئېشەك مۈڭگۈزىدىن باشقا ھەممە نەرسە تېپىلىدۇ. سەھرادا ياشىسا ئادەم خۇددى كۆلچەكتىكى پاقىدەك «ئاسماننىڭ ئاستى مۇشۇلا» دەپ ياشايدىغان گەپ. بۇ سەھرايى قىيامەتتە سەھرا قىزلىرى خۇددى سېرىقچېچەكتەك ئېچىلىپ، توزىقى توزۇپلا توگەيدۇ. ئوغۇللىرى بولسا كەتمەن بىلەن شىللىسىگە ئۆزى توپا چېچىپلا ئۆمرى ئۆتىدۇ. جاھاننى بىلىپ ياشاي دېگەن ئادەمگە شەھەر ياخشى، ئەلۋەتتە.

— ماڭا مۇشۇ گېپىڭ كۇپايە گۈلسارە، گېزى كەلگەندە سەن سەھرا گۈلىنى شەھەرگە كۆچۈرۈپ «تەشتەك» تە باقۇرمىز، كۆنەرسەنمۇ؟

— ئۆزۈم خالىغان يەرگە ئەلۋەتتە كۆنىمەن - دە!

— ئىلاھىم شۇنداق بولغاي!

توختى بىلەن گۈلسارە شۇنچىلىك سۆزلىشىپ خوشلاشتى.

گۈلسارە ئۆيىي تامان كەتتى. تـوختى جۇمەگىچە شەھەرگە كىرىـپ ئۆلگۈرىـدىغانلىقىنى مۆلچەرلەپ، ئىلگىـرى ئۆزى بـالا ۋاقتىـدا لاۋما خۇرجاغا يىللىقچى بولغاندا مال باققان يەرلەرنـى كـۆرگەچ قايتماق بولـۇپ، يولنىـڭ كـۈنپېتىش تەرىپىـدىكى ئېتىزلىقلارنـى ئـارىلاپ مېڭىپ كەتتى.

× × ×

لاۋما خۇرجانىـڭ ئېتىزلىـرى بىر ـ بـىرىگە تۇتـاش كەتـكەن بولـۇپ، مەھەللىـگە يېقىن يەردە چوڭ خامـان بـار ئىـدى. تـوختى يىراقتىنلا خاماندا بىرنەچچە ئادەمنىڭ بـىرنېمىلەر قىلىۋاتقانلىقىنى كـۆرۈپ شـۇ تەرەپـكە ئىتتىـك ـ ئىتتىـك چامدىـدى. ئۇنىـڭ خىيالىچە، خاماندىكى ئادەملەر ئارىسىدا ئۆزى بىلەن بىرقانچە يىل ئىلگـىرى بىـرگە يىللىقچىلىقتا تۇرغـانلار بولسا كۆرۈشـۈپ ئۆتـۈش ئىـدى. تـوختى خامانغـا يېقىـنلاپ كېلىـشىگە خامانـدىن: «ۋاي قۇتقۇزۇڭلار! ئادەم ئۆلتۈرىـدىغان بولـدى!» دېگەن نالە ـ پەرياد ئاڭلاندى. توختى ئىككى چامدامنى بىر قىلىـپ دېگـۈدەك يۈگـۈرۈپ كېلىۋىدى، لاۋما خۇرجانىڭ كەنجى ئوغلى مالاۋۇنىـڭ گەنـسۇلۇق يىللىقچـى مـاچىڭگۈينى ئەپكەش بىـلەن ھەدەپ ئۇرۇۋاتقـانلىقىنى كۆردى ـ دە، ھېچبىر ئىككىلەنمەيلا بېرىـپ ئەپكەشـنى ئـوڭ قـولى بىلەن تۇتۇۋالدى. مالاۋۇ ئەپكەشنى توختىنىـڭ تۇمـۇر قىسقۇچتەك قولىـدىن تارتىـپ ئالالمـاي، ئاچچىقىـدا توختىنىغـا مۇشـت ـ پەشۋا ياغـدۇردى. تـوختى ئۇنىـڭ ھەربىـر مۇشـت، تېپىكنـى ئـۆزىگە تەگكۈزمىـدى. بىرھـازا ئاتقـان مۇشـت ـ تېپىكلىرىنىڭ بىكارغـا كەتكىنىنى كۆرگەن مالاۋۇ بايۋەچچە ئۇرۇشتىن يالتىيىپ، توختىنىغا قاراپ شالىنى چىپچىشقا باشلىدى:

ــ نەدىن پەيدا بولغان شۇمقۇشسەن؟ بىكاردىن ـ بىكارغا

نېمىدەپ مېنىڭ ئىشىمغا ئارىلىشىسەن؟ ــ مالاۋۋۇنىڭ ئاچچىقتا يۈزلىرى ئېسىلىپ، كۆزلىرى قىزارغانىدى.

ــ ماچىڭگۈيىنى نېمىشقا ئۇرىسەن؟ ــ توختى سۈرلۈك قىياپەتتە سورىدى.

مالاۋۋۇ كۆزلىرىنى چىمچىقلاتقىنىچە توختىغا قارىدى، ئۇ ناتونۇش بىر ئۇيغۇرنىڭ ئۆز ئۆيىدىكى خۇيزۇ يىللىقچىنى تونۇغانلىقىغا ھەيران قالغانىدى.

ــ سەن ماچىڭگۈيىنى تونۇمسەن؟

ــ تونۇيمەن.

ــ قانداق تونۇيسەن؟

ــ ھەي بايۋەچچە، مېنى تونۇمىدىڭمۇ؟ مەن ئون يىل ئىلگىرى سىلەرنىڭ قورۇقتا يىللىقچى بولۇپ ئىككى يىل تۇرغانمەن، ئىسمىم توختى.

مالاۋۋۇ توختىغا سىنچىلاپ قارىدى، ئۇنىڭ يۈز ـ چىرايىدىن سەل تونۇغاندەك قىلدى. لېكىن، ئون يىل ئىلگىرىكى بىر يېتىم بالىنىڭ مۇنداق بەستلىك، قاۋۇل ھەم مۇشت ـ پەشۋانىڭ بىرنىمۇ ئۆزىگە تەگكۈزمىگۈدەك چەبدەس يىگىت بولۇپ كەتكىنىگە ئىشەنمىگەندەك قىلىپ، مەنسىتمىگەندەك قىياپەتتە:

ــ سەن ھېلىقى يېتىم ھارامزادە توختى شۇمۇ؟ ــ دېدى.

توختىنىڭ غۇزۇرىدە ئاچچىقى كەلدى:

ــ سەن بايۋەچچە تېخىچە يىللىقچىلارنى ئۇرۇپ ـ تىللايدىغان يامان ئادىتىڭنى تاشلىماپسەن ـ دە؟

ــ سەندەك گادايلارغا تىل ـ تاياق دورا! ــ مالاۋۋۇنىڭ ئاغزىدىن شۇ گەپ چىقىشى بىلەن تەڭلا خۇددى كىرىپتىن ئايرىلغان ئوقيادەك تېزلىكتە ئېتىلغان بىر مۇشت بىلەن مالاۋۋۇ ئوڭدىسىغا ئۇچۇپ چۈشتى. ئۇ ئورنىدىن مۇشۇكتەك ئىرغىپ

قوپۇپ توختىنغا ئېتىلدى. توختى ئۇنىڭ ئاتقان مۇشتىنى شۇنداق چەبدەسلىك بىلەن رەتلەپ قايتۇرۇپ تۇردى ۋە بىرقانچە رەتلىشىشتىن كېيىن توختى مالاۋۇۋنى تۇيدۇرماستىن يانپاشقا كەلتۇرۇپ يەرگە شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، مالاۋۇۋ ئورنىدىن تۇرالماي قالدى. نېرىراقتا قوللىرىدا ئارا تۇتۇپ تۇرغان يىللىقچىلار ئارىلىرىنى تاشلاپ كېلىپ بايۋەچچىنى يۆلەپ ئورنىدىن تۇرغۇزدى، مالاۋۇۋ ئورنىدىن مىڭ تەستە تۇردى. ئۇنىڭ ئەمدى توختى بىلەن ئېلىشقۇدەك هالى قالمىغانىدى. ئۇ «خەپ توختاپ تۇر!» دېدى - دە، توختىنغا ئالىيىپ قاراپ، خۇددى تۇغۇتتىن يېڭى قوپقان خوتۇندەك، يەرنى ئاۋايلاپ دەسسىگىنىچە قورۇق تامان كېتىپ قالدى.

توختى ماچىڭگۈيگە قارىدى. ئۇ بىر چەتتە تېخىچىلا ۋايجانلاپ تۇراتتى. توختى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ سورىدى:

— سېنى بايۋەچچە نېمىشقا ئۇردى؟

— مېنى ئەسلىدە لاۋما خۇرجا «ياشقا چوڭ بولۇپ قالدىڭ، ئەمدى سەن ئېغىر ئىشلارنى قىلماي، خامانغا قارىغىن» دېۋىدى، خامانغا قارىدىم. نەچچە كۈن ئىلگىرى ياغقان يامغۇر بۇغداي باغلىرىنى هۆل قىلىۋېتىپتىكەن، «سەن ئارا بىلەن باغلىقلارنى ئۆرۈپ ئاپتاپقا سالماپسەن» دەپ ئۇرۇپ كېتىۋاتىدۇ. لاۋما خۇرجا ماڭا باغلىقلارنى ئارا بىلەن ئۆرۈپ قويغىن دېمىگەن تۇرسا، — ماچىڭگۈي يىغلامسىراپ، باياتىن تاياق تەگكەن يەرلىرىنى سىلاشتۇرۇپ، ئەهۋالنى توختىنغا ئېيتىپ بەردى.

ماچىڭگۈي ئەسلىي گەنسۇلۇق بولۇپ، هازىر يېشى ئاتمىشتىن ئاشقان بىر كونا يىللىقچى ئىدى. ئۇ قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بەرگەندە يۇرتىدىن بۇ يەرگە كېلىپ، لاۋما خۇرجانىڭ ئۆيىدە تۇرۇپ قالغان. ئۇ بالىچاقىسى ياكى بىرەر ئۇرۇق - تۇغقىنى يوق تىكەندەكلا بىر ئادەم ئىدى. ئۇ گەرچە ئىشنى ئوبدان قىلسىمۇ،

مجەزى سەل غەلىتە ئىدى. بۇ ئادەم لاۋما خۇرجانىڭ ئېيتقىنىنى بەجانىدىل ئورۇنلايتتى. ئېيتمىغان ئىشنى ھەرگىزمۇ قىلمايتتى. ئۇ جورۇقا كۆنۈپ كەتكەن يىللىقچى بولۇپ، تاپشۇرغان ئىشنى خۇددى جۇۋازغا قېتىلغان كالىدەك، بىرخىل ئۇسۇلدا ئىشلەۋېرەتتى. يەنە كېلىپ، لاۋما خۇرجانىڭ گېپىنى قەتئىي يېرمايدۇكى، لېكىن مالاۋسى بىلەن مالاۋۇ بايۇەچچىلەرنىڭ گېپىنى ھەرگىزمۇ ئاڭلىمايتتى. ئاتىسى بىرياقلارغا كەتكەندە مالاۋۇ بىلەن مالاۋسى ئىگىلىك ئىشلىرىغا قارىشاتتى. مۇنداق چاغلاردىمۇ ماچىڭگۈي بايۇەچچىلەرنىڭ گېپىگە كىرمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن بايۇەچچىلەر ئۇنى «ھوي جاھىل كالا» دەپ تىللاپ، ئۇرۇپ - سوقۇپ ئىندەككە كەلتۈرمەك بولاتتى. ئەمما، ماچىڭگۈي تاياق يېيىشكە رازى ئىدىكى، مىجەزىنى ئۆزگەرتەلمىدى.

— ئۆزۈڭدىنمۇ ئۆتۈپ كېتىپتۇ بۇرادەر، ھەرقانداق ئىشنى قىلساڭ، ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىشلارنى باشقىلار ئېيتمىسىمۇ ئۆزۈڭ بىلىپ قىلىشىڭ كېرەك - دە! — دېدى توختى ماچىڭگۈيگە قاراپ.

— راس شۇنداق بولدى، مالاۋۇ بۇرادەر بىزنى بۇغداي باغلىقلىرىنى ئۇرۇپ، ئاپتاپقا سېلىشقا ئەكېلىۋىدى، بۇغدايلارنى ئۇرۇۋەك، تېگى كۆكىرىپ كېتىپتۇ ئەمەسمۇ، — دېدى بالىتىن يانىدا قارىشىپ تۇرغان ئىشلەمچى بۇرادەرلەر.

ماچىڭگۈي كۆزلىرىنى مۆلدۈرلەتكىنىچە لام - جىم دېمەي تۇراتتى. ئۇنىڭ بىچارە ھالىتىگە ئادەمنىڭ ئىچى ئاغرىپ قالاتتى. توختى ناھەقچىلىقنى كۆرسە چىداپ تۇرالمايتتى. بولۇپمۇ كەمبەغەل، مۇساپىر، يېتىم - يېسىرلارنىڭ بىچارە ھالىتىگە چىدىمايتتى. يامانلار ياۋاشلارنى بوزەك قىلسا تېخىمۇ چىدىمايتتى. «بۇ جاھان نېمىشقا ئۇنداق تەڭسىز جاھاندۇ؟ بايلىرى كەمبەغەللەرنى ئات - ئېشەكنىڭ ئورنىدا كۆرۈشىدۇ. ئەسلا بەگ

چوڭ ئاتامنىڭ دېھقانلار تەرىپىدە تۇرۇپ، ئادالەت ياقلىدىم، دېگىنى مۇشۇنداق ناھەقچىلىق ئىشلارغا چىدىماي، كەمبەغەللەرگە چاپان ياپقىنى ئوخشىمامدۇ؟......» توختى خامىنىدىن ئايرىلىپ، شەھەر تامان يۈرۈپ كەتتى.

ئالتىنچى باب

مەشرەپتىن يانغاندا

روزى قاسساپنىڭ ئوغلى مامۇت يىگىرمە تۆت ياشقا كىرگەندە ئاندىن توي قىلدى. ئاتىسى يۇرت ئىچىدە ئۇرۇق - تۇغقان، ئەل - ئاغىنىلىرىنىڭ قىزلىرىنى سوراپ قانچە قېتىملاپ بوسۇغا ئاتلىغان بولسىمۇ، تۇزۇكرەك لايىق چىقمىدى. گەرچە، يېقىن - يورۇقلار روزى قاساپنىڭ يۈز - ھۆرمىتىگە ھەم ئۇنىڭ قول ئىلكىدە بارلىقىغا قاراپ قۇدا چۈشۈشكە ماقۇل كەلگەن بولسىمۇ، ھاكاۋۇر شەھەر قىزلىرى «سۆلكىتى يوق، دوزاخ شوتىسىدەك ئورۇق ھەم ئېگىز» دېگەن باھانىلەرنى كۆرسىتىپ، مامۇتنى ياراتمىدى. ئامالسىز قالغان روزى قاساپ مورىنىڭ بىر يېزىسىدىكى تۇغقىنىنىڭ قىزىنى كېلىن قىلىشقا مەجبۇر بولدى. گەرچە مامۇت «قېرى يىگىت»[1] بولۇپ توي قىلغان بولسىمۇ روزى قاساپ توينى چوڭ قىلدى، ئۇ كالا ھەم قوي سويۇپ، يۇرت جامائىتىنى ئالا قويماي تويغا چاقىردى. مامۇتمۇ ئاتىسىنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ئۆزىنىڭ قۇرداشلىرىدىن باشقا، توي قىلىپ بولغان ساتتار،

---

[1] بۇنىڭدىن يۈز يىللار ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا، ئۇيغۇرلار يىگىتلەرنى ئون يەتتە - ئون سەككىز ياش، قىزلارنى ئون بەش - ئون ئالتە ياشتىلا توي قىلىشۇېتەتتى. شۇ ياشتىن ئېشىپ كەتكەنلەرنى «قېرى يىگىت»، «قېرى قىز» دېيىشىپ، سۆز - چۆچەك قىلىشاتتى — ئا.

مەمەتتەكلەرنى توي مەشرىپىگە چاقىرغاندىن باشقا، توختىدەك تېخى توي قىلمىغان «بوز يىگىت» لەرنىمۇ تويغا چاقىردى. بۇ تويغا ئىككى كۆن ئىلگىرى شەھەرگە كىرگەن گۈلسارەمۇ قاتنىششقا مۇشەررەپ بولدى. ئۇ ساتتار ئاكىسىنىڭ ئايالى زەيتۇنە بىلەن توي مەشرىپىگە كەلدى.

روزى قاسساپ هويلىسىدىكى يوغان بىر ئېغىزلىق ئۆيىنى يىگىتلەرنىڭ كەچلىك مەشرىپى[①] ئۈچۈن ھازىرلاپ بەرگەنىدى. چوغدەك گىلەملەر سېلىنغان ئۆي پەنجىر تەكچىلىرىگە ۋە مەخسۇس شامدانلارغا يېقىلغان يوغان شاملار بىلەن يورۇتۇلغانىدى. سازەندىلەر تويى بولغان قىز - يىگىتنىڭ ئۇدۇلىدا يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇشتى. يىگىتبېشى ساتتار ئىدى. بىردەمدىلا ئۆي ئىچى قىز - يىگىتكە لىق تولدى. ئويۇن باشلاندى.

دەسلەپتە سازەندىلەر تۇرپان ناخشىلىرىدىن «دەردىگىز يامان»، «گۈليار»، «ئالتۇنجان» «زىمىن»، «ئايارەي»، «داۋانچىلىك»، «ھەيرانىڭ مەن» قاتارلىق ناخشا - مۇزىكىلارنى ئورۇنلىدى. ئارقىدىن پەدىنى يۆتكەپ، «سۇ بولۇپ ئاقتىم»، «يارساڭا مەيلىم بار»، «دوست يار ئايلىناي» قاتارلىق ئۇسسۇل مۇزىكىلىرىنى ئورۇنلىدى. قىز - ئوغۇللار ئۇسسۇلنى تازا ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئويناشتى. ئۇسسۇل پەدىسى «نازىركوم» غا يۆتكەلگەندە، مەيداندا پەقەت ئىككىلا ئەر كىشى بىر - بىرىگە بېقىشىپ، ھەرخىل شوخ، قىزىقارلىق ھەرىكەتلەر بىلەن نازىركومنى ئەۋجىگە چىقاردى. سورۇن ئەھلى ئۇستى - ئۇستىلەپ «ئاللمدى ھە - ھە، ئاللمدى ھە!» دەپ ئۇسسۇلچىلارغا مەدەت -

---

[①] شەرقىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان ئويمانلىقىدىكى يۇرتلار ۋە گۇچۇڭ، جىمسارلاردا تويى بولغان قىز - يىگىتلەر ئۆتكۈزىدىغان كەچلىك مەشرەپنى «مېلىس مەشرىپى» ياكى «ھۇجرا مەشرىپى» دەپمۇ ئاتىشاتتى. — ئا.

ئىلھام بېرىشتى. نازىركوم ئۇسسۇلى «جاقا - جۇمبۇرجاق» بىلەن ئاياغلاشتى. ئۇسسۇلچىلارمۇ، سازەندىلەرمۇ چىپىلداپ تەرلەپ كەتتى.

مەشرەپنىڭ ئەمدىكى تەرتىپى بويىچە، سازەندىلەر ئارام ئېلىپ «پوتا ئويۇنى» باشلاندى. يىگىتبېشى ساتتار بېلىدىكى مەللە پوتىسىنى يېشىپ ئەشتى - دە، ئوتتۇرىغا چۈشۈپ:

— مېھمانلار، ئەمدىكى ئويۇن پوتا ئويۇنى بولىدۇ. ئەگەر پوتىنى ئېلىپ، خاتا ئايلانساڭلار بېيىت ئېيتىسىلەر ياكى قىزىقچىلىق قىلىپ، قوي - ئۆچكە، ئىت - مۈشۈكلەرنى دورىساڭلارمۇ، قۇشقاچلاردەك سايرىساڭلارمۇ بولىدۇ. ئىشقىلىپ، بىرەر ھۈنەر كۆرسىتىپ، مەشرەپ ئەھلىنى كۈلدۈرۈپ خۇش قىلساڭلارلا بولىدۇ! — دېدى ۋە ئايالى زەيتۇنەنىڭ ئالدىغا بېرىپ تەزىم بىلەن پوتىنى سۇندى. زەيتۇنە ئۈچ قېتىم ئۇدۇل چۆگىلەپ، تازىم بىلەن ساتتارنىڭ قولىدىكى پوتىنى ئېلىپ، مەھەللىسىدىكى بىر قىزنى پوتىغا تەكلىپ قىلدى. ئۇ قىز بىخەستەلىك قىلىپ بىر چۆگىلەشنى تەتۈر چۆگىلەپ قويۇپ، زەيتۇنەنىڭ پوتا بىلەن يەڭگىل ئۇرۇشىغا ئۇچرىدى ۋە پوتىنى قولىغا ئېلىپ، خاتا چۆگىلىگەنىنىڭ «جازاسى» ئۈچۈن «ئالتۇنجان» دېگەن ناخشىنى ئېيتىپ بەردى. كۆپچىلىك چاۋاك چېلىپ ئۇنىڭدىن مىننەتدار بولغانلىقىنى بىلدۈردى. ئۇ قىز پوتىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئولتۇرغان بىر قىزغا سۇندى. پوتىنى ئالغان قىز خۇش پىچىم، ئۇستىگە بەل پۈرمە قىلىپ تىكىلگەن ئاق يىپەكتىن بۆرەك ياقىلىق ئۇزۇن كۆڭلەك، بېشىغا ئۇنچە تۇتۇلغان زەر بۆك، پۇتىغا قىزىل ئۆتۈك كىيگەنىدى. قارىماققا ئۇ خېلى ھاللىق ئائىلىنىڭ قىزىدەك قىلاتتى. ئۇ قىز ئۇيان - بۇيانغا قارىغاندىن كېيىن يىگىتلەر ئارىسىدىكى بىر يىگىتكە تەزىم قىلدى. ئۇ يىگىت ئوتتۇرىغا چىقىپ تەزىم قىلدى ۋە پوتىنى ئېلىش ئۈچۈن چۆگىلىدى. ئۇ ئىككىنچى

چۆرگۈلەشتە يېڭىلدى. قىز ئۈچىنچى چۆرگۈلەشتە يىگىتكە پوتىنى بېرىمەن دەپ قولىدىن چۇشۇرۇۋەتتى. ئىككىسىلا «جازا»غا ئۇچرايدىغان بولدى.

— ناخشا ئېيتسۇن!

— ئۇسسۇل ئويناپ بەرسۇن!

— ئىككىسى بىر - بىرىگە بېيىت تاشلاشسۇن!

سورۇن ئەھلى ھەرخىل تەلەپلەرنى قويۇشۇپ توۋلاشماقتا ئىدى. ئوتتۇرىدىكى قىز بىلەن يىگىت يىگىتبېشى ساتتارغا قارىدى.

— قولۇڭلاردىن نېمە كەلسە شۇنى قىلىڭلار! — ساتتار ئوتتۇرىدىكىلەرنىڭ ئىختىيارىغا قويدى.

قىز بىلەن يىگىت ئەسلىدە بىر مەھەللىلىك بولۇپ، يىگىت قىزغا ئىچ پەش تارتىپ يۈرەتتى. ئۇ مۇشۇ پۇرسەتتە ئۆز كۆڭلىنى ئىپادىلىمەك بولۇپ، قىزغا قاراپ:

— بېيىت ئېيتىشامدۇق؟ — دېدى.

— مەيلى، — قىز قولىدىكى پوتىنى يىگىتكە سۇنۇپ بەردى.

يىگىت ئاۋۋال بېيىت تاشلىدى:

ئاققىنا كۆڭلەك كىيىپسىز،
ئاق تىكەنلەر ئىلمىسۇن.
ئىككىمىز ئاشنا بولايلى،
ئۆيدىكىلەر تۇيمىسۇن.

يىگىتنىڭ بۇ بېيىتى قىزغا دۇرۇس كەلمىدى بولغاي، قىز بىردىنلا تاتىرىپ - سارغىيىپ، «بۇ يىگىت مېنى خەلقئالەم ئىچىدە رەسۋا قىلاي دەمدۇ نېمە؟» دەپ ئويلىدى - دە،

يۈزلىرىنى پۈرۈشتۈردى. بىرنېمە دەي دېسە، توي مەشرىپى، چىدىغانغا چىقارغان. دېمەي دېسە، «ئاشنا بولايلى» دېگەن سۆزنى ئىشلىتىۋاتىدىغۇ بۇ كازىم؟ قىز كازىم ئاتلىق بۇ يىگىتنىڭ بېيىتىدىكى «ئاشنا بولايلى» دېگەن سۆزنى خاتا چۈشەنگەنىدى. بۇ يىگىتنىڭ ئۆزىگە مەيلى بارلىقىنى قىز بىلەتتى. شۇنداقتىمۇ بۇ سورۇندا ئۇنداق ئىككى بىسقلىق سۆزلەرنى ئىشلەتمەسلىكى كېرەكقۇ؟

قىزنىڭ ئىسمى رەنا ئىدى. ئۇ ئۇدۇلمۇئۇدۇل قوپال تېگىشتىن سەل ئەيمەندى بولغاي، چاندۇرماستىن مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

ئۆيدىكىلەر تۇيسا تۇيسۇن،
ۋەدە يالغان بولمىسۇن.
ۋەدىسىدە تۇرمىغان كىشى،
ئەھلى مۇسۇلمان بولمىسۇن.

كازىم قىزنىڭ بېيىتىنى ئاڭلاپ قويىقا چېچى تىك بولدى. ئۇمۇ رەنانىڭ بېيىتىدىكى «ئەھلى مۇسۇلمان بولمىسۇن » دېگەن سۆزنى ئۆزىگە ئەپكەتكەنىدى. چۈنكى، كازىم پات - پاتلا شلەيشياڭ تەرەپكە بېرىپ ھاراق - شاراب ئىچىۋالاتتى. ئۇنداقلارنى كىشىلەر «دەھرى» دەپ يامان كۆرەتتى. ئۇ بۈگۈنكى توي مەشرىپىگىمۇ ئىككى سەر قېقىۋېلىپ كەلگەنىدى. كازىم رەناغا ھۆرپەيگەندەك بىر قارىدى - دە، مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

دوپپىڭىزغا قارىسام،
ئانار گۈلىگە ئوخشىدى.
رەڭگىڭىزگە قارىسام،
زەپىرەڭگە ئوخشىدى.

كازىمنىڭ بېيىتى راستىنلا رەنانىڭ ئوغىسىنى قايناتتى. چۈنكى، كازىم رەنانى كېسەل چىراي، توپا تەرەت، ئىنجىمارۇققا ئوخشاتقاندەك بىلىندى. كىتابخانىغا مەلۇم بولسۇنكى، مەشرەپ سورۇنلىرى، بولۇپمۇ توي مەشرەپلىرى قىز - ئوغۇللارنىڭ بىر - بىرى بىلەن تونۇشىدىغان، بېيىت ئارقىلىق بىر - بىرىنىڭ كۆڭۈل مايىللىقى، مەيلى، سۆيگۈسى ئىزھارلىنىدىغان سورۇن ئىدى. ئەگەر قىز - يىگىت بىر - بىرىگە مەيلى بولمىسا ياكى ئۆچ - ئاداۋىتى بولسا مەشرەپ سورۇنىدىكى بېيىت ئېيتىشىش ھەم ئۇلارنىڭ ئاچچىقىنى چىقىرىدىغان، بىر - بىرىدىن ئۆچ ئېلىدىغان پۇرسەتمۇ بولۇپ قالاتتى. بېيىتتا ياخشى سۆز - ئىبارە ئىشلىتىلمىسىمۇ يامان نەتىجە كېلىپ چىقاتتى. دېگەندەك، رەنا ئاچچىقىدا مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

چاققان يىگىتكەن دەي دېسەم،
سۆرەلمە مىجەز ئوخشايسىز.
كۆڭلۈمنى بىرەي دېسەم،
خام قاپاققا ئوخشاپسىز.

سورۇندىكىلەر:
— چوقۇۋالدى!
— ئەجەبمۇ بابلىدى!
— ئاله شەرگىنى!

دېيىشىپ توۋلاشتى. كازىم رەناغا شۇنداق سەت ئالايدىكى، رەنا شارتتىدە بۇرۇلۇپلا ئولتۇرغان جايىغا بېرىۋالدى. كازىم پوتىنى ساتتارغا ياندۇرۇپلا بەردى. قائىدە بويىچە ئۇ پوتىنى بىرەرسىگە تەزىم بىلەن بېرىشى كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ كۆڭلى پەرىشانلىققا تولغاچقا، ئىشنىڭ ئالدى - كەينىگە قارىمايلا جايىغا بېرىپ

ئۆلتۈرۈپ، موخوركا ئوراپ چېكىشكە باشلىدى. قائىدە بويىچە ئۇ بۇ قىلىقلىرى ئۈچۈن جازالىناتتى. ساتتار بۇنى كۆڭلىگە پۈكۈپ قويۇپ، ئۆيۈننى داۋاملاشتۇردى.

ساتتار پوتىنى مەمەتكە تەزىم بىلەن تۇتتى. مەمەت ئۈچ قېتىمدىلا ئوك چۆرگۈلەپ پوتىنى ئالدى ۋە ئۇياق - بۇياققا كۆز يۈگۈرتكەندىن كېيىن، يىگىتلەر ئارىسىدا ئولتۇرغان توختىغا تەزىم قىلدى. توختى ئورنىدىن تۇرۇپ مەمەتكە تەزىم قىلىپ پوتىغا قولىنى سۇندى. مەمەت بېيىت ئېيتتى:

تۇرپان يولى خوي يىراق،
يول ئۈستىدە قوش بۇلاق.
مېنىڭ توختى ئاغىنەم،
تولۇن ئايدەك يۇملاق.

توختىمۇ جاۋابەن بېيىت ئېيتتى:

قۇرغۇيۇم ئۇچۇپ كەلدى،
بىر غۇلاچ يىپى بىلەن.
دوستۇم مېنى خۇش قىلدى،
ناۋەتتەك گېپى بىلەن.

سورۇن ئەھلى چىرايلىق بېيىت ئېيتىشقان بۇ دوستلارنى قىزغىن چاۋاك چېلىپ تەبرىكلەشتى. توختى ئۈچ قېتىم ئوك چۆرگۈلەپ پوتىنى ئالدى. مەمەت ئۆز ئورنىغا قايتتى. توختى «پوتىنى كىمگە تۇتسام بولاركىن؟» دەپ ئاۋۋال يىگىتلەر، ئاندىن قىزلار ئارىسىغا قارىدى. قىزلار ئارىسىدا گۈلسارە قىزىلگۈلدەك ئېچىلىپ ئولتۇراتتى. توختى گۈلسارەنى تەزىم بىلەن پوتىغا

تەكلىپ قىلدى. گۈلسارە ئوتتۇرىغا چىقتى. ئۇ بېشىغا ئاق ئۈنچە تۇتۇلغان دوپپا، ئۇچىسىغا رەڭگەر ئەتلەس كۆڭلەك، پۇتىغا قىزىل خۇرۇم ئۆتۈك كىيگەنىدى. ئۇنىڭ قىرىق تال ئۆرۈلگەن چېچى مەجنۇن تال نوتىلىرىدەك سېلىنىپ تۇراتتى. گۈلسارەنىڭ كېلىشكەن قەددى - قامىتى، رەڭگى - رۇخسارى مەشرەپتىكى قىز - يىگىتلەرنى ھەيران قالدۇردى. ئۇنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشى بەئەينى چولپان يۇلتۇز كۆكتە پەيدا بولغاندەك ئىش بولدى. مەشرەپ سورۇنى خۇددى قايناۋاتقان قازانغا سوغۇق سۇ قۇيۇلغاندەك تىمتاسلىققا چۆمدى. يىگىتلەر بويۇنلىرىنى سوزۇشۇپ، ئۆزئارا قۇلاق قېقىشىپ، «بۇ قىز قايسى باغنىڭ گۈلى، قايسى چىمەننىڭ بۇلبۇلى، قايسى يىگىتنىڭ خىلىدۇ؟» دەپ پىچىرلاشسا؛ قىزلار رەشىك، ھەسەت بىلەن گۈلسارەنىڭ ئۈستىبېشىغا قاراشماقتا.

گۈلسارە ئوتتۇرىغا چىقىپ توختىغا ئەدەپ بىلەن تەزىم قىلدى ۋە پوتىغا قول سۇندى. توختى گۈلسارەگە چوگۈلەشنى ئىشارەت قىلىپ چۆرگۈلىدى. بىرىنچى چۆرگۈلەشتىلا توختى سولغا چۆرگۈلەپ سالدى. گۈلسارەمۇ توختىغا ئوخشاش چۆرگۈلىدى. ھەر ئىككىسى خاتا قىلدى. مەشرەپچىلەر قىيقاس - سۈرەن سېلىشتى. ساتتار ئوتتۇرىدا پەيدا بولدى - دە، بىردە توختىغا، بىردە گۈلسارەگە قاراپ كۈلدى:

— قانداق قىلىسىلەر ئەمدى؟ سازەندىلەر سازلىرىنى سازلىسا، بىر - بىرىڭلارغا بېقىشىپ بىر پەدە ئۇسسۇل ئوينىمىسىلەر ياكى گۈلسارە ناخشا ئېيتىپ بېرەمدۇ؟ — دېدى.

گۈلسارە قىزىرىپ كەتكەنىدى. ئۇ توختىغا قارىدى. توختىمۇ ئىلگىرى مۇنداق مەشرەپلەرگە كەمدىن - كەم قاتناشقاچقا، پوتا ئويۇننىڭ قائىدىلىرىنى ئېسىدە چىڭ ساقلىيالمىغانىدى. ئۇمۇ سەۋەنلىك ئۆتكۈزگەن كىچىك بالىدەك بوينىنى قىسىپ تۇرۇپ ساتتارغا قارىدى. ئۇنىڭ تۇرقىدىن «بىزنى كەچۈرسەڭ؟!»

دېگەندەك ئۆتتۈنۈش چىقىپ تۇراتتى. ساتتار بۇنى سەزدى، لېكىن ئۇ توختىنىغا:

— سەن ئۇستا بېيىتچىغۇ؟ بېيىت ئېيتىشىشلار، «ئېشىك هالال بولسا تۆت كوچىدا ئۇلتۇرۇپ يە» دېگەن گەپ بار. ئەگەر گۈلسارەگە مەيلىڭ بولسا مۇشۇ سورۇندا ئىزهارلاپ كۆرمەمسەن؟» — دېدى پىچىرلىغاندەك بوش ئاۋازدا.

توختى بۇنى لايىق كۆرگەندەك گۈلسارەگە قارىدى. گۈلسارە بېشىنى ئېگىپ جىم تۇردى. بۇنىڭدىن گۈلسارەنىڭ «سەن نېمە دېسەڭ شۇ» دېگەنلىكى مەلۇم بولۇپ تۇراتتى. ساتتار ئۆز ئورنىغا بېرىپ ئولتۇردى. توختى سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، گۈلسارەگە قاراپ بېيىت تاشلىدى:

ئاي چىقاردا ئاينى كۆردۈم،
كۈن چىقاردا يارنى مەن.
ئايلار ئىزدەپ، يىلدا تاپتىم،
بىر سېنىڭدەك يارنى مەن.

گۈلسارەگە بۇ بېيىت تونۇش ئىدى. توختى گۈلسارەگە يازغان خېتىدە مۇشۇ بېيىتنى خەتنىڭ باش تەرىپىگە يازغانىدى. گۈلسارەمۇ دادىللىق بىلەن مۇنۇ بېيىتنى ئېيتتى:

ئاپتاپتاپپەرەس ئېچىلىپتۇ،
كۈن تەرەپكە ئېگىلىپ.
مەن كەلدىم يىراق يەردىن،
مېهرىم سىزگە چېتىلىپ.

بىر - بىرىگە شۇنداق جىپسىلىشىپ كەلگەن بېيىتلاردىن،

بولۇپمۇ سۆيگۈ بېيىتلىرىنى بىرى - بىرىگە شۇنداق ماسلاشتۇرۇپ ئېيتقان بۇ قىز - يىگىتنىڭ بېيىتقا چېۋەرلىكىدىن، سۆيگۈ كۆڭۈللىرىنى دادىللىق، چىنلىق بىلەن ئىزھار قىلغانلىقىدىن سۆيۈنگەن مەشرەپ ئەھلى قىزغىن چاۋاك چېلىشىپ، ئۇلارنى ئىلھاملاندۇردى.

توختى يەنە بېيىت تاشلىدى:

بۇغداي تېرىدىم تۈزگە،
تەگىدىن تولسى كۈزگە.
گۈچۈگدا كىشى يوقتەك،
كۆيۈپ قاپتىمەن سىزگە.

گۈلسارىمۇ ئۆز كۆڭلىنى ئىزھار قىلدى:

مەن بېلىمنى باغلىدىم،
سىم بىلەن ھەم قىل بىلەن.
مەنمۇ سىزنى خالىدىم،
چىن ئىخلاسىم - دىل بىلەن.

مەشرەپ ئەھلى بۇ بىر جۈپ قىز - يىگىتنىڭ ئەدەپ بىلەن ئېيتىشقان سۆيگۈ بېيىتلىرىدىن ھۇزۇرلىنىپ، يەنە بىر قېتىم گۈلدۈراس ئالقىش ياڭرىتىشتى.
توختى گۈلسارىگە يەنە بېيىت تاشلىدى:

ناخشا ئېيتىمەن يارىم،
ئۇنۇمدىن تونالامسەن،

مەڭگۈلۈك يار بولۇشقا،
ۋەدەڭدە تۇرالامسەن؟

گۈلسارە ئۆيلىنىپ تۇرمايلا جاۋاب بېيىت تاشلىدى:

گەپمۇ ئېغىزدىن چىقار،
جانمۇ ئېغىزدىن چىقار.
ۋەدە بەرگەن ئۇل كىشى.
گەپنىڭ ھۆددىسىدىن چىقار.

بېيىت تاشلاش داۋاملاشماقتا. مەشرەپ ئەھلى گوياكى ساماۋى چۆچەكلەردىكى ئاشىق - مەشۇقلارنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىگە ھەمنەپەس بولۇۋاتقاندەك، تىمتاس ئولتۇرۇشماقتا. نۆۋەت بويىچە توختى يەنە بېيىت تاشلىدى:

ئۇ كوچىدا سەن بولساڭ،
بۇ كوچىدا مەن بولاي.
ئانارگۈلى سەن بولساڭ،
يوپۇرمىقى مەن بولاي.

ئاپپاق ئايدەك يۈزلىرىڭگە،
قاپقارا خالىڭ بولاي.
تال چىۋىقتەك بويلىرىڭدىن،
ئايرىلماس خىلىڭ بولاي.

گۈلسارە توختىنىڭ كۆڭۈل ئىزھارىغا يارىشا، خۇددى ۋەدە بېرىۋاتقاندەك، تۆۋەندىكى بېيىتنى ئوقۇدى:

مەن يارىمنى تېگىپ ئالاي،
كۆيۈپ تۇرغان باغرىمغا.
يارنى دەپ ئۆلۈپ كەتسەم،
ئاغرىنمايمەن جانىمغا.

سۇلار شارقىراپ ئاقسا،
تۈگمەننىڭ نۇرى دەيمەن.
يار ئۈچۈن ئۆلۈپ كەتسەم،
ئۆزۈمنىڭ شورى دەيمەن.

توختى گۈلسارەنىڭ بەرگەن جاۋابىدىن مەمنۇن بولدى. ئۇ خۇددى گۈل شېخىدا تىنماي سايرىغان بۇلبۇلدەك، بېيت - قوشاق ئۇنىڭ ئىچ - ئىچىدىن قايناپ چىقماقتا. توختى ئەمدى ئۆز سۆيگۈسىنىڭ يۇقىرى پەللىسىنى بېيىتتا ئىپادىلىمەكتە. گۈلسارەگە قاراپ مۇنۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

مىرزىگۈل دەپ تېرىسام،
سېرىق سەبدە ئۈنۈپتۇ.
كۆيدۈم ساڭا ئامرىقىم،
كىم مېنىڭدەك كۆيۈپتۇ.

گۈلسارەمۇ ئۆز كۆڭلىنىڭ چوڭقۇر قېتىدىكى ھېسسىياتىنى تۆۋەندىكى بېيىتقا مۇجەسسەملىدى:

باغقا كىرىپ ئالما يەڭ،
باغنىڭ ئالمىسى بىزنىڭ.

كۆڭۈل بەرسەڭىز ماڭا،
جاندىن ئۆزگىسى سىزنىڭ.

توختى خۇددى باياۋاندا يوگۇرگەن بۇغرا بولاققا يەتكەندەك بولدى. گەرچە، ئۇنىڭ سۆيگۈ ھېسسىياتلىرى ئىچ - ئىچىدىن ئۇرغۇپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمدى ئۇنىڭغا چەك قويىدىغان ۋاقىت يەتتى. تۈگمەيدىغان چۆچەك يوق - دە؟ توختى ئەڭ ئاخىرقى بېيىتنى ئېيتتى:

غۇنچە گۈللەر گۈل بولدى،
گۈلگە كۆندە قارايمەن.
يارىم، جاۋاب بەرسەڭىز،
قاچانلاردا بارايمەن؟

گۈلسارە گەپنى چورتلا كېسىپ، مۇنۇ بېيىتنى ئوقۇدى:

ئېرىقىڭدىن سۇ ئۇرۇۋالدىم،
يېڭى پىشقان چىلانىنى.
مەيلىڭ بولسا ئەلچى قىل،
ئاناڭ بىلەن قوشناڭنى.

سورۇندىكىلەر گۈلدۈراس ئالقىش ياڭرىتىپ، توختى بىلەن گۈلسارەنىڭ سۆيگۈ ھېسسىياتلىرىنى سەممىي، دادىل ئىزھار قىلىشقىنىغا، ئەدەپ - ئەخلاق، شەرم - ھايا بىلەن بىر - بىرىگە رىشتە باغلىغىنىغا ئاپىرىن ئوقۇشتى. مەشرەپ كېيىنكى باسقۇچلارغا قەدەم قويدى.

مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى «داد بېگىم!» دەپ ئورنىدىن

تۇرۇپ تىۋىلدى. قازىلىق مەنسىپىنى ئاتقۇرۇۋاتقان مەمەت بۇنى ئاڭلاپ يۇقىرى ئاۋازدا:
— نېمە دادىڭ بار، ئېيت!— دېدى.
ھېلىقى يىگىت ئوتتۇرىغا چىقىپ قازىغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن:
— مەشرەپچىلەر ئارىسىدا بىر بۇرادىرىمىز مەشرەپكە ھاقارەت قىلدى،— دەپ شىكايەت قىلدى.
— كىم ئۇ؟— سورىدى قازى مەمەت.
— ئاۋۇ يىگىت شۇ!— دېدى ئەرز قىلغۇچى توختىماي تاماكا چېكىۋاتقان كازىمنى قولى بىلەن كۆرسىتىپ.
قازى، يىگىتبېشى ۋە مەشرەپچىلەر كازىم تەرەپكە قارىدى. كازىم چەككەن تاماكا ئىسى بىلەن شاملاردىن چىققان ئىس بىرلىشىپ ئۆينىڭ تورۇسىنى كۆرگىلى بولمايدىغان دەرىجىدە بىر قەۋەت تۇتەك ھاسىل قىلغانىدى.
— پاششاپ!— دەپ ۋارقىرىدى قازى مەمەت.
— لەببەي قازى، نېمە خىزمەت باركىن؟— ھەم يىگىتبېشى ھەم پاششاپ رولىنى ئۆتەۋاتقان ساتتار قازىنىڭ ئالدىدا ھازىر بولدى. ئۇنىڭ قولىدا جازا كالتىكى— دەررە بار ئىدى.
— مەشرەپ سورۇنىدا يامان سۆز، يامان قىلىق قىلغان كىشىنى ئالدىمغا ھازىر قىلىڭ!
— لەببەي، ھازىرلا بەجا كەلتۈرگەيمەن قازى!— ساتتار كازىمنى تارتىپ ئوتتۇرىغا چىقاردى.
— شىكايەتچى دېگەن گەپلەر راسمۇ؟ — سورىدى قازى.
— راس، — دېدى كازىم بېشىنى تۆۋەن سېلىپ. ئۇ ئەگەر ئىقرار قىلماي بويۇنتاۋلىق قىلسا، ئوتتۇرىدا تارتقۇشلىنىپ ھەم ئاچچىق گەپلەر بىلەن ئەيىبلىنىشىدىن ئەيمەندى بولغاي، تېزلا ئىقرار قىلدى.

قازى مەمەت مەشرەپ ئەھلىگە قاراپ:
— ئوتتۇز ئوغۇل، توققۇز قىز، ئارىمىزدا بىر يىگىت ئۈچ تۆرلۈك سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ شىكايەتلەندى. ئۇنىڭغا قانداق جازا بېرىلىشى كېرەك؟ — دەپ توۋلىدى.
— ئۇنى جوۋازغا قېتىپ ياغ تارتىش كېرەك!
— «ئۆپكە قۇيۇش» جازاسىنى بېرىش كېرەك!
— ئۇنى مەشرەپتىن قوغلاش كېرەك! چۈنكى، ئۇ ھاراق ئىچىپتۇ، تاماكا چېكىپ مەشرەپ سورۇندىكىلەرنى زەھەرلەپتۇ، بۇنداق قىلمىش سادىر قىلغانلارنى مەشرەپتىن قوغلاش كېرەك!
مەشرەپ ئەھلىنىڭ گەپ - سۆزلىرىنى قازى باشلىق بىرقانچە «يۇرت مۆتىۋەرلىرى» بىرئاز مۇلاھىزە قىلىشقاندىن كېيىن، ھۆكۈم ئېلان قىلىندى:
— ئۈچ خىل «گۇناھ» سادىر قىلغۇچى مەشرەپ سورۇنىدىن قوغلاپ چىقىرىلسۇن!
پاششاپ شۇ زامان كازىمىنىڭ گەجگىسىدىن قاماللاپ تۇتقىنىچە ئۇنى مەشرەپ سورۇنىدىن ئىتتىرىپ چىقىرىۋەتتى.
مەشرەپ يەنە داۋام قىلماقتا.
— داد، قازى ئاخۇنۇم! — ئوتتۇرىدىن يەنە بىرەيلەن قوپتى.
— نېمە ئەرزىڭىز بار؟ — سورىدى قازى.
— ئارىمىزدا بىرەيلەن ھېلى ئۆزىنىڭ يېنىدىكى خانىمغا، ھېلى سول يېنىدىكى خانىمغا قاش ئېتىپ، گەپ يورغىلىتىپ، ئەل - جامائەتنىڭ ئالدىدا خوتۇن - قىزلارغا پوخورلۇق قىلىۋاتىدۇ. مەشرەپ سورۇنىدا مۇنداق ھاياسىزلىق قىلغانلارنى جازالاش كېرەك!
— پاششاپ!
— لەببەي قازى ئاخۇنۇم!
— ناشايان قىلىق قىلغان ئەدەپسىزنى ئالدىمغا كەلتۈرۈڭ!

— خوپ، بولىدۇ!

پاششاپ مەشرەپچىلەر ئارىسىدىن ئىنچىكە بۇرۇت قويغان، ۋىجىككىنە كەلگەن بىر يىگىتنى ئوتتۇرىغا تارتىپ چىقاردى. ئۇ توي - تۆكۈنلەردىكى مەشرەپلەردە، باغ - باراۋەتلەردىكى بەزمە سورۇنلىرىدا قىزىقچىلىق قىلىدىغان ھوشۇر ئىسىملىك يىگىت ئىدى.

— ئېتىڭ نېمە؟ — سوراقنى باشلىدى قازى.

— ئېتىم يوق، ياياق كەلدىم.

مەشرەپ ئەھلى پاراقلاپ كۈلۈشتى.

— موللام ئەزان توۋلاپ قويغان ئىسمىڭ نېمە داۋاتىمەن؟

— ئىسمىم بارات، — قىزىقچى قەستەن يالغان ئېيتتى.

پاششاپ دەررىسىنى پۇلاڭلىتىپ كېلىۋىدى، قىزىقچى دەرھال گېپىنى ئوڭشىدى:

— ئېتىم ھوشۇر.

— مەشرەپ سورۇنىدا قانداق ناشايان ئىش قىلدىڭ؟ — قازى قاتتىقراق تەلەپپۇزدا سۆزلىدى.

ھوشۇر قىزىقچى ئەتراپىغا ھەييارلىق بىلەن قاراپ چىققاندىن كېيىن، گەدىنىنى تاتىلاپ تۇرۇپ:

— يېنىمدىكى ئىككى خانىم ساڭا تېگەيلى دېۋىدى، شۇلار بىلەن سۆزلىشىپ......

— يالغان! سەن خوتۇن - قىزلارنى ھاقارەتلەۋاتىسەن! نەدىمۇ ئايال كىشى ئاۋۋال ئېغىز ئاچقان بار؟ پاششاپ! — قازى بۇيرۇق قىلدى: — بۇ ئەدەپسىزگە «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» جازاسىنى ئىجرا قىلىڭ!

پاششاپ ھوشۇر قىزىقچىنى ئوتتۇرىدا ياتقۇزۇپ قويۇپ، يىگىتلەر ئارىسىدىن ئىككى نەپەر يىگىتنى ئىما قىلىپ ئوتتۇرىغا چىقاردى. ئۇ ئىككىسى بۆكلىرىنى يانچۇقىغا قاتلاپ سالدى - دە،

ئالدىن تەييارلاۋالغان قىزىل تاۋار ياغلىقىنى قويۇنلىرىدىن چىقىرىشىپ بېشىغا چىگىشتى. ئۇلار ئەمدى ئايال كىشى سىنىغا كىردى. بۇ ئىككى يىگىت ھوشۇر قىزنىقچىنىڭ ھەمراھلىرى بولۇپ، توي - تۆكۈنلەردە دائىم بىرلىشىپ «ئىككى خوتۇن ئېلىپ بېرىش» ئويۇنىنى ئويناپ، مەشرەپنى قىزىتىدىغانلار ئىدى. ئىككى ئايال شەكلىگە كىرگەن يىگىتلەر ھوشۇر قىزنىقچىنىڭ ئىككى يېنىغا ئۆتۈپ ياتتى. ئۇلاردىن بىرى «ئىككى خوتۇن» نىڭ ئىبرى بولغان ھوشۇرنى ئۆزىگە قاراتماق بولۇپ قولىقىنى تارتسا؛ يەنە بىرى ھوشۇرنىڭ يەنە بىر قولىقىنى تارتىپ ئۇنى ئۆزى تەرەپكە قارىتىشقا تىرىشاتتى. ھوشۇر ئەمدىلا بىر تەرەپكە قارىشىغا، يەنە بىر تەرىپىدىكى «خوتۇنى» ئۇنى چىمدىپ، قۇللىرىنى قايرىپ، ئۆزىگە قارىتاتتى...... شۇ ھالدا ھوشۇرنىڭ ئىككى تەرەپتىكى ھەمراھى ئۇنىڭ ھېچبىر ھالىنى قويماي، ھوشۇرنى «ئىككى خوتۇن» ئالغىنىغا جاق تويدۇردى. مەشرەپ ئەھلى ھوشۇرنىڭ بۇ بىچارە ھالىغا ئۇچەيلىرى ئۈزۈلگۈدەك كۈلۈشتى.

مەشرەپ داۋاملاشماقتا. ئارىلىقتا بەزىلەرگە «سامسا يېقىش» جازاسى، بەزىلەرگە «سۈرىتىنى تامغا تارتىش» جازاسى بېرىلدى. جازالانغۇچى بەزىلەر ئۆزلۈكىدىن تەلەپ قىلىپ، سىرتتىن دادۇر - خاسىڭ، گازىر - پۇرچاق دېگەندەك نەرسىلەرنى سېتىۋېلىپ كىرىپ مەشرەپ سورۇنىنىڭ مېۋە - چېۋىسىنى تولۇقلاپ، «گۇناھى» نى يۇغانلارمۇ بولدى.

ئارىلىقتا قازى سوراق، ھۆكۈمدە «ئېزىپ» قىلىپ، ئېغىر جازالايدىغانىنى يېنىك، يېنىك جازالايدىغانىنى ئېغىر جازالاپ قويدى. مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى ئوتتۇرىغا چىقىپ «يۇرت مۆتىۋەرلىرى» ۋە يىگىتبېشى ھەم پاششاپ بولۇۋاتقان قازى ئۈستىدىن شىكايەت قىلىپ، قازىنىڭ ئادالەتسىزلىك قىلغانلىقىنى ئېيتتى. يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئىچىدە ئاۋامسلىم دېگەن ئوقۇمۇشلۇق

بىر يىگىت بولۇپ، ئۇ كۆپ ئوقۇغان يىگىت ئىدى. بۇ يىگىت قازىغا قاراپ كۈلۈپ تۇرۇپ:

— ئىلگىرىكى زامانلاردا ئۆتكەن ئۆلىمالىرىمىز يازغان بىر كىتابقا «نەك بۇلغانسا يۇيۇپ بولۇر سۇ بىلەن، سۇ بۇلغانسا يۇيۇپ بولۇر نە بىلەن؟»[1] دېگەن مىسرالارنىڭ پۈتۈلگىنى ئېسىمدە، بۇنىڭ مەنىسى شۇكى، نەرسە - كېرەكلەرنى سۇ بىلەن پاكىزلىغىلى بولىدۇ. سۇ بۇلغانسا ئۇنى قانداق قىلماق كېرەك دېمەكتۇر. سىلى قازى ئاخۇنۇم شەرىئەت تارازىسىنى توغرا تۇتالماي قالدىلا، سىلىمۇ جازالىنىشقا لايىققۇ دەيمەن؟ — دەپ سورىدى.

— بولىدۇ، قانۇن - مىزان، شەرىئەت ئالدىدا ھەممە باراۋەر، — دېدى قازى سوراق ۋە ھۆكۈمدە كەتكۈزۈپ قويغىنىنى بويىنىغا ئېلىپ.

— ئەمىسە سىلىگە «پاختەك ئۇچۇرۇش» جازاسىنى بېرەيلىمۇ؟ — پاششاپ توقمىقىنى تەڭلەپ ھەيۋە قىلدى.

— يوغسۇ، قازى دېگەن يۇرتنىڭ مۆتىۋەرلىرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئادەمنى يېرىك ئۇسۇل بىلەن ئەمەس، سىلىقراق ئۇسۇل بىلەن جازالىماق لازىمدۇر، — دېدى ئاۋامىسلىم.

— سىلىقراق ئۇسۇل قايسى ئۇ؟

— بىرەر تېپىشماق تاپسىمۇ بولىدۇ.

تۆۋەندىكىلەر «قازىغا قانداق جازا ھۆكۈم قىلىناركىن؟» دېگەندەك قىلىشىپ، سورۇننىڭ تۆرىگە بويۇنلىرىنى سوزۇشتى. ساتتار ھۆكۈمنى جاكارلىدى:

— قازى ئاخۇنۇم سوراق، ھۆكۈمدە ئادىل بولمىغانلىقى ئۈچۈن جازالىنىدۇ. بۇ جازا تەن جازاسى بولماستىن، «ئەقىل جازاسى» دۇر!

---

[1] بۇ مىسرا «قۇتادغۇبىلىك» تىن ئېلىندى — ئا.

— ئەقىل جازاسى دېگەن قانداق نەرسە ئۇ؟ — مەشرەپ ئەھلىدىن بىرى ئورنىدىن تۇرۇپ ۋارقىرىدى.
— قازى ئاخۇنۇم ئەڭ قىيىن تېپىشماقتىن بىرنى تاپىدۇ!
— ئەگەر تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى تاپالمىسچۇ؟ — مەشرەپ ئەھلىدىن يەنە بىرى ۋارقىرىدى.
ساتتار مەمەتكە بىر قارىۋېتىپ، ئاندىن سورۇن ئەھلىگە قاراپ:
— ئەگەر قازى ئاخۇنۇم تېپىشماقنى تاپالمىسا، مەشرەپ ئەھلىگە داستىخان راسلاپ مەشرەپ چىيى بېرىدۇ!
مەشرەپ ئەھلى چاۋاك چېلىشىپ ماقۇللۇق بىلدۈردى.
ئاۋامىسلىم تېپىشماقنى ئېيتتى:
«تېنى بەش، چېنى تۆت، باردۇر ئۇنىڭ يۈز تىرنىقى، بۇ ئاجايىپ ئىش ئەمەسمۇ، بەشى بىرىپ تۆتى قايتمىقى» قېنى قازى ئاخۇنۇم، تاپسىلا، بۇ تېپىشماقنىڭ جاۋابى نېمىكىن؟
مەمەت قازى ئاخۇنۇم ئويغا پاتتى. سورۇن ئەھلىمۇ بىر-بىرى بىلەن گۇدۇڭلاشقىلى تۇردى. بەزىلەر «تاپالمايدۇ» دېسە، بەزىلەر «يەنە بىر قېتىم مەشرەپ ئوينايدىغان بولدۇق» دېيىشمەكتە. يەنە بەزىلەر بۇنداق غەلىتە تېپىشماقنى ھېچقاچان ئاڭلاپ باقمىغانلىقىنى دېمەكتە ئىدى.
— تاپتىم! — دەپ توۋلىدى مەمەت قازى.
ھەممە ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراشتى. مەمەت قازى گەپنى دانە-دانە قىلىپ، تېپىشماقنىڭ جاۋابىنى ئېيتتى:
— بۇ تېپىشماق ئادەمنى دەپنە قىلىشقا قارىتىلغان. تاۋۇت كۆتۈرگەن تۆتى بىلەن جەسەت قوشۇلۇپ بەش تەن؛ تاۋۇت كۆتۈرگۈچى تۆت جان — تۆت تەن، جەسەت بىر تەن، ھەربىر تەندە يىگىرمىدىن جەمئىي يۈز تىرناق بار. جەسەت كۆتۈرگۈچى تۆتى قايتتى، جەسەت قالدى. بۇنىڭ جاۋابى مۇشۇ!

— باركاللا! — دەپ توۋلىدى ئاۋامسلىم، — بەرگەن جاۋاب توغرا!

مەشرەپ ئەھلىمۇ قايىل بولۇشتى. شۇنىڭ بىلەن توي مەشرىپىنىڭ ھەممە جەريانلىرى ئاياغلاشتى. توي مەشرىپىنىڭ بۇنچىلىك قىزىقىشىغا كۆزى يەتمىگەن مامۇت مەشرەپ ئەھلىدىن رازى بولدى. ئۇ ئالىقاچانلا قولدىشى ئارقىلىق ئۆيدىكىلەرگە يەنە بىر نۆۋەت داستىخان راسلاشنى تاپىلىغانىدى. داستىخاندىن كېيىن مېھمانلار تارقاشتى. مامۇت تەگتۇش ئاغىنىلىرى ۋە مەھەللىكلىرىدىن رازى بولغانلىقىنى بىلدۈرۈپ خوشلاشتى.

× × ×

توختى، ساتتار، ساتتارنىڭ ئايالى زەيتۇنە، مەمەت، مەمەتنىڭ ئايالى سىلىمخان ۋە گۈلسارەلەر لىخۇاجەنزە مەيدانىنى بويلاپ تۈگمەنبېشى مەھەللىسىگە ياندى. ئۇلار ئەمدىلا چوڭ كوچىغا چىقىشىغا، ئۇلارنىڭ ئالدىنى ئىككى ئادەم توستى.

ئەتراپ سۈتتەك ئايدىڭ بولۇپ، خۇددى كۈندۈزدەكلا يورۇق ئىدى. يەرگە يىڭنە چۈشۈپ كەتسە تېپىۋالغىلى بولاتتى. توختى گۈلسارە بىلەن پاراڭلاشقاچ كەينىدىرەك كېلىۋاتاتتى. ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسقانلاردىن بىرى بەخرامان كېلىۋاتقان ساتتارنى بىر مۇشت بىلەن يەرگە تىك موللاق ئاتقۇزىۋەتتى. مەمەت ئالدىغا ئېتىلىپ بېرىشىغا، ئۇمۇ بىر پەشۋا يەپلا يىقىلدى. ساتتارنىڭ ئايالى بىلەن مەمەتنىڭ ئايالى قىيا - چىيا قىلىشتى. ئاگغۇچە توختى بىرلا سەكرەپ ئالدىغا ئۆتۈپ:

— كىم سىلەر؟ نېمىشقا بىزنىڭ ئالدىمىزنى توسۇپ ئورۇشىسىلەر؟ — دېدى ۋارقىراپ.

— توختى دېگەن سەنمۇ؟ — يول توسقانلارنىڭ بىرى

چالىراق ئۈيغۇرچە تەلەپپۇزدا سورىدى.

— ھەئە مەن، ئۆزۈڭ كىم؟

— سەن ئالدىنقى جۇمە كۈنى ئىنىم مالاۋۇونى بىزنىڭ خاماندا ئۇرۇپسەن، نوچى بولساڭ ئەمدى كېلە!

توختى گەپنىڭ ئۇرانىدىن ئالدىنى توسقانلارنىڭ لاۋما خۇرجانىڭ ئىككى ئوغلى مالاۋۇۋ بىلەن مالاۋسى ئىكەنلىكىنى بىلدى.

خامان يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتسام ئىنىڭ قېرى يىللىقچى ماچىڭگوينى راسا ئۇرغىلى تۇرۇپتۇ. ئۇنى توسسام ماڭا قول سالدى. مەن داجىپ قول ياندۇرمىسام يامان ئەدەپ كەتتى. شۇڭا، ئەدەپلەپ قويدۇم شۇ،— توختى راستىنى ئېيتتى.

گەپنىڭ ئاخىرى چۇشكۇچە مالاۋۇۋ بىلەن مالاۋسى تەڭلا مۇشت - پەشۋا ئاتتى. بىر قەپەس ئېلىشىش باشلاندى. ساتتار، مەمەتلەر توختىنىڭ ئىماسى بىلەن ئايالارنى ئېلىپ سەل چەتكە چىقىپ تۇردى. يولدىن ئۆتكەنلەرمۇ قەدەملىرىنى توختىتىپ، ئېلىشىشنى تاماشا قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، «جانبازلار يۇرتى» دەپ ئاتالغان بۇ گۇچۇڭ شەھرىدە ئاشكارا مەيدان راسلاپ ئېلىشىدىغانلار، تاسادىپىي تۇتۇشۇپ قالىدىغانلار پات - پاتلا كۆرۈلۈپ تۇراتتى.

دەسلەپتە توختى سەل ئالدىراپ قالدى. چۈنكى، مالاۋسى بىلەن مالاۋۇۋ ئاكا - ئۇكا بىرى ئوگدىن، بىرى سولدىن تېگىش قىلغانىدى. ئۇلارنىڭ بىرى يۇقىرىغا ھۇجۇم قىلسا، بىرى ئاياغ تەرەپنى نىشانلاپ ھۇجۇم قىلاتتى. بۇ ئاكا - ئۇكا كىچىكىدىنلا جانبازلىق مەشقى قىلغانلار بولۇپ، گۇچۇڭدىكى «تۆمۈر ئاياغ ئۈستىسى» دەپ داڭقى چىققان گائىمامنىڭ شاگىرتلىرى ئىدى. توختى ئۇلارنىڭ ھۇجۇم يوللىرىنى پەملەپ بولغۇچە خېلى تەمتىرىدى. ئۇ گاھ چېكىنىپ، گاھ ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئىككى

جانبازنىڭ تەگلا قىلغان ھۇجۇمنى قايتۇردى. قاراپ تۇرغانلاردىن بىرى:

ــ ئۇرە، سالە، توختىنى يىقىت! دەسسە، چەيلە! ــ دەپ، ئىككى ئاكا - ئۇكىغا مەدەت بېرىۋاتاتتى.

ساتتار بىلەن مەمەت بۇ شۇمبۇيىنى نېرىراققا سۆرەپ بېرىپ قورساق، بىقىنلىرىغا راسا كېلىشتۇرۇپ نەچچە مۇشت سېلىپ ئۇنى ياتقۇزۇپ قويدى. ئۇ ھاراقنى بولۇشىغا ئىچكەن كازىم ئىدى.

توختى بارا - بارا ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى. ئۇ ئەمدى مۇداپىيەدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. توختى دەسلەپتە يەڭگىلىرەك مۇشت - پەشۋا ئاتتى، بۇنداق ئۇسۇل بىلەن ئاكا - ئۇكا ئىككىسىنى بويسۇندۇرغىلى بولمايدىغانلىقىنى پەملىگەن توختى شۇ ھامان تىننىقىنى يۇتۇپ، ئىچكى كۈچىنى ئالقىنىغا يىغىپ، تۆت بارمىقىنى جۈپلەپ تۇرۇپ مالاۋسىنىڭ بىقىنىغا بىرنى سالدى. بۇ زەربىنىڭ كۈچىدە مالاۋسى يەرگە يىقىلدى، يىقىلدى - يۇ، بىقىنىنى چىڭ چاڭگاللىغان پېتى يەردە يېتىپ قالدى. ئاغىسىنىڭ يىقىلغىنىنى كۆرگەن مالاۋۇ يولۋاستەك ئېتىلىپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. توختى چاققانلىق بىلەن ئۇنىڭ ئاتقان مۇشتىنى رەتلىدى - دە، توشقانغا چاڭگال سالغان بۈركۈتتەك ماۋۇۇنى قاماللاپ يانپاشقا ئالدى، يانپاشقا ئالدى - يۇ، بىرلا تولغىنىپ ئۇنى داق يەرگە شۇنداق قاتتىق ئۇردىكى، مالاۋۇ يەرگە تاشلانغان لايدەك چاپلىشىپ قالدى. شۇ دەقىقىدە، يەردىن ئۇنگەندەكلا پاكار بىر ئادەم ئوتتۇرىدا پەيدا بولۇپ، بىر تىزىنى پۈكۈپ، يەنە بىر پۇتىنى توقماقتەك ئۇزاتقان پېتى قويۇندەك شىددەت بىلەن «يەر سۆپۈرۈش» ھەرىكىتىنى قىلىپ توختىنى «تاراڭگىدە» ئۇچۇرۇۋەتتى. توختى ئورنىدىن مۈشۈكتەك چەبدەسلىك بىلەن تۇرۇپ ئۆزىگە زەربە بەرگەن ئادەمگە بىر ئالقان ئۇردى. ھېلىقى پاكار ئادەم توختىنىڭ ئالقىنىنى توستى. لېكىن، ئالقان

زەربىسىدىن پاكار ئادەم كەينىگە ئىككى قەدەم چېكىنىپ كەتتى. «تۇتۇنىنىڭ ئاچچىقىنى مورا بىلۇر» دېگەندەك، تونۇيۇقسىز تەگكەن بۇ«تۆمۈر ئالىقان گومپىسى» نىڭ زەربىسى پاكار ئادەمگە ئۆتكەنىدى. بۇ پاكار ئادەم يەنە ئېلىشسا ياخشى نەتىجە چىقمايدىغانلىقىنى پەملەپ قالدى. چۈنكى، «تۆمۈر ئالىقان گومپىسى» نى جانبازلار تازا ھالقىلىق پەيت كەلمىسە ئاسانلىقچە قوللانمايتتى. بىر مەيدان ئېلىشىشتا ئۈچىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان ئادەمگە بۇ گومپىنى ئىشلەتكەنلىك ئاشۇرۇۋەتكەنلىك ئەمەس ئىدى. لېكىن، پاكار ئادەم بىلدىكى، «تۆمۈر ئالىقان گومپىسى» نى ئىشلەتكۈچى شۇ دەقىقىدە جاننى تىكىپ قويغانىدى. مۇنداق چاغدا يەنە ئېلىشسا يامان ئاقىۋەت كېلىپ چىقاتتى.

— ئۆزۈڭ كىم بولىسەن يىگىت؟— پاكار ئادەم توختىدىن سورىدى ئۇيغۇرچە سۆزلەپ.

— ئىسمىم توختى، توگمەنبېشى مەھەللىسىدىن.

— نېمە ئۈچۈن بۇ كوچىدا ئايدىڭچىلاپ ئېلىشىپ قالدىڭلار؟

— بۇ ئىككىسى ئالدىمىزنى توسۇپ، يولسىزلىق قىلدى،— دېدى توختى پاكار ئادەمگە قاراپ.

— ئۆزىڭىز كىم بولىسىز، نېمە ئۈچۈن بۇ ئىككىسىگە بولۇشىسىز؟ — دېدى.

— مېنىڭ ئىسمىم گا ئىمام، بۇ ئىككىسى مېنىڭ شاگىرتلىرىم بولىدۇ.

توختى ئالدىغا ئىككى قەدەم چامداپ، ئوڭ قولىنى كۆكسىگە قويۇپ گا ئىمامغا سالام قىلدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، ئۇستاز، ئەدەپسىزلىك قىپتىمەن، كەچۈرگەيسىز؟!— توختى ئۆزرە ئېيتتى. چۈنكى، گائىمام گوچۇڭدىكى داڭلىق جانبازلارنىڭ بىرى بولۇپ، يېقىن ئەتراپتا

خېلى داغقى بار ئىدى. ياش بوغۇنلار تاسادىپىي ئۇدۇل بولۇپ قالسا، بۇ ئەدەپسىزلىك ھېسابلىناتتى.

— شاگىرتلىرىم يولسىزلىق قىپتۇ. ئۆتكەن ئىشقا سالاۋات، ئەگەر ئېلىشىپ كۆرۈشنى خالىساڭ، ئۈچ كۈندىن كېيىن بىزنىڭ «كىچىك مەسچىت» ئالدىدا جانبازلىق مەزھەپلىرى ئارا شاگىرتلار مۇسابىقىسى بولىدۇ. شۇ يەرگە بار،— دېدى گا ئىمام.

توختى گا ئىمامنىڭ داغقىنى ئۈزۈلۈپ بۇيان ئاڭلاپ يۈرگەن، ئۇ بىر ئامال قىلىپ بۇ ئادەمدىن گۇمپا ئۆگىنىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ يۈرەتتى. شۇڭا، گا ئىمام بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان مۇشۇ پۇرسەتتە كۆڭلىدىكى خىيالىنى ئىپادىلەپ سىناپ باقماچى بولدى - دە:

— ئەگەر شاگىرتلىرىڭىزنى يېڭىۋالسام، ماڭا «تۆمۈر ئاياغ گۇمپىسى» نى ئۆگىتىپ قويۇشقا ماقۇل بولامسىز؟— دەپ سورىدى.

گا ئىمام بىردەم خىيال سۈرۈپ تۇرغاندىن كېيىن:

— ساڭا ئۈچ شاگىرتىمنى ئۇدۇل قىلىمەن، ئەگەر ئۈچتىن ئىككىسىنى يېڭەلىسەڭ، بوپتۇ، دېگىنىڭچە بولسۇن، — دېدى كەسكىن جاۋاب قىلىپ.

— كېلىشتۇق ئەمىسە!— توختى خۇشال بولدى.

گا ئىمام بۇگۈن بىر تۇغقىنىنىڭكىگە بېرىپ ئۇ يەردىن كەچ قالغانىدى. لېكىن جەڭگە كەلگەندە ئىككى - ئۈچ ئادەمنىڭ ئايدىڭچىلاپ ئېلىشىۋاتقىنىنى كۆرۈپ، مەيدانغا يېقىنلاپ قارىغانىدى، ئۇ ئۆز شاگىرتلىرىنىڭ ئېلىشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، بىردەم قاراپ تۇردى. نەتىجىدە ئىككى شاگىرتى بىر ئادەمدىن يېڭىلىپ، يەردە يېتىپ قالدى. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان گا ئىمام «قويۇنتاز ھەرىكىتى» بىلەن توختىنى يەرگە يىقىتقانىدى.

مەيداندىكى ئادەملەر تارقاشتى. گا ئىمام ئىككى شاگىرتىنى يۆلەپ ئېلىپ كەتتى. توختىلار كازىم قۇسۇپ ياتقان يەرگە كېلىپ

ئۇنى تارتقۇشلاپ تۇرغۇزۇپ گەپ سورىدى: بىلدىكى، مالاۋۇ بىلەن مالاۋسى كازىمغا پۇل بېرىپ توختىنىڭ ئۆزىگە سالغان. بۇگۈنكى تويدىن قوغلاندى بولغان كازىم مالاۋسى بىلەن مالاۋۇنىڭ يېنىغا كېلىپ توختىنىڭ تويدىن قايتقۇچە مۇشۇ يول بىلەن ياندىغانلىقىنى ئېيتىپ بەرگەنىدى. ساتتار، توختىلار كازىمنىڭ قىلىقىغا نەپرەتلىنىپ يەرگە تۈكۈرۈشۈپ، مەھەللىگە قايتىشتى.

يەتتىنچى باب

مەيداندىكى ئېلىشىش

چاشگاھ ۋاقتى بولغۇچە «كىچىك مەسچىت» سەيناسىغا خېلى كۆپ ئادەم يىغىلدى. سەينانىڭ بىر تەرىپىگە ئۇستەل - ئورۇندۇقلار ئايرىم - ئايرىم قويۇلغانىدى. قائىدە بويىچە، جانبازلىق مەزھەپلىرىنىڭ ئاقساقاللىرى مۇشۇ ئورۇندۇقلارغا كېلىپ ئولتۇراتتى- دە، ياپقۇچلۇق قاچىلاردا كۆك چاي ئىچكەچ، شاگىرتلارنىڭ ئويۇن كۆرسىتىشىنى تاماشا قىلاتتى. شۇ زامانلاردا، گۇچۇڭدا شاۋلىن مەزھىپى، تەيچۇەن گۇمپىدارلىرى، ياچۇەك گۇمپىدارلىرى، شىماللىق گۇمپىدارلار ۋە جەنۇبلۇق گۇمپىدارلار دېگەنلىك گۇمپىدارلار گۇرۇھلىرى بار بولۇپ، ئارىلاپ - ئارىلاپ ھېلى «كىچىك مەسچىت» سەيناسىدا، ھېلى «چوڭ مەسچىت» سەيناسىدا، ھېلى دامياۋ بۇتخانىسى ئالدىدا، ھېلى نياڭ نياڭ مياۋ ئالدىدا مۇسابىقىلەر، ماھارەت كۆرسىتىشلەر ئۆتكۈزۈلۈپ، ئۆزئارا تەجرىبە ئالماشتۇرۇلۇپ تۇراتتى. بۇنداق مۇسابىقىگە قىزىقىدىغان ئادەملەر كۆپ، جىمىسار تەۋەلىرىدە كۆپ بولۇپ، مۇسابىقە خەۋىرىنى ئاڭلىغان ھامان يېتىپ كېلىشەتتى. ئويۇن كۆرگۈچىلەر قورۇق قول كەلمەيتتى. ھەربىرى ئازدۇر - كۆپتۇر نەرسە، مەسىلەن، پۇل، رەخت، ئاشلىق، كىيىم - كېچەك، ھەرخىل بۇيۇملار دېگەندەك نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ كېلىشىپ، مەيدان باشقۇرغۇچى بەلگىلەپ بەرگەن ئورۇنغا قويۇشاتتى. ھەركىم

قانچىلىك نەرسە ئېلىپ كەلسە چەكلىمە يوق ئىدى. بۇ خۇددى «تاپقىنى گۆل كەلتۈرەر، تاپالمىغىنى بىر باش پىياز» دېگەندەك ئىش ئىدى. بۇ نەرسە - كېرەك، پۇل - پۇچەكلەر مەيداندىكى ئېلىشىشتا يەڭگۈچىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىلەتتى. بۇ قائىدىگە ئايلانغان ئىش ئىدى.

توختى ئاغىنىسى ساتتار، مەمەتلەر بىلەن «كىچىك مەسچىت» سەيناسىغا كېلىپ ھەربىرى بىر تىزىقتىن يارماق تاشلاپ، مۇناسىپ جاي تېپىپ ئولتۇرۇشتى. تاماشا كۆرىدىغانلارغا ئۇزۇن - ئۇزۇن ياغاچ ئورۇندۇقلار، لىم - كۆتەكلەر قويۇپ قويۇلغانىدى. توختى ئاغىنىلىرى بىلەن ئالدىغىراق كېلىپ ئورۇن ئالغاندىن كېيىن، مۆتىۋەرلەر، ئاقساقاللار ئولتۇرغان جايغا بېرىپ ئاۋۋال يېڭى جەنجاڭغا، ئاندىن دىڭ ئاخۇن، گا ئىملارغا سالام قىلدى. شۇ قاتاردا مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ قىزىل پۆپۈكلۈك قالپىقىنى كىيگەن مانجۇ ئامبال سۇخۇناشىن، يامۇل خىزمەتچىسى لى جۇڭلارغىمۇ ئەدەپ يۈزىسىدىن قولىنى جۈپتەكلەپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ جايىغا قايتتى.

سەينانىڭ چۆرە - ئەتراپىدا گا ئىمامنىڭ نەيزە تۇتقان شاگىرتلىرى تەرتىپ ساقلاپ تۇرۇشاتتى. يېڭى جەنجاڭ، دىڭ ئاخۇن، گا ئىمام ۋە باشقا جانباز گۇرۇھ - مەزھەپلىرىنىڭ خىللانغان شاگىرتلىرى رەت - رېتى بىلەن ئولتۇراشماقتا. توختىلار ئولتۇرغان لىم - ياغاچنىڭ ئالدىغا قويۇلغان پاكار ئورۇندۇقلاردا يېڭى جەنجاڭنىڭ شاگىرتلىرىدىن ۋاڭ تاڭ، سۇخۇشارا، جاڭسەنلەر ئولتۇراتتى. ئۇلار بىردەم - بىردەم كەينىگە ئۆرۈلۈپ، توختىغا ئالىيىپ قاراپ قويۇشاتتى. بولۇپمۇ سۇخۇشارا توختىغا كۆرەڭلەپ، چىرايىنى بىر قىسما قىلىپ، «كۆرۈپ تۇر، سېنى ئەمدى مۇشۇ مەيداندا يېڭىمەن» دېگەندەك كىبىر ئىپادە قىلاتتى. توختى پەرۋاسىز ئولتۇردى، لېكىن ساتتار ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ:

— ئالدىڭىدىكى يىگىت، — دەپ سوخو شارانى كۆرسەتتى، — گوچوگىنىڭ ئامبىلى ئەنە ئاۋۇ قالپاقلىق ئەمەلدار سوخوناشىننىڭ ئوغلى ئىكەن، — دېدى.

— ھە، مۇنداق دە، شۇڭا ئۇنىڭ بىزگە باشقىچە كۆرەڭلەپ كەتكىنىكەن- دە، — دېدى توختىمۇ بوش ئاۋازدا.

— ئەگەر ئۇ سەن بىلەن ئېلىشمەن دەپ تۇرۇۋالسا ئېھتىيات قىلارسەن.

— ھەم، — دەپلا قويدى توختى ساتتارنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشىغا، لېكىن ئۇنىڭ كۆڭلىدە سان بار ئىدى. ئۇ بىر مەزگىل ھەمساۋاق بولغان سوخوشارانىڭ قانچىلىك ھۈنىرى بارلىقىنى ئوبدان بىلەتتى.

مەيدان سۈرلۈك تۈس ئالغانىدى. بىرمۇنچە باللار مەسچىت ھويلىسىنىڭ قورۇق تېمى ئۈستىگە چىقىۋېلىشقانىدى. سورۇن باشقۇرغۇچى «ماھارەت كۆرسىتىش باشلاندى!» دەپ توۋلىدى. تاماشىبىنلار مەيدانغا بېقىشتى. مەيدانغا ئەڭ ئاۋۋال شاۋلىن گومپىدارلىرىنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن گا ئىمامنىڭ شاگىرتلىرى ئىككىدىن بىر گۇرۇپپا بولۇپ كالتەك ئويىنىتىپ ماھارەت كۆرسەتتى. جۇلاۋۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئىككى، دىڭ ئاخۇننىڭ شاگىرتلىرىدىن ئىككى يىگىت قىلىچ ماھارىتىنى نامايان قىلدى. يەنە بىرقانچە گومپىدارلار يەل گومپىسى، تەيجى گومپىسى، ياچۇەنىڭ ھەرىكىتى دېگەنلەرنى ئوينىدى. بۇ ماھارەتلەردىن كېيىن يەككە ئېلىشىش باشلاندى.

گا ئىمام شاگىرتلىرىدىن بىرىنى توختى بىلەن ئېلىششقا ئوتتۇرىغا چىقاردى. توختى ئوتتۇرىغا چوشۇپ پوتىسىنى چىگىتىپ تۇرۇشىغا، مەيدان باشقۇرغۇچى يۈگۈرۈپ كېلىپ توختىنىڭ پوتىسىنى يەشتۈرۈپ، باشتىن - ئاياغ سىيىپ - سىلاپ تەكشۈردى. ئۇ پوتىغا ئورنىتىلغان يوشۇرۇن قورال بارمىكىن، دەپ

گۇمان قىلغانىدى. بۇ بەزىبىر ئەخلاقسىز جانبازلار قوللىنىدىغان ئۇسۇل بولۇپ، ئېلىشىشتا ئەگەر رەقىبى بىلەن ئۈچ - ئاداۋەتلىك بولسا قارشى تەرەپنى يوشۇرۇن قەستلەپ قويىدىغان ئەھۋاللار يۈز بېرىپ قالاتتى. مەيدان باشقۇرغۇچىنىڭ ھەر ئىككى تەرەپنى تەكشۈرۈشى نورمال ئىش ئىدى.

ئېلىشىش باشلاندى، گا ئىمام ئوتتۇرىغا چىقارغان يىگىت بەك چاققان ئىدى. ئۇ يىلاندەك سويلاپ، ھېلى توختىنىڭ ئوڭ تەرىپىدىن زەربە قىلسا، ھېلى سول تەرىپىگە ئۆتۈپ ھۇجۇم قىلاتتى، ھېلى مايمۇن ھەرىكىتى ماھارىتىنى قوللانسا، ھېلى «ياچىۋەكنىڭ يىلاننىڭ كۆزىنى چوقۇشى» گۇمپىسىنى ئىشلىتەتتى. توختى دەسلەپتە قارشى تەرەپنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرۇشتا سەل ھودۇقتى. كەينى - كەينىدىن ئۆزگىرىش ياسىغان ھەرىكەتلەرنى تەستە رەت قىلالىدى. قارشى تەرەپنىڭ ھەرىكىتى چاققان، ئۆزگىرىشچان، قول - پۇتلىرىنى چەبدەسلىك بىلەن ئىشقا سالسىمۇ، ئەمما زەربىسى ئەجەللىك ئەمەس ئىدى. توختى گا ئىمامنىڭ بۇ شاگىرتى بىلەن بىر قەپەس ئېلىشقاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ماھارەت يوللىرىنى ئىگىلەپ قالدى. توختى قارشى تەرەپنىڭ ھۇجۇمىنى قايتۇرا - قايتۇرا ئاستا - ئاستا كەينىگە چېكىندى. مەيداننىڭ چېتىگە يېقىنلاشقان توختىنى قارشى تەرەپ بىرلا ھۇجۇم بىلەن ماھارەت كۆرسىتىش سۈپىتىدىن چۈشۈرۈۋەتمەك بولدى. شۇ دەقىقىدە توختى «سەككىز سىڭىر ماھارىتى» نى قوللىنىپ، تۇگۈلۈپ تۇرۇپ قوش ئالقان چىقىرىپ قاتتىق زەربە قىلدى. قارشى تەرەپ كەينىگە ئۇچۇپ چۈشتى - دە، ئورنىدىن تۇرالمىدى. تاماشىبىنلار گۈلدۈراس ئالقىش ياغدۇراتتى.

ئېلىشىش مەيدانىدىكى قائىدە بويىچە، گۇمپا ئىشلەتكۈچى قايسى مىللەتتىن، كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئەگەر ئۇ بىرلا زەربە بىلەن قارشى تەرەپنى ھۇجۇم قىلىشتىن مەھرۇم قىلىپ يەڭسە،

جانبازلار ۋە تاماشىبىنلار ئەنە شۇ گۇمپىنىڭ قالتىسلىقىغىلا ھەۋەس قىلىشىپ چاۋاك چېلىشاتتى.
ئىككى ھەمساۋاق يىگىت كېلىپ گا ئىمامنىڭ يېڭىلگەن شاگىرتىنى مەيدان سىرتىغا يۆلەپ ئېلىپ كەتتى. گا ئىمامنىڭ شالاڭ ساقاللىرى تىترەپ كەتتى. لېكىن، ئۇ چاندۇرۇپ قويماسلىققا تىرىشتى. ھەممە ئادەم توختى ئىشلەتكەن گۇمپىنىڭ قالتىسلىقىنى ماختىشىپ، بىر - بىرى بىلەن قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كەتكەچكە، گا ئىمامغا ھېچكىم دىققىتىنى بۆلمىدى.
گا ئىمام ئەمدى ئوتتۇرىغا مالاۋسىنى چىقاردى. ئۇ مالاۋسىغا ئۈچ كۈن ئىچىدە ئايرىمچە يوشۇرۇن ھەرىكەتتىن بىر - ئىككىنى ئۆگىتىپ، توختىنى ئاشكارا مەيداندا ئوچۇق - يورۇق يەڭسۇن دەپ ئويلىدى. بۇ جانبازلىقتىكى پەزىلەت مەسىلىسى ئىدى. گا ئىمام بۈگۈنكى مەيداندا مانا مۇشۇ مەردانىلىكنى ئەمەلدە كۆرسەتمەك بولدى. بىراق، «ماختىغان قىز تويدا چاندۇرۇپتۇ» دېگەندەك، مالاۋسى ئۇستازى ئۈچ كۈندىن بېرى ئۆگەتكەن يوشۇرۇن زەربە بېرىش ماھارىتىنى تازا دېگەندەك پىششىق ئۆزلەشتۇرۇپ بولالمىغاچقا، توختى بىلەن بەش - ئالتە قېتىمچە ھەملە قىلىشقاندىن كېيىن يېڭىلىپ قالدى. گا ئىمامنىڭ ئېيتقىنى بويىچە بولغاندا، توختىنىڭ ئىككى قېتىم يەڭگىنى ئۇتقانغا ھېساب بولاتتى. بىراق، گا ئىمام تەرسالىقىغا ئېلىپ ئۈچىنچى شاگىرتىنى چىقاردى. توختى بىر پەس ئويلىنىپ قالدى. مەرتەم - مەرتەم ئۈچ مەرتەم دەپتىكەن، بوپتۇ، ئېلىشىپ باقاي، گائىمامنىڭ بۇ شاگىرتى بەلكىم «تۆمۈر ئاياغ گۇمپىسى» نى ئىشلىتىپ قالسا ئەجەب ئەمەس، كۆرۈپ باقمامدىمەن، گا ئىمامنىڭ ئۈچىنچى شاگىرتىنمۇ يەڭسەم ئەل - خالايىق قايىل بولار...... ياق، ئۇنداق قىلسام گا ئىمامنىڭ يۈزىنى قىلمىغان بولۇپ قالۇرمەن ھەقىچان، گۇمپا ئۆگىنىش ئۈچۈن گا ئىمغا ئىمكان قالدۇرۇش كېرەكقۇ......

توختى گا ئىمامنىڭ ئۈچىنچى شاگىرتى بىلەن ئېلىشتى. بۇ شاگىرتنىڭ ئىسمى بەيسۇڭ بولۇپ، بەكمۇ چەبداس ئىدى. ئۇ بىر پۇتى بىلەنلا كەينى - كەينىدىن بىرقانچە قېتىم پەشۋا ئېتىپ، قارشى تەرەپكە ئىمكان، پۇرسەت بەرمىدى. ئۇمۇ گا ئىمامغا ئوخشاش بىر تىزى بىلەن زوڭزىيىپ، يەنە بىر پۇتى بىلەن «يەر سۈپۈرۈش» ھەرىكىتىنى ئىشلىسە، ھالقىسىمان تۇرغان رەقىبلىرىنى كەينى - كەينىدىن يەرگە يېقىتىۋېتەلەيتتى. ئەگەر پۇتى بىلەن تامىنىڭ بۇرجەكلىرىگە تەپسە، تامنى ئۆچۈرۈۋېتەلەيتتى. ئۇ گا ئىمامنىڭ ئەڭ مۇنەۋۋەر شاگىرتى ئىدى.

توختى «تۆمۈر ئاياغ گۇمپىسى» نى كۆردى. ئۇنىڭ «تەمى» نى تېتىپ، بىر - ئىككى پەشۋامۇ يېدى. بۇ گۇمپا ھەقىقەتەن قالتىس ئىدى. ئەگەر بۇ «تۆمۈر ئاياغ گۇمپىسى» نى قوللانغاندا، پۇت قارشى تەرەپكە راۋۇرۇس تېگىپ كەتسە، تېپىك يېگۈچى يەرگە چاپلىشىپلا قالاتتى. توختى ھەرھالدا يېقىلمىدى. لېكىن، ئۇ ئېلىشىش ئۈزىرىپ كەتسە، «تۆمۈر ئاياغ گۇمپىسى» دىن زىيان تارتىپ قېلىشنى پەملىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە گا ئىمامغا ئىمكان قالدۇرمىسا بولمايتتى. توختى ئۆزئارا خىرىس قىلىشىپ ھەملە قىلىشنىڭ ئارىلىقىدا قولىنى كۆتۈرۈپ يېڭىلگەنلىكىدىن بېشارات بەردى. گا ئىمامنىڭ چىرايىغا كۈلكە يۈگۈردى. مەيداندىكى ئېلىشىشنى كۆزىتىپ تۇرغان يې جەنجاڭ بىلەن دىڭ ئاخۇن مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى. ئۇلار نۆۋەتتە كىمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىنى كۈتكەچ، ياپقۇچلۇق چىنىدىكى چايدىن ئوتلىدى.

توختى ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى. ئۇنىڭ ئالدىدىكى رەتتە كىچىك ئورۇندۇقتا ئولتۇرغان سۇخۇشارا كەينىگە ئۆرۈلۈپ، توختىغا قاراپ تىلىنى چىقىرىپ مازاقلىدى. توختى پەرۋامۇ قىلماي، ساتتار بىلەن مەمەتكە گائىمامنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن ئېلىشقاندىكى ئەھۋاللار توغرۇلۇق پاراڭلىشىپ ئولتۇردى.

ــ سەن گائىمامنىڭ ئۇچىنچى قېتىم ئوتتۇرىغا چىقارغان شاگىرتىغا راستىنلا تەڭ كېلەلمىدىڭمۇ؟ــ دەپ سورىدى ساتتار.

ــ ئۇ ھۈنەرنى پۇختا ئۆگەنگەن يىگىتكەن،ــ دېدى توختى ھەقىقەتنى يوشۇرۇپ ئولتۇرغۇسى كەلمەي.

ــ «جىننىڭ قەستى شاپتۇلدا» دەپتىكەن، توختىنىڭ گائىمامدىن ھۈنەر ئۆگەنگۈسى بار، شۇڭا شۇنداق قىلدىمىكىن-تاڭ؟!ــ دېدى مەمەت سىنچى كۆزلىرى بىلەن توختىغا قاراپ.

ــ شۇنداقمۇيا!؟ ھېلىقى ئاخشىمى توختى ئاغىنىمىز گائىمام بىلەن شۇ توغرۇلۇق سۆزلەشكەندەك قىلىۋىدى؟ــ ساتتار توختىغا قارىدى.

توختى مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى. ساتتار مەمەتنىڭ مۈرىسىگە قېقىپ تۇرۇپ:

ــ يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۈيسەن جۇمۇ سەن؟!ــ دېدى.

ــ توختى سامانىنىڭ تېگىدىن سۇ يۈگۈرتۈۋاتسا، ئۇنى سەزمىسەڭ بولامدۇ؟ــ مەمەت ساتتارنىڭ ئۆزىنى ماختىغىنىنى ياقتۇرمىغاندەك تەلەپپۇزدا گەپ قىلدى.

شۇ ئەسنادا سوخۇشارا ئاتىسى سوخۇناشىننىڭ يېنىغا بېرىپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلاپ قويۇپ كەلدى. مەيدان باشقۇرغۇچى ئامبالنىڭ قول ئىشارىتى بىلەن ئۇنىڭ يېنىغا باردى - دە، ئامبالغا بىردەم قۇلاق تۇتۇپ، تاپشۇرۇقنى ئىشىتىپ، بېشىنى توختىماي لىڭشىتتى ۋە ئۇنىڭ تاپشۇرمىسى تۈگىشى بىلەنلا پايپاسلىغىنىچە ئوتتۇرىغا كېلىپ ئەمدىكى ئېلىشىدىغانلارنى ئېلان قىلدى:

ــ ئەمدى مەيداندا جانابىي ئامبال سوخۇناشىننىڭ ئوغلى سوخۇشارا بەگزادە بىلەن ئۇنىڭ ھەمساۋىقى توختى ماھارەت كۆرسىتىدۇ! مەيداندىكىلەر گودۇڭلاشقىلى تۇردى. ئامبال گىدەيگىنىچە ئولتۇراتتى. ئۇ بايام ئوغلىدىن ئۆزىنىڭ توختى بىلەن ئېلىشىپ، ئۆگەنگەن ماھارەتلىرىنى ئەل - جامائەت ئالدىدا،

ئاتىسى، ئۇستازى ۋە ھەمساۋاقلىرى ئالدىدا نامايان قىلماقچى ئىكەنلىكىنى، توختىنى يېڭىشكە ئۆزىدە ئىشەنچ بارلىقىنى ئاڭلىغانىدى. ئوغلىغا نىسبەتەن بۇ بىر ئىمتىھان ھېسابلىناتتى. ئەگەر ئوغلى يەڭسە، ئامبالنىڭ ھۆرمەت - ئىززىتى، ئۆز نۆۋىتىدە ھەيۋىسى يەنىمۇ ئاشقان بولاتتى.

يې ئۇستاز بىلەن دىڭ ئاخۇن بىر - بىرىگە قارىشىۋالدى. چۈنكى، قائىدە بويىچە، بىر مەيداندا ئۈچ ئادەم بىلەن ئېلىشقان ئادەمنى قايتىدىن مەيدانغا چىقىرىشقا بولمايتتى. يې ئۇستا ساقچى لى جۇڭغا ئاستا ئىشارەت قىلدى. لى جۇڭ يې ئۇستازنىڭ قېشىغا كېلىپ قۇلاق تۇتتى.

— لى ساقچى، ئامبالنىڭ نېمە قىلغىنى بۇ، چارچىغان ئادەمگە ئوغلىنى سالماقچى بولغىنى؟— دېدى يې ئۇستاز.

— بۇنى ھېچ بىلەلمىدىم، چارچىغان ئادەمنى ئېلىششقا سېلىش توغرا ئەمەسقۇ؟ — لى جۇڭ مۇرىسىنى قىسىپ قويۇپ ئورنىغا كېلىپ ئولتۇردى.

توختىنىڭ ئاغىنىلىرى ئۇنى مەيدانغا چىقماسلىققا دەۋەت قىلدى. لېكىن، توختى ئۇنىمىدى.

— مەردنى مەيداندا سىنا، دېگەن گەپ بار. ئەگەر چىقمىسام مېنى «قورقتى» غا چىقىرىشىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئامبالنىڭ «يۈز - ھۆرمىتى» نى قىلمىسام بولماس، — توختى گەپنىڭ ئاخىرىنى چاقچاققا ئايلاندۇردى.

— گا ئىمامنىڭ يۈز - ھۆرمىتىنى قىلىمەن دەپقۇ مەيداندا ئۈچىنچى قېتىمقى ئېلىششتا قولۇڭنى كۆتۈردۈڭ، يەنە شۇنداق قىلارسەنمۇ؟ — ساتتار ئەندىشىلىك كۆڭلىنى ئىپادە قىلدى.

توختى ساتتارغا كۆزىنى قىسىپ قويۇپ ئېلىشىش سۇپىسىغا قاراپ ماڭدى. بۇ ئۇنىڭ «غەم قىلما، ھېچ ئىش بولمايدۇ» دېگىنىدىن بېشارەت ئىدى.

مەيداندا ئېلىشىش باشلاندى. ھە دېگەندە توختى سۇخۇشاراغا يول قويۇپ تۇردى. يې ئۇستاز ئۆزىنىڭ ئىككى شاگىرتىنىڭ ئېلىشقىنىنى دەككە - دۈككىدە كۆزىتىپ تۇردى. توختى يې ئۇستازنىڭ ھۇزۇرىدىن خوشلىشىپ كەتكەندىن كېيىن، يې ئۇستاز سۇخۇشاراغا ئايرىمچە ھۈنەر ئۆگىتىشكە باشلىغانىدى. چۈنكى، ئامبال يې ئۇستازغا پوپوزا قىلىپ، ئوغلىنى ئالاھىدە ماھارەتلىك قىلىپ تەربىيەلەشنى تاپىلىغان. تەن ساپاسى، مىجەز - خۇلق، جاپاغا چىداش ۋە مەشىق ئۈنۈمى جەھەتتىن سۇخۇشارانىڭ توختىغا يەتمەيدىغانلىقىنى يې ئۇستاز ئوبدان بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە توختى سىچۇەنلىك چىڭ ئۇستا، دىڭ ئاخۇن ھەم ئۆزى بولۇپ ئۈچ ئۇستىنىڭ قولىدا ھۈنەر ئۆگەنگەن. ھەربىر ئۇستىنىڭ ئۆزىگە خاس ماھارىتى ۋە ئۇنى ئۆگىتىش ئۇسۇلى بولاتتى. توختى جاپاغا چىداپ، ھەربىر ماھارەت مەشقىنى ۋايىغا يەتكۈزەلەيدۇ. سۇخۇشارا بولسا ئەمەلدارنىڭ بالىسى بولغانلىقتىنمىكىن، ھۇرۇنراق، بىشەم، بوشباسار. ماھارەت مەشقىنىمۇ توختىدەك تازا ۋايىغا يەتكۈزۈپ باققىنىمۇ يوق. ئەگەر توختى سۇخۇشارانى يېڭىپ قويسىزە......

ئېلىشىش بىرقانچە مەرتەم ئېلىپ بېرىلدى. توختىنىڭ بارا - بارا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەۋاتقانلىقىنى مەيداندىكىلەر سېزىپ ئولتۇردى. ئەگەر يەنە بىرقانچە رەت ھەملە قىلىشسا، سۇخۇشارانىڭ يېڭىلىپ قالىدىغىنى بەلگىلىك بولۇپ قالدى. بۇنى پەملىگەن توختى قولىنى كۆتۈرۈپ مەيدان باشقۇرغۇچىغا ئېلىشىشتىن ۋاز كېچىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. توختى ئېلىشىش جەريانىدا يې ئۇستازنىڭ ئىما - ئىشارىتىدىن شۇ مەنىنى بايقىغانىدى.

مەيدان باشقۇرغۇچى ئامبالنىڭ ئالدىغا بېرىپ ئەھۋالنى ئېيتىۋدى، ئامبال قوللىرىنى سىلكىپ، كۆزلىرىنى چەكچەيتىپ،

يېڭىش - يېڭىلىش ئايرىلمىغۇچە ئېلىشىۋاتقانلارنىڭ يالتىيىۋېلىشىغا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ ئوغلىنىڭ چوقۇم ئۇتىدىغانلىقىغا ئىشەنچىسى كامىل ئىدى. مەيدان باشقۇرغۇچى گا ئىمامغا ئامبالنىڭ مەقسىتىنى يەتكۈزدى. گا ئىمام ئېلىشقۇچىلارنىڭ يالتىيىپ قىلىشىغا بولمايدىغانلىقىنى قۇۋۋەتلىدى. چۈنكى، ئۇ توختىنىڭ سۇخۇشارانى يېڭىدىغانلىقىنى ئاللىقاچانلا پەرەز قىلغانىدى. توختى يەڭسە ياخشى بولاتتى. گا ئىمام بىلەن ئامبالنىڭ ئىلگىرىدىنلا ئۆچ - ئاداۋىتى بار ئىدى. توختى يەڭسە ئامبالنىڭ يۈز - ئابرۇيى تۆكۈلەتتى. بۇنىڭدىن گا ئىمام خۇش بولاتتى. شۇڭا، گا ئىمام مۇشۇ سورۇننى ئۇيۇشتۇرغۇچى سالاھىيىتى بىلەن ئېلىشقۇچىلارنىڭ يالتىيىپ قىلىشىغا قەتئىي بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى ھەم توختىغا قاراپ تۈگۈلگەن مۇشتىنى پۇلاڭلىتىپ «ئۇنى يەڭ! ئۇنى ئۇتقىن!» دېگەن بېشارەتنى بەردى.
گا ئىمامنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرۈشنىڭ پۇرسىتى كەلدى دەپ بىلگەن توختى ئېلىشىش قايتا باشلىنىشى بىلەنلا باشقىچە غەيرەت - جاسارەت بىلەن مۇداپىيەدىن ھۇجۇمغا ئۆتتى. توختى ئارقا - ئارقىدىن ئۈچ قېتىم گۇمپا ئىشلىتىپ، سۇخۇشارانى قاتتىق ياربىلاندۇرۇپ، يەرگە چاپلىۋەتتى. ئەتراپتىكى تاماشىبىنلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى گۈلدۈراس چاۋاك چېلىشتى. ئاز بىر قىسىم ئادەم ئامبالنىڭ يۈزىنى قىلىپ چاۋاك چېلىشمىدى. يى ئۇستاز ئوڭايسىزلىنىپ قالدى. لېكىن، گا ئىمام ئورنىدىن تۇرۇپ مەيدانغا ئىككى سەكرەپلا كىردى- دە، توختىنىڭ دولىسىغا شاپىلاقلاپ تۇرۇپ:
— يارايسەن توختى، مېنىڭ كۈتكىنىمدەك قىلدىڭ! بۈگۈندىن باشلاپ مەن سېنى شاگىرتلىققا ئالدىم. كەم يەرلىرىڭنى مەن تولۇقلاپ، پىشىلدۇرىمەن! — دېدى.
توختى خۇشال بولدى. ۋاڭ تاۋ، جاڭسەنلەر سۇخۇشارانى

يۆلەپ مەيداندىن چېكىندى. ئامبال توختىغا زەھەرخەندىلىك بىلەن قاراپ:

— خەپ توختاپ تۇر! — دېدى - دە، يولىغا راۋان بولدى. لى جۇڭ توختىغا قاراپ باشمالتىقىنى چىقىرىپ كۈلۈپ قويۇپ، ئامبالنىڭ كەينىدىن ئەگىشىپ كەتتى.

سەككىزىنچى باب

مەيدان بوزغان توختى

ئارىدىن بەش - ئالتە يىل ئۆتتى. گۈلسارە تۇنجى تۇغۇتىدا ئالەمدىن ئۆتتى. نىزامىدىن دەپ ئىسىم قويۇلغان تۇنجى ئوغۇل ئانىسىز قالدى. گۈلسارە ۋاپات بولۇپ ئىككى يىلدىن كېيىن ئەھلىمەھەلىنىڭ دەۋەت قىلىشى بىلەن توختى مايسىخان ئىسىملىك بىرەيلەنگە ئۆيلەندى. توختىمۇ بۇ چاغدا يەتتە نەپەر ئۇستىنىڭ قولىدىن ھۈنەر ئۆگىنىپ، كامالەتكە يەتكەن جانباز بولۇپ قالغانىدى. ئۇ دەسلەپ ئەسلا بەگدىن، ئاندىن كېيىن سىجۇەنلىك چىڭ ئۇستا، يې جەنجاڭ، دىڭ ئاخۇن، گائىمام، جۇلاۋۇ، شى جۇسى دېگەن ئۇستازلاردىن گۇمپا - ھۈنەر ئۆگىنىپ جانبازلىقتا يېتىشتى. لېكىن، ئۇنىڭ تىرىكچىلىكىدە، تۇرمۇشىدا كۆپ ئۆزگىرىش كۆرۈلمىدى. ئۇ گاھىدا ئاتا كەسپى تۆمۈرچىلىكنى ئاز - تولا قىلسا، گاھىدا مەدىكارچىلىقمۇ قىلاتتى. گاھىدا يىراق - يېقىن دېمەي، توي - تۆكۈن، نەزىر - چىراغ ئۆتكۈزۈلگەن ئۆيلەرگە بېرىپ پولۇ ئېتىپمۇ يۈردى. ئۇ ئەمدى ئانىسى، سىڭلىسى، ئايالى مايسىخان، ئوغلى نىزامىدىنلارنى بېقىشى كېرەك ئىدى. ئۇنىڭ ئانىسى گۆھەردىن ئۇستا توختىنىڭ سۆڭنەت تويىدىن كېيىن بىر كۈنى توختىغا مۇنداق دېگەنىدى. «ئەركىشى بىر كىشىلىك ئىشلىسە ئاران ئۆز جېنىنى باقىدۇ، ئىككى كىشىلىك

ئىشلىسە ئائىلىسىنى باقىدۇ. ئۈچ كىشىلىك ئىشلىسە ئاندىن ئەل قاتارى ياشايدۇ، سەن بۇ گەپنى ئېسىڭدە ساقلىغىن.» ئۇ چاغدا توختى بۇ گەپنى چۈشەنمىگەن، لېكىن يادىدا قالغان. مانا ئەمدى ئۇ ئاتىسىنىڭ ئاشۇ گېپىنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى چۈشەندى. شۇڭا، ئىش بولسىلا ھاردىم - تالدىم دېمەي ئىشلىدى.

بۈگۈن ئۇ بامداتتىن كېيىنلا ئۆتكۈزۈلىدىغان ئىككى يەردىكى نەزىر پولۇسىنى ئىككىنچى توخۇ چىللىغاندا بېرىپ ئېتىپ ئۈلگۈرتتى. توختى ئۆيىدە ئازراق دەم ئېلىۋالغاندىن كېيىن، چاشگاھ ۋاقتى بىلەن تۇتۇڭ تەرەپكە بېرىپ يەنە بىر مەرىكىنىڭ پولۇسىنى ئېتىشكە ماڭدى. ئۇ لىخۇا جەنزە مەيدانىغا ئەمدىلا قەدەم بېسىشىغا دەلدەڭشىپ كېلىۋاتقان كازىم بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. كازىم توختىغا قاراپ ھىجىيىپ سالام قىلدى:

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، توختى بۇرادەر، قايان ماڭدىڭ؟

— تۇتۇڭ تەرەپكە بىر ئىش بىلەن ماڭغانىدىم.

— ماڭا قارا، توختى بۇرادەر، ئەگەر ماڭا ئىككى سەر ھاراق ئېلىپ بەرسەڭ، ساڭا ئېيتىپ بېرىدىغان ئاجايىپ مۇھىم بىر گەپ بار، قانداق، ئىككى سەر ھاراق ئېلىپ بېرەمسەن؟ — كازىم خۇنۇك كۆزلىرىنى توختىغا تىكىپ لوللىلىق قىلدى.

توختى كازىمغا سىنچىلاپ قارىدى: كازىمنىڭ چاچلىرى پاخپايغان، كۆزىنىڭ ئېقى چوڭايغان، چىرايى سامانىدەك سارغايغان. پۇتىدا كونىراپ كەتكەن چورۇق، ئىشتىنىنىڭ بىر پۇچقىقى كالتە، مەيدىسى ئوچۇق، ئىچىگە كىيىدىغان چامچىسى يوق، پەقەت ئەستەرلىك چاپىنىنىلا كىيىۋالغان بولۇپ، تولىمۇ ئەبگار كۆرۈنەتتى. كازىم چالا مەست ئىدى.

توختى ھاراقنىڭ پۇرىقىدىن سەسكەندى. ئەبگاردەك تۇرقىدىن ئەيمەندى. ئۇنىڭ شەھەر كوچىلىرىدا لالما ئىتتەك لاغايلاپ يۈرىدىغان بىكار تەلەپلەردىن بولۇپ قالغانلىقىنى توختى

ئاڭلىغانىدى. كىمكى بىرەر پارچە نان بەرسە، ئاشپۇزۇللاردا ئاشقان - تاشقاننى بەرسە ياكى بىرەر سەر ئاق جۇن ئېلىپ بەرسە شۇنىڭ ئۇچۇن قۇيرۇق شىپاڭشىتىپ يۈرىدىغان هارامتاماققا ئايلانغان كازىم، تونۇش - بىلىشلىرىدىن هاراق ئېلىپ بېرىشنى تىلەيدىغان هالەتكە بېرىپ يەتكەن. كازىممۇ ئەسلىدە بىر هۈنەرۋەننىڭ ئاززۇلۇق يالغۇز ئوغلى ئىدى. ئۇنىڭ ئاتا - ئانىسى مۇشۇ شەهەر ئاهالىلىرىدىن بولۇپ، كازىمنى يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكۈچىمۇ بىرەر ئىشقا سالماي، هۈنەرمۇ ئۆگەتمەي، دېگىنىنى قىلىپ بېرىپ، ئاززۇلاپ باققانىدى. نىهايەت، كازىمنىڭ ئاتا - ئانىسى ئىككى ئاينىڭ ئىچىدىلا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇ دەسلەپتە ئۆرۈق - تۇغقانلىرىنىڭ قولىدىن بىرەر قاچا تاماق ئېلىپ يەپ يۈردى. قولىنى ئەگرى قىلمايدىغان مۇنداق بىكار تەلەپتىن تۇغقانلارمۇ ئاستا - ئاستا بەزدى. كۆن ئېلىشنىڭ مۇشكۈللۈكىنى هېس قىلغان كازىم ئاتىسىدىن قالغان قورۇ - جاينى ساتتى. «يېتىپ يېسە تاغمۇ توشۇماپتۇ» دېگەنىدەك، ئىككى - ئۈچ يىل بايۋەچچىدەك ياشىغان كازىمنىڭ يېنى قۇرۇقدالدى. ئامالسىزلىقتىن كوچىغا چىقىپ قالغان كازىم شەهەر كوچىلىرىدا لاغايلاپ يۈرۈپ، بۇگۈنكى هالغا چۈشۈپ قالدى. لېكىن، ئۇمۇ ئاچ - توق يۈرۈشنىڭ دەستىدىن بەزىبىر ئامال - چارىلەرنى قوللىنىپ باقتى. ئۇ لاغايلاپ يۈرۈش جەريانىدا بازار رەستىلەرىدە، ئاشپۇزۇللاردا ئاڭلىۋالغان ئۇچۇر - خەۋەرلەرنى مۇناسىۋەتلىك ئادەملەرگە يەتكۈزۈپ، شۇلاردىن ئاز - تولا نەپ ئۇندۇرىدىغان بولۇۋالدى.

توختى بىر تۇرۇپ كازىمنىڭ تۇرقىدىن بىزار بولدى، بىر تۇرۇپ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىدى. نېمىلا دېگەنبىلەن مۇشۇ بىر شەهەردە تۇغۇلۇپ - ئۆسكەن هەم زامانداش - قۇرداش. «بوپتۇلا، قەلەندەرلىك كوچىسىغا كىرىپ قالغان كازىمنىڭ هالىغا

بىرەر قېتىم يېتىپ قويسام يامىنى بولماس.» توختى شۇ ئۆيى بىلەن كازىمغا قاراپ:

— قېنى، يۈر ئەمىسە، ساڭا ئىككى سەر ھاراق ئېلىپ بېرەي، — دېدى.

كازىمنىڭ چىرايى شۇئان ئاخشىماردەك [1] ئېچىلدى. توختى ئۇنى جاڭ دۇكاندارنىڭ دۇكىنىغا ئېلىپ باردى. دۇكاندار توختى بەرگەن يارماققا ئىككى سەر ھاراق بەردى. دۇكاندا بىر كىچىك شىرە، ئۈچ - تۆت ياغاچ ئورۇندۇق بار ئىدى. ھاراق ئىچىدىغانلار بۇ دۇكاندىن ئۆكسۈمەيتتى.

كازىم قارا ھېجىر قاچىغا قۇيۇلغان ھاراقنى ئىككى ئوتلاپ «ئۇھ......» دەپ بوش چىقاردى. توختى ھاراقنىڭ سېسىق پۇسىدىن تىنالماي قالدى - دە، تاشقىرىغا قاراپ ماڭدى.

— توختا، بۇرادەر، مەن ساڭا تېخى ھېلىقى مۇھىم گەپنى ئېيتىپ بەرمىدىمغۇ؟ — دېدى كازىم.

— قېنى، چاپسانراق ئېيتە، مەن ئالدىرايمەن.

— دۇكانغا كىرسەڭ ئېيتمامدىم!؟

— مەن سىرتتىلا تۇراي، ھاراقنىڭ پۇسىدىن تىنالمايدىكەنمەن.

— بەك مۇھىم گەپ ئۇ ساڭا ئېيتىپ بېرىدىغان، باشقىلار ئاڭلىسا بولمايدۇ، — كازىم قولى بىلەن توختىنى «دۇكان ئىچىگە كىر» دەپ ئىما قىلدى.

توختى ئامالسىز دۇكانغا كىردى. كازىم ھاراقتىن «غۇرت» قىلىپ بىر يۇتۇم ئىچتى - دە، — جاڭ خوجايىن، ماڭا تاماكىدىن بىر ئورام بەرگىنە؟ — دەپ دۇكان غوجايىنىغا قول سۇندى. دۇكان غوجايىنى زابوي بولۇپ كەتكەن بۇنداق ھاراقكەشلەرنىڭ

---

[1] ئاخشىمار — گۈلنىڭ بىر تۈرى. كەچتە، سەھەردە ئېچىلىدۇ — ئا.

خۇينى ئوبدان بىلەتتى. ئۇ پەشتاختىنىڭ ئىچىدىن چېكىپ قالدۇرلغان يېرىم تال پاپروسنى ئېلىپ كازىمغا بەردى. كازىم پاپروسنى چىشلەپ تۇرۇپ دۇكاندارغا يەنە قول سۇندى. دۇكاندار ئۇنىڭغا سەرەڭگىنىمۇ سۇنۇپ بەردى.

قويۇق ئىس بىلەن هاراقنىڭ سېسىق بۇسى توختىغا ئارام بەرمىدى. ئۇ كازىمغا قاراپ:

— دەيدىغىنىڭنى چاپسان دېگىنە كازىم، — دېدى تەقەززالىنىپ.

ئاچ قورساققا ئىچكەن ئۈچ يۇتۇم هاراقتا كازىمنىڭ كەيپى ئۆرلىدى، ئۇنىڭ چىرايىدا هارغىنلىق، دەرد - ئەلەم، مەيۈسلۈك، ئۈمىدسىزلىك ئالامەتلىرى گىرەلىشىپ كەتكەندى. ئۇنىڭ توختىغا دەرد تۆككۈسى كەلدى، ئۇ تىلى كالۋالاشقان هالدا:

— سەن بۇرادەر، مەن بىلەن مۇشۇ شەهەردە تۇغۇلۇپ- ئۆسكەن، هالىڭ قانداق، نېمىشقا هاراق ئىچسەن دەپ سورىمايسەنغۇ؟ — دېدى.

توختى ئۇنىڭ گېپىنى ئاڭلاشقا مەجبۇر بولدى.

— ئېيتە ئەمسە، نېمىشقا هاراق ئىچسەن؟

كازىم توختىنىڭ ماقۇل كەلگەنلىكىگە خۇشال بولدى.

— بىرنەچچە يىل ئىلگىرى، روزى قاسساپنىڭ ئوغلى مامۇتنىڭ تويىدىكى كەچلىك مەشرەپتە، بېيت ئېيتىشتا خاتا سۆز ئىشلىتىپ قويغىنىمغا سىلەر مېنى مەشرەپتىن قوغلىۋەتتىڭلار. شۇنىڭدىن كېيىن مەن قوشاق - بېيت توقۇشنى مەشىق قىلىشقا كىرىشتىم. هازىر مەن شائىرلىق ماقامىغا يېتىپ قالدىم. ساڭا نېمە ئۈچۈن هاراقكەش بولۇپ قالغانلىقىمنى توقۇغان قوشاقلىرىم بىلەن ئېيتىپ بېرىمەن، — كازىم يىغا ئارىلاش كۈلدى - دە، هاراقتىن «غۇرت قىلىپ يەنە بىر يۇتۇم ئىچىۋېلىپ، تاماكىدىن ئىككى نەپەس شورىۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزى توقۇغان قوشىقىنى ئېيتىشقا

باشلىدى:

ھاراق ئىچسەم بىر يولنى يەتتە ماڭىمەن،
گاھى دەلدەڭشىپ چەتتە ماڭىمەن.
مەيلى يەتتە ماڭاي ياكى ئون يەتتە،
ئىچمىگەن كۆڭلىرىم دەردتە ماڭىمەن.

ھاراق ئىچسەم خەق مېنى ئىمانى يوق دەر،
خۇشامەت قىلمىسام زوۋانى يوق دەر.
خۇدادىن لىپىمنى سورىسام ئەگەر،
ئۇنىڭدا قىغ - ئەخلەت، سامانى يوق دەر.

باشنى سارالڭ قىلىدۇ ھاراق،
بىلىپ تۇرۇپ يەنە ئىچىمەن.
كەيپىدىن ئۆزۈم گويا شاھ - سۇلتان،
مەن ئۇنىڭدىن قانداق كېچىمەن.

قۇيغىنا ساقىي ماڭا گۈلگۈن شاراب،
مەن ئۇنى قويماي ئىچەي تامشىپ - شوراپ.
«گۈپ» قىلىپ شۇنداق ئىچەيكى زوق بىلەن،
ئىچ - ئىچىمگە لەززىتى كەتكەي تاراپ.

— ھا - ھا - ھا! — كازىم شۇنداق زوق - شوق بىلەن كۈلدىكى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتتى. بىراق، ھايال ئۆتمەي ئۇنىڭ ئاغزى ئۇمچىيىپ، چىرايىغا يىغا ياماشتى. ئۇ توختىغا ئۆمسىلە چىرايى بىلەن:
— توختى بۇرادەر، مانا ئەمدى بىلگەنسەن، مەن كۆڭۈل

خۇشلۇقۇمنى مۇشۇ ھاراقتىن تاپىمەن. ساڭا ئېيتىدىغان گېپىم شۇكى، سۇخۇناشىن ئامبال جانابلىرى سېنىڭ بىلەن بەسلەشتۇرۇشكە ئىچكىرىدىن ئۇستا جانباز تەكلىپ قىپتۇ. ئاگاھ بولغىن بۇرادەر. ئەمدى كېتىشۋەرگىن، — كازىم قاچىدىكى ھاراقتىن «غۇرت» قىلىپ يەنە بىر ئوتلىدى - دە، سارغىيىپ كەتكەن بارماقلىرى ئارىسىدا ئارانچە قىسىلىپ تۇرغان پاپىروسنى كەينى - كەينىدىن شورىدى.

توختى كازىمنىڭ سۆزىگە گاھ ئىشىنىپ، گاھ ئىشەنمەي، بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ، تۇتۇق تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

× × ×

دەرۋەقە، ئىككى كۈندىن كېيىن دامياۋ بۇتخانىسى تېمىغا، لىخۋا جەنزە مەيدانى ئەتراپىدىكى دۇكانلار تېمىغا ئېلان چاپلاندى. توختى كىراكەشلىك قىلىۋاتقان ساتتارنى بىر ئىش بىلەن ئىزدەپ رەستىگە چىقىۋىدى، بىر توپ ئادەمنىڭ دۇكان تېمىغا چاپلانغان ئېلاننى ئۈستىدە مونىكى بار قارا تاۋار بۆك كىيگەن، ئۇزۇن بىر تال چېچى بار ئەپەندىگە ئوقۇۋاتقانلىقىنى كۆردى - دە، يېقىن باردى. ئۇزۇن چاچلىق ئەپەندى ئېلاننى ئوقۇۋاتاتتى:

...... گۇچۇڭ تەۋەلىكىدىكى جانبازلار 5- ئاينىڭ 5- كۈنى دامياۋغا كېلىڭلار. ماھارەت كۆرسىتىپ، ئېلىشىپ كۆرىمىز. ئەگەر، جانباز ئەھلى تۇرۇپ ئېلىشىشتىن باش تارتساڭلار، قىزىل شەلپەردىن تىكىلگەن ئايالچە ئىشتان كىيىپ كېلىڭلار؛ ئېلىشىشتىن قورقمايدىغانلار سەنشىياۋ بۇتخانىسىغا كېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشكەيسىلەر.

خارچىن ھەززەتتىن

1908 - يىلى 4- ئاينىڭ 25- كۈنى.

توختى خەنزۇچە خەتنى ئوقۇيالمىغان بىلەن خەنزۇچە سۆزلەشكە، چۈشىنىشكە قۇربى يېتەتتى. «ئەجەب ئەدەپسىز گەپلەرنى قىپتۇغۇ بۇ خارچىن ھەزرەت دېگىنى، كىمدۇ بۇ ئۆزى؟» توختى شۇنداق ئويلىدى - دە، مەيداننىڭ بىر چېتىدىرەك تىجارەت قىلىدىغان ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ ئەتراپىغا ئولاشقان ئادەملەر يېنىغا قاراپ ماڭدى.

— ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا سورۇن - مەيدان تۈزۈگەنلەردىن بىرەرسىمۇ جانبازلارنى ھاقارەتلەيدىغان ئۇنداق گەپلەرنى قىلمىغانىدى. خارچىن ھەزرەت دېگىنى ئەجەب يوغانچى نېمىكەنا!— دېدى، ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ غالتەكلىك ھارۋىسى يېنىغا قويۇلغان ئۆزۈن ياغاچ ئورۇندۇقتا ئولتۇرغانلاردىن بىرى.

— يوغانچىلىق ئەمەس بۇ قىلغىنى، ئەدەپسىزلىك! گۇچۇڭلۇقلارنى نېمە كۆرۈۋاتىدۇ بۇ خارچىن دېگەن مانجۇ!— يەنە بىرەيلەن قايناپ سۆزلىمەكتە.

— ئۇنىڭ چوقۇم ئارقا تىرىكى بولسا كېرەك!

— ئۇ ئادەم سوخۇناشىن ئامبالنىڭ توغقىنىكەن، مەنچىڭ پادىشاھىنىڭ بېيجىڭدىكى خانلىق ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىب كالانىمىش،— دېدى كازىم.

ئۇ ئارىلاپ ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ يېنىغا كېلەتتى. ھېيت ئاخۇن ئۇنىڭغا زاسۇي شورپىسىدىن بىرەر قاچا بېرىپ قوياتتى. بۈگۈنمۇ ئۇ قوللىرىنى تىترىتىپ كېلىۋىدى، ھېيت ئاخۇن ئىسسىق بىر قاچا شورپا بەرگەنىدى. كازىمنىڭ پۈت - قولىغا جان كىرىپ، بايىقى سۆزنى ئېيتتى. لېكىن، ئۇ بۇ خارچىن ھەزرەتنى ئامبالنىڭ توختىغا سېلىشقا مەخسۇس ئەكەلدۈرگىنىنى بۇ يەردە دېمىدى.

— ھوي، سەن ئەجەب ئېنىق بىلىدىكەنسىنا؟ يېقىندىن بېرى ئامبالنىڭ كۆتكۈچىسى بولۇپ قالدىڭمۇيا؟— زاسۇي يەۋاتقان

يوغان يالپا بىرەيلەن شۇنداق دېدى.

— ئۇ بەزىدە ئەمەلدارلار بىلەن بىر داستىخاندا زىياپەتتە ئولتۇرۇپمۇ قالىدۇ! — يەنە بىرەيلەن كازىمنى مازاق قىلدى.

— نېمىلا دېگەنبىلەن كازىمنىڭ قولىقى ئۇزۇن، بەلكىم ئۇنىڭ گېپى راستتۇ، — ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ غالتەكلىك ھارۋىسىنىڭ ئەتراپىغا ئولاشقانلار شۇنداق سۆزلىشىپ تۇرغاننىڭ ئۈستىگە، توختى كېلىپ سالام قىلدى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بۇرادەرلەر، ئامان - ئېسەن تۇردۇڭلارمۇ؟

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ئۆزۈڭمۇ ئامان - ئېسەنمۇ بۇرادەر؟ — ھېيت ئاخۇن توختىغا ئۆزى ئولتۇرغان ئورۇندۇقنى بەردى.

— رەھمەت، ھېيتاخۇن، مەن ئولتۇرماي، ساتتارنى ئىزدەپ كېلىۋىدىم، ئۇ بۇ يەردىمۇ يوقكەن، — دېدى توختى.

—ئۇ بايام شىلەيشياڭ تەرەپكە كىرا تارتىپ كەتتى، — دېدى كازىم.

— ھە راست، شۇ ياققا ماڭغاندەك قىلىۋىدى، — ھېيت ئاخۇنمۇ ساتتارنىڭ شۇ تەرەپكە كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى ئېيتتى.

— ئەمىسە مەن شۇ تەرەپكە بېرىپ كېلەي، ساتتار بىلەن كۆرۈشىدىغان ئىشىم بار ئىدى، — توختى مېڭىشقا تەمشەلدى.

— توختى بۇرادەر، ئىچكىرىدىن خارچىن ھەزرەت دېگەن بىرەيلەن كېلىپ گوچوڭدىكى جانبازلارغا جەڭ ئېلان قىپتۇ. ئېلاننى سەنمۇ كۆرگەنسەن؟ — دېدى ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەز.

— كۆردۈم.

— سىڭنىڭ ئۇستازلىرىڭ بۇ توغرۇلۇق قانداق ئوي - خىيالدا ئىكەن؟

ــ مەن تېخى ئۇلار بىلەن ئۇچراشمىدىم. ئەگەر ئۇچراشمىسام ئۇلارنىڭ خىيالىنى بىلىپ باقۇرمەن.

ــ گۇچۇگۈلۈق جانبازلارنى بوش چاغلىغان چېغى، بۇ خارچىن ھەزرەت دېگىنى، يې جەنجاڭ، دىڭ ئاخۇن، گا ئىماملار ئۇنىڭ كۆرەڭلىگىنىگە قاراپ تۇرماس؟

ــ ئەلۋەتتە قاراپ تۇرمايدۇ ـ دە! ــ توختى ئىشەنچ بىلەن شۇنداق دېدى ـ دە، ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ يېنىدىكى بۇرادەرلەر بىلەن خوشلىشىپ، شىلەيشياڭ تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى.

توختى ئۇدۇللا يې ئۇستازنىڭ تۇرالغۇسىغا باردى. يې ئۇستاز ھويلىدا شاگىرتلىرى بىلەن سۆزلىشىپ تۇراتتى. توختى ئۇستازىغا سالام قىلدى.

ــ كەل توختى، ياخشى ۋاقتىدا كەلدىڭ!ــ يې ئۇستاز توختىغا جاي كۆرسەتتى ۋە توختىغا قاراپ،ــ كوچا ـ كويدىكى گەپ ـ سۆزلەرنى ئاڭلىدىڭمۇ؟

ــ ئاڭلىدىم، ھەتتا ئېلاننىمۇ كۆردۈم.

ــ بۇ خارچىن ھەزرەت دېگىنى چىقارغان ئېلانغا دوستانە سۆزلەرنى ئىشلەتمەپتۇ، بەكمۇ ھاكاۋۇر، كۆرەڭ نېمە ئوخشايدۇ. ئىلگىرى ئىچكىرىدىن كېلىپ مەيدان راسلىغان جانبازلارنىڭ بىرەرسىمۇ ئۇنداق ئەدەپسىز گەپلەرنى قىلىپ باقمىغانىدى. يې ئۇستازنىڭمۇ كوچىغا چاپلانغان ئېلان مەزمۇنىغا ئاچچىقى كەلگىنىلا ئەمەس، بەلكى ئۆزىگە ئەۋەتىلگەن تەكلىپنامىگىمۇ شۇنداق گەپلەرنىڭ يېزىلغانلىقىغا سەپرايى ئۆرلەپ تۇرغانىدى. سەكسەن ياشقا كىرىپ، چاچ ـ ساقاللىرى كۈمۈش رەڭ تۈس ئالغان بۇ مويسىپىت جانبازغا خارچىن ھەزرەت ئەۋەتكەن باغاقچىدىكى ھېلىقىدەك ئەدەپسىز گەپلەر هار كەلگەنىدى.

توختى كازىم ئېيتقان گەپلەرنى ئۇستازى يې جەنجاڭغا ئۇقتۇرمىدى. ئۆز ۋاقتىدا ئەسلا بەگ توختىغا: «بەزى گەپلەرنى

ۋاقتى كەلمەستە ئاغزىڭدىن ئالدىراپ چىقارما، ھەرقاچان سالماق بول، كۆرۈنۈپ تۇرغان ھەقىقەتنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ھەققانىيەتنى بىلىشكە ماھىر بولغىن» دېگەنىدەك گەپلەرنى قىلىشۇدى. ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئىش قىلىدىغان قۇرامىغا يەتكەن توختى تۇنجى ئۇستازى بولغان ئەسلا بەگنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى گەپلىرىنى ئەمدى «كۆشەپ»، ئۇنىڭ «تەمى» نى تېتىغاندەك بولغانىدى. گەرچە ئۇ سوخوناشىن ئامبالنىڭ خارچىن ھەزرەتنى، ئۆز ۋاقتىدا ئوغلى سوخوشارانى يېڭىپ قويغانلىقىنىڭ ئۆچىنى ئېلىشقا ئاتايىن ئىچكىرىدىن تەكلىپ قىلىپ ئېلىپ چىققانلىقىنى ئۇقۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما خارچىن ھەزرەتنىڭ ئوچۇق - ئاشكارا جەڭ ئېلان قىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، گۆچۈگدىكى جانباز ئۇستىلارنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئۇنى يېڭىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ھېس قىلدى. شۇڭا، توختى مەقسىتىنى يې ئۇستازغا چاندۇرماي، ئۇنىڭ «تومۇرى» نى تۇتۇپ باقماقچى بولۇپ:

— ئۇستاز، سىز بۇ ئىشقا قانداقراق ئويدا بولۇۋاتىسىز؟ — دەپ سورىدى.

يې ئۇستاز ساقىلىنى سىلاپ بىر پەس تۇرغاندىن كېيىن سالماقلىق بىلەن مۇنداق دېدى:

— ئىلگىرى مۇنداق يوغان گەپ قىلغانلارنى ئۆزۈملا ئوجۇقتۇرۇۋېتەتتىم، ھازىر يېشىم بىر يەرگە بېرىپ قالدى، شاگىرتلىرىمنىڭ ئىچىدىن......

— ئاۋۋال بېرىپ ئۇ خارچىن ھەزرەت بىلەن ئۇچرىشىپ باقايلى ئۇستاز، ئاندىن بىر قارارغا كەلمەمسىز؟ — توختى ئۇستازىنىڭ گېپىنى بۆلدى.

— شۇنداق قىلامدۇق؟ — يې ئۇستاز توختىغا سىنچى كۆزىدە قارىدى.

— شۇنداق قىلايلى.

يې ئۇستاز بىلەن توختى سەنئىتىمىز بۇتخانىسىنىڭ ئالدىغا كەلدى. توختى مەككەم يېپىقلىق قىزىل رەڭلىك دەرۋازىغا ئون قەدەمچە قالغاندا يۇقىرى ئاۋازدا توۋلىدى:

ــ خارچىن ھەزرەت!

بۇتخانا ئىچىدىن سادا چىقمىدى. توختى يەنە ۋارقىرىدى:

ــ خارچىن ھەزرەت!

يەنە سادا يوق، لېكىن قوشقۇۋۇق يەككىل ئېچىلىپ غۇيۇلدىغان شەپە بىلەن تەڭ خارچىن ھەزرەت يې ئۇستاز بىلەن توختىنىڭ كەينى تەرىپىدىن سالام بەردى:

ــ ياخشىمۇسىلەر؟

يې ئۇستاز چۆچۈگەندەك قىلدى. ئۇ توختى بىلەن شارتتىدە كەينىگە ئۆرۈلۈپ، خارچىن ھەزرەت بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. يې ئۇستازنىڭ چۆچۈگىنى، خارچىن ھەزرەت «خوگۇك» دەپ ئاتىلىدىغان ھۈنەر ئىشلىتىپ، سىيماسى كۆرۈنمەي، شەپىسى بىلىنىدىغان ھەربىكەت بىلەن ئۇلارنىڭ كۆز ئۆڭىدىن كۆرۈنمەستىن غۇيۇلداپ ئۆتۈپ كەتكەنىدى. خارچىن ھەزرەت بېشىغا گۈللۈك باش كىيىم، پۇتىغا ئۆتۈك كىيگەن، بېلىنى كۆك رەڭلىك ماتا پوتا بىلەن چىڭ باغلىغان قامەتلىك ياشنى كۆرۈپ «سوخوناشىن ئاغام ئېيتقان توختى دېگەن ئۇيغۇر جانباز مۇشۇ ئوخشىمامدۇ؟» دەپ پەرەز قىلدى ـ دە، توختى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. ئۇ توختىغا ئۆز كۈچىدىن بېشارەت بېرىپ قويماقچى بولۇپ ئۇنىڭ قولىنى ئامبۇردەك قىستى. توختى بۇنى سەزدى، ئۇ پۈتۈن كۈچىنى بارماقلىرىغا يىغىپ، خارچىن ھەزرەتنىڭ قولىنى ئاستا ـ ئاستا كېرىپ تاشلىدى. خارچىن ھەزرەت توختىدا ئۇنچىۋالا كۈچ ـ قۇۋۋەت ۋە ماھارەت بارلىقىنى ئويلىمىغانىدى. ئۇ ۋىللىدە قىزاردى. بۇنى يې ئۇستاز سەزمىدى.

يې ئۇستاز بىلەن خارچىن ھەزرەت بىر ـ ئىككى ئېغىزدىن

تەكەللۇپ قىلىشقاندىن كېيىن خوشلاشتى.

— كۆردۈڭمۇ تـۇختى، خـارچىن ھەزرەت «خۇگـۇك» گۇمپىسىنى ۋايىغا يەتكۈزگەن ئادەمكەن، — دېدى يې ئۇستاز.

— بـۇ ھـۈنەرنى بىـرگە ئـۆگەتمىگەن ئـىدىڭىزغۇ ئۇسـتاز، گۇمپىنىڭ ئالاھىدىلىكى قانداق؟

— بۇ ھۈنەرنى سىلەرگە ئۆگەتمىگىنىم راس، بۇ ھۈنەرنى ئۆگەنگۈچى يەردە ياتمايدۇ، بەلكى تورۇسقا سېۋەتنى ئارغامچا بىلەن چىڭ باغلاپ قويۇپ، يەردىن يىلانـدەك ۋاشىلداپ ئېتىلىپ چىقىـپ، شـۇ سېۋەتنىڭ ئىچىـدە تۈگۈلـۈپ ياتـىدۇ. يەرگە يەنە تۇيدۇرماي سەكرەپ چۈشىدۇ. مۇشۇنداق مەشىقنى سەككىز - ئون يىل قىلىپ ئاندىن كامالەتكە يېتىدۇ. بۇ گۇمپىنى ئۆگەنگەن ئادەم يىل ئىلىشسا گـاھ ئالدىـدىن، گـاھ كەينىدىن كۆرۈنمەي زەربە بېرىدۇ. سىلەرگە بۇ گۇمپىنى ئۆگىتىشكە ئىمكان بولمىدى. لېكىن، ئۇنىڭ مۇداپىيەسىنى ئـۆگەنمەك تەس ئەمەس. ھېلىمۇ ئون كۈن مۆھلەت بـاركەن. ۋاقىتنـى چىـڭ تۇتـۇپ ئۆگەنـسەڭ بـۇ گۇمپىغا تاقابىل تۇرالايسەن. ئەتە سەھەردىن باشلاپ كەلگىن، بۇ گۇمپىغا تاقابىل تۇرۇشنى ئۆگىتىپ قوياي، ناۋادا سەن بۇ خارچىن ھەزرەت دېگەنگە ئۇدۇل بولۇپ قالساڭ، ئۆگەنگىنىڭ ئەسقىتىپ قالار، — يـې ئۇسـتاز كۆڭلـىدە بىرنېمىلەرنـى ئويلىـدى بولغـاي، توختىغا «خۇگۇك» گۇمپىسىنىڭ يوللىرىنى ئۆگەتمەك بولدى. تـوختى ئەتە سەھەردىن باشلاپ يەنە بىرقـانچە كـۈن يـې ئۇسـتازنىڭ ئالـدىغا كېلىدىغان بولدى.

تـوختى يـې ئۇسـتاز بىـلەن خوشلىـشىپ چىقىـپ، دىـڭ ئاخۇنىڭكىگە، گائىمامنىڭ ھۇزۇرىغا بېرىپ، ئۇلارنىڭ بۇ ھەقتىكى ئوي- خىيالىنى سوراپ بـاقتى. ئۇلارمۇ خارچىننىـڭ ئەدەپسىز گەپـلەر بىـلەن باغـاقچە ئەۋەتكەنلىكىـگە ئـاچچىقى كېلىـپ ئولتۇرۇشقاندى.

بۇ ئىككى ئۇستازمۇ ئۆزلىرىنىڭ كۆڭلىگە پۈككىنىنى توختىغا بىلدۈردى. توختى بۇ خۇيرۇ ئۇستازلار بىلەن خوشلىشىپ ئۆيىگە قايتتى.

× × ×

توختى يې ئۇستازنىڭ ئالدىغا بېرىپ - كېلىپ يۈرگەنىنىڭ ئۈچىنچى كۈنى سىم - سىم يامغۇر ياغدى. توختى يامغۇر ئۆلغىيىپ كەتكۈچە ئۆيگە كېتىۋېلىشنى ئويلاپ، پېشىنغا ئۈلگۈرۈپ ئۆيگە قايتىپ كەلدى. نىزامىدىن ئاتىسىنى كۆرۈپ پىلتىڭلاپ يۈگۈرۈپ كەلدى - دە:

— ئاتا، ئاتا، بۈگۈن ئۆيگە ئۇزۇن چاچلىق بىر ئاكاش بىلەن يەنە بىر ئادەم كەلدى، — دېدى. توختى نىزامىدىننى كۆتۈرۈۋالدى ۋە ئۈنىگدىن:

— ئۇزۇن چاچلىق ئاكاش بىلەن ئۇ ئادەم نېمىشقا كەپتىكەن؟ — دەپ سورىدى.

— ئانام بىلىدۇ، — دېدى نىزامىدىن ئاتىسىنىڭ قولىدىن يەرگە چۈشۈشكە ئۇرۇنۇپ.

— مېنى يەرگە چۈشۈرۈپ قوي ئاتا، مەن ئوينايمەن، — دېدى نىزامىدىن.

توختى نىزامىدىننى يەرگە قويدى. نىزامىدىن دەرۋازا تەرەپكە يۈگۈرگەچ:

— يامغۇر ياغلاق، ئۆچكە ساغلاق، — دەپ ۋارقىرىدى. چۈنكى، يامغۇر ياغقاندا مەھەللىدىكى كىچىك باللار شۇنداق توۋلىشىپ كوچىلارغا چىقىشاتتى.

— مېنى كىم ئىزدەپ كەپتۇ؟ — سورىدى توختى هويلىدىكى ئوتۇن - كۆمۈرلەرنىڭ ئۈستىگە قۇرۇغان قوناق

شاخلىرىنى يېپىشقان مايسىخاندىن.

— ساقچى كېيىمى كىيگەن، ئۆزۈن چاچ ياش يىگىت بىلەن ئوتتۇز بەش ياشلار چامىسىدىكى راھىب ئادەمدىن بىرسى، — دېدى مايسىخان.

— ئۇلار بىرەر گەپ - سۆز قىلمىدىمۇ؟

— توختى كەلسە سەنشمياۋ بۇتخانىسىغا بېرىپ مېنى ئىزدىسۇن، — دەپ قويۇپ بىر موللاق ئېتىپلا دەرۋازىنىڭ ئۇستۇنكى رام تەرىپىگە ئاياغ ئىزىنى چىقىرىپ قويۇپ كېتىپ قالدى، — دېدى مايسىخان.

توختى دەرۋازا تۈۋىگە كېلىپ قاراپ، ئۇستۇنكى رام يېنىدىكى ئاياغ ئىزىنى كۆردى - دە، خارچىن ھەزرەتنىڭ ئۆزىگە ھەيۋە كۆرسىتىپ قويۇپ كەتكەنلىكىنى ئۇقتى. توختى شۇ ھامان چوك - چوك قەدەم تاشلاپ، سىرتقا چىقىپ كەتتى.

— تاماقلىرى سوۋۇپ قالدى، يەپ ماڭسىلا! مايسىخان توۋلىغىنىچە قالدى.

توختى سەنشمياۋ بۇتخانىسىغا بېرىپ خارچىن ھەزرەتنى ئىزدەپ كەلگەنلىكىنى ئېيتقۇدى، ھويلىدا گۇمپا مەشىق قىلىۋاتقان بىر راھىب بالا قولى بىلەن ياندىكى ئۆينى ئىما قىلدى. توختى ئۆيگە كىردى. ئۆيدە تاقىر باش بىر راھىب دۇرۇت ئوقۇغاچ، قولىدىكى ياغاچ بولقىنى قىزىل سىرلانغان تاك - تاكقا رىتىملىق ئۇرۇپ ئولتۇراتتى. توختى ئۆزىنىڭ خارچىن ھەزرەتنى ئىزدەپ كەلگەنلىكىنى ئېيتقۇدى، ھېلىقى راھىب خارچىن ھەزرەتنىڭ سىرتقا چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئېيتتى. توختى ئۆي ئىچىگە نەزەر سالدى. ئۆينىڭ تورۇسى خېلى ئېگىز بولۇپ، قېلىن سامان قەغەز چاپلانغان. تۆر تەرىپىدە سەگەنچۆكتەك بىر سېۋەت ئېسقلىق تۇراتتى. توختى بىر موللاق ئېتىپ تورۇستىكى سامان قەغەزگە ئۆتۈكىنىڭ چەم ئىزىنى چىقىرىپ قويۇپ، شاپىدە

چۈشتى ۋە كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتكەن ھېلىقى راھىبقا قاراپ:

— خارچىن ھەزرەتكە تۇختى دېگەن بىر ەيلەن سېنى ئىزدەپ كەپتۇ دەپ قويغىن، — دېدى - دە، ئۆيدىن چىقىپ كەتتى. راھىب كۆزلىرىنى چىمچىقلاتقىنىچە ھەيرانلىقتا ئولتۇرۇپ قالدى.

× × ×

1908 - يىلى 5 - ئاينىڭ 5 - كۈنى.

بۈگۈن سەھەردىلا كىشىلەر خۇددى كەلكۈندەك دامياۋ بۇتخانىسىنىڭ كەگرى سەيناسىغا قاراپ ئاقماقتا. دامياۋ بۇتخانىسىدا بۈگۈن جانبازلارنىڭ ماھارەت كۆرسىتىشى ئۆتكۈزۈلەتتى. بېيجىڭدىن كەلگەن — مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ خانلىق ئىبادەتخانىسىنىڭ راھىب كالانى، چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئۈچۈن مۇھاپىزەتچىلەرنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرىدىغان خارچىن ھەزرەت ئاشكارا ئېلان چىقىرىپ مەيدان تۈزىگەنىدى. شۇڭا، جانبازلىققا ھېرىسمەن گۇچۇگلۇقلارنىڭ بۇ قېتىمقى ئېلىشىشنى ئاڭلىغان - ئىشتكەنلىرى قائىدە بويىچە ئاز - تولىدىن پۇل - پۇچەك ، نەرسە - كېرەك كۆتۈرۈپ مەيدانغا كىرىشمەكتە. توختىمۇ ئىككى تىزىق يارماق كۆتۈرۈپ كىردى. ساتتار، مەمەتلەرمۇ بىللە كىردى. ئادەمنىڭ كۆپلۈكىدىن مەيدان ئىچىدە پۇت قويغۇدەك يەر قالمىغانىدى. سەھنىدە ئامبال سۇخۇناشىن، ساقچى لى جۇڭ، سەمەتھاجى، ئىمىنباي، يى ئۇستا، دىڭ ئاخۇن، گا ئىمام قاتارلىق مۆتىۋەرلەر قاتار قويۇلغان شىرە - ئورۇندۇقلارغا جايلاشقان. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا قىزىل پۆپۈكلۈك قالپاق كىيگەن تەرتىپ ساقلىغۇچى چېرىكلەر قوللىرىدا قىلىچ - نەيزىلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇشاتتى. يى ئۇستاز، دىڭ ئاخۇن،

گا ئىمامىنىڭ شاگىرتلىرىمۇ رەت - رېتى بىلەن ئورۇن ئېلىشقان. خارچىن ھەزرەت باشلاپ كەلگەن قىرىق نەپەر شاگىرت سەھنىنىڭ ئىككى تەرىپىدە قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ تۇتقان پېتى تۇرۇشاتتى. بۇتخانىنىڭ ھويلا ئېمىغا خۇددى شاخلارغا قونۇشقان قاغىلاردەك، ئۇششاق بالىلار چىقىشىۋالغانىدى. مەيداندا سۈرلۈك كەيپىيات ھۆكۈم سۈرەتتى.

توختى، ساتتار، مەمەتلەر سەھنىگە يېقىن جايغىچە قىستىلىشىپ بېرىپ، يې ئۇستازنىڭ شاگىرتلىرى ئولتۇرغان لىم ياغاچنىڭ بىر ئۇچىدىن تەستە ئورۇن تېپىپ جايلاشتى.

مەيدان باشقۇرغۇچى ئوتتۇرىغا چىقىپ، ماھارەت كۆرسىتىشنىڭ باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. ئالدى بىلەن خارچىن ھەزرەتنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئىككىسى چۈشۈپ ماھارەت كۆرسەتتى. ئاندىن يې ئۇستىنىڭ شاگىرتلىرىدىن ۋاڭ تاۋ بىلەن جاڭسەن خارچىن ھەزرەتنىڭ شاگىرتلىرى بىلەن يەككە - يەككە ئېلىشتى. خارچىن ھەزرەتنىڭ شاگىرتلىرى يەڭدى. يې ئۇستا جايىدا قىمىرلاپ ئولتۇرالماي قالدى. ئۇ ھېلىدىن - ھېلىغا ئاق ساقلىنى تۇتاملاپ قوياتتى. ئەمدى مەيدانغا گا ئىمامنىڭ بەيسۇڭ دېگەن شاگىرتى چۈشتى. خارچىن ھەزرەت تەرەپتىنمۇ بىرسى ئوتتۇرىغا چۈشتى. بۇ ئىككىسى شۇنداق قاتتىق ئېلىشتىكى، ئۇلارنىڭ ھەملە قىلىشلىرى خۇددى تاغدىن ئېتىلىپ چۈشكەن يولۋاستەك سۈرلۈك، توشقانغا چاڭگال سالغان بۈركۈتتەك دەھشەت، ئىككى بۇغرا ئېلىشقاندەك شىددەتلىك بولدى. ئاخىرىدا بەيسۇڭ «تۆمۈر ئاياغ گۈمپىسى» بىلەن خارچىن ھەزرەتنىڭ شاگىرتىنى يەڭدى. بۇلارنىڭ كەينىدىن قىلىچۋاز ما، كالتەك پىرى ۋۇ، مۇشت - پەشۋا ئۇستىسى جۇلاۋسى قاتارلىقلار مەيدانغا چۈشۈپ خارچىن ھەزرەتنىڭ شاگىرتلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن يەڭدى. خارچىن ھەزرەت ھەيران قالدى. ئۇ زېمىنى كەڭ جۇڭگونىڭ خېلى

كۆپ يەرلىرىگە بېرىپ ئۇردا ئۇچۇن مۇھاپىزەتچىلىككە پالۋانلارنى تاللىغان، شۇ جەرياندا ئۆزىمۇ جانباز ئۇستىلىرى بىلەن سىنىشىپ - ئېلىشىپمۇ باققان. يۇقىرى ماھارەتلىك نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۇرگەن. ئەمما، ئۇ شىنجاڭدىن ئىبارەت مۇنداق بىر چەت - چېگرادا، جۈملىدىن تەگرىتېغىنىڭ شەرقىي ئۇچىغا جايلاشقان گۈچۈڭدەك بىر كىچىك ناھىيەدە مۇنچىۋالا يۇقىرى ماھارەتلىك جانبازلارنىڭ بارلىقىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ باقمىغانىدى. بەش مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە جۇڭخۇا ئېلىنىڭ جانبازلىق ئىشلىرىنىڭ مۇشۇنداق چەت - ياقا جايلاردىمۇ چوڭقۇر يىلتىز تارتقىنىغا كۆڭلىدە ئاپىرىن ئوقۇدى. چۈنكى، ئۇ ئۆمرىنىڭ مۇشۇ يېشىغىچە مەخسۇس ھەپىلەشكىنى جانبازلىق ئىدى ھەم مۇشۇ ساھەدە جۇڭگودا داڭ كۆتۈرگەن تۆت جانبازنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ شاگىرتلىرىدىن شۇنچە يۇقىرى ماھارەتلىكلىرنى ئوتتۇرىغا سالسىمۇ يېڭىلىپ قېلىۋاتقانلىقىغا ھەيران ئىدى. «بۇ يەرنىڭ ئىقلىمى، ئادەملىرىنىڭ بەدەن ساپاسى ئۆزگىچە ئوخشىمامدۇ؟» دەپ ئويلىنىپ قالدى خارچىن ھەزرەت. شۇ چاغدا مەيدان باشقۇرغۇچى خارچىن ھەزرەتنىڭ يېنىغا كېلىپ ئۇنىڭ قۇلىقىغا پىچىرلىدى. خارچىن ھەزرەت بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

— خارچىن ھەزرەتنىڭ ئېيتىشىچە، — ئۇنىڭلۇك سۆز قىلدى مەيدان باشقۇرغۇچى، — شىنجاڭدا ئاساسلىق ئاھالە ئۇيغۇرلار، ئۇيغۇر جانبازلاردىن ھۈنەر كۆرستىپ باقىدىغانلار بولسا ئوتتۇرىغا چىقسۇن، ئېلىشىپ كۆرىمىز دەيدۇ!

بۇ ئەسلىي ئىككى بىسلىق گەپ. مەقسەت — ئامبالنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە توختىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىش ئىدى. خېلىغىچە ئوتتۇرىغا بىركىم چىقمىدى. كىشىلەر بىر - بىرىگە قارىشىپ، پىچىرلاشماقتا. يى ئۇستا مەيدان باشقۇرغۇچىغا ئىشارەت قىلىۋىدى، مەيدان باشقۇرغۇچى يى ئۇستىنىڭ يېنىغا كەلدى -

دە، ھايال ئۆتمەستىن:

— ھازىر مەيدانغا توختى چىقىپ ماھارەت كۆرسىتىدۇ! — دېدى.

توختى مەيدانغا چىقتى. ئۇ ئاۋۋال سەھنىدىكى مۆتىۋەرلەرگە، ئاندىن ئەتراپتىكىلەرگە ئوڭ قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ سالام قىلدى. مەيداندىن گۈلدۈراس ئالقىش ساداسى ياڭرىدى. توختى ماھارەت كۆرسىتىشكە باشلىدى.

توختى كەينى - كەيندىن موللاق ئېتىپ سەھنىنىڭ تۆرىگە يېقىنلاپ بېرىپ شاپپىدە توختىدى. ئۇ ئات مىنىش شەكلىدە تۇرۇپ، ئىچكى ئېنېرگىيەنى ئالقىنىغا يىغىپ تۇرۇپ سەمەتھاجى تەرەپكە بىر شىلتىۋىدى، ئالقاندىن ھاسىل بولغان يەلدە سەمەتھاجىنىڭ بېشىغا كىيگەن قىزىل دۇخاۋا بۆكى بىرنەچچە ماڭدام نېرىغا ئۇچۇپ چۈشتى. مەيداندىن گۈلدۈراس ئالقىش ساداسى ياڭرىدى. توختى ئەمدى سول يانغا بۇرۇلۇپ يەنە بىر قېتىم ئالقان شىلتىۋىدى، لى جۇڭ ساقچىنىڭ يېنىدا تۇرغان مۇھاپىزەتچىنىڭ قىزىل پۆپۈكلۈك قالپىقىنى يەرگە ئۇچۇرتىپ چۈشۈردى. مەيداندىن يەنە گۈلدۈراس ئالقىش ساداسى كۆتۈرۈلدى. توختى ئەمدى ياچۇەك ھەرىكىتى گۇمپىسى، لاچىن قانات گۇمپىسى (خوڭخوڭدىيەن) قاتارلىق ماھارەتلەرنى كەينى - كەيندىن كۆرسەتتى. خارچىن ھەززەت ئۇنىڭ ھەرىكەتلىرىنى مەنسىتمىگەن قىياپەتتە ئولتۇردى. بۈركۈتنىڭكىدەك ئۆتكۈر كۆزلىرى بىلەن ئەتراپنى كۆزىتىپ ماھارەت كۆرسىتىۋاتقان توختى بۇنى سەزدى، ئۇ ئورنىدىن كۆكلەپ چىقىپ يەرگە چاسىغا[1] چۈشتى-دە، شۇ دەقىقىدە ئوڭ قولىنىڭ ئالقىنىنى يەرگە شۇنداق ئۇردىكى، يەرگە يېيىتىلغان كۆك خىش ئالقان زەربىسىدىن

---

[1] چاسىغا چۈشۈش — جانبازلىقتا ئائىت ئاتالغۇ، ئىككى پۇتىنى كەڭ كېرىپ يەرگە چۈشۈشنى كۆرسىتىدۇ — ئا.

ئۈنچىدەك چىچىلىپ، چاچراپ، يۇرت مۆتىۋەرلىرى ئالدىغا قويۇلغان شىرەلەر ئۈستىدىكى چاي چىنىلىرىگە جىرىڭشىپ چۈشتى. مەيداندا يەنە گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى. توختى ئورنىدىن سەكرەپ قوپۇپ، بىر پۇتلاپ تۇرۇپ، بىر تىزىنى ئەگكەن قىياپەتتە، ئىككى قولىنى لاچىن قانىتى شەكلىدە كېرىپ، خارچىن ھەزرەتنى جەڭگە چاقىردى.

خارچىن ھەزرەت ئورنىدىن قوپۇپ پەرۋاسىز تۇرغاندەك كۆرۈندى - يۇ، ئەمەلىيەتتە، ئۇ تېگىرقاپ تۇرۇپ قالغانىدى. تاماشىبىنلار چۇقان - سۈرەن سېلىشتى. خارچىن ھەزرەت ئېلىشىشقا بەل باغلىدى - دە، ئۆرۈلگەن ئۇزۇن چېچىنى بىرلا سىلكىپ بويىنىغا يۆگىۋېلىپ، ئورنىدىن بىرلا يۇلقۇنۇپ، ئوق يىلاندەك ۋاشىلداپ كۆزنى يۇمۇپ ئاچقۇچە يەتتە - سەككىز ماڭدام يەرگە ئېتىلىپ كېلىپ توختىغا ھەملە قىلدى. توختى چەبدەسلىك بىلەن ئۆزىنى قاچۇردى. خارچىن ھەزرەت خوگۇاڭ گۇمپىسىنى ئىشلىتىپ، قويۇندەك پىرقىراپ، ئوق يىلاندەك ۋاشىلدىغىنىچە ئېتىلىپ، ھېلى توختىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە، ھېلى سول يېقىغا ئۆتۈپ، توختىنىڭ بىقىن، كۆكرەكلىرىگە، قان تومۇر توچكىلىرىغا زەربە قىلدى. توختى دەسلەپتە يول قويۇپ، پەقەت خارچىن ھەزرەتنىڭ ھۇجۇمىنى رەت قىلدى. توختىنىڭ ھەركەتلىرى كىشىلەرگە خارچىن ھەزرەتتىن يېڭىلىپ قالىدىغاندەك تۇيغۇ بەردى، مەيداندىكى تاماشىبىنلار جىددىيلەشمەكتە ئىدى. سەھنىنىڭ تۆرىدىكى سەمەتھاجى، ئىمىنبايلار دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەندەك ئولتۇرۇشاتتى. يې ئۇستاز، گا ئىمام، دىڭ ئاخۇنلار «توختى ئاجىز كېلىپ قالۇرمۇ؟» دېگەن ئەندىشىدە ئىدى. ئەگەر خارچىن ھەزرەت توختىنى يېڭىپلا قويسا، گوچۇڭلۇق جانبازلارنىڭ يۈز - ئابرۇيى تۆكۈلۈپ، سۇخۇناشىن ئامبالدەك كۆرەلمەسلەرنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كېتەتتى.

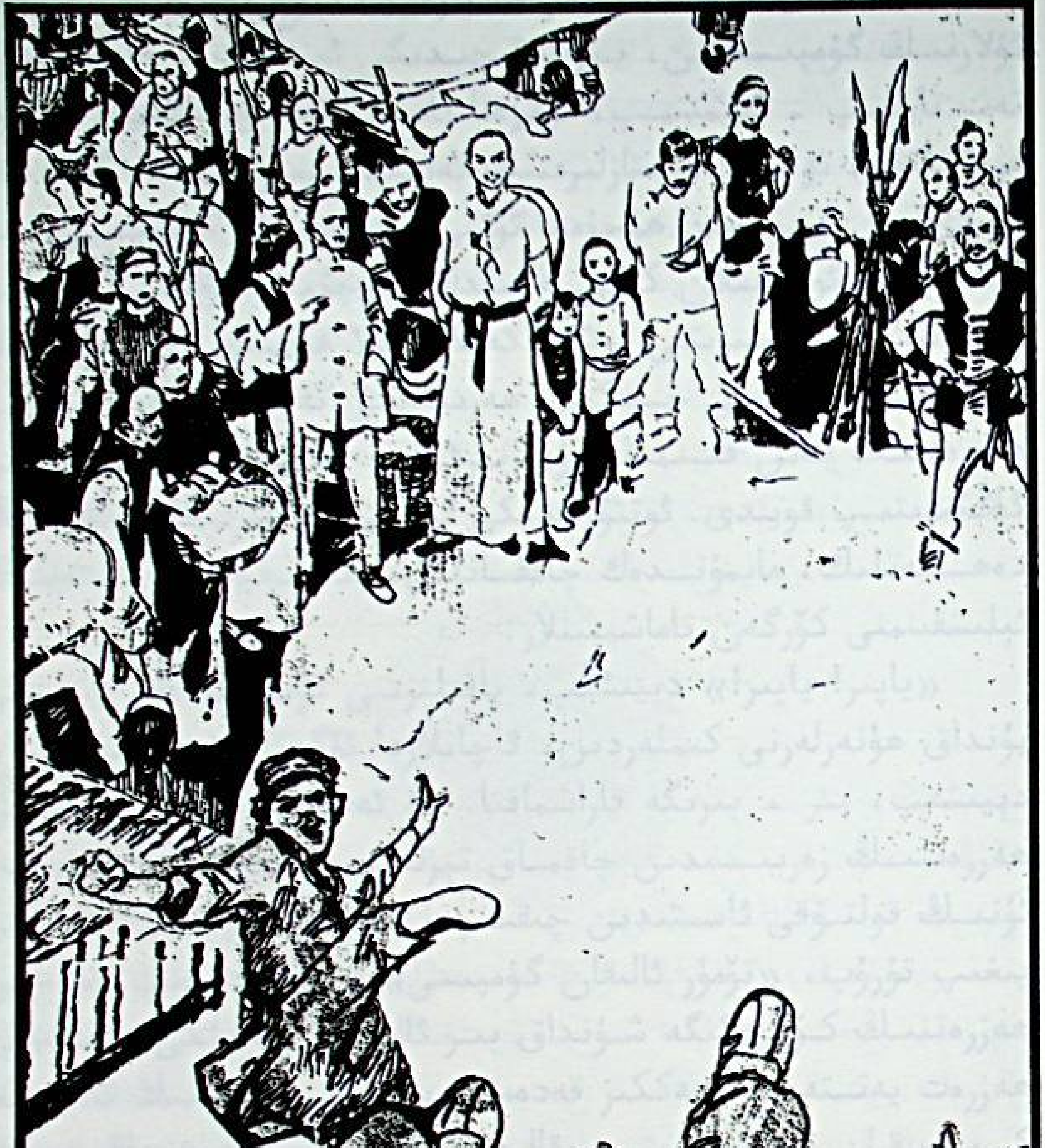

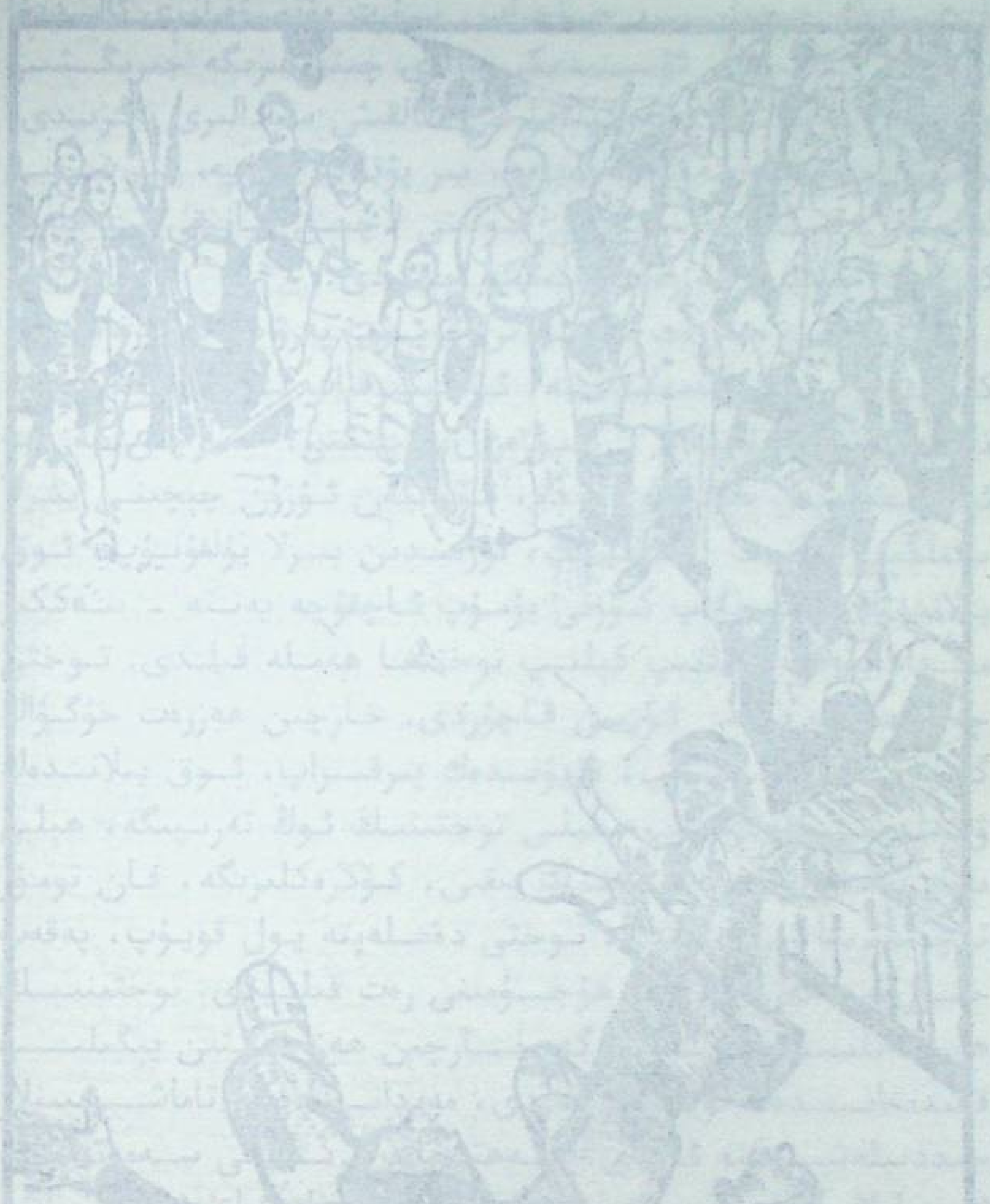

ئادەتتە ئامبال ـ ئەمەلدارلار جانبازلارغا ئۆچ بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گومپىسىدىن، يۇرت ئىچىدىكى ئىناۋەت ـ ئابرۇيىدىن تەپ تارتىپ ـ ئەيمىنىپ، ئۇلارغا ئاسانلىقچە چېقىلالماي، يول قويۇشاتتى. توختى ئۇستازلىرىنىڭ ئەندىشىسىنى چۈشەنگەندەك، ئەمدى يول قويۇشتىن ھوجۇمغا ئۆتتى. «ياچۇەك گومپىسى» نى ئىشلىتىپ، ئوق يىلان كەبى ۋاشىلداپ ھوجۇم قىلىۋاتقان خارچىن ھەزرەتنىڭ زەربىلىرىنى بوشقا كەتكۈزۈپلا قويماي، ياچۇەكنىڭ يىلاننىڭ كۆزىنى چېكىش ھەرىكىتى تەقلىتىدە خارچىن ھەزرەتنىڭ باش قىسمىغا ئۇدا بىرقانچە رەت زەربە قىلىپ ئۇنى گاڭگىرىتىپ قويدى. ئوتتۇرىدىكى ئىككى جانبازنىڭ يولۋاستەك دەھشەتلىك، مايمۇندەك چاققانلىق، يىلاندەك شىددەتلىك ئېلىشقىنىنى كۆرگەن تاماشىبىنلار:

«ياپىر! ياپىر!» دېيىشىپ، ياقىلىرىنى تۇتۇشماقتا. «توختى بۇنداق ھۈنەرلەرنى كىملەردىن، قاچانلاردا ئۆگەنگەن بولغىيتتى؟» دېيىشىپ، بىر ـ بىرىگە قاراشماقتا. شۇ ئەسنادا توختى خارچىن ھەزرەتنىڭ زەربىسىدىن چاقماق تېزلىكىدە ئۆزىنى قاچۇرۇپ، ئۇنىڭ قولتۇقى ئاستىدىن چىقىپ، ئىچكى كۈچنى ئالقىنىغا يىغىپ تۇرۇپ، «تۆمۈر ئالقان گومپىسى» نى ئىشلىتىپ خارچىن ھەزرەتنىڭ كۆكرىكىگە شۇنداق بىر ئالقان ئۇردىكى، خارچىن ھەزرەت يەتتە ـ سەككىز قەدەم نېرىدىكى شىرەنىڭ ئاستىغا كىرىپ قان قۇسۇپ يېتىپ قالدى. خارچىن ھەزرەتنىڭ قىرىق نەپەر شاگىرتى قىلىچلىرىنى يالىڭاچلاپ ئوتتۇرىغا چىقىپ شۇ ھامانلا توختىنى ئارىغا ئالدى. ۋەزىيەتنىڭ مۇشۇنداق جىددىي بولۇشىنى ئالدىن مۆلچەرلىگەن يې ئۇستا، دىڭ ئاخۇنلار ئۆز شاگىرتلىرى بىلەن مەيدانغا ئېتىلدى. گائىمامنىڭ شاگىرتلىرىمۇ تەخلەندى، مەيداندا پاتىپاراقچىلىق يۈز بەردى. ئاشۇ دەقىقىدە مانجۇ ئامبال سوخاناشىن تاپانچىسىدىن ئاسمانغا قارىتىپ ئوق

ئۈزدى. ئادەملەر ئوق ئاۋازىنى ئاڭلاپ قىلىچ تۇتقان قوللىرىنى كۆتۈرگىنىچە، پەشۋاغا پۇتىنى كۆتۈرگەنلىرى شۇ تۇرقىدا تۇرۇپ قالدى. قاچ - قاچقا تەمشەلگەنلەرمۇ خۇددى شاھمات ئورۇقىدەك جايىدىلا قېتىپ قالدى. ئاڭغىچە قىزىل پۆپۈكلۈك قالپاق كىيگەن مانجۇ چېرىكلىرى مىلتىقلىرىنى شاراقشىتىپ، مەيداننى قاپسىدى، پاتىپاراقچىلىق بېسىقتى. خالايىق ئەمدى ھوشىنى يىغىپ، توختىنى ئاسمانغا ئېتىشتى. ئەتراپتىن: «توختى خاۋخەن! توختى خاۋخەن!» دېگەن ئاۋازلار، «توختى مەيدان بۇزدى!» دېگەن سادالار، «توختى باتىر! توختى باتىر!» دېگەن ئالقىشلار ئاڭلىناتتى. توۋلىشىپ تەنتەنە قىلىشقانلار ئارىسىدا خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ، قازاق، ئۇيغۇر، ئۆزبېك تاماشىبىنلار بار ئىدى......

× × ×

يېڭىلگىنىگە تەن بەرمىگەن خارچىن ھەزرەت ئۈچ كۈندىن كېيىن دامياۋ بۇتخانىسى سەيناسىغا يەنە تۇغ تىكىپ، جەڭگە چاقىرغان ئېلان چىقاردى. ئۇنىڭ بۇنداق نەمەردلىكىدىن غەزىپى ئۆرلىگەن گۇچۇڭنىڭ ھەرمىللەت خەلقى نارازىلىق بىلدۈردى. بىر تۈركۈم ئادەم يامۇلنىڭ ئالدىغا چۇقان - سۈرەن بىلەن بېرىپ، خارچىننىڭ نامەردلىك قىلمىشىدىن شىكايەت قىلدى. ئامبال ئامالسىزلىقتىن «تۈتۈننىڭ ئاچچىقىنى مورا بىلۈر» دېگەندەك دەردىنى ئىچىگە يۇتۇپ، خارچىن ھەزرەتنى گۇچۇڭ تەۋەسىدىن دەرھال كېتىشكە قىستىدى. خارچىن ھەزرەت «گۇچۇڭدەك بىر چەت - ياقا يۇرتنىڭ جانبازلىرىدىن يېڭىلدىم» دەپ بېيجىڭغا قانداقمۇ قايتالىسۇن؟ «توشقاننى قومۇش ئۆلتۈرەر، ئادەمنى نومۇس» دېگەن گەپ بارغۇ؟ خارچىن ھەزرەت قىرىق نەپەر شاگىرتىنى يۇرتلىرىغا يولغا سېلىپ قويدى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا،

خارچىن ھەزرەت گۇچۇك تاغلىرىدا يۈرۈپ ئالەمدىن ئۆتكەنمىش...... شۇ قېتىمقى ئېلىشىشتىن كېيىن توختىنىڭ داڭقى ئەتراپقا يېيىلىشقا باشلىدى. ئىسمىمۇ توختىدىن «توختاخۇن جامباز» غا ئۆزگەردى......

توققۇزىنچى باب

نورۇز كۈنىدە

توختىنىڭ داڭقى ئەتراپقا يېيىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭدىن گۈمپا - ھۈنەر ئۆگىنىدىغانلار كۈندىن - كۈنگە كۆپەيدى. ئىككى يىل ئىچىدىلا ئۇنىڭ شاگىرتلىرى قىرىق - ئەللىك نەپەرگە يەتتى. توختى شاگىرتلىرىغا ھۈنەر ئۆگىتىشتە ناھايىتى قاتتىق قول ئىدى. ئۇ شاگىرت قوبۇل قىلغاندا، شاگىرت بولغۇچىنىڭ تېگى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرەتتى، ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى ھۆكۈمەتكە قارشى چىققانلار ياكى قاتىل، باندىت، ئوغرى - قىمارۋازلار بولسا شاگىرتلىققا قەتئىي قوبۇل قىلمايتتى؛ ئۇ يەنە شاگىرت بولغۇچىنىڭ بەدەن ساپاسىنى تەكشۈرەتتى. مېيىپ، ناكار، تېنى ئاجىز، كېسەلمەنلەرنىڭ ئېغىر مەشىقلەرگە بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، شاگىرتلىققا قوبۇل قىلمايتتى. ئەڭ مۇھىمى، شاگىرت بولغۇچىلارنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتىنى مۇھىم ئورۇنغا قوياتتى. ئۇرۇشقاق، ئەدەپسىز، بىشەم، ئۇششۇقلارنى شاگىرتلىققا ئالمايتتى. شاگىرتلىققا قوبۇل قىلغانلارغا ھەردائىم تەلىم - تەربىيە قىلىپ تۇراتتى. ئۇلارنى كىشىلەر بىلەن بىھۇدە ئۇرۇش - تالاش قىلماسلىققا، قىمارخانىلارغا بارماسلىققا، كەيپ - ساپاغا بېرىلمەسلىككە، زۇلۇمغا باش ئېگمەي قويدەك ياۋاش ياشايدىغان ئادەملەردىن بولۇپ قالماسلىققا دەۋەت قىلاتتى. تۈنجى

جەريانىدا قوبۇل قىلىنغانلارنى يەنە ھەپتە - ئون كۈن مەشىق سىناپ كۆرەتتى، بۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ئىرادىسىنى، چىدامچانلىقىنى سىنايتتى.

شاگىرتلار چوڭ - كىچىك ھەم ئىلگىرى - كېيىن قوبۇل قىلىنغاچقا، ئۇلارنى مەشقلەندۈرۈشمۇ تەكشى بولمايتتى. دەسلەپتە پەي سوزۇش، ئات مىنىشتە تۇرۇش، ئاندىن «ياقا يىرتىش ھەرىكىتى» نى قىلىش، نەپەسنى ئىچىگە سولاپ تۇرۇپ، ئات مىنىش شەكلىدە ئالدىغا مۇشت چىقىرىش قاتارلىق ھەرىكەت مەشقلىرى ئېلىپ بېرىلاتتى. بۇ مەشقلەردىن كېيىن قوم خالتا مەشقى ئېلىپ بېرىلاتتى. قوم خالتا ئۈچ خىلغا بۆلۈنەتتى: بىرى، يوغان قوم خالتا بولۇپ، ئات تاقلايدىغان شەكىلدىكى دارغا ئېسىلىپ، مۇشتلاش مەشقى قىلىناتتى؛ ئىككىنچى خىلى، ئالمىچىلىك چوڭلۇقتىكى قوم خالتا بولۇپ، بۇنىڭدا ئۇستازى ئوتتۇردا تۇرۇپ، شاگىرتلار ئۇستازنى چۆرىدەپ چەمبەر ھاسىل قىلاتتى. ئۇستاز ئالمىچىلىك قوم خالتىنى باش، چەينەك، پۇت ئارىلىقلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ مەلۇم بىر شاگىرتقا تۇيۇقسىز ئاتاتتى. بۇنىڭدا، كۈچ - قۇۋۋەتنى، چاققانلىقنى ئاشۇرۇش، بولۇپمۇ قول بارماقلىرىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش مەقسەت قىلىناتتى. ئالما چوڭلۇقىدىكى قوم خالتىنىڭ ھەجمى كۈنسېرى چوڭايتىلاتتى؛ ئۈچىنچى خىلى، ھەرىكەتچان كىچىك پومزەك شەكلىدىكى قوم خالتا بولۇپ، ئۇ ئۇزۇن تانىلارغا باغلىنىپ، ئېگىز - پەسلىكى ئادەمنىڭ باش، مۈرە، قورساق، تىز، شىراقچە ھەرخىل شەكىلدە ئېسىلىدۇ. بۇنىڭدا قول، پۇت، باش بىلەن قوم خالتىلارغا زەربە بېرىلىدۇ. ئەگەر چاققانلىق قىلىنمىسا قوم خالتىلار پۇلاڭلاپ كەلگىنىچە ئادەمگە تېگىدۇ. مەشىق دەسلەپتە ئىككى - ئۈچ خالتىغا ئۇرۇشتىن باشلانسا، ئاستا - ئاستا سانىمۇ كۆپەيتىلىپ، چاققانلىقنى ھەسسىلەپ ئاشۇرۇشقا توغرا كېلىدۇ.

مۇشۇ ھەرىكەتلەردىن كېيىن ئىككى شاگىرت بىر - بىرىنىڭ مۇشت - تېپىكلىرىنى رەت قىلىدىغان، يەنى ئۆزىگە تەگكۈزمەيدىغان رەتۋازلىق ھەرىكىتىنى ئىشلەيدۇ. مەشىق تەرتىپلىرىدە مۇشتۋازلىق، ئون سەككىز خىل تېپىك ھەرىكىتى، لاچىن قانات مەشقى (خۇگخۇگدىيەن)، ئاياغ - پۇت مەشقى، ئۆسمۇرلەرگە يەڭگىللىك (سەكرەپ تام، ئۆگزىلەرگە چىقىش) ھەرىكىتى قاتارلىق ھەرىكەتلەر ئېلىپ بېرىلاتتى.

قورال تۈرلىرىدىن: كالتەك، جەينەك كالتەك، قىلىچ، قوش قىلىچ، شەمشەر، نەيزە، ئۆلانما كالتەك، توققۇز ھالقا، سويلىما تىغ، ئۇچار تىغ، ئۇزۇن ساپلىق قىلىچ، ئۇمۇت، گۈرزە قاتارلىق ئون سەككىز خىل قورال تۈرى مەشىق قىلىناتتى.

توختى جانبازنىڭ ئاساسلىق گۇمپىسى ئىچكى قاتتىقلىق ھەرىكىتى ئىدى. بۇ توختى جانبازنىڭ ئاساسلىق مەزھىپىنىڭ نامى ئىدى.

مەشىق تەرتىپىدە مۇشت بىلەن شام ئۆچۈرۈش، ئىدىشتىكى سۇنى مۇجۇش، سۇنى مۇشتلاش ھەم شاپىلاقلاش، بارماق كۈچىنى ئاشۇرۇش، پەللىلەرگە ئۇرۇش، قاماللاش ھەرىكىتى، ئىچىگە دەم سولاپ ئۇرۇش، تام مەشقى، تۈۋرۈككە ئۇرۇش مەشقى، ئارغامچا ئارقىلىق ئېگىزگە يامىشىپ، بىلەك ـ مۇسكۇللارنى چىڭىتىش ھەرىكىتى دېگەندەك مەشقلەر ئېلىپ بېرىلاتتى.

«تۆمۈر ئالىقان گۇمپىسى» ھەممىلا شاگىرتقا ئۆگىتىلمەيدىغان ھەرىكەت بولۇپ، شاگىرتلار ئىچىدە ئۆزىنى توختاتقان، ئەدەپ - ئەخلاقلىق، سالماق، ھۈنەردە ئالدىغا ئۆزۈپ چىققان شاگىرتلارغا ئۆگىتىلەتتى.

توختى ئاخۇننىڭ دەسلەپكى شاگىرتلىرى ئوغلى نىزامىدىن، ھىدايىتۇللا، بەكرى، مەتنىياز، ھەبىبۇللا، ئەسمىتۇللا، ھەمدۇللا، ئابدۇكېرىم، ھوشۇر يەلتاپان، سوپى كامال قاتارلىقلار؛ كېيىنچە،

ئوغلى شاھىدىن، غوسىدىن، مۆئەززىنىدىن ۋە باشقا شاگىرتلىرى بولغانىدى.

توختى ئاخۇننىڭ ھويلىسى ئەمدى بۇرۇنقىدەك چۆلدەرەپ، غېرىبسىنىپ تۇرمايدىغان، شاگىرتلار بەس ـ بەستە مەشىق قىلىشىدىغان ئاۋات ھويلىغا ئايلاندى. بۈگۈن سەھەردىلا چاڭقىپ چىققان قۇياش يېڭىدىن بىخ سۇرگەن نوتىلارغا، ئۆگزىلەردە بۇقۇلداپ دەم تۇتۇۋاتقان كەپتەرلەرگە، تام تۆپىلىرىدە چۇرۇقلىشىپ يۈرگەن قۇشقاچلارغا، جۈملىدىن كائىناتتىكى ھەممە نەرسىگە نۇرىنى سېخىيلىق بىلەن چاچماقتا. نورۇزغا ئىككى كۈنلا قالدى. ھەممىنىڭ كۆڭلىدە نورۇزغا ئىنتىلىش ئەۋج ئالماقتا.

ــ ئۇستاز، ھەمدۇللا قېچىپ كېتىپتۇ! ــ دېدى باللارنى مەشىققە ئۈيۈشتۇرۇۋاتقان ھىدايىتۇللا خەلپەت.

ــ نېمە دېدىڭ؟ ھەمدۇللا قاچان قېچىپ كېتىپتۇ؟ ــ توختى ئاخۇن ھەيران بولۇپ سورىدى.

ــ بامدات نامىزىنى ئوقۇغاندىلا، ئۇ سەپتە يوق.

توختى ئاخۇن قوشۇمىسىنى تۈرۈپ، سەل ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن ھىدايىتۇللاغا قاراپ:

ــ سەن مەتنىياز بىلەن مورىغا سوزۇلغان يولغا قاراپ يۈگۈر، مەن ئىككى بالىنى جىمىسارغا ماڭدۇراي، چۈشكىچە ئىزدەشتۈرۈڭلار، شۇڭغىچە تاپالمىساڭلار قايتىپ كېلىڭلار، ــ دېدى.

ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز ئەمدى ماڭاي دەپ تۇرۇشىغا، توختى ئاخۇن يەنە گەپ تاپىلىدى:

ــ مەن ئۇنىڭغا ئايرىمچە ھۈنەر ئۆگەتكەن، شۇڭا سىلەر ئۇنىڭغا ھەرگىزمۇ يېقىن بارماڭلار، يىراقتا تۇرۇپ تاش ئېتىپلا ياردار قىلىپ تۇتۇپ كېلىڭلار، بولمىسا ئىككىڭلار ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيسىلەر!

ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز بىر ـ بىرىگە قارىشىۋالدى: «ئۇستاز راستتىنلا ھەمدۇللاغا ئاستىرتىن ئايرىمچە ھۈنەر ئۆگەتكەنمىدۇ؟» ئۇ ئىككىسى ھەيرانلىق ئىلكىدە تاشقىرىغا قاراپ ماڭدى.

ھەمدۇللا پىچانلىق بالا بولۇپ، ئۈچ يىل ئىلگىرى ئاتىسى ئۇنى «گۆشى سىزنىڭ، ئۇستىخىنى مېنىڭ، بالامغا ھۈنەر ئۆگىتىپ قويارسىز» دەپ خېلى سالماقلىق ئادەمگەرچىلىك بىلەن توختى ئاخۇننىڭ ئالدىغا كەلگەنىدى. ھەمدۇللامۇ خېلى چىداملىق بالا بولغاچقا باشتا ئېغىر مەشىقلەرگە كۆنۈپ يۈردى. لېكىن، ئۇ «ئۆچكىگە چىگىپ بىرىپلا قۇيرۇقىنى تۇتۇپتۇ» دېگەندەك ئالدىراقسان ئىدى. ئۇ ھۈنەردە تېز يېتىلىشنى ئويلايتتى. ئۇ بەزىدە دومسىيىپ، «ماڭا ھەقىقىي گۇمپىنى ئۆگەتمىدىڭىز» دەپ ئۇستازىغا باتناپمۇ يۈردى. مەشىقتىن تاشقىرى، ئۇ «چاققانلىقنى ئاشۇرىمەن» دەپ، ياز كۈنلىرى ئۇچۇپ يۈرگەن چىۋىنلەرنى قوغلاپ تۇتاتتى. دېگەندەك، ئۇنىڭ چاققانلىقى باشقىلاردىن ئېشىپ كەتتى. ئۇنىڭ ئالدىدىن بىرەر تال چىۋىن ئۇچۇپ ئۆتۈپ كېتەلمەيتتى. ئۇ گاھىدا جايىدا تۇرۇپ، ئۇچۇپ كەلگەن چىۋىنلەرنى پاقىدەك «كاپلا» قىلىپ تۇتۇپ مەشىق قىلسا، گاھىدا قارلىغاچ ۋە شەپەرەڭدەك قوغلىشىپ يۈرۈپ پاشا ـ چىۋىن تۇتىدىغان بولدى. بۇ ئىش يازلىقى ئۇنىڭغا بىرخىل ئەرمەك بولۇپ قالدى. ھەمساۋاقلىرى ئۇنى «چىۋىن تۇتۇپ يەيدىغان پاقا» دەپ كەمسىتىپمۇ يۈردى. لېكىن، ئۇنىڭ پەرۋايى پەلەك ئىدى. ئەمما، توختى ئاخۇن خۇددى «قازىنىڭنىڭ قاينىشىغا باق، بالاڭنىڭ ئويىنىشىغا باق» دېگەندەك، ھەمدۇللانىڭ ھەرىكىتىنىڭ چاققانلىقىنىڭ كۈنسېرى ئېشىۋاتقانلىقىغا ئىچىدە مەمنۇن ئىدى. شۇڭا، باياتىن توختى ئاخۇننىڭ ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازغا «ئۇنىڭغا يېقىن بارماڭلار، يىراقتا تۇرۇپ تاش ئېتىپلا جايلاڭلار»

دېگىنى ھەمدۇللانىڭ ئاشۇ چاققانلىقىغا ئىشەنگەنلىكىدىن ئىدى.

ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز گۇچۇڭ بازىرىدىن مورىغا قاراپ سوزۇلغان يولدا ئۇن چاقىرىمچە ماڭغاندىن كېيىن، بىر سايلىقتا چاپان - چارىسىنى دۆمبىسىگە ئارتىپ ئېغىر قەدەملەر بىلەن كېتىۋاتقان ھەمدۇللاغا يېتىشىۋالدى. ھەمدۇللاغا ئوتتۇز ماڭدامچە قالغاندا ھىدايىتۇللا ۋارقىرىدى:

— ھەمدۇللا، ئۇستاز بىزنى سېنى ياندۇرۇپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ھۈنەر ئۆگىنىشنى يېرىم يولدا تاشلاپ كەتمىسۇن دەۋاتىدۇ!

ھەمدۇللا كەينىگە قاراپ ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازنى تونۇدى- دە، يۈدۈپ ماڭغان چاپان - چارىسىنى يەرگە قويۇپلا ئۈستىدە ئولتۇرۇۋالدى ۋە ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازغا قاراپ:

— مەن ئەمدى كەينىمگە يانمايمەن، ئۈچ يىلدىن بۇيان ئۇستاز ماڭا تۈزۈكرەك ھۈنەر ئۆگەتمىدى. بۇ يەردە ئۆمرۈمنى زايە قىلغاندىن كۆرە، يۇرتۇمغا كېتىپ باشقا ھۈنەر ئۆگىنەرمەن، — دېدى.

ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز بېلىگە قولىنى تىرەپ تۇرۇپ بىرى توختىسا، بىرى ھەمدۇللاغا نەسىھەت قىلدى. ئۇنىڭغا، ئۈچ يىل بىرگە يېتىپ، بىرقازاننىڭ ئېشىنى يەپ، ئاكا - ئۇكىدەك بولۇپ قالغانلىقىنى پەش قىلىپ سۆزلەپ باقتى. ئۇستازنىڭ ئەمدى ئۇنىڭغا ئايرىمچە ھۈنەر ئۆگەتمەكچى بولغانلىقىنى ئېيتىپ، گوللاپمۇ باقتى. ياخشى - يامان گەپنىڭ ھېچقايسىسى ئۇنىڭغا كار قىلمىدى.

— ئەمسە بىزدىن ئاغرىنما! — دېدى ھىدايىتۇللا قاپىقىنى تۈرۈپ، ئاۋازىنى تېخىمۇ قاتتىق چىقىرىپ، — تىرىككىنى ئېلىپ كېتەلمىسەك، ئۆلۈكۈڭنى بولسىمۇ ئېلىپ كېتىمىز، قېنى سەن مەتنىياز، بۇ جاھىلنى تاش بىلەن جايلايلى!

ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز تۇخۇمدەك، ئالمىدەك تاشلارنى بىرى توختىسا، بىرى ھەمدۇللاغا قارىتىپ شىددەت بىلەن ئېتىشقا باشلىدى. ھەمدۇللا تاشلارنى بەھۇزۇر تۇتۇپ ئالدىغا دۆۋىلەۋەردى. بىر چاغدا ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازنىڭ تاش ئېتىشى شالاڭلاپ، ئاخىرىدا بىرەر - يېرىم تال تاش ئېتىپ قويۇپلا توختاپ قېلىشتى. ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازنىڭ ئۆپچۆرىسىدە ئاتقۇدەك تاش قالمىغانىدى. «چېقىۋەرسە چۆۋىن پىلمۇ سەكرەپتۇ» دېگەندەك، ھەمدۇللانىڭ ئەمدى ئاچچىقى تۇتقانىدى. ئۇ ئالدىغا دۆۋىلەكلىك تاشتىن پوتىسىغا سەككىز - ئونىنى قىستۇرۇپ، قولىغا تۆت - بەش تالنى ئالدى- دە، چاپان - چاپىنىنى تاشلاپ قويۇپلا، ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازغا ياندۇرۇپ تاش ئاتقىنىچە ئۇ ئىككىسىنى قوغلاپ كەتتى. ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز ئۇستازى توختى ئاخۇننىڭ: «ئۇنىڭغا مەن ئايرىمچە ھۈنەر ئۆگەتكەن، يېقىن بارماڭلار» دېگىنىنى بويىچە، ئۇنىڭ يېتىشىۋېلىشىدىن قورقۇپ بەدەر قاچتى. ھەمدۇللا تاش ئېتىپ قوغلىماقتا، ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز قاچماقتا. ھەمدۇللا يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ يەردىن تاش تېرىپمۇ ئۈلگۈرەتتى.

ھەمدۇللا بەئەينى بۇغرىغا كىرگەن ناردەك مەتنىياز بىلەن ھىدايىتۇللانى قوغلاپ بىردەمنىڭ ئىچىدىلا گۇچۇڭ بازىرىنىڭ پاسىلىغا كېلىپ قالدى. توختى ئاخۇن ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازنى ماڭدۇرۇپ بولۇپ، جىمىسار تامانمۇ ئىككى بالىنى ماڭدۇردى. لېكىن، ئۇنىڭ قىياسىدا ھەمدۇللا چوقۇم «يېقىن يول بىلەن ماڭىمەن» دەپ مورى لاڭسۇغا قاراپ مېڭىشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا، ئۇ بىر تەرەپتىن ئاشۇ قىياسىنى توغرا تېپىپ مورى تامان ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازنىڭ ئارقىسىدىن ماڭغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن «بالىنى ئىشقا بۇيرۇغىن، كەينىدىن ئۆزۈڭ يۈگۈر» دېگەندەك، ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازنىڭ ھەمدۇللاغا بىرەر

زىيان - زەخمەت يەتكۈزۈپ قويمىغىيدى، دەپ ئەنسىرەپ چىققانىدى. توختى ئاخۇن بازار چېتىدىكى چوڭ يولنىڭ ياقىسىدا ئۆسكەن ئېگىز قارىياغاچنىڭ يېنىدا تۇرۇۋىدى، ھەمدۇللانىڭ ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازغا تاش ئاتقان پېتى سۈرۈپ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ كۈلۈپ كەتتى- دە، قارىياغاچ تۈۋىدىن ئوچۇقچىلىققا چىقىۋىدى، ھەمدۇللا ئۇستازىنى كۆرۈپ ئۇيالغىنىچە يەرگە قاراپ تۇرۇپ قالدى. ئاڭغىچە ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازمۇ قوغلاپ كېلىۋاتقان شەپىنىڭ جىمىپ قالغانلىقىنى سېزىپ، كەينىگە قارىدى- دە، ئۇستازىنى كۆردى. ئۇلار تەرلىرىنى سۈرتكەچ ئۇستازىنىڭ قېشىغا كەلدى. ھەمدۇللا ئۇستازى ۋە ھەمساۋاقلىرىدىن يىگىرمە قەدەمچە نېرىدا يەرگە قاراپ جىم تۇراتتى. توختى ئاخۇن ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازغا قاراپ:

— «ئۇ ئەدەپسىزنىڭ قولىنى بېلىدىكى پوتىسى بىلەن باغلاپ كېلىڭلار!» — دېدى. توختى ئاخۇننىڭ چىرايى سۈرلۈك ئىدى.

— يېقىن بارماڭلار دېۋىدىلىغۇ ئۇستاز؟ — دېدى ھىدايىتۇللا توختى ئاخۇنغا قاراپ.

— قورقماي بېرىۋېرىڭلار، ئەگەر قول ياندۇرسا مانا مەن بار! — توختى ئاخۇن چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن شۇنداق دېدى.

ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىيازلار جۈرئەتلىنىپ بىر بېسىپ، ئىككى بېسىپ ھەمدۇللانىڭ يېنىغا باردى. ئەگەر ھەمدۇللا قول ياندۇرغۇدەك بولسا «تۆمۈر ئالقان گۇمپىسى» نى ئىشلەتمەكنى كۆڭلىگە پۈككەن ھىدايىتۇللا ئالقىنىنى ئېچىپ، كۈچ يىغىشقا تەرەددۇت قىلىپ ماڭدى. لېكىن، ھەمدۇللا ئەمدى كۆندۈرۈلگەن ئاتتەك جىممىدە تۇراتتى. ئىككى ھەمساۋاق ھەمدۇللانى ئۆزىنىڭ پوتىسى بىلەن باغلاپ، ئۇستازىنىڭ يېنىغا

ئېلىپ كەلدى.

— ھەيدەپ مېڭىڭلار، بۇ ئەدەپسىزنى، ئەتە نورۇز كۈنى ئۇنىڭغا ئەل - جامائەت ئالدىدا «چالما - كېسەك قىلىش» جازاسى بېرىمىز، — دېدى توختى ئاخۇن گۇرسۇلدەپ ماڭغىنىچە.

«چالما كېسەك قىلىش» دېگەننى ئاڭلىغان ھەمدۇللانىڭ قەدەملىرى ئېغىرلاپ، خۇددى پۇتىغا مىڭ جىڭلىق تاش ئېسىپ قويغاندەك، سۆرىلىپ مېڭىشقا باشلىدى. توختى ئاخۇن ئالدىدا كېتىۋەردى. ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز ھەمدۇللانى تارتقۇشلاپ ئېتتىرىپ دېگۈدەك كېلىۋاتاتتى. تۈگمەنچىنى مەھەللىسىگە قايرىلىدىغان دوقمۇشقا كەلگەندە، تۇرق - سىماسى ئەبگارلىشىپ كەتكەن كازىم ئۇچرىدى. ئۇ توختى ئاخۇننىڭ ئىككى شاگىرتىنىڭ ئۆزىنىڭ ھەمساۋاق بۇرادىرىنى باغلاپ ئېلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولدى - دە:

— بۇ يىگىتنى باغلىۋالسىلەرغۇ؟ ئۇ نېمە گۇناھ قىلدى؟ — دەپ سورىدى.

— ئۇ ساۋاقنى تاشلاپ قاچتى. شۇڭا، ئۇنى تۇتۇپ ئېلىپ كەلدۇق، — دېدى ھىدايىتۇللا.

كازىم قىزىقسىنىپ بىردەم ئەگىشىپ ماڭدى ۋە يەنە:

— بۇنى ئۇستازلار قانداق قىلماقچىكەن ئەمدى؟ — دەپ سورىدى.

— ئەتە نورۇز كۈنى بۇ ئەدەپسىزنى «چالما - كېسەك قىلىش» ئۇسۇلى بىلەن جازالايدۇ ئۇستازىمىز، — دېدى مەتنىياز.

كازىم قەدەملىرىنى توختىتىپ، كۆزلىرىنى چىمچىقلاتقىنىچە ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى - دە، توساتتىن خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇش بولۇپ كەتتى. ئۇ دەرھال شىلەيشىياڭ تەرەپكە يول ئالدى. ئۇ ئۆزى توقۇغان قوشاقنى ناخشا ئاھاڭىغا سېلىپ

غىڭشىپ ماڭماكتا:

هاراق ئىچسەم بىر يولنى يەتتە ماڭىمەن،
گاھىدا ئىچمىسەم دەردتە ماڭىمەن......

× × ×

كازىم يامۇلنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ساقچى لى جۇڭغا ئۇچرىشىپ قالدى. لى جۇڭ ئۇنىڭ مۇھىم گەپ - سۆز تاپمىسا بۇ تەرەپلەرگە كەلمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرۇپ:

— كازىم، نەگە بارىسەن؟— دەپ سورىدى.
— ئامبال جانابلىرىنى ئىزدەپ كەلدىم.
— ئامبالنى ئىزدەپ نېمە قىلىسەن؟
— مۇھىم بىر گەپنى ئېيتقىلى كەلدىم.

لىجۇڭ قىزىقسىندى- دە، كازىمدىن قىستاپ سورىدى:

— قانداق مۇھىم گەپ ئۇ؟ ماڭا ئېيتساڭمۇ ئوخشاش.

كازىم لى جۇڭغا قارىدى ۋە شۇ ھامان لى جۇڭدىن بىرەر نەرسە ئۇندۇرۇش كويىغا چۈشتى- دە، قاش - كۆزىنى سۈزۈپ تۇرۇپ:

— ماڭا ئىككى سەر هاراق ئېلىپ بەرسەڭ ئېيتىپ بېرىمەن، ئىككى سەر ئاق جۇن جۇمۇ؟— دېدى.

لى جۇڭ ئارقا - ئالدىغا قاراپ، بىرەر ئادەم يوقلۇقىنى بىلگەندىن كېيىن، يانچۇقىدىن ئىككى مىس يارماقنى چىقىرىپ، كازىمنىڭ تىترەپ تۇرغان قولىغا تۇتقۇزدى:

— ئەمدى ئېيتە، ئامبالغا دەيدىغان قانداق مۇھىم گەپ ئىدى؟

— توختاخۇن جانباز قىچىپ كەتكەن بىر شاگىرتىنى تۇتۇۋاپتۇ، ئەتە نورۇز كۈنى ئۇنىڭغا ئەل - جامائەت ئالدىدا «چالما - كېسەك قىلىش» جازاسى بەرگۈدەك.

— چالما - كېسەك قىلىش دېگىنىڭ نېمە ئۇ؟

— ئادەمنى تاش - كېسەك بىلەن ئۆلتۈرۈش دېگەنلىك.

لى جۇڭ ئويلىنىپ قالدى، «ئەگەر توختى شاگىرتىغا ئاشۇنداق جازانى ئۆز مەيلىچە بەرسە، توختىغا ئۆچ - ئاداۋەت ساقلاپ يۈرگەن ئامبال سوخۇناشىن چوقۇم ئۇنى قامايدۇ ياكى ئۆلۈمگە بۇيرۇيدۇ. چۈنكى، ئۆلۈم جازاسى دېگەننى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ھۆكۈم قىلىپ، ئىجرا قىلىدىغان نەرسە. توختى ئۆز ئالدىغا بىراۋنى مەيلى ئۇ ئۆزىنىڭ بالىسى ياكى شاگىرتى بولسۇن، ئۆلتۈرسە، ئوخشاشلا جىنايەت سادىر قىلغان بولىدۇ. مەن بۇنى توسۇشۇم كېرەك» لى جۇڭ توختىنىڭ ئۆيى تامان شاپىلداپ مېڭىپ كەتتى. كازىممۇ ساقچى مەھكىمىسىدىن چىقىۋاتقان ئامبالنىڭ ئوغلى سوخۇشارانى تۇۋۇلاپ توختاتتى- دە، ئۇنىڭغا بىرنېمىلەرنى كۇسۇرلىۋىدى، سوخۇشارا كازىمنى باشلاپ يامۇل مەھكىمىسىگە قاراپ ئىتتىك مېڭىپ كەتتى.

كازىم ئامبال سوخۇناشىنغا توختىنىڭ ئەتە نورۇز كۈنى بىر شاگىرتىغا ئۆلۈم جازاسى بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. سوخۇناشىن بۇرۇتلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ:

— ئەمدىغۇ قولۇمغا چۈشەرسەن توختى. ئۆز گۆشۈڭنى ئۆز يېغىڭدا قورىدىغان بولدۇم. ئۆز گۇناھىڭ بىلەن جازالىسام، ئەل - خالايىق قايىل بولماي قالامتىمۇ؟ — دېدى ۋە ئوغلىغا قاراپ، — ئەتە سەن ساقچىدىن يەتتە - سەككىزنى ئېلىپ بېرىپ، توختىنى نەق جىنايەت ئۈستىدىن تۇتۇپ كەل، ئۇنىڭدىن ئۆچىمىزنى قانداق ئالىمىزكىن قېنى!

— خوپ ئاتا، ئېيتقىنىڭىزنى ئەتە جايىدا بەجا

كەلتۈرگەيمەن! ــ دېدى سۇخۇشارا ئاتىسىغا چاس بېرىپ.

«ئىت ئاغزىغا سۆگەك» دېگەندەك، كازىمغا ئامبال بىر ئوچۇم يارماقنى تاشلاپ بەردى. كازىم ئامبالنىڭ ئايىغى ئاستىغا چېچىلغان يارماقلارنى خۇددى يۇندى يالىغان ئىت كەبى بىر - بىرلەپ تېرىپ ئالدى.

× × ×

توختى ئاخۇن بامداتتىن يېنىپلا شاگىرتلىرىدىن بىرقانچىسىنى باشلاپ غول ئېقىن ئېچىدىكى چىملىققا يېتىپ كەلدى. غول ئېچىدىكى دەرەخلەر يېگىدىن بىخلانغان، سۆگەتلەرنىڭ نوتىلىرى يۇمران يوپۇرماق چىقارغان، ئۆرۈك ۋە شاپتۇل دەرەخلىرىنىڭ يانباغىرلىق كۆنگەي تەرەپتىكىلىرى چېچەك ئاچقان، چىملىقتىكى كوكاتلار يېگىتلەرنىڭ يېگىدىن. خەت تارتقان بۇرۇتىدەك ئەمدىلەتىن ئۈنۈپ چىققانىدى. بۈگۈن نورۇز كۈنى بولۇپ، كۈن ئوچۇق ئىدى. ئاسماندا ئالىقانچىلىكمۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى. تۇرنىلار گاھى - گاھىدا باش ئۈستىدىن «قىر - قۇر، قىر - قۇر» قىلىشىپ ئۇچۇپ ئۆتەتتى. غول ئىچىگە باللار، ئوتتۇرا ياشلىقلار، بوۋاي - مومايلار تۈركۈم - تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلىدى. توزدەك ياسانغان شوخ قىزلار يانباغىرلىقتىكى ئۆرۈك، شاپتۇل چېچەكلىرىنى ئۈزۈشۈپ، قۇلاقلىرىغا، چاچلىرىغا قىسىشاتتى. كىچىك باللار يېگىدىن سۇ يۈگۈرگەن سۆگەت نوتىلىرىدىن پى - پى، لېپىر چىقىرىشىپ پۈۋلەشمەكتە. كىچىكرەك قىزلار يۇمران سۆگەت نوتىسىنى سۇندۇرۇپ، ئۇنىڭ پوستىنى سويۇپ ئېلىپ، چاچلىرىغا جۇلا ئېسىشماقتا......

توختى ئاخۇن چىملىقنىڭ بىر تەرىپىگە ئوچاق سېلىپ،

يوغان - يوغان داشقازانلارنى ئاسماقتا. بۇ قازانلاردا نورۇز ئۈچۈن توققۇز خىل داندا كۆجە قاينىتىلاتتى ھەم پولۇ ئېتىلىپ، گۆشلەر پىشۇرۇلاتتى.

ئادەملەر غول ئىچىگە تۈركۈملەپ كىرىۋاتقان شۇ پەيتتە تاسادىپىي بىر ئىش يۈز بەردى. سەمەتھاجى بىلەن ئىمىنباي بىرلىشىپ، نورۇزغا ئاتاپ سېتىۋالغان يوغان چىلان رەڭ بۇقا باغلاقتىن بوشاپ كېتىپ، كىشىلەر توپىنى پاراكەندىچىلىككە سېلىۋەتتى. چوڭلار «ھاي - ھوي، بۇقىنى توسۇۋېلىڭلار!» دەپ توۋلىشىپ، ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشسا، كىچىك باللار قىيا - چىيا قىلىشماقتا. شاش بۇقا ھەممىنى دەسسەپ - چەيلىۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا غول ئىچىدە پىتىراشقا باشلىدى. قازانلارنى ئەمدىلا ئېسىپ بولغان توختى ئاخۇن بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ قويۇۋەتتەك بىرىپ بۇقىنىڭ ئالدىنى توستى. بۇقا توختى خۇننى ئۈسۈشكە غەزەپ بىلەن ئېتىلدى. توختى ئاخۇن ئىنتايىن چەبدەسلىك بىلەن بۇقىنىڭ ئىككى مۈڭگۈزىدىن تۇتۇۋالدى. بۇقا توختى ئاخۇننى ئۈچ - تۆت قەدەمچە كەينىگە سۈرۈۋەتتى. توختى ئاخۇن ئىچكى ئېنېرگىيەنى پۈت ۋە بىلەكلىرىگە يىغدى- دە، «ياپىرىم» دەپ توۋلاپ كۈچەپ بۇقىنى ئون بەش - يىگىرمە قەدەم كەينىگە سۈرۈپ ئاپىرىپ، بىرلا كۈچەپ بۇقىنىڭ بويىنى تولغاپ ئۇنى يەرگە يىقىتتى ۋە پوتىسىغا ئېسقلىق غىلاپتىن پىچاقنى ئېلىپ بۇقىنى بوغۇزلىۋەتتى. ئادەتتە تۆت - بەشچە ئادەم بىرلىشىپ يىقىتىپ بوغۇزلايدىغان شاش بۇقىنى، توختى ئاخۇننىڭ يالغۇزلا جايلىۋەتكىنىنى كۆرگەن خالايىق ياقىلىرىنى تۇتۇشۇپ: «توختاخۇن ھەقىقىي پالۋان ئىكەن، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا دىۋىنىڭ كۈچ - ماغدۇرى بار ئوخشايدۇ» دېيىشەتتى. غول ئىچى يەنە ئەسلىگە كېلىپ، ھەركىم ھەر تەرەپتە ئۆز مەشغۇلاتىغا كىرىشىپ كەتتى.

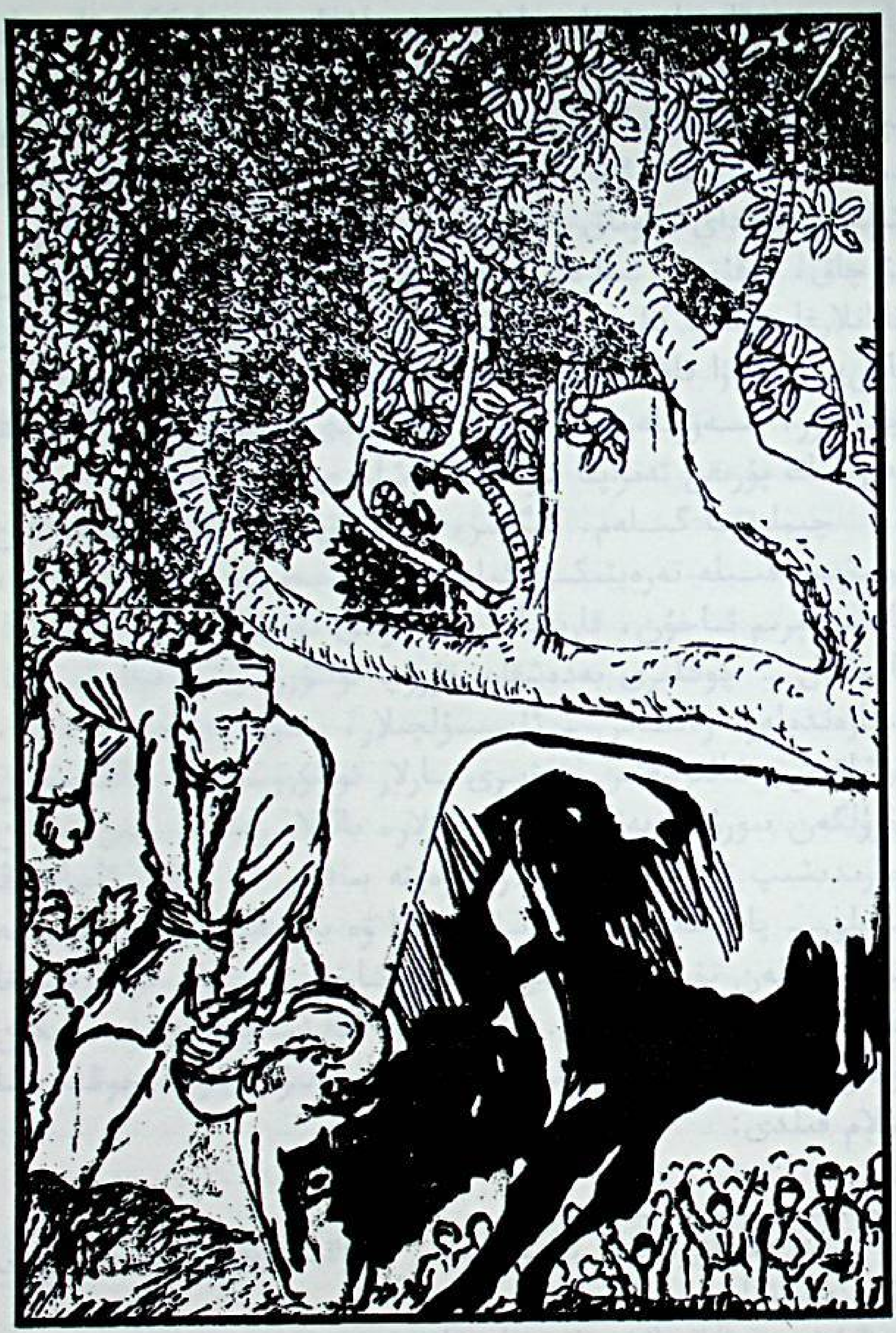

روزى قاسساپ ئوغلى ماموت ھەم باشقا بىر ـ ئىككى قاسساپ توختى ئاخۇن بوغۇزلاپ بەرگەن بوقىنى قولمۇقول پارچىلاپ، تېگىشلىك قازانلارغا سالدى. توختى ئاخۇنمۇ بىر قازان پولۇنى دۈملىۋەتتى. باشقا ئاشپەزلەرمۇ ئەل ـ خالايىق تاپقىنىچە ئېلىپ كەلگەن بوغداي، قوناق، ئارپا، ماش، تېرىق، گۈرۈچ، چۈجگۈن، پۇرچاق، نوقۇتتىن ئىبارەت توققۇز خىل داننى گۆش قايناۋاتقان قازانلارغا سېلىپ كۈجە قايىنتىشقا كىرىشتى. قازاندىكى «ئەبجەش ئاش» بىرھازا قايىنىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا يەنە قۇرۇق كۆك[1]، چامغۇر، سەۋزىلەرمۇ توغراپ سېلىندى. نورۇز كۈجىسىنىڭ مەززىلىك پۇرىقى ئەتراپقا تارىلىشقا باشلىدى.

چىملىققا گىلەم، كىگىز، شىرداق ۋە پالازلار سېلىنغان بولۇپ، قىبلە تەرەپتىكى گىلەملەردە سەمەتھاجى، ئىمىنباي، ئابدۇكېرىم ئاخۇن، قارىھاجى قاتارلىق مۆتىۋەرلەر ۋە يۇرتنىڭ ئاقساقال ـ چوڭلىرى بەدەشقان قۇرۇپ ئولتۇرۇشۇپتۇ. ئوڭ تەرەپتە سازەندىلەر، رەققاس ـ ئۇسسۇلچىلار، سول تەرەپتە مەدداھ، قوشاقچى، شائىرلىقتىن خەۋىرى بارلار ئولتۇرۇشۇپتۇ. ھالقىسىمان تۈزۈلگەن سورۇندا يەنە ياشلار، قىزلار، باللار رەت ـ رېتى بىلەن چۆرىدىشىپ تۇرۇشۇپتۇ. ياشلار تەرەپتە ساقچى لى جۇڭ، ئامبالنىڭ ئوغلى ــ پاششاپ بېگى[2] سوخۇشارا ۋە بىرقانچە يايى پوقراچە كىيىم بىلەن تۇرۇشقانلىقىنى توختى ئاخۇن مەيدان ئوتتۇرىسىغا كىرىۋېتىپ كۆرۈپ قالدى. ئۇ ئىچىدە كۈلۈپ قويدى ۋە مەيدان ئوتتۇرىسىغا كىرىپ، قولىنى كۆكسىگە قويۇپ يۇرت چوڭلىرىغا سالام قىلدى:

---

[1] چامغۇرنىڭ قۇرۇتۇلغان يوپۇرماقلىرىنى گۆچۈڭ، تۇرپان تەرەپلەردە «قۇرۇق كۆك» دەپ ئاتايدۇ ــ ئا.

[2] ئوغرى ـ قاراقچىلارنى تۇتىدىغان خادىم.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، يۇرت چوڭلىرى، بىر ئىلتىماسىم بار ئىدى، ئىجازەتمىكىن؟

— قىنى ئېيتىڭ، نېمە خۇسۇستىكى ئىلتىماس ئىدى؟ — دېدى قازى ئاخۇنۇم سەمەتھاجى.

توختى ئەتراپقا قارىدى. ياشلار تەرەپتە تۇرغان ھىدايىتۇللا بىلەن مەتنىياز ئۇستازىنىڭ كۆز ئىشارىتى بىلەن، قولى باغلاقلىق ھەمدۇللانى ئوتتۇرىغا ئېلىپ چىقتى.

— مانا مۇشۇ شاگىرتىم، — دېدى توختى قولى بىلەن ھەمدۇللانى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، — ئۈچ يىل ھۈنەر ئۆگەتسەم ئۇنىڭ قەدىر - قىممىتىنى قىلماي، مېنى كۆزگە ئىلماي، ھەمساۋاقلىرى بىلەنمۇ خوشلاشماي، يۇرتىغا ئوغرىلىقچە قاراپ قېچىپتۇ. ئۇنىڭ بۇ قىلمىشى ناھايىتى چوڭ ئەدەپسىزلىك، ئەر — يىگىت لەۋزىدە تۇرمىسا، شاگىرت ئۇستازىغا بىھۆرمەتلىك قىلسا، ئۇنى جازالاش كېرەكمۇ - يوق؟!

سەمەتھاجى ئاخشامقى قەرەلدە — شامدا مەسچىت ئالدىدا توختى ئاخۇن بىلەن بۇ ئىش خۇسۇسىدا كېلىشىۋالغانىدى. شۇڭا، سەمەتھاجى يېنىدىكىلەرگە سىرلىق قاراپ كۆز قىسىپ قويدى ۋە توختىغا قاراپ:

— بۇنداق ۋاپاسىز ئەر — يىگىتلەرنى جازالاش كېرەك، خوش، ئېيتىڭە توختاخۇن، سىز بۇ شاگىرتىڭىزنى قانداق جازالىماقچى بولۇۋاتىسىز؟ — دېدى.

— ئىجازەت بولسا بۇ ئەدەپسىزگە «چالما - كېسەك قىلىش» جازاسى بېرىپ، ئەل - جامائەت ئالدىدا ئىبرەت قىلساقمىكىن!؟

سەمەتھاجى يېنىدىكى مويسىپىتلەرگە بىر قۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن:

— ئىجازەت! ياشلارغا ئىبرەت بولسۇن ئۈچۈن جازايىڭىزنى

ئىجرا قىلىڭ! ــ دېدى.

مەيدان باشقۇرۇۋاتقان ساتتار شۇھامان ئادەملەر ئارىسىدىن بىر بوشلۇق ئاچتى. ئىككى نەپەر شاگىرت ئۇ يەرگە قولمۇقول ئورەك كولىدى. يەنە ئىككى شاگىرت ئۇتتۇز قەدەمچە يىراقلىققا ئۈچ - تۆت سېۋەت ئالما، تۇخۇم چوڭلۇقىدا تاشلارنى تۆكتى. خالايىق بىر - بىرىگە قارىشىپ پىچىرلاشماقتا. كىچىك باللار ئادەملەرنىڭ قولتۇقلىرىدىن، ھەتتا چاتراقلىرىدىن ئۆتۈشۈپ مەيدان ئىچىگە كىرىشمەكتە. «چالما - كېسەك قىلىش» دېگەننى ئاڭلاپ، ئەتراپتا ھەرخىل ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلارمۇ قوللىرىدىكى ئىشلىرىنى تاشلاپ مەيدان تەرەپكە يۈگۈرۈشتى. سۇخۇشارا ھەمراھلىرىغا كۆز ئىشارىتى قىلدى. ئۇلار چاپانلىرىنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇشقان تاپانچىلىرىنى تۇتۇپ قويۇشتى. پەقەت لى جۇڭ ساقچىلا ھېچ ئىش بولمىغاندەك، بەخىرامان تۇراتتى. مەيداندىكى خالايىق توختى ئاخۇننىڭ ھەرىكەتلىرىگە بويۇنلىرىنى سوزۇشۇپ قاراشماقتا. چۈنكى، ئىلگىرىكى نورۇز پائالىيەتلىرىدە مۇنداق ئىش بولۇپ باقمىغانىدى.

توختى ئاخۇن شاگىرتلىرىغا ھەمدۇللانى كولانغان ئورەككە چۈشۈرۈپ، بەل بىلەن تەڭ كۆمۈشكە بۇيرۇدى. شاگىرتلار ئۇنى بەل بىلەن تەڭ كۆمگەندە، ھەمدۇللانىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، ئاغزى ئۇمچەيگىلى تۇردى. ئۇنىڭ خىيالىدا، ئۇستازى ئۇنى راستتىنلا جازالاپ، ئەل - جامائەت ئىچىدە رەسۋايى ئەزىم قىلماقچى. ھەمدۇللانىڭ بىلىشىچە، بۇنداق «چالما - كېسەك قىلىش» شەرىئەت جازاسى[①] بولۇپ، ئەل - يۇرت ئىچىدە ناشايان ئىش قىلىپ گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرگە بېرىلەتتى. ئەجەبا، ھەمدۇللاغىمۇ مۇشۇ جازا جايىزمىدۇ؟...... ھەمدۇللانى بىلى بىلەن

[①] شەرىئەت جازاسى ــ ئىسلام دىنى قانۇن - نىزامى بويىچە جازالاش ــ ئا.

تەك كۆمگەن شاگىرتلار ئۇنىڭ قولىنى يېشىۋەتتى. ھەمدۇللا ئۇۋدا قاپسالغان جەرەن بالىسىدەك، كۆزلىرىنى مۆلدۈرلىتىپ، ئەتراپتىكى كىشىلەردىن ئىنجاتلىق تىلىگەندەك قىياپەتتە تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىغا ساتتار كەلدى ـ دە، بوش ئاۋازدا:

ــ قورقۇپ چىرايىڭ تاتىرىپ كېتىپتۇغۇ ھەمدۇللا؟ جانبازلىقنى ئۆگەنگەن ئادەممۇ شۇنداق بولامدۇ؟ــ دېدى.

ــ بىكاردىن ـ بىكار ئۆلۈپ كەتكىلىۋاتسام، ئەمىسە قاق ـ قاقلاپ كۈلەمتىم!؟ ــ ھەمدۇللا ساتتارغا قاراپ خۇددى غورا يېگەن تازدەك، چىرايىنى پۈتۈشتۇردى.

ــ ھەي ئەخمەق، ئاتقان تاشنى ئۈزۈۋگە تەگكۈزمەي تۇتۇۋالساڭلا ئىش پۈتتىغۇ؟ــ دېدى ساتتار ھەمدۇللاغا دوق قىلىپ.

ــ ئەگەر تاشنى تۇتۇۋالسام ئۇستام ماڭا تېخىمۇ ئاچچىقلانمامدۇ؟

ــ ھەي ئەخمەق، بوغۇزلايمەن دېسە قويمۇ تېپىرلايدىغۇ؟ تاشنى ئۆزۈڭگە تەگكۈزمىسەڭلا ئۇستاڭ سېنىڭدىن خۇش بولمامدۇ؟

ھەمدۇللا كۆزلىرىنى چىمچىقلاتقىنىچە ئويلىنىپ قالدى ـ دە، يەنە شۇ ھامانلا:

ــ چۈشەندىم! ــ دەپ توۋلىۋەتتى. ئۇنىڭ چىرايى ئېچىلىپ، روھى بىردىنلا كۆتۈرۈلدى. ساتتار نېرى كەتتى.

توختى ئاخۇن مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ، تۆت ئەتراپىغا تەكشى قاراپ:

ــ ھازىر قاچقۇن شاگىرت ھەمدۇللاغا «چالما ـ كېسەك قىلىش» جازاسى بېرىلىدۇ! ــ دەپ توۋلىدى.

مەيداندىكىلەر جىددىيلىشىشكە باشلىدى. سوخۇشارا قولىنى تاپانچىسىغا ئۇزاتتى. ئەگەر ئورەكتە بېلى بىلەن تەك كۆمۈلگەن شاگىرتقا تاش تېگىپ، بېشى يېرىلسىلا، ئۇ توختىنى شۇ ھامانلا

«ئۆز ئالدىغا ئادەم جازالىغان» دېگەن گۇناھ بىلەن تۇتۇپ قاماشقا تەييار ئىدى. ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ خۇددى توشقانغا سالىدىغان بۈركۈتتەك تەييار تۇراتتى.

ئىككى شاگىرت ھەمدۇللاغا قارىتىپ تاش ئېتىشقا باشلىدى. تاشلار «ۋىژ - ۋىژ، غۇي - غۇي» قىلىپ شىددەت بىلەن ئېتىلماقتا، ئەتراپتىكىلەرنىڭ كۆزلىرى ئالىچەكمەن بولۇپ كەتتى. لېكىن، ھەمدۇللا شىددەت بىلەن ئېتىلغان تاشلارنى خۇددى بىراۋ ئېتىپ بەرگەن ئالمىنى تۇتقاندەك تۇتۇپ، گويا ئۇستا مانتىپەز قاسقانغا مانتا تىزغاندەك، تۇتقان تاشلىرىنى يەرگە تاشلاۋەردى. ئىككى شاگىرت بىردەمدىلا تاشنى ئېتىپ تۈگەتتى. ھەمدۇللا تاشنىڭ بىرىنىمۇ ئۆزىگە تەگكۈزمىدى.

— بارىكاللا! ئاپىرىن! — مەيداندىكىلەر تۇشمۇتۇشتىن ۋارقىراشتى ھەم گۈلدۈراس ئالقىش ياغدۇرۇشتى، توختى ئاخۇننىڭ مۇنداق ئۇسۇل بىلەن ماھارەت كۆرسىتىپ، خەلقنى خۇش قىلغانلىقىدىن مەمنۇن بولۇشقانلىقىنى بىلدۈرۈشتى.

بۇنىڭ بىر ئويۇن كۆرسىتىش ئىكەنلىكىنى بىلگەن سوخۇشار ناھايىتى ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ، يېلى چىقىپ كەتكەن توپتەك لاسسىدە بولۇپ قالدى. ئۇ ھەمراھلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ مەيداندىن چېكىنىۋېتىپ:

— خەپ توختا توختى! بىزنى ئەخمەق قىلغىنىڭغا تويغۇزمىسام! — دەپ غودۇراپ ماڭدى. ئۇ ئويلىغانسېرى جىلە بولاتتى. «ماۋۇ كازىم دېگەن لەقۋا، ھاراقكەشچۇ تېخى، ئاشۇ چېغىدا بىز پاشاپ - يايلارنى كولدۇرلاتقىنىنى! سېنىمۇ بىر جايلىمىسام!» سوخۇشارا خۇددى «ئېشىكىڭگە كۈچۈڭ يەتمىسە ئۇر توقۇمىنى» دېگەندەك، ئاچچىقىنى ئاۋۋال كازىمدىن ئالماقنى كۆڭلىگە پۈكۈپ، يامۇل تەرەپكە قاراپ غويۇلداپ مېڭىپ كەتتى.

ئويۇن داۋاملاشماقتا. غولنىڭ بىر كەڭرى يېرىدە خوراز

سوقۇشتۇرۇش، قوشقار ئۇسۇشتۇرۇش، ئىت تالاشتۇرۇش ئويۇنلىرى قىزىپ كەتتى. يەنە بىر تەرەپتە يىگىتلەر بەل تۇتۇشۇپ چېلىشسا، قىزلار ئېگىز ئۆسكەن دەرەخلەرنىڭ شاخ - پۇتاقلىرىغا ئىلەڭگۈچ سېلىپ، گۈللۈك كۆڭلەكلىرىنى لەپىلدىتىپ، خۇددى رەڭدار كېپىنەكلەردەك بەس - بەستە ئۇچۇشماقتا؛ بىر يەردە ئوغۇل باللار ۋاللەي ئويناشسا، بىر تۈركۈم كىچىك باللار تال - چىۋىقلىرىنى ئات ئېتىپ چېپىشىپ ئويناشماقتا......

گىلەم سېلىنغان چىملىقتا سازەندىلەر بار ئىشتىياقى بىلەن ساز چېلىشماقتا. ئوتتۇرىغا بەللىرىنى پوتا بىلەن چىڭ باغلاپ، پۇتىغا مەسە ساپقان، بېشىغا بۆك - تۇماق كىيىشكەن ئاپپاق ساقاللىق بوۋايلار، لېچەك سالغان مومايلار، بۆرتۇمشال سېلىپ، چاچلىرىغا چاچتەڭگىلەر ئېسىشقان بەرنا قىزلار، بېشىغا چىمەن دوپپا، ئۇچىسىغا كانۋا چامچا كىيىپ، بېلىگە رەڭدار مەشۈت پوتا باغلاپ، پۇتىغا كۆن - خۇرۇمدىن تىكىلگەن ئۆتۈكلەرنى كىيىشكەن شوخ يىگىتلەر جۈپ - جۈپى، خىل - خىلى بىلەن چۆشۈپ ئۇسسۇل ئويناشماقتا. سورۇننىڭ چەت - چۆرىسىدە ئىدىشتىن ۋاقتىلىق سامسا تونۇرى ياسىۋالغان سامسىپەزلەر، يېگىدىن ياسىغان ئوچاقلارغا ئېسىلغان قازانلارغا قاتار - قاتار قاسقان قويغان مانتىپەزلەر، كاۋاپدانلاردىن پۇرقىرىتىپ ئىس چىقىرىۋاتقان كاۋاپچىلار:

— ياغ يەپ يات! ياغ يەپ يات! قېرى خوتۇندىن نېرى يات!

— مانا سامسا، يېڭى سامسا، تەنگە قۇۋۋەت، رەنجگە شىپا! ئەركەك پاقلاننىڭ گۆشىدە ئەتكەن سامسا!

— بىر مانتا، ئىككى مانتا، ئۈچ مانتا...... مانا ئون مانتا، ئونبەش مانتا!...... دەپ توۋلاپ، كىشىلەرنىڭ ئىشتىھالىرىنى غىدىقلىسا؛ غالتەك هارۋىلارغا، سوكەنلەرگە، كىچىك شىرەلەرگە قويۇلغان ئۇششاق خالتىلاردىكى دادۇر - خاسىڭ، گازىر -

پۇرچاق، ئۇزۇم ـ ياڭاق، جىگدە ـ چىلان قاتارلىق قۇرۇق مېۋىلەرنى ساتقان سودىگەرلەر ئالدىراشلىقتىن توۋلىغۇدەك ھالى يوق ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپلىرىدا يەنە تاڭگا، ماخار ساتىدىغان، لەڭپۇڭ، سېرىقئاش ساتىدىغان خۇيزۇ يايمىچىلارمۇ ئالدىراشلىقتا چۇشكەندى. سودا قىزىماقتا، نەغمە ـ ناۋا ئەۋجىگە كۆتۈرۈلمەكتە، پۈتۈن يۇرت خەلقى مۇشۇ غول ئېقىن باغرىغا يىغىلغاندەك ئىدى.

نەغمە ـ ناۋا بىر ئاش پىشىم ياڭرىغاندىن كېيىن توختىدى. ئەمدى بىيىت ـ قوشاقچىلارغا نۆۋەت كەلگەندەك، يانچۇقلىرىدىن قاتلاقلىق قەغەزلىرىنى چىقىرىشىپ، خۇددى مۇقام توۋلايدىغان ناخشىچىدەك، ئەھەھە! ئۆھھۇ! قىلىشىپ، بىيىت ـ قوشاقلىرىنى ئوقۇشقا كانايلىرىنى قىرىشتى. نۆۋەت ئالدى بىلەن ئاۋامسلىم دېگەن ئوقۇمۇشلۇق كىشىگە بېرىلدى. ئۇ پاتلانغان خوتەن قەغىزىگە كۆچۈرۈلگەن شېئىرنى ئۈنلۈك ھەم رىتىملىق ئوقۇدى. مەدرىسە كۆرگەن بۇ كىشى شېئىرنىڭ ھەربىر تۇراق، ۋەزىن، رادىپ، قاپىيەلىرىنى قائىدىگە سېلىپ ئوقۇماقتا:

نورۇز كەلدى جاھانغا، باھار بولۇر كۈندۈر بۈگۈن،
دەرەخلەرگە سۇ يۈگۈرۈپ، بىخ ئۇرار كۈندۈر بۈگۈن.
دېھقانلار قوش ھەيدەپ، ئۇرۇق سالۇر كۈندۈر بۈگۈن،
ئىش بېشى سەھەت كۈنى، ئامبار تولار كۈندۈر بۈگۈن.

شاتىۋادا تون كىيىپ، جۇۋا ـ تۇماقنى تاشلىدۇق،
كۆكۈلچىلىكتە ئولتۇرۇپ، نەغمە ـ ناۋا باشلىدۇق.
بەيگە ـ ئوغلاق ئالىپ مەشرەپ سورۇنى راسلىدۇق،
قايغۇ ـ ھەسرەتلەر كېتىپ، يايراشۇر كۈندۈر بۈگۈن.

كەلدى نورۇز يىل باشى ئەلدە تاماشا ئارىلاش،
بولدىلار راھەت جاھان، يوق بولدى جاپا ئارىلاش.
كوچىدا قىلدى گاداي، شاھلار تاماشا ئارىلاش،
بارچە خۇشلۇق يېتىپ كەلدى تاماشا كۆپتۇر بۈگۈن.

كىگىزلەرنى قېقىشتۇرۇپ، ئۆيلەرنى قىلغىن يورۇق،
بۇلۇڭلاردا قالمىسۇن پايتىما ـ ئەسكى چورۇق.
بولسۇن مۇھىت پاكىز، ئەخلەت ـ چاۋاردىن ئەسەر يوق،
بەھۇزۇر كەيپ سۈرۈپ، يايرىسۇن مېھمان بۈگۈن.

سورۇندىكىلەرنىڭ بىرى:
— ئاپىرىن، كۆڭۈلدىكى سۆزلەر خۇددى يىپقا تىزىلغان مارجاندەك تىزىلىپتۇ! — دېدى.
ئەتراپتىن ئالقىش ياڭرىدى، چاۋاك ـ ئالقىش بېسىلىشى بىلەنلا ئوتتۇرىغا ئوتتۇز ياشلار چامىسىدىكى، كەڭ غوللۇق، ئوتتۇرا بويى بىر ئەر چىقتى ـ دە، قولىغا قەغەز ئالماستىنلا بايامقى شېئىرغا قاپىيەداش بىر كۇپلېت قوشاق ئېيتتى:

نورۇز كەلدى جاھانغا، ئوۋ قىلغىلى چىقارمىز،
قايغۇ باسقان كۆڭۈلنى تاغدا يۈرۈپ ئاچارمىز.
بۈگۈن ـ كېيىكلەر ئوۋلاپ تاغ ـ داۋانلار ئاشارمىز،
تېرىسىنى تاسما قىلىپ، مۈڭگۈزىنى ساتارمىز،
قول ـ پۇتىنىڭ پاچىقى قامچىغا دەستە بۈگۈن.

نورۇز ئەھلى ئېخمۇ قاتتىق چاۋاك چېلىشىپ، باركاللا توۋلاشتى. دەرۋەقە، بۇ ئەر ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمدىن ئەنئەنە بولۇپ كېلىۋاتقان ئوۋچىلىق تۇرمۇشىنى شۇ بىر كۇپلېت قوشاقتا ئىخچام

ئەكس ئەتتۈرگەندى. سەمەتھاجى ۋە ئىمىنبايلار ھاياجانلاندى. سەمەتھاجى ساتتارنى قول ئىشارىسى بىلەن يېنىغا چاقىرىپ:

— بۇ كىم ئۆزى؟ — دەپ سورىدى.

— بۇ بۇرادەرنىڭ ئىسمى قادىر، بىزنىڭ بالا ۋاقتىمىزدىكى ئاغىنىمىز ئىدى. ئۇ ئەسلى سەنتۇگلۇق، كىچىكىدە مۇشۇ تۇگمەنبېشى مەھەللىسىدە سابىت قارىيدا بىر - ئىككى يىل ئوقۇغان. ھازىر تەقدىر - قىسمەت بىلەن ئالتاي - چۆچەك تەرەپلەردە ئوۋچىلىق قىلىپ يۈرۈپتۇ. يېقىندا تۇغقانلىرىنى يوقلاپ يۇرتقا كەپتىكەن، نورۇزغا ئۈلگۈرۈپ بىزنى يوقلاپ كەپتۇ، — دېدى ساتتار.

— بۇ ئىككى قوشاقچىغا تون يېپىڭلار! — دېدى سەمەتھاجى.

ساتتار يۈگۈرۈپ بېرىپ تەمنات ئىشلىرىغا قاراشتۇرۇلۇۋاتقان مەمەتنىڭ يېنىدىن ئالدىن تەييارلاپ قويۇلغان ئىككى تونى ئېلىپ كېلىپ، ئاۋامسلىم بىلەن قادىرغا ياپتۇ. سورۇندىكىلەر يەنە بىر نۆۋەت ئالقىش ياگراتتى.

تاۋاق - لېگەنلەردە، ئاپقۇرلاردا گۆش، پولۇ، كۆجە ئاش تارتىلدى. غول ئىچى خۇددى توي بولغاندەك مەمۇرچىلىقتا، مولچىلىقتا تولدى. ئاشتىن كېيىن يۇرت ئاقساقاللىرىغا ئەگىشىپ ھەممە دۇئاغا قول كۆتۈرۈشۈپ، يۇرتنىڭ ئامانلىقى، ئەلنىڭ توقچىلىقى ئۈچۈن ئۇزاقتىن - ئۇزاق دۇئا قىلىشتى.

ئونىنچى باب

تۆت جانباز

ساقچى لى جۇڭ بۈگۈن ئىشتىن بالدۇرراق چۈشتى. ئۇ خىلىدىن بېرى كۆرۈشمىگەن ئۇستازى يې جەنجاڭنىڭ قېشىغا كەلدى. سەكسەندىن ئاشقان يې ئۇستاز تىمەن ئىدى. ئۇ ئۈچىسىغا ئاق چۈچۈنچىدىن تىكىلگەن، ئۇدۇلىدىن ئېزىملىنىدىغان يەكتەكسىمان كۆڭلەك، كەڭ پۇچقاقلىق ئىشتان، پۇتىغا قېلىن چەملىك لاتا خەي كىيگەنىدى. لى جۇڭ كىرگەندە ئۇ ھويلىدا تەيجى گۇمپىسى ئويناۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئاپپاق ئۇزۇن ساقىلى ئېگىز بويىغا خويمۇ ياراشقان، ئاقارغان چاچ، قاش، ساقال - بۇرۇتلىرى، لەرزان ھەم سالماق گۇمپا ھەرىكەتلىرى، قاۋۇل، تىمەن سىيماسى ئۇنى بەئەينى خەنزۇ خەلق ئەپسانىلىرىدىكى ساماۋى ئەۋلىيالارغىلا ئوخشىتىپ قويغانىدى. لى جۇڭ ھويلىغا كىرىپلا قوشقۇۋۇق تۈۋىدە تۇرۇپ، ئۇستازىنىڭ نەپەس ھەم لەرزان ھەرىكەتلىرىگە ھەۋەسلىنىپ قاراپ تۇردى. لى جۇڭنىڭ كىرگىنىنى ئۇنىڭ ئاياغ شەپىسىدىنلا سەزگەن يې ئۇستاز تەيجى گۇمپىسىنىڭ بىر بۆلۈك ھەرىكىتىنى قىلىپلا توختاپ، لى جۇڭنى چاقىردى:

— بېرى كەل لى جۇڭ، بۈگۈن سېنى قايسى شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى؟— دېدى مېھرىبانلىق يېغىپ تۇرغان كۆزلىرىنى لى جۇڭغا تىكىپ.

ــ سىز بىلەن پاراڭلىشاي دەپ كەلدىم ئۇستاز، سىزگە دەخلى قىلىپ قويمىغاندىمەن. ھە؟

ــ ھېچ گەپ يوق، بېرى كەل، پاراڭلىشايلى.

مۇلازىم بالا ھويلىغا شىرە، ئورۇندۇق قويدى ۋە ئارقىدىنلا ياپقۇچلۇق چىنىدە پۇراقلىق يەسمەن چېيىنى دەملەپ كەلدى.

يې ئۇستاز بىلەن لى جۈك چاي ئىچكەچ پاراڭغا چۈشتى.

ــ يېقىندا ھۆكۈمەت دائىرىسىدە نېمە يېڭىلىقلار بار لى جۈك؟ــ دەپ سورىدى يې ئۇستاز. بۇ ئادەم يۇرت ئىچىدىكى ئۆزگىرىش، يېڭى - يېڭى ئۇچۇر - خەۋەرلەرنى ئاڭلاشقا خۇشتار ئىدى.

ــ ئامبال سۇخۇناشىن ئىچكىرىدىن تۆت نەپەر جانبازنى يۇقىرى ھەق بېرىش بەدىلىگە تەكلىپ قىلىپ چىقىپتۇ،ــ دېدى لى جۈك.

ــ ئۇلارنى نېمە ئىشقا سالىدىغانغا تەكلىپ قىپتۇ؟ــ يې ئۇستاز سەل ھەيران بولغان قىياپەتتە سورىدى.

ــ ئىككى كۈن ئىلگىرى سۇخۇناشىن ئامبالنىڭ ئوغلى ــ ئوغرى - بۇلاڭچىلارنى تۇتىدىغان بۆلۈمنىڭ كوجىگى بولغان سۇخۇشارا ئىدارىگە مەس پېتى كەپتۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىدا، ئاتىسى ئىچكىرىدىن تۆت نەپەر يۇقىرى ماھارەتلىك جانبازنى گوچۇڭغا تەكلىپ قىلىپ چىقىپتۇدەك، ئۇلارنى ئالدى بىلەن توختى ئاخۇنغا سالىدىكەن، ئۇنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇپ، توختىنىڭ ئۆز ۋاقتىدا سۇخۇشارانى ئوچۇق مەيداندا ئېلىشقاندا يېڭىپ قويغانلىقىنىڭ ئەنتىنى ئالغاندىن كېيىن، ئاندىن باشقا جانبازلارغا سالىمىش. شۇ ئارقىلىق گوچۇڭدىكى جانبازلارنىڭ ھەيۋىسىنى يەرگە ئۇرۇپ، ئۇلارنى شاگىرت تەربىيەلەش ئىشىدىن مەھرۇم قويىدىغانىدەك تۇرىدۇ. يامىنى كەلسە، ئامبال شۇ تۆت نەپەر جانبازنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، گوچۇڭدىكى جانبازلىق ئورۇنلىرىنى پېچەتلەيدىغانىدەك تۇرىدۇ،ــ دېدى لى جۈك ئاڭلىغانلىرى ۋە ئۆز قىياسلىرىنى بىرگە

قوشۇپ.

— توختىنى يېڭىمىز دېگىنى خام خىيال، توختى يەنە ئۇستىنىڭ قولىدىن ھۈنەر ئۆگىنىپ كامالەتكە يەتكەن جانباز بولۇپ قالدى. بۈيۈك جۇڭخۇا ئېلىنىڭ جانبازلىق ماھارىتى بۇنىڭدىن كېيىن ئۇيغۇرلار ئارىسىغا مۇشۇ توختىنىڭ قولى بىلەن يىلتىز تارتقۇسى. سەن بىلەن مۇشۇ تۇپراقتا ياشاپ تۇرۇپ، مۇشۇ زېمىننىڭ ھاۋاسىدىن نەپەس ئېلىپ، مۇشۇ يۇرتنىڭ سۈيىنى ئىچىپ تۇرۇپ، قېرىنداش خەلقتىن يېتىشىپ چىققان توختىدەك بىر يېتۈك جانبازنى قوغدىمىساق، ئاسراپ پەرۋىش قىلمىساق بولمايدۇ. توختىغۇ جانبازلىقتا پىشىپ يېتىلدى، ئۇنىڭغا ئەمدى تەڭ كەلگۈدەك جانباز چىقىشى ناتايىن، ئۇ جانبازلىقىلا تۆرەلگەندەك بىر ئەزىمەتكەن. مەن شۇنداق بىر ئەزىمەتنىڭ ئۇستازى بولغانلىقىمدىن پەخىرلىنىمەن. مەن شۇنچىۋالا كۆپ شاگىرت يېتىشتۈرگەن بولساممۇ، ئۆزۈم سۆيۈنگۈدەك شاگىرتىمدىن ئاشۇ توختىلا بار. شۇڭا، ئۇنى ئاسرىمىساق بولمايدۇ، — يې ئۇستاز يۈرەك سۆزىنى قىلغانىدى.

لى جوڭ يې ئۇستازنىڭ كۆڭلىنى چۈشىنەتتى. يې ئۇستاز مەردانە، ئادىل، خەلقپەرۋەر ئادەم بولۇپ، ئۇ تائىپە ئادىمى ئۇنداق، بۇ تائىپىنىڭ ئادىمى مۇنداق دەپ يۈرىدىغان كىشىلەردىن ئەمەس ئىدى. لى جوڭ ئۇستازىنىڭ تەلىمىنى قوبۇل قىلغاندا، ئۇنىڭ مىللەت، تائىپە ئايرىمايدىغان، خەلقپەرۋەر، ئادىل خاراكتېرىنىڭ تەسىرىگە خېلى چوڭقۇر ئۇچرىغان شاگىرتلارنىڭ بىرى ئىدى. ئۇنىڭ ئەجدادلىرى خېلى بۇرۇنلا گۇچۇڭغا كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان بولۇپ، لى جوڭغا كەلگەندە تۆتىنچى ئەۋلاد گۇچۇڭلۇق بولۇپ قالغانىدى. ئۇ كىچىكىدىنلا ئۇيغۇر، ئۆزبېك، خۇيزۇ باللىرى بىلەن بىرگە ئويناپ چوڭ بولغان، ئۇنىڭ مىجەزىمۇ بۇ جەھەت - چېگرا رايوندا ياشىغان كىشىلەرنىڭ

مىجەزىدەك ئۇچۇق - يورۇق، كەڭ قورساق، مەردانە ئىدى. ئۇ گەرچە توختىدىن ئىككى - ئۈچ ياش چوڭ بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن ھەمساۋاق بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئىككىسى يىپ جەنجاڭدىن ئىبارەت بىر ئۇستازدا تەلىم ئالغانلاردىن ئىدى. توختىنىڭ كىچىك مۇسابىقىلەرنىڭ بىرقانچىسىدە رەقىبلىرىنى يەڭگەنلىكىنى، بولۇپمۇ بېيجىڭدىن كەلگەن خارچىن ھەزرەتنى يېڭىپ، گۆچۈگلۈق جانبازلارغا شان - شەرەپ كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرگەندىن كېيىن، توختىغا نىسبەتەن ھۆرمىتى بارغانسېرى ئاشقانىدى. دەرۋەقە، بۇنداق بىر ئەزىمەتنى قوغدىماي، ئاسرىماي بولمايتتى. ئۇ ئۇستازى يىپ جەنجاڭنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، بېشىنى لىڭشىتىپ، ئۆزىنىڭمۇ ئۇستازىغا ئوخشاش ھېسسىياتتا ئىكەنلىكىنى ئىپادە قىلدى. لېكىن، ئۇنىڭ كۆڭلىدە بىر گۇدرەتلىك تۈگۈن[1] بار ئىدى. ئۇ ئۇستازىدىن شۇ ھەقتە گەپ سورىدى:

— ئۇستاز، بۇ ئەمەلدارلار جانبازلارغا نېمىشقا ئۆچمەنلىك قىلىدۇ؟

يىپ جەنجاڭ ئۇزۇن ساقىلىنى سىيلاپ - سىيپاپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

— ئەمەلدارلارنىڭ جانبازلارغا ئۆچمەنلىك قىلىشىدا مۇنداق بىرقانچە سەۋەب بار: بىرى، جانبازلار ئالاھىدە ماھارەت ئۆگەنگەن ئادەملەر بولغاچقا، ئەمەلدارلارنىڭ بوزەك قىلىشىغا قاراپ تۇرمايدۇ؛ ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ داڭقى چىققانلىرى ئۆز ئالدىغا بىرمۇنچە شاگىرت تەربىيەلەپ يېتىشتۈردى. بۇنى ئەمەلدارلار «ھۆكۈمەتكە خەۋپ يەتكۈزىدىغان ئەھۋال» دەپ چۈشىنىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، جانبازلارنىڭ خەلق ئىچىدىكى ھۆرمەت - ئىناۋىتى يۇقىرى بولغاچقا، ئەمەلدارلار جانبازلارنىڭ ئۆز ئالدىغا گۇرۇھ - شايكا

---

[1] گۇدرەتلىك تۈگۈن — شەرقىي شىنجاڭ شېۋىسى، گۇمانلىق تۈگۈن — ئا.

توپلاپ، توپىلاڭ چىقىرىشىدىن بەك ئەنسىرەيدۇ. بۇنداق بولۇشىغا بەزى ئىشلار سەۋەبمۇ بولغان. مەسىلەن، بۇنىڭدىن ئون يىللار ئىلگىرى، سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيەسى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغاندا، پادىشاھ قورقۇپ كېتىپ، پايتەخت بېيجىڭنى تاشلاپ شىئەنگە قېچىپ كېتىپتىكەن. ئۇنىڭچە بولغاندا، تاجاۋۇزچىلار پادىشاھلىق ئورنىغا تەگمىسە، شىئەنگە قوغلاپ كەلمىسىلا، جۇڭگودىن نېمىنى ئالىمەن دېسە شۇنىڭغا ماقۇل دەيدىغان ھالەتتە ئىكەن. مانا مۇشۇنداق پەيتتە، يىغىپتۇەنچى جانبازلار تاجاۋۇزچىلارغىمۇ، تەسلىمچى پادىشاھقىمۇ تەڭلا قارشى چىقىپ، باتۇرانە جەڭ قىلىپ تىللاردا داستان بولغۇدەك ئىشلارنى قىلغانىكەن. ھۆكۈمەت ئادەملىرى، جۈملىدىن مەنچىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ جانبازلاردىن ئۈركۈشى، ئەيمىنىشى ۋە ھەردائىم ئۇلارغا چەك قويۇپ تۇرۇشى ئەنە شۇنىڭدىن. مانا ئەمدى سۈن جۇڭشەن ئەپەندى يېتەكچىلىكىدە شىنخەي ئىنقىلابى بولۇۋاتىدۇ. مەنچىڭ سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇشى مۇمكىن، مۇنداق چاغدا ئەمەلدارلار ئەندىشىگە چۈشۈپ قالىدۇ.

— ھە، ئەمدى چۈشەندىم، ئىشنىڭ تېگى — تەكتى مۇنداق ئىكەن — دە! لى جۇڭ ئۇستازىنىڭ ئەتراپلىق مۇلاھىزىسىدىن قايىل بولدى.

— چۈشەنگەن بولساڭ ياخشى، سەن شەنيامۇلدا بولغاندىكىن، ئامبال سۇخۇناشىن بىلەن ئوغلى سۇخۇشارانىڭ ھەرىكەت — شەپىلىرىگە كۆز — قۇلاق بولۇپ تۇرغىن، يەنە ھېلىقى تۆت جانبازنىڭ يۇرۇش — تۇرۇشىنى نەزەرىڭدىن نېرى قىلما، توختىنغا ئاستىرتىن زىيان — زەخمەت يېتىپ قالمىغاي، — دېدى يې جەنجاڭ.

— بولىدۇ، ئۇستاز، ئېيتقىنىڭىزدەك قىلىمەن، — لى جۇڭ ئۇستازى بىلەن خوشلىشىپ ياندى.

× × ×

تۆت جانباز گۆچۈك بازارلىرىنى كۆرمەك بولۇپ، رەستىگە چىقتى. بۇنىڭدىن يۈز يىل ئىلگىرىكى گۆچۈك بازىرى سودىسى گۈللەنگەن، ھۈنەر - سەنئىتى تەرەققىي قىلغان، چارۋىچىلىق ئىشلىرى ئاۋۇغان، دېھقانچىلىقى روناق تېپىپ، «ئاشلىق ئامبىرى» دەپ نام ئالغان بىر شەھەرچە ئىدى. بۇ يەرگە چاررۇسىيە ماللىرى، قوقان، بۇخارالاردا توقۇلغان يوللۇق گەزلىمىلەر، تۈركىيەنىڭ خۇرۇم بۇيۇملىرى، ھىندىستان، كەشمىرلەردىن كىرگۈزۈلگەن دورا - دەرمەكلەر، سوجۇ - خاڭجۇلارنىڭ يىپەك رەختلىرى، جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىدىن چىقىدىغان جانان چىنە - قاچىلار، ئالتە شەھەر تەرەپتىن كەلتۈرۈلگەن ئەتلەس، پاختا رەختلەر، تۇرپاننىڭ ھۆل - قۇرۇق مېۋىلىرى رەستىلەردىكى دۇكانلارنى ئاۋاتلاشتۇرغانىدى. مال بازىرىدا سېتىلىۋاتقان تۆگە، كالا، ئات، قوي - ئۆچكىلەرنىڭ كۆپلۈكىدىن تۆت جانباز ھەيرانۇ - ھەس قالغانىدى. چۈنكى، ئۇلار ياشىغان ئىقلىملاردا ئاتنى ئەمەلدارلار، خانلىقنىڭ چاپارمەنلىرى، چېرىكلەرلا مىنەتتى. بۇ يەردە بولسا كىچىك باللارمۇ، بوۋاي - مومايلارمۇ ئاجايىپ كۆركەم ئاتلارنى مىنىپ يۈرىدىكەن. ئۇلار يەنە ئاشپۇزۇللار جايلاشقان رەستىلەرنى ئارىلىدى. سامسىپەزلەر، مانتىپەزلەر، پولۇچىلار، كاۋاپچىلار ئۇنلۇك توۋلاپ، خېرىدارلارنى چىللىماقتا، دەستە - دەستە نانلار، پۈتۈن پېتى پىشۇرۇلغان قوي گۆشى كاۋاپلىرى، لەگمۈك، سېرىق ئاشلار، ئۆپكە - ھېسىپلەر بۇ رەستىدىن ئۆتكەن ئادەملەرنىڭ ئىشتىھاسىنى قوزغىماي قالمايتتى.

تۆت جانباز سۇخۇشارانىڭ ئاغىنىسى مالاۋسىنىڭ يول باشلىشى بىلەن قايناق بازارلارنى بىرقۇر ئارىلاپ، لىخۋا جەنزە مەيدانىغا

كەلدى. مەيداننىڭ بىر چېتىدە غالتەكلىك هارۋىدا ئوخشىغان ئۆپكە ـ هېسىپ ئېلىپ چىققان هېيت ئاخۇن تىنماي توۋلىماقتا:

ئېلىپ كەلدىم ئۆپكە ـ هېسىپ،
خېرىدارغا بولغاي نېسىپ.
يېسەڭ ئەگەر تەنگە قۇۋۋەت،
ئىشىڭلارغا بولغاي مەدەت.

بازىرىدا گۇچۇڭنىڭ،
هېيتەم دېگەن نامىم بار.
ئاتا ـ بوۋامدىن قالغان،
سۇ بويىدا جايىم بار.

بىزنىڭ گۇچۇڭ بازىرى،
دائىم شۇنداق ئاۋاتتۇر.
هەممە نەرسە تېپىلار،
يېمەكلىرى ناۋاتتۇر.

— ئاۋۇ ئادەم نېمەدەپ توۋلاۋاتىدۇ؟ — دەپ سورىدى تۆت جانبازنىڭ بىرى.

— ئۆپكە ـ هېسىپنى داڭلاۋاتىدۇ، — دېدى مالاۋسى خەنزۇچىغا ئۆرۈپ.

— ئۆپكە ـ هېسىپ دېگەن نېمە ئۇ؟

— قوي ـ ئۆچكىنىڭ ئىچكى ئەزالىرىدىن قىلىنىدىغان بەكمۇ مەززىلىك يېمەكلىك، — دېدى مالاۋسى.

— بۇ يېمەكلىك بىزگە يېڭىلىقكەن، يولۇقلار بۇرادەرلەر، بېرىپ تېتىپ باقايلى، — تۆت جانباز هېيت ئاخۇن زاسىيپەزنىڭ شىرەسىنىڭ يېنىغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى. ئۆپكە ـ هېسىپ يەپ

ئۇلتۇرغان ئىككى ئادەم يېڭى كەلگەنلەرگە ئورۇن بوشىتىپ، نېرىراقتا قويۇلغان ئورۇندۇقتا قاچىلىرىنى كۆتۈرۈپ يۆتكەلدى.

مالاۋسى بەش قاچا ئۆپكە ـ ھېسىپ بۇيرۇتتى، تۆت جانباز سىركە ـ لازىغا مىلەپ، ئۆپكە ـ ھېسىپنى مەززە قىلىپ يېيىشتى.

— بۇ گۇچۇڭ دېگەن يۇرتنىڭ سۈيى تاتلىق، يېمەكلىرى ھەقىقەتەن مەززىلىككەن جۇمۇ؟! — دېدى جانبازلارنىڭ بىرى.

— گۇچۇڭنىڭلا ئەمەس، قاشقوۋۇقنىڭ[①] سىرتىدىكى قامىل، تۇرپان، ئۈرۈمچى دېگەن يۇرتلارنى بېسىپ ئۆتكەندە يېگەن تائاملارمۇ شۇنداق مەززىلىك تۇرمامدۇ؟ — دېدى بىرى.

— ئۇغۇ شۇنداقكەن.

— ئاڭلىساق، ئالتە شەھەر دېگەن يۇرتلاردا ئاجايىپ شېرىن ـ شەربەت مېۋىلەر، تاڭلىيىڭدا تەمى قالغۇدەك تائام ـ غىزالار بار دەيدۇ، ئىشىمىز تۈگىگەندە شۇ تەرەپلەرنىمۇ بىر ئارىلاپ كېتەرمىز ـ ھە، بۇرادەرلەر؟ — دېدى جانبازلارنىڭ بىرى.

— نېسىپ بولۇپ قالار، — دېدى جانبازلارنىڭ يەنە بىرى، مەن بۇ يۇرتتا مۇنداق ئىككى نەرسىگە دىققەت قىلدىم: بىرى، بۇ يەردە قەلەندەر، تىلەمچىنى كۆرمىدىم؛ ئىككىنچىسى، ماللىرى ئەرزانچىلىقكەن.

— ئەلۋەتتە، سىزنىڭ كۆزىتىشىڭىز توغرا بوپتۇ، گۇچۇڭ تەۋەسىدە تىلەمچى، قەلەندەر يوق، — دېدى مالاۋسى مەغرۇرلانغان قىياپەتتە.

— قاشقوۋۇقنىڭ سىرتىدىكى يەرلەر ئاجايىپ كەڭرىچىلىككەن، ئون كۈنلەپ يول يۈرسىمۇ ئۇ يۇرتتىن بۇ يۇرتقا يەتكىلى بولمايدىكەن، كەڭرى داللارنى كەزسە ئادەمنىڭ كۆڭلى ـ كۆكسى ئېچىلىپ قالىدىكەن ئەمەسمۇ؟ — دېدى جانبازلاردىن ياشراقى.

[①] قاشقوۋۇق — جايۇگۈەننى كۆرسىتىدۇ.

— شۇنداق بولمايچۇ، قىشمۇ - ياز بۇتخانا ھويلىسىدىن چىقماي ياشىغاندىن مىڭ مەرتۋە ياخشى- دە!

مالاۋسى بىلەن جانبازلار شۇ تەرزدە پاراڭلىشىپ ئولتۇراتتى، خانىبرىق تەرەپتىن ئالدىدا توختى ئاخۇن، ئۇنىڭ يىگىرمە - ئوتتۇز ماڭدامچە كەينىدىن كازىم چىقىپ كەلدى. ئۇلار چوڭ مەسچىت ئالدىغا كەلگەندە توختى ئاخۇن تۇتۇڭ تەرەپكە بۇرۇلدى. ئەتراپقا نەزەر سالغاچ ئولتۇرغان مالاۋسى ئورنىدىن تۇرۇپ تەرەپكە ئىتتىك چاماداپ ماڭدى. ئۇ كازىمنىڭ ئالدىنى توسۇپ:

— نەگە ماڭدىڭ؟ — دېدى.

— تۇتۇڭ تەرەپكە ماڭدىم.

— ئۇ يەردە نېمىش قىلىسەن؟

— شۇ يەردە توي بولىدىكەن، توختاخۇن پولۇ ئېتىدىكەن، شۇڭا شۇ تويدا بىر قورساق پولۇ يەپ كېلەيمىكىن دەپ، توختاخۇننىڭ كەينىدىن سۈگدىشىپ كېتىۋاتىمەن، — دېدى قاقباش بولۇپ كەتكەن كازىم ئۆزىنىڭ لى جوڭنىڭ تاپشۇرۇقى بويىچە توختى ئاخۇنغا ئەگىشىپ يۈرگەنلىكىنى مالاۋسىغا دېمىدى.

— توي قاچانكەن؟ نېمىشقا جامائەتنى بامداتتىن يانغاندا داستىخانغا چىللىماپتۇ؟

— ئوغۇل ئۆيلىگۈچىنىڭ يىراق - يېقىنىدىن كېلىدىغان مېھمانلىرى كۆپ ئوخشايدۇ. جامائەتكە پېشىندىن يېنىپ داستىخان سالسا كېرەك، — دېدى كازىم مالاۋسىنىڭ تەپسىلىي سورىغىنىغا ھەيران قېلىپ، — ھوي بايۋەچچە، ئەجەب سوراپ قالدىڭىزغۇ؟

— مۇنداقلا سوراپ قويدۇم، يولۇڭغا كېتىۋەر، پولۇدىن قۇرۇق قالما يەنە! — دېدى مالاۋسى.

پولۇنىڭ گېپىنى يادىغا ئالغان كازىمنىڭ قورساقلىرى غولدۇرلاشقا باشلىدى. ئۇ تاڭ ئېتىپ مۇشۇ كەمگىچە ئاغزىغا بىر بۇردا نان تېپىپ سالالمىغانىدى. ئۇ مالاۋسىنىڭ كەينىدىن

قاراپ - قاراپ قويۇپ، توختى ئاخۇن كەتكەن تەرەپكە غولدۇسلىغىنىچە مېڭىپ كەتتى.

× × ×

پېشىندىن يانغان مەزگىل. توختى ئاخۇن تۇتۇلغىدىكى تويىنىڭ پولۇسىنى ئېتىپ بولۇپ، كەپكۈرنى ياغلىققا ئوراپ قولتۇقىغا قىستۇرۇپ ئۆيىگە ياندى. ئۇنىڭ كەينىدە قىرىق - ئەللىك ماڭدام ئارقىدا كازىم سوكۇلداپ كەلمەكتە. توختى ئاخۇن ئېتىزلىق بىلەن بازار رەستىسىنىڭ ئارىلىقىدىكى ئوچۇقچىلىقتا خىيالغا پېتىپ كېتىۋاتاتتى. قارشى تەرەپتىن ئۇزۇن چاچ قويغان ناتونۇش بىر ئەر توختىغا ئۇدۇل كەلگەندە تۇيۇقسىزلا مۇرىسى بىلەن ئۇنى قاتتىق سوقتى. توختى ئاخۇننىڭ قولتۇقىدىكى كەپكۈر يەرگە چۈشۈپ كەتتى. توختى ئاخۇن ئويلىمىغان بۇ زەربىدىن سەنتۈرۈلۈپ توختىدى- دە، شۇ هامان هوشىنى يىغىپ تۇرۇشىغا، هېلىقى ناتونۇش ئادەم يەنە شىددەت بىلەن هۇجۇم قىلدى. توختى ئاخۇن ئۇنىڭ ئىككى قېتىملىق هۇجۇمىنى قايتۇردى هەم ئۆزىمۇ هۇجۇمغا هازىرلاندى. بۇ تاسادىپىي ئېلىشىشنى كۆرگەن كازىم پايپاسلىغىنىچە كېلىپ بىر دوقمۇشتا مۆكۈپ تۇردى. ناتونۇش ئادەم ئۈچىنچى قېتىم هەملە قىلىپ كەلگەندە، توختى ئاخۇن ئالىقىنىنى ئېچىپ، بارماقلىرىنى جۈپلەپ تۇرۇپ ئېتىلىپ كەلگۈچىنىڭ ئوڭ بىقىنىغا زەرب بىلەن بىرنى ئۇرۇۋىدى، ناتونۇش ئەر جايىغا چۆكۈپلا قالدى. ئاڭغىچە، ئۇنىڭ ئالدىدا يەردىن ئۈنگەندەكلا يەنە بىرەيلەن پەيدا بولۇپ، توختى ئاخۇنغا يىلپىز كەبى ئېتىلدى. توختى ئاخۇن ئۇنىڭ هۇجۇمىنى رەتلىۋېتىپ، ئۇنى شۇنداق چاققانلىق بىلەن يانپاشقا ئېلىپ قېقىراتكى يەرگە شۇنداق سالدىكى، ئۇ «غىق» قىلغان ئاۋاز بىلەن خۇددى لايدەك چاپلىشىپ قالدى.

هوي پالۋان، بولدى قىلىڭ! پەيلىڭىزدىن يېنىڭ! — بىر تامىنىڭ كەينىدىن مالاۋسى ۋە يەنە ئىككى نەپەر ئۇزۇن چاچلىق ناتونۇش ئادەم چىقىپ كەلدى، — ئەپۇ قىلىڭ، سەۋەنلىك بىزدە پالۋان، ئاچچىقىڭىزغا هاي بېرىڭ!

— بۇلارنى سەن باشلاپ كەپسەن - دە، مالاۋسى، سېنىڭگۇ مەندىن تاياق يېگەن يېرىڭ بار، ئەمدى بۇلارنى باشلاپ كېلىپ ئۆچ ئالاي دېدىڭمۇ؟ — توختى ئاخۇننىڭ قەھرلىك چىرايىنى كۆرگەن مالاۋسى دۇدۇقلىغىنىچە راست گەپنى ئېيتتى:

— بۇ جانبازلارنى سېنىڭ يېنىڭغا باشلاپ كەلگىنىم راس. لېكىن، مەن سەندىن ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن بۇلارنى باشلاپ كەلگىنىم يوق.

— ئەمىسە، بۇلار كىم؟ مەن تونۇمىسام، نېمىشقا ماڭا تۇيۇقسىزدىن بىهۇدە هۇجۇم قىلىدۇ؟

— بۇلارنى ئامبال سۇخۇناشىن ئاتايىن ساڭا سالغىلى ئىچكىرىدىن تەكلىپ قىلىپ ئەكەلدۈرگەن، ئىشەنمىسەڭ ئۇلارنىڭ ئۆزىدىن سوراپ كۆرگىن، — دېدى مالاۋسى.

— سىلەر كىم؟ گۇچۇڭغا نېمىش بىلەن كەلدىڭلار؟ — دېدى توختى غەزەپ بىلەن ئۇلارغا ئالىيىپ.

ئۇلار توختىنىڭ ماهارىتىدىن، كۈچ - قۇدرىتىدىن، ئۇنىڭ هازىرقى غەزەپلىك تۇرقىدىن ئەيمەندى، ئۇلار توختىدىن كەچۈرۈم سورىدى هەم ئۆزلىرىنىڭ ۋەداڭ تېغىدىن كەلگەنلىكىنى، ئامبال سۇخۇناشىننىڭ ئۇلارنىڭ هەربىرىگە مىڭ سەردىن كۈمۈش بېرىدىغانلىقىنى، ئەگەر توختىنى يېڭىپ، زەپەر قۇچسا، ئايرىم مۇكاپاتلايدىغانلىقىنى، ئامبالنىڭ ئوغلى سۇخۇشارنىڭ مالاۋسىنى ئۇلارغا قوشۇپ بازار ئايلاندۇرۇپ ئوينىتىشنى تاپىلىغانلىقىنى، بۇگۈن توختى ئاخۇننى تاسادىپىي كۆرۈپ قېلىپ، رەسمىي مەيدان تۈزەپ ئاشكارا ئېلىشىشتىن ئىلگىرى بىر تۇتۇشۇپ بېقىپ، توختى

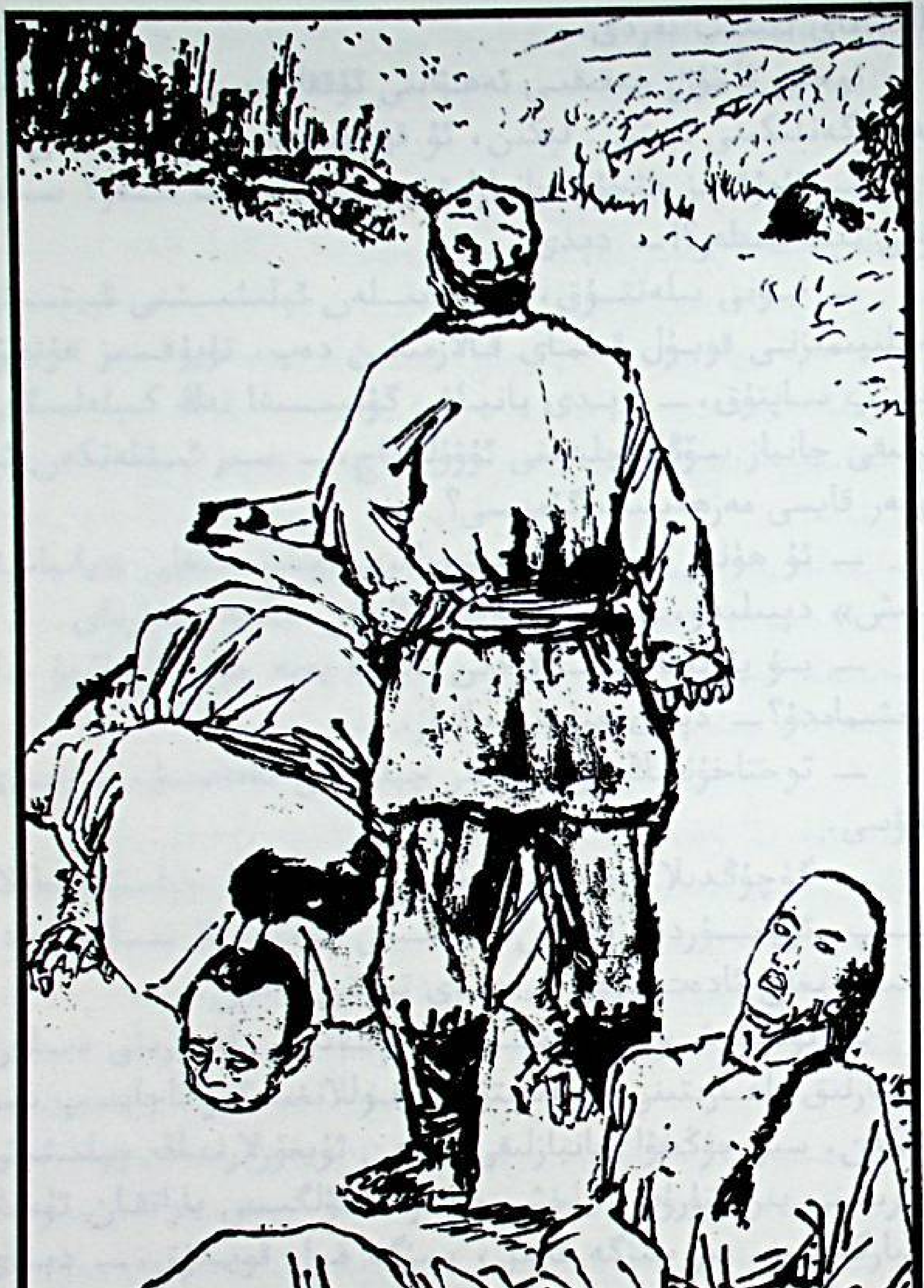

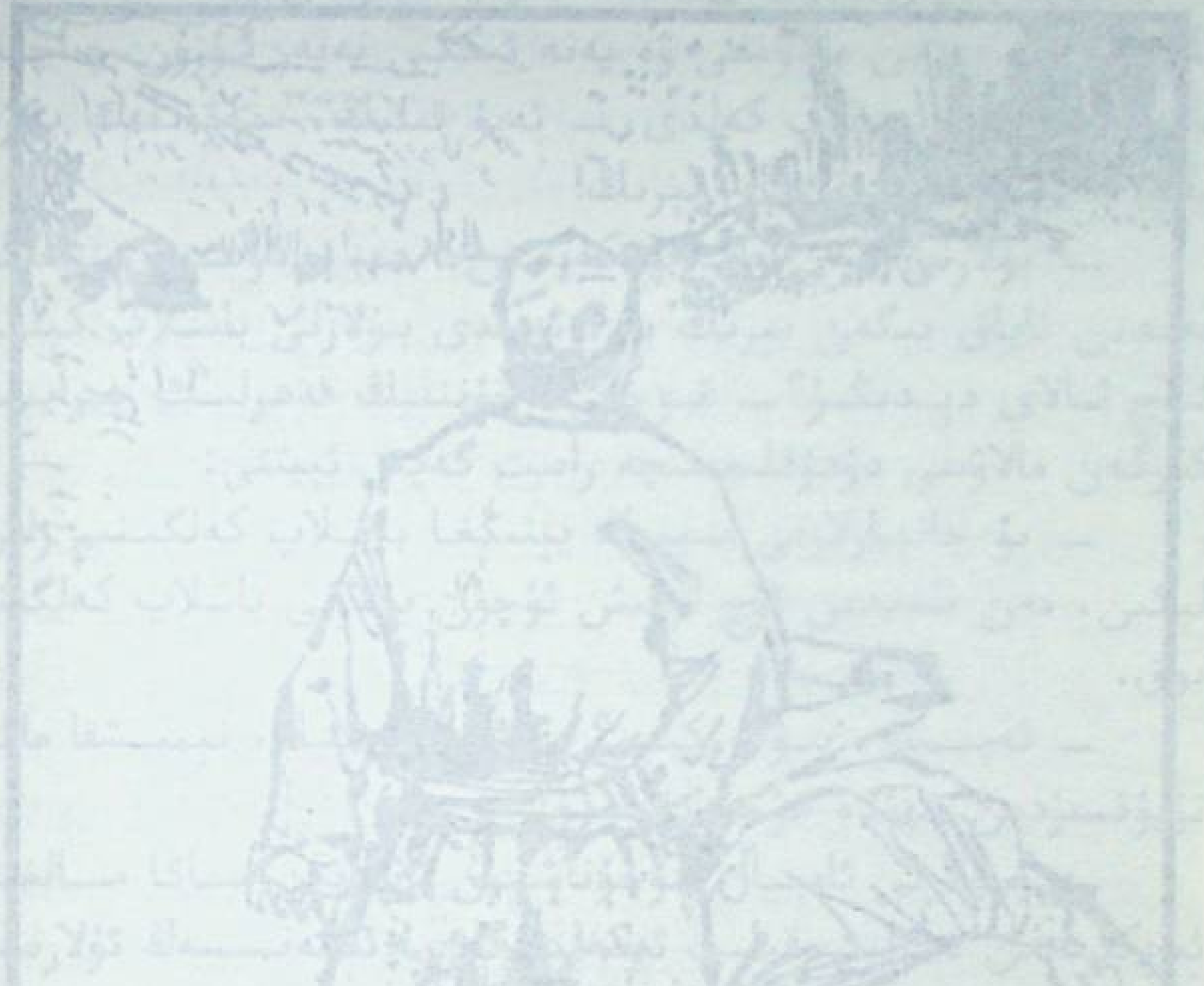

ئاخۇننى دەگسەپ باقماقچى بولغانلىقنى يىپىدىن يىگنىسىگىچە قالدۇرماي ئېيتىپ بەردى.

توختى ئاخۇن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئۇققاندىن كېيىن ئۇلارنى كەچۈرگەنلىكىنى ئېيتتى. لېكىن، ئۇ قوشۇمىسىنى تۈرگەن پېتى:

— تۇيۇقسىز ھۇجۇم جانبازلىق پەزىلىتىگە يات ئىشقۇ؟ سىلەر بۇنى بىلمەمسىلەر؟! — دېدى.

— بۇنى بىلەتتۇق، سىز بىلەن ئېلىشىشنى ئېيتساق تەكلىپىمىزنى قوبۇل قىلماي قالارمىكىن دەپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ساپتۇق، — دېدى يانپاش گۈمپىسىغا تەڭ كېلەلمىگەن ھېلىقى جانباز سۆڭگەچلىرىنى ئۇۋۇلىغاچ، — سىز ئىشلەتكەن ئۇ ھۈنەر قايسى مەزھەپنىڭ گۈمپىسى؟

— ئۇ ھۈنەر ئۇيغۇر چېلىشچىلىرى قوللىنىدىغان «يانپاشقا ئېلىش» دېيىلىدۇ، — دېدى توختى ئاخۇن قىلچە يوشۇرماي.

— بۇ يۇرتتا جانبازلاردىن باشقا يەنە چېلىشچىلارمۇ بار ئوخشىمامدۇ؟ — دېدى ھېلىقى جانباز.

— توختاخۇننىڭ ئۆزى ماھىر چېلىشچى ئەمەسمۇ، — دېدى مالاۋسى.

— گۇچۇڭدىلا ئەمەس، ئۇيغۇرلار يۇرتلىرىدا چېلىشىدىغانلار كۆپ، ئۇيغۇردىلا ئەمەس، بەلكى ھەممىلا تائىپەلەردە چېلىشىدىغان ئادەت بارغۇ؟ — دېدى توختى ئاخۇن.

— ئۇغۇ شۇنداق، سىزنىڭ چېلىش ماھارىتى بىلەن جانبازلىق ماھارىتىنى بىرلەشتۈرۈپ قوللانغىنىڭىز ئاجايىپ بىر ئىشكەن. سىز جۇڭخۇا جانبازلىقى بىلەن ئۇيغۇرلارنىڭ چېلىشىش ماھارىتىنى بىرىكتۈرۈپ، ياخشى ماھارەت ئۈلگىسى ياراتقان ئۇستا جانبازكەنسىز، بىز سىزگە قايىل، سىزگە قول قويدۇق، — دېدى تۆت جانباز بىرلىكتە مۇشتۇملىرىنى توگۇنچەكلەپ ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈپ.

— ئۇنچىۋالا دەپ كەتكۈچىلىكى يوق، — دېدى توختى ئاخۇن كەمتەرلىك بىلەن، — ئەمدىكى ئۆيۈڭلار قانداق؟ قاچان ئاشكارا ئېلىشىمىز؟ ئەگەر كوچۇڭدا مەلۇم ۋاقىت تۇرساڭلار، ئۆيۈمگە بېرىپ مېھمان بولۇڭلار!

— رەھمەت، بىز ئامبالنىڭ گېپى بىلەن سىزدەك بىر يېتۈك جانبازغا جەڭ ئېلان قىلغىلى تاس قاپتۇق. بىز ئەمدى سىزگە قىلغان ئەدەپسىزلىكىمىزدىن كوچۇڭدا تۇرۇشقا رىغبىتىمىز يوق. بىز بۈگۈنلا يولغا چىقىپ، يۇرتىمىزغا يانىمىز، — دېيىشتى تۆت جانباز.

— مەنمۇ قاتتىق قوللۇق قىلىپ ھەمراھىڭلارنى زەخمىلەندۈرۈپ قويۇپتىمەن، بىرقانچە كۈن ئارام ئېلىپ ئاندىن يولغا چىقىڭلار، — دېدى توختى ئاخۇن.

شۇ گەپلەر ئارىلىقىدا دەسلەپ زەربە يېگەن جانبازنىڭ ئىككى تال قوۋۇرغىسى سۇنغانلىقى مەلۇم بولغانىدى.

— ئۆزىمىزنىڭ شورى، سىزنى مالال قىلىشقا ھەددىمىز ئەمەس، بۈگۈنلا يولغا چىقىپ، يول يۈرە داۋالىتىپ ماڭارمىز، — دېدى تۆت جانبازنىڭ ئىچىدىكى ياشقا چوڭراق بىرەيلەن.

تۆت جانباز بىلەن توختى ئاخۇن شۇنداق سۆزلىشىپ تۇرغىنىدا، كازىم غىپىلا قىلىپ تىكىۋەتتى. ئۇ ساقچى لى جوڭغا تۆت جانباز بىلەن توختى ئاخۇن ئوتتۇرىسىدا تاسادىپىي يۈز بەرگەن ئەھۋالنى دەرھال يەتكۈزمەكچى بولدى. چۈنكى، لى جوڭ كازىمغا پۇل بېرىپ، توختى ئاخۇننىڭ يۈرۈش - تۇرۇشىغا كۆز - قۇلاق بولۇپ يۈرۈشنى تاپىلىغانىدى.

كازىم لىخۇا جەنزىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزگە يولۇقتى. ئۇ ھېيت ئاخۇنغا توختى ئاخۇن بىلەن ناتونۇش تۆت جانباز ئوتتۇرىسىدا بولۇپ ئۆتكەن ۋەقەنى ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي دەپ بېرىپ، لى جوڭنى ئىزدەپ پايپاسلاپ يۈگۈرۈپ كەتتى.

توختى ئاخۇن مالاۋسى ۋە تۆت جانبازدىن ئايرىلىپ، لىنخۋا جەنزىگە كەلدى. توختىنى كۆرگەن ھېيت ئاخۇن شۇ زامان قوشاق توقۇدى:

يېڭى دوپپا كىيىپسىز،
ئۆنى ئۆگمەيدۇ دەمسىز؟
بولۇۋاتقان ئىشلارنى،
بىزنى بىلمەيدۇ دەمسىز؟

توختى ئاخۇن ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزىنىڭ ياغاچ ئورۇندۇقىدا ئولتۇرۇۋېتىپ:

— سەن نېمە ئىشلارنى بىلدىڭ، ھېيتاخۇن؟— دەپ سورىدى ھەيرانلىق بىلەن.

ھېيت ئاخۇن قوشاق بىلەن جاۋاب بەردى:

چىتەي يۇگا توختى چۇەنباشى،
ۋەيدى گۇلەيلا سىگا چۇەنباشى.
سىگا چۇەنباشى دىڭ بۇلياۋ،
توختى دې يىگا يانپاشى.
(گۇچۇڭدا بار بىر توختى چامباش،
سىرتتىن ياللاپ كېلىندى تۆت چامباش.
تۆت چامباشنى يېڭىۋالدى،
توختىدىكى بىر يانپاش.)

— ھوي، ھېيتاخۇن، ساڭا بۇ گەپنى كىم دېدى؟— دەپ سورىدى توختى ئاخۇن.

ھېيت ئاخۇن جاۋاب بېرىشنىڭ ئورنىغا قاش - كۆزنى

ئۆينىتىپ تۇرۇپ ھېلىقى قوشاقنى يەنە تاكرارلىدى:

يېڭى دوپپا كىيىپسىز،
ئۇنى ئۆگمەيدۇ دەمسىز؟
بولۇۋاتقان ئىشلارنى،
بىزنى بىلمەيدۇ دەمسىز؟

— ھوي، ھېيتاخۇن، قوشاقتا تولىمۇ ئۇستا بولۇپ كېتىپسەن، ئادەمنىڭ ئىچىنى پۇشۇرماي ئېيتسىنا، ساڭا بۇ خەۋەرنى كىم يەتكۈزدى زادى؟— دېدى توختى ئاخۇن تەقەززا بولۇپ.

— كازىم يەتكۈزدى، كازىم، ئۇ سېنىڭ ئارقاڭدا سوكۇلداپ يۈرگەنىكەن،— دېدى ھېيت ئاخۇن.

— مىرتىنىڭ ئاڭلىغىنى يۇرتنىڭ ئاڭلىغىنى، دەپ توغرا ئېيتىپتىكەن خەقلەر،— دېدى توختى ئاخۇن مىيىقىدا كۈلۈپ.

— ئاجايىپ قىزىقارلىق ۋەقە بوپتۇ بۇ توختاخۇن،— دېدى ھېيت ئاخۇن كۈلۈپ تۇرۇپ. شۇنىڭدىن كېيىن ھېيت ئاخۇن زاسۇپپەزنىڭ قوشىقى خەقنىڭ ئاغزىغا چىقىپ، ئەتراپ يۇرتلارغا تارقالدى:

چىتەي يۇگا توختى چۈنلىشى، ۋەيدى گۈلەيلا سىگا چۆەنباشى،
سىگا چۆەنباشى دىڭ بۇلياۋ، توختى دې يىگا يانپاشى.
....

ئون بىرىنچى باب

كېچىدىكى قاراۋۇل

ئېچكىرىدىن يۇقىرى ھەق بىلەن تەكلىپ قىلىنغان ئۇستا جانبازلار ئامبال سۇخۇناشىن بىلەن خوشلاشمايلا كېتىپ قالدى. بۇ ئىش ئامبالغا شۇنچىلىك ئەلەم قىلدىكى، ئۇ ئۈچ كۈنگىچە يا ئاغزىغا بىرەر تال گىياھ سالماي، يا ئۆيدىن سىرتقا چىقماي يېتىۋالدى. ئىشلار تاغدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. ياردەمچى ئامبال، يۇرت مۆتىۋەرلىرى، سىرتتىن كەلگەنلەر كۈندە ئۇنىڭ ئىشىكىگە نەچچە رەت كېلىپ قايتىشاتتى. ئاخىر ئۇلار مەسلىھەتلىشىپ، ئامبالنىڭ يېنىغا ئۇنىڭ ئوغلى سۇخۇشارانى كىرگۈزدى.

— ھېلىقى تۆت ھارامتاماق جانبازنىڭ قىلىقى ماڭا بەك ئەلەم قىلدى، — دېدى ئامبال ئوغلى سۇخۇشارانى كۆرۈپ تۆشەكتىلا يانپاشلاپ ئولتۇرۇپ. ئۇ ئېغىر ئۇھ تارتتى- دە، ئوغلىغا دەردىنى تۆكۈشكە باشلىدى:

— بۇ بىرقانچە يىلدىن بېرى جانبازلارنىڭ ھۆرمىتى گۇچۇڭدا ھەسسىلەپ ئېشىۋاتىدۇ، بولۇپمۇ ھېلىقى تۇختى دېگەن يالاكتۆشنىڭ ئىناۋىتى جانبازلار ئىچىدىلا ئەمەس، بەلكى يۇرت خەلقى ئارىسىدا بەكمۇ يۇقىرىلاپ كەتتى. بۇنداق بولۇۋەرسە، بىرىنچىدىن، ئەل - جامائەت ھۆكۈمەت ئادەملىرىدىن ئەيمەنمەيدىغان، ئۇلارغا ھەتتا بويۇنتاۋلىق قىلىدىغان بولۇپ قالىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، جانبازلارنىڭ ھۆرمەت - ئىناۋىتى

ئاشقانىسىرى ئۇلاردىن گۇمپا ـ ھۇنەر ئۆگىنىدىغانلار كۆنىسىرى ئاشىدۇ- دە، ئۇلار تەدرىجىي سۇلالىگە، ھاكىمىيەتكە تەھدىت سالىدىغان كۈچكە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىن. مەنچىڭ سۇلالىسىنىڭ تارىخىدا مۇنداق ئىشلار كۆپ كۆرۈلگەن. ھازىر سۇن جۇڭشەن دېگەن بىر كىشى چىقىپ ئىچكىرىدە تىنىماي ھەرىكەت قىلىپ يۈرگۈدەكمىش. مەنچىڭ سۇلالىسى سەككىز دۆلەت بىرلەشمە ئارمىيەسىنىڭ ھۇجۇمىدىن كېيىن كۆپ ئاجىزلاپ كەتتى. رۇسىيە تەرەپتىمۇ پەلىپەتىش ئىشلار بولۇۋاتقان ئوخشايدۇ. ئەگەر بىز بۇ چەت ـ چېگراغا جايلاشقان ناھىيەدە سەگەكرەك تۇرمىساق، بىرەر توپىلاڭ يۈز بېرىپ قالسا، يىراق بېيجىڭدىكى پادىشاھىمىز بىزگە چېرىك ئەۋەتكۈچە «بىڭگىگە يەتكۈچە بىلىكنى سۇندۇراي» بولۇپ قالۇرمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن......

سۇخۇشارا ئاتىسىنىڭ چىرايىغا سەپسالدى: يېشى تېخى ئەللىككە بارمىغان بۇ ئادەمنىڭ چىرايى ساماندەك سارغايغان، روھسىز، ئۇزاق يىل كېسەل تارتىپ يېتىپ قالغان ئادەمگە ئوخشايتتى. ئۇنىڭ ئاتىسىغا ئىچى ئاغرىدى. ئاتىسى ئوغلى سۇخۇشارانىڭ ئىناۋىتىنى ئاشۇرىمەن، ئىستىقبالىنى ئاچىمەن، دەپ كۆپ ئەجىر سىڭدۈردى: ئۇنى شوتاڭدا ئوقۇتتى، يې جەنجاڭغا تاپشۇرۇپ جانبازلىق ماھارەتلىرىنى ئۆگەتتى. ئۇزاق ۋاقىت ساقچى ئىدارىسىدە ئىشلىگەن لى جۇڭدەكلەرنى بىر ياققا قايرىپ قويۇپ، ئوغلىنى بۆلۈم باشلىقلىقىغا ئۆستۈرۈپ، ساقچى ئىدارىسىنىڭ ئوغرى ـ قاراقچىلارنى تۇتىدىغان بۆلۈمىنىڭ كوجاڭى قىلدى. لېكىن، ئوغلىنىڭ خىزمەتتە تۆھپە ـ ئەجىر كۆرسەتكۈدەك دىتى يوق، ھەتتا توختىدەك بىر يالاڭتۆش جانبازنى يەڭگۈدەك ئىقتىدارى يوق ئىدى. ئەگەر توختىدەكلەرنىڭ بېشىنى ساڭگىلاتمىسا، ئۇلارنىڭ ھەيۋىسىنى سۇندۇرمىسا، ساقچى خادىملىرىنىڭ ئابرۇيىنى تىكلىمەك تەس ئىدى.

— مەندە بىر ئوي - خىيال بولۇۋاتىدۇ ئاتا، ئاڭلاپ باقامسىز؟— دېدى سوخۇشارا.

— قېنى ئېيتىپ باقىن،— دېدى ئامبال سوخۇناشىن ياستۇققا يۆلەنگىنىچە.

— مۇشۇ ئاي، مۇشۇ كۈنلەردە،— دەپ گەپ باشلىدى سوخۇشارا،— لىخۋا جەنزىدىكى دۇكانلارغا كېچىسى ئوغرى كىرىدىغان ئىش ئاۋۇپ قالدى. بىز كېچىلىك كۆزەتچىلىكنى كۈچەيتكەن بولساقمۇ، بۇنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈلمەيۋاتىدۇ. ئەگەر بىز توختىنى لىخۋا جەنزىدىكى دۇكانلارنى كۆزەت قىلىدىغان كېچىلىك قاراۋۇللۇققا يۇقىرى ھەق بىلەن جەلپ قىلساق، ناۋادا ئۇنىڭ كۆزەتچىلىكىگە ئۆتكەن دۇكانلاردىن قىلچىلىك بىرنەرسە يىتسە، ئۇنى دۇكاندارلار، بايلار، سودىگەرلەرلا جايلاپ، بىزگە تۇتۇپ بېرىدۇ. ئۇ ھالدا بىز كۆزگە قادالغان بۇ مىخنى ئاسانلا يۇلۇپ تاشلىيالايمىز، مۇشۇ كۈندە لىخۋا جەنزىگە كېچىلىك قاراۋۇللۇققا ھەر كېچىسى يەتتە - سەككىز ساقچى ئەۋەتىۋاتىمەن، ئۆزۈممۇ تاتلىق ئۇيقۇمدىن كېچىپ ئوۋلارنى ئوخلاپ قالارمىكىن دەپ، ھەر كېچىسى تەكشۈرۈپ تۇرۇۋاتىمەن.

سوخۇناشىن بىرھازا ئويلانغاندىن كېيىن ياستۇقتىن بېشىنى كۆتۈردى. ئۇ ئوغلىغا قارىدى، سوخۇشارانىڭ ئۆزىگە تەلمۈرۈپ تۇرغىنىغا سىنچى كۆزلىرى بىلەن سەپسالغاندىن كېيىن:

— سېنىڭچە بۇ چارە ئۈنۈم بېرەرمۇ ئوغلۇم؟— دېدى.

— چوقۇم ئۈنۈم بېرىدۇ، ئاتا.

— يالغۇز توختىنىلا كېچىلىك قاراۋۇللۇققا قويامدۇق؟

— شۇنداق قىلساق بولماسمۇ؟

— توختاپ تۇر،— دېدى سوخۇناشىن قوشۇمىسىنى تۈرۈپ ئويلىنىپ،— ئەگەر ئۇنى يالغۇزلا كۆزەتچىلىككە قويساق توغرا بولماس، ئۇنىڭ ئىككى شاگىرتىغىمۇ ھەق بەلگىلەپ، ئۇنىڭغا

قوشۇپ قويايلى.
— ئۇستاز - شاگىرتلار تىلىنى بىر قىلىۋالسا......
— مانا - مانا، سېنىڭ كالتە پەملىكىڭ مۇشۇ يەردە- دە، ئوغلۇم. شاگىرتلىرىڭنىڭ بىرەرسىگە سەن خەيرخاھلىق قىلىپ، ئايدا ئۇنىڭ چۆنتىكىگە سېلىپ تۇرسەن، ئۇ چاغدا كىچىلىك كۆزەتچىلىكتە نېمە ئىشلار بولغىنىنى سەن ئۆيۈڭدە ئولتۇرۇپلا بىلىپ تۇرىدىغان بولمامسەن؟— دېدى سۇخۇناشىن ئوغلىغا يەنە سىنچى كۆزىدە سەپسېلىپ،— ئۇيغۇرلاردا بىر تەمسىل بار: «ھىيلە بىلەن ئارسلان تۇتۇلار، كۈچ بىلەن قارانچۇقمۇ تۇتۇلماس» دەيدىغان، ھىيلە ئىشلىتىشنى بىلىشىڭ كېرەك ئوغلۇم!
ئاتا - بالا ئىككىسى شۇ مەسلىھەتنى پىشۇرۇشتى. ئەتىسى توختاخۇن شەنيامۇلغا چاقىرتىلدى.
سۇخۇناشىن توختى ئاخۇن كىرىپ كەلگەندە ئىككى مويسىپىت بىلەن قىزغىن پاراڭلىشىۋاتاتتى. توختى ئاخۇننى كۆرۈپلا ئامبال ئۇ ئىككى مويسىپىتكە ئۆزرە ئېيتىپ يولغا سېلىپ قويدى- دە، توختى ئاخۇن بىلەن كۈلۈپ سالاملاشتى:
— توختاخۇن، سالامەتمۇ سەن؟ ئۆي ئىچىڭ تىنچلىقمۇ؟
— خۇداغا شۈكرى، ئامان - ئېسەنچىلىك،— دېدى توختى ئاخۇن، ئامبال كۆرسەتكەن ئورۇندۇققا ئولتۇرۇۋېتىپ.
— سېنىڭ يۇرت ئىچىدە ھۆرمەت - ئىناۋىتىڭ يۇقىرى توختاخۇن، ئۇنىڭ ئۈستىگە سېنىڭ جانبازلىق ماھارىتىڭمۇ كامالەتكە يەتكەن، سېنىڭ نامىڭنى ئاڭلىغان ئوغرى - قاراقچى، لۈكچەك، قىمارۋازلارلا ئەمەس، مەن - مەن دەپ يۈرگەن پالۋان يىگىتلەرمۇ ساڭا غايىبتىن ھۆرمەت قىلىدۇ. سېنى ياخشى بىر خىزمەتكە تەكلىپ قىلاي دەيمەن،— دېدى ئامبال توختى ئاخۇننى ماختاپ، ئۇچۇرۇپ.
— نېمە خىزمەت ئىدى ئۇ، ئامبال جانابلىرى؟— دەپ

سورىدى توختى ئاخۇن سەل ھەيران بولۇپ. چۈنكى، توختى ئاخۇن ئۆزىنىڭ ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى تەرىپىدىن خىزمەتكە تەكلىپ قىلىنىپ قالىدىغانلىقى ئۇخلاپ چۈشىگىمۇ كىرمىگەنىدى.

— لىنخۇا جەنزىدىكى دۇكانلارنىڭ كىچىلىك قاراۋۇللۇق خىزمىتى، ئىش ھەققىڭ يۇقىرى بولىدۇ، قانداق؟

توختى ئاخۇن ئويلىنىپ قالدى. ئىلگىرى بۇ توغرۇلۇق بىرەر گەپ - سۆزمۇ بولۇنمىغان، ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ كۆزەتچىلىك، قاراۋۇللۇق دېگەن ئىشلار ساقچى، پاششاپلارنىڭ خىزمىتى تۇرسا، قانداقسىگە بىر ئاددىي پۇقراغا تېگىپ قالىدۇ بۇ خىزمەت؟ بۇنىڭ ئىچىدە بىرەر ئويۇن بارمۇ - قانداق؟ توختى ئاخۇن شۇ گۇمانىغا ئاساسەن ئامبالدىن سورىدى:

— بۇ ئەسلىدە ساقچى - پاششاپلار قىلىدىغان خىزمەت ئىدىغۇ؟

— توغرا،— دەپ كېسىپلا ئېيتتى ئامبال توختى ئاخۇننىڭ شۇنداق سوئالنى سورايدىغانلىقىنى ئالدىنئالا مۆلچەرلىگەندەكلا،— ساقچىلارنىڭ قىلىدىغان باشقا ئىشلىرى بار. شۇڭا، يۇرت ئىچىدىن ساڭا ئوخشاش ئىناۋەتلىك يۇقىرى ئادەمنى بۇ خىزمەتكە قويۇشنى ئويلاشتۇق.

توختى ئاخۇن يەنە ئويلىنىپ قالدى. لى جۈگىنىڭ ياخشى نىيەت بىلەن ئاگاھلاندۇرۇشى ھېلىمۇ ئۇنىڭ ئېسىدە، «توختاخۇن، ئامبالدىن ھېزى بولۇپ يۈرەرسەن، ئۇ سېنى كۆزىگە قادالغان مىخ ئورنىدا كۆرىدۇ»، دېگەنىدى لى جۈڭ ساقچى. «مېنى كېچىلىك قاراۋۇللۇققا تەكلىپ قىلىمىز دېگىنى بىرەر قىلتاقمۇيا؟»

— سەن ئەنسىرەپ كەتمە، ئىككى شاگىرتىڭنى ھەمراھ قىلىۋال، ئۇلارغىمۇ ھەق بېرىلىدۇ،— ئامبال توختى ئاخۇننىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلماق بولدى.

— بولىدۇ، ئەگەر مەندەك بىر ئاددىي پۇقرا ئامبال جانابلى-

ـرىنىڭ نەزەرىگە مەقبۇل بولغان بولسام، ــ دېدى توختى ئاخۇن.
ــ ھەببەللى، ماۋۇ گېپىڭ يارايدۇ توختاخۇن. لىخۇا جەنزىدىن ساڭا بىر ئېغىزلىق ئۆي ئاجرىتىپ بېرىلدۇ. شاگىرتلىرىڭ بىلەن شۇ يەردە تۇرۇپ كۆزەتچىلىك قىلىسەن. ئەتە ئاخشاملىقتىن باشلاپ ئىشقا كىرىشىپ كەتكىن.
توختى ئاخۇن ئامبال بىلەن شۇنچىلىكلا سۆزلىشىپ قايتتى.
ئۇ ئۆيىگە بېرىپ ئانىسى ھاشىخانغا بۇ خەۋەرنى يەتكۈزدى.
ــ ئەگەر ئۈچ كىشىگە ئىش ھەققى بەرسىغۇ بۇ ئوبدان ئىشكەن بالام، بۇ ئىشنىڭ خېيىم - خەتىرى باردۇر ھەقچان؟ ئوغرى - قاراقچىلار بىلەن ئۈچەكىشىپ قالارسەنمۇ؟ــ دېدى ھاشىخان ئەندىشىسىنى يوشۇرماي.
ــ خاتىرجەم بول ئانا، خۇدايىم ساقلايدۇ، ئۆزىمىز سەگەك بولساقلا ھېچ ئىش بولمايدۇ.
ــ ئىلاھىم شۇنداق بولغاي،ــ ھاشىخان پىچىرلاپ بىرنېمىلەرنى ئوقۇدى.
«جان باقماق ئۈچۈن ساتتىم قومۇل شەھىرىدە ياگرۇ»ــ بۇ داڭلىق پالۋان سادىرنىڭ قوشىقى ئىدى. توختى ئاخۇن پەقەت شاگىرتلىرىنىڭ گۇمپا ئۆگىنىش ئۈچۈن تاپشۇرىدىغان ئازغىنە پەيشەنبىلىكلىرى بىلەن غورىگىل تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەنىدى. مانا ئەمدى ھەرھالدا ئۈچ كىشىلىك ھەق شەنيامۇل تەرىپىدىن ھەر ئايدا بېرىلىدىغان بولدى. شۇ كۈندىن ئېتىبارەن توختى ئاخۇن لىخۇا جەنزىدىكى دۇكانلارنى كېچىسى ئوغرى - يالغاندىن مۇھاپىزەت قىلىدىغان كېچىلىك قاراۋۇل بولۇپ قالدى.

× × ×

لىخۇا جەنزىدىكى دۇكانلار بىر - بىرىگە ياندىش زىچ

سىلىنغانىدى. شەھەر مەركىزىدە بىر غېرىچ يەر، بىر تاپان بوشلۇقمۇ بىكار قالمايتتى. توختى ئاخۇن شاگىرتلىرىدىن مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىمنى ئۆزىگە ياندىشتۇرۇۋالدى. بەزىدە توختى ئاخۇن ئۆگزىدىن - ئۆگزىگە خۇددى مۈشۈكتەك يەڭگىل ئاتلاپ ئۆتۈپ كۆزەتچىلىك قىلاتتى. گاھىدا مەتنىياز دۇكانلارنىڭ سىرتقى تام تەرىپىنى ئايلانسا، ئابدۇكېرىم مەيدان ئەتراپىنى كۆزىتەتتى؛ گاھىدا ئىبدۇكېرىم سىرتقى تام تەرەپنى چارلىسا، مەتنىياز ئىچ تەرەپنى ھەم گاھىدا ئۆگزىنى چارلايتتى.

توختى ئاخۇن شاگىرتلىرىغا مۈشۈكتەك يەڭگىل، چەبدەس، سالماق قەدەم بېسىشنى، ھەرىكەتتە يىلپىزدەك چاققان، تېز بولۇشنى، سېغىزخاندەك سەگەك بولۇشنى، كۆز، قۇلاق، كۆڭۈلنى سەزگۈر تۇتۇشنى تاپىلايتتى؛ ئاتقان تاش، ئۇچار تىغلارنى دەل جايىغا تەگكۈزۈشنى جىكىلەپ ئۆزىمۇ نەمۇنە كۆرسىتىپ تۇراتتى. ئۇ كېچىلىك كۆزەتتە، يانچۇقىغا ھەرقاچان ئىككى خام تۇخۇم سېلىپ يۈرەتتى. بۇنىڭدا بىرىنچىدىن، ئاشۇ تۇخۇمنى چېقىپ قويماسلىققا دىققەتتە يۈرسە؛ ئىككىنچىدىن، ئوغرىنىڭ قارىسى دۇكانلار ئەتراپىدا كۆرۈنسىلا، تۇخۇم بىلەن ئۇلارنىڭ كۆزى ياكى پېشانىسىنى چەنلەپ ئېتىپ، ئۇلارنى كۆرمەس قىلىپ قويۇپ ياكى پېشانىسىدىكى قان تومۇر توچكىسىغا دەل تەگكۈزۈپ، بىھوش قىلىپ يىقىتىپ، مىدىرلىيالماس قىلىپ قويۇپ تۇتۇۋالاتتى. مانا شۇ تەرزدە ئىككى - ئۈچ ئاينىڭ ئىچىدىلا ئۇششاق ئوغرىلاردىن يەتتە - سەككىزنى تۇتۇپ شەنيامۇلغا تاپشۇردى. لىخۇا جەنزىدىكى دۇكان غوجايىنلىرى توختى ئاخۇننىڭ خىزمىتىدىن مەمنۇن بولۇشتى. يۇ، ئامبال سۇخۇناشىن بىلەن ئوغلى سۇخۇشارا بەكمۇ پەرىشان ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. بۇ ئۇسۇل بىلەن ئامبال توختىنى جايلاش تۈگۈل، ئۇنىڭ ئىناۋىتىنىڭ يەنىمۇ بىر بالداق يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشىگە سەۋەبچى بولۇپ قالغانىدى.

— بۇ ئىشىمىز ئەكسىچە نەتىجە بەردى ئوغلۇم، — دېدى ئامبال بىر كۈنى ئوغلى سۇخۇشارانى يېنىغا چاقىرىپ، — باشقىچە بىر ئامال - چارە قوللىنالىلىمىكىن بۇ توختى دېگەن يالاڭتۆشكە؟

— نەدە يىقىلساڭ شۇ يەردە قوپ دەپتىكەن، ئاتا، ئەڭ يامان ئوغرىدىن بىرنى تېپىپ، لىنخۇاجەنزىدىكى دۇكانلارغا مەقسەتلىك ئوغرىلىققا سالمايلىمۇ؟ — دېدى سۇخۇشارا.

— ئۇنداق ئادەمنى نەدىن تاپىمىز؟

— ئۆزىمىزدىلا بارغۇ، ئۇنداق ئادەم.

— كىم ئۇ؟ قەيەردە؟

— ئۇنتۇپ قاپسىزدە ئاتا، بۇنىڭدىن بەش يىل ئىلگىرى شاھابىددىن دېگەن زەرگەرنىڭ لىنخۇاجەنزىدىكى دۇكىنىغا ئوغرىلىققا چۈشۈپ تۇتۇلغان «ئۇچقۇر ئوغرى» بارات ھازىرمۇ گۇندىخانىمىزغا قاماقلىق ئەمەسمۇ؟

— ئۇنى ئىندەككە كەلتۈرەلەرسەنمۇ؟

— ئوغرى دېگەن ئوغرىلاشقا بىرنېمە تاپالمىسا، ئۆزىنىڭ بۆكىنى يوشۇرۇپ قويۇپ شۇنى ئوغرىلاپ بولسىمۇ خۇماردىن چىقىدۇ، دەيدۇ. ئۇ دەيۈز مۇشۇ تاپتا زېرىكىپ ئىت بولۇپ كەتتى. ئەگەر بىز دېگەن شەرتنى ئورۇنلىساڭ، سېنى قاماقتىن ئازاد قىلىمىز، دېسەك «جان» دەيدۇ، — دېدى سۇخۇشارا.

سۇخۇناشىن سەل ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن:

— ناۋادا ئۇ قاماقتىن بوشىنىۋېلىپلا قېچىپ كەتسىچۇ؟ ياكى تۇتۇلۇپ قېلىپ، توختىنىڭ قىيىن - قىستىقىغا چىدىيالماي، ئىشنىڭ راستىنى ئېيتىپ قويسىچۇ؟ — دېدى.

— بۇنىڭ كارى چاغلىق ئاتا، ئۇنىڭ موردا ئولتۇرۇشلۇق يالغۇز ئانىسى بار، شۇنى ئەكەلدۇرۇپ تۇتۇپ تۇرىمەن. بۇنى كۆرگەن بارات ھېچ ياققا قېچىپ كېتەلمەيدۇ. ئەگەر قېچىپ كېتەر بولساڭ ئاناڭنى ئۆلتۈرۈۋېتىمەن، دەپ پوپوزا قىلىپ قويىمەن.

ئاندىن كېيىن تېۋىپنىڭ ئۈچ كۈنگىچە سۆزلىيەلمەس قىلىپ قويىدىغان دورىسىنى باراتقا ئىچۈرۈپ، كېچىدە لىخاۋاجەنزىگە يولغا سالىمەن. ئۇنىڭدىن باشقا، توختىغا: بۇنىڭدىن كېيىن ئوغرىلىققا كىرگەن ھەرقانداق ئوغرىنى شۇ جايدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىسەن، شۇ ئۇسۇل بىلەن ئوغرىلارنىڭ يۈرىكىنى مۇجۇۋېتىمىز، قالغان ئىشقا مەن ئىگە، دەيمەن. بۇنىڭ بىلەن «ئۆزىنىڭ ئۆزىگە، توپىسى كۆزىگە» دېگەندەك ئىش بولمامدۇ، قانداق ئاتا؟ — سوخۇشارا ھەييارلىق بىلەن ئاتىسىغا قارىدى.

— يارايسەن ئوغلۇم، ھىيلە دېگەن مانا مۇشۇ، ئەمدى ئەقلىڭ توشقىلىۋېتىپتۇ! — ئامبال ئوغلىنىڭ يەلكىسىگە شاپىلاقلاپ قويدى، — لېكىن، — دېدى ئامبال، — ئىشىڭ قەتئىي مەخپىي بولسۇن، ئىنتايىن ئېھتىياتچان بول، يۇرت دېگەندە «يىلاننىڭ كۆشىگىنىنى تۇيىدىغان» ئادەملەر بار!

سوخۇشارا ئاتىسىنىڭ يېنىدىن خۇشال يېنىپ چىقتى. ئۇ مورىغا «ئۇچقۇر ئوغرى» باراتنىڭ ئانىسىنى ئېلىپ كېلىشكە لى جۇڭغا ھەمراھ قىلىپ بىر ئۇيغۇر ساقچىنى كېچىدە ئۈچ ئات بىلەن يولغا سالدى. ئۆزى گوندىخانىغا — باراتنىڭ يېنىغا تونۇر كاۋىپى، سامسا قاتارلىق نەرسىلەرنى كۆتۈرۈپ كىردى. ئۇزاقتىن بېرى مۇنداق ئىلتىپات كۆرمىگەن بارات سوخۇشارانىڭ شەرتىگە ئىنتىكلا ماقۇل كەلدى.

× × ×

ئەتىسى كەچقۇرۇن سوخۇشارا رەستىلەرنى تەكشۈرگەن بولۇپ توختى ئاخۇننىڭ يېنىغا كەلدى ۋە ئۇنى شاگىرتلىرى بىلەن قوشۇپ ماختىدى.

— توختى بۇرادەر، سىلەرنىڭ خىزمىتىڭلاردىن ساقچى

ئىدارىسىمۇ، ئاتامىۇ، سودىگەر ـ بايلارمۇ، ئەل ـ خالايىقمۇ رازى، بىراق مۇشۇ ئوغرى ـ قاراقچى دېگەن هارامتاماقلار خۇددى جۇسەيگە ئوخشاش نېمىكەن، ئورۇۋەتسەڭ ھەپتە ـ ئون كۈندىلا ئۈسۈپ چىققاندەك، ئوغرىلارنى تۇتىپتىن جىمىقتۇرۇش ئۈچۈن ئەمدى ئۇلارغا قاتتىق قوللۇق قىلمىساق بولمىغۇدەك. ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى شۇنداق مۇجىۇۋېتەيلىكى، ئوغرىنى بايقىغان ھامان ئۇنى شۇ جايىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىڭلار، ـــ خۇددى جۇسەينى يىلتىزىدىن چېپىپ تاشلىغاندەك، تاغدەك يوغان ئىش يۈز بەرسىمۇ ئۇنىڭغا مانا مەن سۇخۇشارا كوجاڭ ئىگە! ـــ سۇخۇشارا مەيدىسىگە ئۇرۇپ قويدى. توختى ئاخۇنمۇ سۇخۇشارانىڭ گېپىگە يارىشا بېشىنى لىڭشىتىپلا قويدى. سۇخۇشارا يەنە بىردەم كالدىرلاپ، ھەمراھىنى ئەگەشتۈرۈپ، قاراڭغۇلۇققا شۇڭغۇپ كۆزدىن يىتتى.

توختى ئاخۇن، مەتنىياز، ئابدۇكېرىملەر دۇكانلارنىڭ ئالدى ـ ئارقا، ئۈگزىلەرنى چارلاپ چىقىپ، بىر دالدىغا كىرىپ ئەتراپنى كۆزەتكەچ ئولتۇرۇشتى.

ـــ ئەگەر ئەمدى ئوغرىنى بايقىساق، سۇخۇشارانىڭ دېگىنى بويىچە جايىدىلا ئۇجۇقتۇرۇۋېتەمدۇق ئۇستاز؟ ـــ دەپ سورىدى ئابدۇكېرىم.

ـــ ياق، ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ، ـــ توختى ئاخۇن كېسىپلا ئېيتتى.

ـــ نېمە ئۈچۈن؟

ـــ ئاڭلاپ تۇر ئابدۇكېرىم، بىز مۇسۇلمان، بىھۇدە قان تۆكۈپ جانغا زامىن بولىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايمىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغرىنى زاڭ مېلى بىلەن تۇتۇپ، ھۆكۈمەت ئورنىغا تاپشۇرۇشلا مەجبۇرىيىتىمىز بار، ھەرگىزمۇ ئوغرىنى ئۆلتۈرىدىغان ھوقۇقىمىز يوق. گۇناھكارغا جازا ئۆلچەش، ھۆكۈم چىقىرىش، جازا ئىجرا قىلىش دېگەنلەرنى ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى، مەھكىمەئى

شەرئى① قىلىدىغان ئىش. ئىسىمدە باردۇر بەلكىم، قايسى يىلىدىكى نورۇز كۈنى بىز ھەمدۇللاغا «چالما - كېسەك قىلىش» جازاسىنى بېرىپ، ئۇيۇن كۆرسىتىۋىدۇق، ساقچى ئىدارىسىدىكىلەر ئۇنى راستقا چىقىرىشىپ، «توختى ئۇز ئالدىغا ئادەم جازالاپ، گۇناھ ئۆتكۈزگەن شاگىرتىنى ئۆلتۈرمەك بوپتۇ» دېيىشىپ، نورۇز پائالىيىتى قىلىۋاتقان سورۇنغا سەككىز - ئونچە ساقچى كەلمىدىمۇ؟ ئىشنىڭ ئۇيۇن ئىكەنلىكىنى بىلگەندىن كېيىن ئاندىن كۈس بولۇپ قايتىشمىدىمۇ؟ ئەمما، «توختى بىزنى ئەخمەق قىپتۇ، كولدۇرلىتىپتۇ» دەپ رەنجىشىپ، ھازىرغىچە كۆڭلىدە غۇم ساقلاپ يۈرمەمدۇ، ئەگەر ئۇز ئالدىمىزغا بىرەر ئوغرىنى ئۆلتۈرۈپ قويساقزە......

— ئەمدى چۈشەندىم ئۇستاز، — دېدى ئابدۇكېرىم خىجىل بولغان تەلەپپۇزدا.

— بىلىڭلاركى، — دېدى توختى ئاخۇن شاگىرتلىرىغا، — ھەرقانداق ئىشنى سالماقلىق بىلەن ئويلىشىپ قىلىش كېرەك، ئىسىڭلاردا بولسۇن، كۆرۈنۈپ تۇرغان ھەقىقەتنىڭ كەينىگە يوشۇرۇنغان ھەققانىيەتنى پەم قىلىش كېرەك.

— بولىدۇ، ئۇستاز، بۇ تەلىملىرىنى ئېسىمىزدە چىڭ ساقلايمىز، — دېيىشتى مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىم تەڭلا.

— سىلەرگە ئەمدى بىر چۆچەك ئېيتىپ بېرەي، قۇلاق سېلىڭلار، — دېدى توختى ئاخۇن ئەتراپتىكى شەپلەرگە قۇلاق سالغاچ:

ئۆتكەن زاماندا بىر باي بولغانىكەن، بىر يىلى ئۇنىڭ ئاشلىق

---

① مەھكىمەئى شەرئى— دىنىي سوت ئورنى، بۇنىڭدىن يۈز يىللار ئىلگىرى ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان جايلاردا دەۋا - دەستۇرنى مەھكىمەئى شەرئى بىر تەرەپ قىلىدىغان، ھۆكۈمنى قازى چىقىرىدىغان ئىش بار ئىدى — ئا.

ئامبىرىدا چاشقان ھەدىدىن زىيادە ئاۋۇپ كېتىپتۇ. باي يىراق بىر مەھەللىدىن مۈشۈك تېپىپ كېلىپ، ئاشلىق ئامبىرىغا قويۇپتۇ. ھېلىقى مۈشۈك تولىمۇ ساداقەتمەنلىك بىلەن چاشقان تۇتۇپ، ئارىدىن بىرەر يىل ئۆتكەندە، باينىڭ ئاشلىق ئامبىرىدىكى چاشقانلارنى تۇتۇپ تۈگىتىپتۇ. باي مالايلىرىغا بۇيرۇپ: «ئەمدى ھېلىقى مۈشۈكنى يىراققا ئاپىرىپ تاشلىۋېتىڭلار، ئۇنىڭ بۇ يەردە ئىشى قالمىدى، ئۇنىڭغا بىكاردىن - بىكارغا بېرىدىغان ئاش - نان يوق!» دەپتۇ. مالايلار باينىڭ دېگىنى بويىچە، مۈشۈكنى يىراق يەرگە ئاپىرىپ كۆزدىن يوقىتىپتۇ.

ئايلار، يىللار ئۆتۈپتۇ. باينىڭ ئاشلىق ئامبىرىدا چاشقان يەنە ئاۋۇپ كېتىپتۇ. باي ئىزدەپ يۈرۈپ بىردانە ئاسلىنى بار مۈشۈك تېپىپ، ئامبارغا قويۇپتۇ. شوخ ئاسلان كۆرگەنلا چاشقاننى تۇتۇپتۇ. بىر كۈنى مۈشۈك بالىسىغا:

— بالام ئاسلانجان، كۆرگەنلا چاشقاننى تۇتۇۋەرمىگىن، ئۇندىن بىرىنى تۇتۇپ، قالغىنىنى ھەيۋە - پوپوزاڭ بىلەن قاچۇرۇۋەتسەڭلا بولىدۇ. ئەگەر ئۇنداق قىلماي، ھەممە چاشقاننى تەلتۆكۈس تۈگىتىۋەتسەك، باي بىزنى قوغلىۋېتىدۇ، ئۇ چاغدا ئانا - بالا ئىككىمىز ئىسسىق ئورنىمىزدىن، تەييار ئاش - ناندىن قۇرۇق قالىمىز، — دەپتۇ. بۇ مۈشۈك باينىڭ ئىلگىرىكى مۈشۈكنى چاشقان تۈگىگەندە قولىۋەتكىنىنى ئىشىتكەنىكەن. ئاسلان ئانا مۈشۈكنىڭ نەسىھەتىنى قۇلىقىدا تۇتۇپتۇ. ئانا - بالا ئىككىيلەن باينىڭ ئاشلىق ئامبىرىدا ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىت تۇرۇپ قاپتۇ......

— بۇ چۆچەكتىن بىرنېمىنى پەم قىلدىڭلارمۇ؟ — دەپ سورىدى توختى ئاخۇن چۆچەكنى ئېيتىپ بولۇپ.

— پەم قىلدۇق ئۇستاز، — دېدى مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىم.

— نېمىنى پەم قىلدىڭلار؟ — دەپ سورىدى توختى ئاخۇن

شاگىرتلىرىدىن.

— ئەگەر، دېدى مەتنىياز ئاۋۋال سۆز باشلاپ، — بىز خىزمىتىنى قىلىۋاتقان خوجايىن ياخشى نىيەتتە توغرا ئىش تاپىلىسا، ئۇنىڭغا ساداقەتمەن بولۇپ، خىزمەتنى بەجاندىل ئىشلەش كېرەك. ناۋادا خوجايىن يامان نىيەتتە غەرەزلىك ئىش تاپشۇرسا، ئۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق نەتىجە بېرىدىغانلىقىنى ئويلاپراق قىلىش كېرەك ئىكەن، شۇنداقمۇ ئۇستاز؟

— توغرا ئويلاپسەن، مانا بۇ پەم - پاراسەت بىلەن ئىش قىلىش دېمەكتۇر. ئەگەر قىلىۋاتقان ئىشىڭنى پەم ئىشلەتمەي قىلىۋەرسەڭ، «ئاغرىمىغان بېشىمغا ئالتە تاياق» دېگەندەك، ئۆزۈڭگە پايدىسىز نەتىجە پەيدا قىلىۋالىسەن، شۇڭا بەزى گەپدان ئادەملەر ئويلىمايلا ئىش قىلىدىغان ئادەملەرنىڭ قىلىقىنى مەسخىرە قىلىشىپ «ئۆتۈكى بارنىڭ چەمى يوق، ئەقلى بارنىڭ پەمى يوق» دەپ قويىدىكەن. ئەقىلگە پەم قوشۇلغاندىلا ئىشىڭلاردىن سەۋەنلىك كۆرۈلمەيدۇ، بۇنى ئېسىڭلاردا تۇتۇڭلار، — دېدى توختى ئاخۇن.

مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىم ئۇستازىنىڭ سۆزلىرىدىن كۆڭۈللىرى يورۇپ قالدى. ئۇلار يەنە دۇكانلارنىڭ ئالدى - كەينىنى چارلاشقا باشلىدى.

يېڭى تۇغۇلغان ئاينىڭ كۆكۈچ ئىسقا ئوخشاش نۇرلىرى ھەممىلا يەرگە — يىراقتىكى تاغلارغا، تاغ قاپتاللىرىغا، ئورمانلارغا، كەڭ دالاغا، شەھەردىكى ئىمارەتلەرگە، ئادەمنىڭ قولىغا ئوخشاش سوزۇلۇپ تۇرغان دەرەخ شاخلىرىغا چۈشمەكتە. قارا چېكەتكىلەرنىڭ چىرىلداشلىرى، چاشقانلارنىڭ كىسىرلاشلىرىمۇ بۇ تىمتاس كېچىدە قۇلاققا ئاڭلىنىپ قالاتتى. ئۈچ كۆزەتچى لىخۋاجەنزە كوچىلىرىدىكى دۇكانلارنىڭ ئەتراپىدا ھەربىر شەپە، ھەربىر كۆلەڭگە - سايىلەرگە سەزگۈرلۈك بىلەن زەن

سىلىپ، ئايلانماقتا.

× × ×

ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەن ئاخشىمى، كېچە ئۆزىنىڭ قاپقارا قاناتلىرىنى كەڭ زېمىنغا يېيىشقا باشلىدى. يىراقتىكى تاغلار، كەنتلەر، ئورمانلىق ۋە ئېدىرلىقلارنىڭ ھەممىسى خۇددى قارا رومال ئارتىۋالغاندەك تۇتۇق كۆرۈنەتتى. خۇپتەندىن كېيىنلا كوچىدا ئادەم قالمىغانىدى.

تۈن قاراڭغۇسى بارغانسېرى قويۇقلاشماقتا، ئاي كۆتۈرۈلۈشكە تېخى بالدۇر ئىدى. يۇلتۇزلار ئېگىز ئاسماندا گاھىلىرى يېقىن، گاھىلىرى يىراقتا نۇر چاچماقتا، ئاسماننىڭ ئېگىزلىكىنى ئۆلچەپ بولغىلى بولمايتتى. كېچىسى ئۇنىڭ سېھىرلىك كۆزلىرىدە ئۇلۇغ مۆجىزىلەر بارلىققا كېلىدىغاندەك ئىدى. داۋاملىق، نىياك مياۋ ۋە سەنشمياۋ[1] بۇتخانىلىرىدىكى قوڭغۇراق ئاۋازى ۋە دۇرۇت ئوقۇۋاتقانلارنىڭ ئۈزۈلدىغان تاك - تاك ئاۋازلىرىمۇ جىمىققان. ئەتراپتا پەقەت چېكەتكىلەرنىڭ چىرىلدىغان ئاۋازلىرى ھەم شەپەرەڭلەرنىڭ غۇيۇلداپ ئۇچقان شەپىسىلا ئاڭلانماقتا.

پۈتۈن ئەتراپ جىمجىتلىققا چۆمدى، مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىم ئۇچىنچى قېتىم چارلاشتىن كېيىن دائىم مۆكۈپ ئولتۇرىدىغان دالدىغا كىرىپ ئولتۇرۇشتى. توختى ئاخۇنمۇ ئۆگزىلەرنى چارلاپ بولۇپ شاگىرتلىرى ئولتۇرغان جايغا كېلىپ ئولتۇرۇپ، تەسۋىسىنى تۈش يانچۇقىدىن چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئۇرۇقلىرىنى ئوقۇغان دۇرۇت سانىغا ماسلاشتۇرۇپ سىيرىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ ئاغزىدا دۇرۇت ئوقۇلۇۋاتقان بىلەن قۇلىقى، كۆزى

---

[1] بۇ گۇچۇڭ ناھىيەسىنىڭ مەركىزى بولغان لىنخۇا جەنزە ئەتراپىدىكى بۇتخانىلار — ئا.

ئەتراپقا تىكىلگەنىدى. مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىم قوللىرىنى ئەستەرلىك چاپىنىنىڭ يېڭىگە، بويىنىنى ياقىسىنىڭ ئىچىگە تىقىپ، تۈگۈلۈپ ئولتۇرۇشتى. سەل ئۆتكەندە ئۇلار خۇددى ئانا شىرنىڭ بىقىنىدا بەخىرامان تۈگۈلۈپ ياتقان ئاسلانلاردەك، يەڭگىل پۇشۇلداشقا باشلىدى. شۇ ئەسنادا، باشتىكى دۇكاننىڭ ئۇستىدە بىر قارا نەرسە پەيدا بولدى. توختاخۇن تەسۋىسنى تۆش يانچۇقىغا سېلىپ، يان يانچۇقىدىن ئىككى دانە تۇخۇمنى قولىغا ئېلىپ تەخلىنىپ ئولتۇردى. ھېلىقى قارا نەرسە ھېلى مۈشۈكتەك تۈگۈلۈپ ئولتۇرسا، ھېلى ئوغلاقتەك تۆت ئاياغلىنىپ ماڭاتتى، ھېلى مايمۇن ئوينىتىدىغانلارنىڭ كۆندۈرۈلگەن مايمۇنىدەك زوڭزىيىپ ئولتۇرسا، ھېلى ئۆگزىگە چاپلىشىپ يېتىۋالاتتى. ئۇ شۇ پەدىدە تىمىسقىلاپ يۇرۇپ، تۆتىنچى دۇكانغا بېرىپ يەتتى. بۇ شاھابىددىن دېگەن باي زەرگەرنىڭ ئالتۇن بۇيۇملىرىنى ياسايدىغان دۇكىنى بولۇپ، ئۇ ئالتاينىڭلا ئالتۇنىدا زىرە - ھالقا، ئۈزۈك - بىلەزۈك ياسايدىغانلىقى بىلەن داڭلىق ئىدى.

توختى ئاخۇن كۆزىنى قارا نەرسىدىن ئۈزمەي ئولتۇردى. ھېلىقى قارا نەرسە دۇكاننىڭ ئۈستىدە مايمۇندەك زوڭ ئولتۇرۇپ ئەتراپقا يەنە بىر قېتىم زەن سېلىپ، ھېچبىر شەپە - تىۋىش يوقلۇقىنى پەملىگەندىن كېيىن، ئادەم بويى ئۆرلىتىپ چىقىرىلغان تۇرخۇنغا ئارغامچىدەك بىرنېمىنى باغلاپ، پەسكە سىيرىلىپ چۈشتى- دە، بىرنەچچە دەقىقە جىمجىت تۇرۇپ ئەتراپقا قارىۋەتكەندىن كېيىن، قوينىدىن ئىككى غېرىچچە ئۇزۇنلۇقتىكى بىرنەرسىنى ئېلىپ، تامنى تېشىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ تامنى تېشىشى ئالاھىدە ئىدى؛ ئۇ يېنىدىكى قاپاقتىن سۇنى ئالىقىنىغا تۆكۈپ، ئاندىن ئۇنى تامغا سېپىپ سۇۋاقنى نەمدەپ، قولىدىكى ئەسۋاب بىلەن كولاشقا باشلىدى. بۇنىڭدا، پەقەت لاينىڭ «شىر - شىر» قىلىپ پەس ئاۋازدا يەرگە چۈشكىنىدىن باشقا

قاتتىقراق تىۋىش ئاڭلانمايتتى. شۇنداقتىمۇ، ھېلىقى قارا نەرسە تامنى دەم كولاپ، دەم توختاپ ئەتراپقا قۇلاق شىڭشايتىپ قوياتتى. ئۇنىڭ بۇ ھەرىكىتى خۇددى تۆمۈر تۇمشۇقنىڭ دەرەخ غولىنى تەشكەن چاغدىكى ھالىتىگە ئوخشاپ قالاتتى. بىرھازادىن كېيىن ھېلىقى قارا نەرسە ئۆزى تەشكەن تۆشۈكتىن دۇكان ئىچىگە شۇڭغۇپ كىرىپ كەتتى. توختى ئاخۇن شۇ چاغدىلا يېنىدا تۈگۈلگەن پېتى پۇشۇلداۋاتقان مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىمنى ئاستا نوقۇپ ئويغىتىپ، ئۇلارنىڭ قولىقىغا ئىنتايىن پەس ئاۋازدا پىچىرلاپ ئەھۋالنى ئۇقتۇردى. ئىككى شاگىرت خۇددى ئۇۋىنى بايقىغان تايغاندەك، ئورنىدىن يۇلقۇنۇپ قوپماقچى بولۇۋىدى، توختى ئاخۇن كۈچلۈك قوللىرى بىلەن ئۇ ئىككىسىنى جايىغا بېسىپلا جىملىدى ۋە ئۇلارنىڭ قولىقىغا يەنە بوش ئاۋازدا پىچىرلاپ، قەتئىي مىدىرلىماسلىقنى، ئۆزىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ھەرىكەتلىنىشنى تاپىلىدى. شۇ ئەسنادا ھېلىقى قارا نەرسە بايىقى تۆشۈكتىن سىرتقا چىقتى، ئۇنىڭ قولىدا كىچىك بىر تۈگۈنچەك بار ئىدى. ئۇ ئەتراپقا قارىۋېتىپ، تۇرخۇنغا چىگىلگەن ئاغامچىغا ئېسىلىپ خۇددى مولۇندەك چەبدەسلىك بىلەن ئۆگزىگە چىقتى-دە، زوڭزىيىپ ئولتۇرۇپ ئەتراپقا يەنە قارىدى. شۇ دەقىقىنى كۈتكەن توختى ئاخۇن قارا نەرسىنىڭ ئۆزى تەرەپكە شۇنداقلا ئۇدۇل بولۇشىغا، قولىدىكى توخۇمنى ئۇنىڭغا قارىتىپ ئاتتى. «ۋايجان!» دېگەن ئاۋاز بىلەن تەڭلا ھېلىقى قارا نەرسە بايام ئۆزى تام تەشكەندە چۈشۈرگەن توپىنىڭ ئۈستىگە «گۈپ» قىلىپلا يىقىلدى. توختى ئاخۇن ۋە ئىككى شاگىرت بەئەينى كىرىپچىتىن ئايرىلغان ئوقيادەك تېزلىكتە بېرىپ ئۇنى توشقاننى باسقان بۈركۈتتەك قامالлاپ تۇتتى. توختى ئاخۇن بىلەن مەتنىياز ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ قاراۋۇللۇققا ئاجرىتىپ بېرىلگەن ئۆيىگە ئېلىپ كىردى. ئابدۇكېرىم سىرتنى كۆزىتىشكە قالدى.

مەتىنياز ئۆيىدىكى شامنى ياقتى، توختى ئاخۇن ئۇغرىنى تونۇدى. گەرچە ئۇغرىنىڭ چاچلىرى ئۆسۈك، رەڭگى سارغايغان، ئەتئۆرى جۇدەڭگۇ بولسىمۇ، ئۇنىڭ مۇشۇڭگىنىڭكىدەك پارقىراپ تۇرغان كۆزلىرىدىن توختى ئاخۇن ئۇنى تونۇغانىدى. ئۇ قىرىق ياشلار چامىسىدىكى ئادەم بولۇپ، تۇرپان، توقسۇن، پىچان، مورى، ئۈرۈمچى، سانجى، گۇچۇڭ، جىمسار، ئالتاي، چۆچەك تەرەپلەردە داڭقى بار، سىپسىق نامى پۇركەتكەن «ئۇچقۇر ئوغرى» بارات ئىدى.

بارات ناھايىتى چېۋەر ئوغرى بولۇپ، ئاساسلىقى ئالتاي - چۆچەك ھەتتا بەيتىك تاغلىرى [1] ئەتراپلىرىدىن ئات ئوغرىلاپ، قەدىمكى «ئات يولى» [2] بىلەن ھەم تاغ ئارىسىدىكى جىم يوللار بىلەن توقسۇننىڭ كۆرجاي دېگەن يېرىدىكى بىر تەبىئىي سولۇنما جىلغىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ، شۇ جىلغا ئىچىگە قاماپ قوياتتى. بۇ جىلغىنىڭ كىرىش ئاغزىدىن باشقا جايدىن ياكى چىققىلى، ياكى چۈشكىلى بولمايتتى. كىرىش ئاغزى شاخ - شۇمبا بىلەن ئېتىپ قويۇلسىلا، ئاتلار شۇ جىلغا ئىچىدىكى قومۇش بۇلاقتىن سۇ ئىچىپ، ئوتلاپ يۈرەتتى. جىلغا ئىچىدىن ئاتلارغا ئايلاپ يېگۈدەك ئوت - چۆپ تېپىلاتتى (ئازادلىقتىن كېيىن بۇ جىلغىنى توقسۇن ناھىيەسى سۇ ئامبىرى قىلىپ پايدىلىنىۋاتىدۇ — ئا). بارات شېرىكلىرى بىلەن ئاتلارنى مۇشۇ جىلغا ئىچىدىن سالمىلاپ تۇتۇپ، توقسۇن، تۇرپانلارغا ئاپىرىپ سېتىۋېتەتتى - دە، قارا شەھەر، يۇلتۇز يايلاقلىرىغا بېرىپ پاراكەندە قىلىپ، ئۇ يەردىن خوشۇت

---

[1] موڭغۇلىيە بىلەن شىنجاڭ چېگراسىدىكى تاغ — ئا.

[2] «ئات يولى» — تۇرپان قارا قوچۇ بىلەن گۇچۇڭ - جىمسار ئارىلىقىدىكى قەدىمكى يول. بۇ ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئاساسلىق بىر يول بولۇپ، ئات - ئۇلاغ بىلەنلا ماڭغىلى بولىدىغان يول ئىدى — ئا.

موگغۇللىرىنىڭ ئاتلىرىنى ئوغرىلاپ كېلىپ يەنە شۇ سولۇنىما جىلغىغا قاماپ، خالىغان ۋاقىتتا تۇتۇپ ساتاتتى......

بارات شېرىكلىرى بىلەن ھېلى پىچاندا، لوكچۇندە كۆرۈنسە، ھېلى ئالتاي - چۆچەكتە، ھېلى گۇچۇڭ - جىمسارىدا، ھېلى قارا شەھەر، يۇلتۇز تەرەپلەردە يۈرەتتى. ئۇ ئانىسىدىن كىچىك قېلىپ، يالغۇز ئانىسىنىڭ قولىدا چوڭ بولۇپ، يىگىتلىك قۇرامىغا يەتكۈچىلا «ئۇچقۇر ئوغرى» دەپ داڭقى چىقىپ كەتكەن. بىچارە ئانا مىڭ قېتىملاپ يىغلاپ - قاقشاپ نەسىھەت قىلىپ باقتى، كېچە - كېچىلەردە جايناماز دىن چۈشمەي ئولتۇرۇپ خۇداغا نالە - زار بىلەن ئىلتىجا قىلىپ باقتى. لېكىن، ئوغلىنى يامان يولدىن ياندۇرالمىدى. نىھايەت، بارات ئانىسىنى تاشلىۋەتمىدى، ئوغرىلاپ تاپقان پۇل - پۇچەكلىرىنى ھەر قېتىم كەلگەندە بىر - ئىككى يىلغا يەتكۈدەك تاشلاپ قويۇپ، يەنە تاغۇتاشلار ئارىسىغا كىرىپ كېتەتتى. دەسلەپ بىچارە ئانا ئوغلى ئەكېلىپ بەرگەن نەرسىلەرنى زادىلا تۇتمىدى. ئۆز كۈچىگە تايىنىپ خەقلەرنىڭ ئىشىكىدە ئىشلەپ يۈرۈپ جان باقتى. بارا - بارا كېسەلچان بولۇپ، كۈچ - ماغدۇرى ئاجىزلىغاندىن كېيىن، چارىسىزلىقتىن بارات ئەكېلىپ بەرگەن نەرسىلەر بىلەن جېنىنى بېقىشقا مەجبۇر بولدى...... ئانىسىغا بىرقانچە يىللىق يەتكۈدەك خىراجەت قالدۇرۇپ، ئورۇس يەرلىرىگە چىقىپ كەلمەكنى كۆڭلىگە پۈككەن بارات، بىر كېچىسى مانا مۇشۇ شاھابىددىن دېگەن باي زەرگەرنىڭ دۇكىنىغا ئوغرىلىققا كىرگەندە تۇتۇلۇپ قېلىپ، شەنيامۇلىنىڭ گۇندىخانىسىغا قامالغانىدى.

— مېنى قويۇۋېتىڭلار، باقىدىغان قېرى ئانام بار، قويۇۋەتمىسەڭلار شەنيامۇلىنىڭ ساقچىلىرى مېنى يەنە سولاپ قويىدۇ. ئانام ئاچلىقتىن ئۆلۈپ قالىدۇ! ۋايجان! ۋاي كۆزۈم! — دەپ دادلاشقا باشلىدى بارات بىر قولى بىلەن قان ئېقىپ تۇرغان

سول كۆزىنى چىك تۇتقان پېتى.

توختى ئاخۇن ئاتقان تۇخۇمدا ئۇنىڭ سول كۆزى قويۇلۇپ كەتكەنىدى.

— سېنى تۇغۇپ ئاق سۈت بېرىپ بېقىپ چوڭ قىلغان ئاناڭنى ئوغرىلىق قىلىپ باقامسەن؟! ھەي ھارامتاماق ئوغرى! — مەتنىياز باراتنىڭ سۆڭگىچىگە راسا كېلىشتۈرۈپ بىرنى تەپتى.

— ۋايجان! ئۇرماڭلار ئاكىلار! ئەمدى تۇۋا قىلاي، ھالال ئەمگىكىم بىلەن ئانامنى باقاي، مېنى قويۇۋېتىڭلار!

شۇ ئەسنادا تاپانچىسىنى قولىدا تۇتقان سوخۇشارا ئىككى نەپەر ساقچى بىلەن ئاسماندىن چۈشكەندەكلا ئىشىك تۈۋىدە پەيدا بولدى. باراتنىڭ ۋايجانلاپ گەپ قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن سوخۇشارانىڭ چىرايى شۇ ھامان ئۆڭدى. ئۇ باراتنىڭ قانداقسىگە سۆزلەيدىغان بولۇپ قالغىنىنى ئەقلىگە سىغدۇرالماي تۇراتتى. قۇۋ ئوغرى بارات ئالدىنقى ئاخشىمى، سوخۇشارا ئۆزىگە تېۋىپنىڭ سۆزلىيەلمەس قىلىپ قويىدىغان دورىسىنى ئىچۈرۈپ بولۇپ چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، دەرھاللا بارماقلىرىنى كېكىردىكىگىچە تىقىپ ياندۇرۇۋەتكەنلىكىنى ئۇ نەدىنمۇ بىلسۇن؟

سوخۇشارا ئىشنىڭ پاش بولۇپ قېلىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن توختى ئاخۇنغا قاراپ:

— يارايسەن توختى، ئوغرىدىن يەنە بىرنى قولغا چۈشۈرۈپسەن، سېنى بۇ نۆۋەت ئاتامغا دەپ تارتۇقلىتىمەن! — دېدى- يۇ، لېكىن كۆڭلىدە باراتنىڭ توختىغا ئىشنىڭ راستىنى ئېيتىپ قويۇشىدىن ئىلگىرى ئۇنى بۇ يەردىن ئېلىپ كېتىشنىڭ چوتىنى سوقۇۋاتاتتى. سوخۇشارا بىلەن توختى ئاخۇن گەپلىشىپ تۇرغان شۇ دەقىقىدە، سوخۇشارانى كۆرۈپ ئەرۋايى ئۇچقان بارات بىرلا يۇلقۇنۇپ ئۆزىنى ئىشىكنىڭ سىرتىغا ئاتتى. سوخۇشارا بەتلەكلىك تاپانچىسىدىن «پاڭ!» قىلىپ ئوق ئۈزۈپ، باراتنى

بوسۇغىدىلا جىمىقتۇرۇپ قويىدى. باراتنىڭ ساق قالغان كۆزى ئۈچۈق پېتى تۇراتتى. «مۈگنىڭ ئىشنى خۇدا ئوڭشار» دېگەندەك، بىر پاي ئوق سۇخۇشارانىڭ ھېيلىسىنى مەگگۈگە يېپىپ قالدى. لېكىن، توختى ئاخۇننىڭ كۆڭلىدە، ئۇزاقتىن يوقاپ كەتكەن باراتنىڭ تۇيۇقسىزلا پەيدا بولۇپ قالغىنى، توختى ئاخۇننىڭ ئۇ ئوغرىنى ئەمدىلا تۇتۇۋېلىشىغا، سۇخۇشارانىڭ ئاسماندىن چۈشكەندەكلا پەيدا بولۇپ قالغىنى سىرلىق تۇگۈن پېتى قالدى. مۇنداقمۇ ئۇدۇل كەلگەن بارمۇ؟ بۇ جاھاننىڭ سىرلىق مۆجىزىلىرى ئەجەب جىققىنا؟...... توختى ئاخۇن سۇخۇشارانىڭ ئىككى ھەمراھىغا باراتنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرتۈپ، قاراڭغۇلۇقتا شۇڭغۇپ يوقالغىنىغا خېلىغىچە قاراپ، چوڭقۇر خىيالغا پاتقىنىچە تۇرۇپ قالدى......

ئون ئىككىنچى باب

توختى ئاخۇننى ئىزدەپ كەلگەنلەر

توختى ئاخۇننىڭ داڭقى ئەتراپقا يېيىلىشقا باشلىغاندا، دەسلەپتە ئۇنىڭغا شاگىرت بولۇپ كىرىدىغانلار كۆپەيگەنىدى. مانا ئەمدى ئارىدىن بىرقانچە يىل ئۆتتۈۋىدى، ئۇنىڭ بىلەن ئېلىشىپ باقماقچى بولغان پالۋانلار، نوچىلار، جانبازلار بىرنىنىڭ كەينىدىن بىرى گۈچۈك تامان كېلىشكە باشلىدى.

بىر كۈنى توختى ئاخۇن ئاغىنىسى مەمەتنى ئىزدەپ تۇتۇقىغا كەلدى. مەمەت خامانىدا يوغان ياغاچ گۇرجەك بىلەن چەش يىغىۋاتاتتى. ئىككى ئادەم ئارا بىلەن پايخاننى ئۆرۈمەكتە، يەنە بىرەيلەن تۇلۇقنىڭ رامكىسىنى ئوڭشاۋاتاتتى. توختى ئاخۇن خامانغا كەلدى ۋە ئۇلارغا سالام قىلدى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، خامىنىڭلار تاغ بولسۇن، قازان - چۆمۈچ ياغ بولسۇن! هارمىغايسىلەر!

مەمەت قولىدىكى ياغاچ گۇرجەكنى چەشكە يۆلەپ قويۇپ، توختى ئاخۇننىڭ ئالدىغا كېلىپ ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، توختاخۇن ئاغىنە، ئېيتقىنىڭ كەلسۇن، سالامەت تۇردۇڭمۇ؟ سېنى بۇياققا قايسى شامال ئۇچۇرۇپ كەلدى؟

— كەپسەن[1] بىرەمدىكىن دەپ خامانغىلا كەلدىمغۇ ئاغىنە؟— دېدى توختى ئاخۇن ئاغىنىسىگە چاقچاق قىلىپ.

— كەپسەننى ئىمام - مەزىنلەر كېلىپ ئېلىپ كەتتى، ساڭا كەپسەن ئەمەس، بۇغدايىنىڭ باش بۇرنىنى تۇنجى چەشتىنىلا ئېلىپ قويدۇم ئاغىنە،— دېدى مەمەت كۈلۈپ تۇرۇپ.

— نەچچە ۋاقىتتىن كېلەي دەپ تەمشەلسەم قولۇم بوشىمىدى. بۈگۈن ئازراق بوش ۋاقتىم چىقىپ قالدى، شۇڭا ساڭا بىردەم - يېرىمدەم بولسىمۇ قارىشىپ بېرەي دەپ كەلدىم، «خامان ئالماق شەھەر ئالماق»، دېگەن گەپ بارغۇ ئاداش؟— دېدى توختى ئاخۇن.

— شاگىرتلىرىڭنى قانداق قىلىۋاتىسەن؟

— ھىدايىتۇللا كۈندۈزى بالىلارنىڭ مەشىقىگە يېتەكچىلىك قىلىدۇ، مەن ئاز - تولا نەمۇنە كۆرسىتىپ قويىمەن.

— ھىدايىتۇللا خېلى يېتىشىپ قالغان ئوخشىمامدۇ؟

— خۇدا بۇيرۇسا يىل ئاخىرىدا ئۇ مەشقلەرنى تاماملايدۇ.

— قالغان شاگىرتلىرىڭچۇ؟

— مەتنىياز بىلەن ئابدۇكېرىم مەن بىلەن كېچىلىك كۆزەتچىلىكتە، ئۇلارمۇ يېتىشىپ قالدى. ئابابەكرى يۇرتىغا قايتتى. چوڭ ئوغلۇم نىزامىدىن جانبازلىق مەشىقلىرىگە ئوبدانلا كىرىشىپ قالدى. شاھىدىن، غوسىدىن، مۇئەززىدىنلەر تېخى كىچىك، ئۇلارمۇ ئاكىسى نىزامىدىننى دوراپ، ئۇنى - بۇنى قىلىشىپ يۈرۈۋاتىدۇ.

ئىككى ئاغىنە شۇ تەرزدە ھال - ئەھۋال سورىشىپ تۇراتتى،

---

[1] كەپسەن— خامان ۋاقتىدا خامانغا تۇنجى بولۇپ كەلگەن ئادەمگە بېرىلىدىغان ئازراق بۇغداي. كەپسەننى ئالغۇچى خامانغا بەرىكەت تىلەپ دۇئا قىلىپ كېتىدۇ. ئەينى يىللاردا ئۇيغۇر دېھقانلىرىدا مۇشۇنداق ئادەت بار ئىدى — ئا.

مەمەتنىڭ تۇلۇقنى ئۇگشاۋاتقان ئىنىسى نېرىراقتىنلا تووۋلىدى:
— ئاكا، تۇلۇقنىڭ قوزۇقنى ھېچ تۇرغۇزالمىدىم!
مەمەت ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇكىسىنىڭ يېنىغا بارىي دېۋىدى، توختى ئاخۇن:
— مانا مەن تۆمۈرچىنىڭ ئوغلى تۇرسام بۇ يەردە، سەن ئاۋارە بولمايلا قوي ئاغىنە،— دېدى- دە، خامانىنىڭ ئوتتۇرىسىغا بېرىپ تاش تۇلۇقنى ئۆرۈپ - چۆرۈپ قارىدى. تاش تۇلۇقنىڭ بىر تەرىپىدىكى تۆمۈر قوزۇق چىقىپ كەتكەنىدى. توختى ئاخۇن بەلبېغىدىكى غىلاپتىن پىچاقنى چىقىرىپ، تاش تۇلۇقنىڭ تۆمۈر قوزۇق ئورنىتىلىدىغان تۆشۈكىدىكى بوشاپ شالاقشىپ كەتكەن ياغاچ مونەكنى چىقىرىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا قارىياغاچ بادرىنىڭ ئۇچىنى كېسىپ - يونۇپ قاقتى - دە، ئاندىن تۆمۈر قوزۇقنى ئاشۇ ياغاچنىڭ ئوتتۇرىسىغا قېقىپ، تۇلۇقنى ئەسلىگە كەلتۈردى.
— مانا - مانا، «قوينى قاسساپ سويسۇن» دېگىنى كەلدى- دە، ئىش دېگەن ھۈنەرۋەننىڭ قولىدا گۈلى گۈلگە كېلىدۇ ئەمەسمۇ؟!— مەمەت توختى ئاخۇننى ماختاپ قويدى.
مەمەتنىڭ ئىنىسى نېرىراقتا چۆپ يەپ تۇرغان، سىگار كۆزىگە لاتا تارتىلغان ئاتنى تۇلۇققا قوشۇش ئۈچۈن يېتىلەپ كېلىۋاتاتتى، ئات تۇيۇقسىز بېشىنى يول تەرەپكە بۇراپ سوزۇپ - سوزۇپ كىشنىدى. يولدا ئالدىدا پايپاسلاپ ماڭغان كازىم، كەينىدە بىر ناتونۇش ئاتلىق ئادەم كېلىۋاتاتتى. ئۇلار يېقىنلاپ كەلدى. ئاتلىق ناتونۇش ئادەم ئېتىنى خامانىنىڭ يېنىدىن ئەگىپ ئۆتكەن ئېرىقنىڭ بويىدىلا توختاتتى. ئېرىق ياقىسىغا تىكىلگەن تېرەك كۆچەتلىرى كەتمەن سېپى يوغانلىقتا چوڭايغانىدى. ناتونۇش ئادەمنىڭ ئېتى كۆچەت ئارىسىدا ئۆسكەن ئوت - چۆپلەرنى ئېغىزدۇرۇق بىلەنلا يۇلۇپ، چاينىغىلى تۇردى. قارىغاندا، ئۇ ئات يىراق يولدىن كەلگەن چېغى.

كازىم ئاتلىق ئادەمنى ئېرىق بويىدا قالدۇرۇپلا ئۆزى پايپاسلىغىنىچە خامانغا كىرىپ توختى ئاخۇن بىلەن مەمەتكە سالام قىلدى ۋە:

— بۇ ئادەم توختى ئاخۇن جانباز بىلەن كۆچ - ماھارەت سىناشقىلى يىراقتىن كەلدىم، دەيدۇ. شۇڭا، باشلاپ كېلىۋىدىم، — دېدى كازىم توختى ئاخۇنغا قاراپ.

— قاغا پوقتىن چىققاندا ئاندىن دەللاللىقتىن يالتىيسەنغۇ سەن كازىم- ھە؟! — دېدى نارازى بولغان مەمەت زەردە بىلەن.

— قانداق قىلاي مەمەت بۇرادەر، ماڭا باشقا ئىش نېسىپ بولمىسا...... — كازىم بىچارە قىياپەتكە كىرىۋېلىپ، بوينىنى قىسقان ھالدا شۇنداق دېدى.

— بولدى مەمەت ئاغىنە، بۇ كازىمغا كايىما، — دېدى توختى ئاخۇن مەمەتكە قاراپ. ئاندىن: — ماڭ كازىم، ئۇ ئادەمگە بۇ خاماندا توختاخۇن يوقكەن، ئۇنىڭ شاگىرتى باركەن دەپ ئېيتقىن، — دېدى.

كازىم كۆزىنى چىمچىقلاتقىنىچە كەينىگە يېنىپ، ھېلىقى ئاتلىق ئادەمگە توختى ئاخۇننى كۆرسىتىپ بىرنېمىلەرنى دېدى. ناتونۇش ئاتلىق ئېتىدىنمۇ چۈشمىدى. ئۇ توختى ئاخۇنغا قاراپ:

— ھوي بۇرادەر، سىز توختاخۇننىڭ شاگىرتىكەنسىز، ئۇستىڭىزنىڭ نەدىلىكىنى بىلەرسىز ھەقچان؟! — دېدى ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپلا.

سالام - سەھەت قىلىشنى ياكى ئاتتىن چۈشۈپ كېلىپ كۆرۈشۈشنى خالىمىغان بۇ ئەدەپسىز، كۆرەڭ، ھاكاۋۇر ئادەمنىڭ قىلىقىغا توختى ئاخۇننىڭ دەسلەپتە ئاچچىقى كېلىپ مۇشۇ خاماندىلا ئەدەپلەپ قويماقچىمۇ بولدى. لېكىن، ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى. «نېمىلا بولسۇن يۇرتىمىزغا يىراقتىن داۋان ئاتلاپ كەلگەن ئادەمكەن، «ئالتۇن ئۆز سالمىقى بىلەن يەڭدەيدۇ»

دەيدىغان گەپ بار، ئېغىرلىق قىلاي، ئۇنىڭ ئۈستىگە بويىنىدىن باغلانغان ئىت ئۇۋغا يارىماس، دېگەن تەمسىلمۇ بار. ئالدىمغا كەلگەن ئادەمنى ئەدەپلەيمەن دېگىنىم نامەردلىكتۇر، بوپتۇلا، باشقىچە ئۇسۇل قوللانمايمۇ؟ .... » توختى ئاخۇن شولارنى ئويلاپ، «ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ» قىلماقچى بولدى- دە، قولى بىلەن مەھەللە تەرەپنى كۆرسەتتى:

— توختاخۇن تۈگمەنبېشى مەھەللىسىدە ئولتۇرىدۇ. مۇشۇ ئوڭ تەرەپتىكى يول بىلەن ماڭسىڭىز يېتىپ بارىسىز، — توختى ئاخۇن ئوڭ تەرەپتىكى يولنى ئىما قىلدى.

ناتونۇش ئادەم ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپلا ئېرىق بويىدىكى تېرەك كۆچىتىدىن بىرنى «شارتتىدە» يۇلۇپ ئېلىپ مەھەللە تەرەپكە تاكىلەپ تۇرۇپ:

— ئاۋۇ مەھەللىنى دەمسىز ياكى ماۋۇ تەرەپتىكى مەھەللىنىمۇ؟ — دېدى.

بۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى كۆز - كۆز قىلىپ كۈچ كۆرسەتكەنلىكىنى كۆرگەن توختى ئاخۇن باياتىن ئۆزى ئۈگشىغان تۇلۇقنى تۆمۈر قوزۇقىدىن تۇتۇپلا مەھەللە تەرەپكە قارىتىپ:

— ماۋۇ تەرەپتىكىسى چوڭ مەسچىت مەھەللىسى، ئۇ يەردە توختاخۇننىڭ ھىدايىتۇللا دېگەن شاگىرتىنىڭ ئۆيى بار، ئۇنىڭ يېنىدىكى ماۋۇ مەھەللە بىزنىڭ مەھەللە، ئۇنىڭ نېرىسىدىكى ئاۋۇ مەھەللە توختاخۇننىڭ مەھەللىسى، — دېدى.

«شاگىرت» نىڭ يوغان تاش تۇلۇقنى خۇددى بىر تال تاياقنى چۆگۈلەتكەندەك يەڭگىل پىرقىراتقانلىقىنى كۆرگەن ھېلىقى ئاتلىق ئادەم لام - جىم دېمەستىن ئارقىغا ئۆرۈلۈپلا ئېتىغا قامچا سالغان پېتى توپا توزۇتۇپ كېتىپ قالدى.

— ئەجەب جايىلدىڭا بۇ ئادەمنى؟ — دېدى مەمەت توختى ئاخۇنغا قاراپ.

— مۇنداق ھاكاۋۇر، كۆرەك ئادەملەرگە شۇنداق قىلىش كۇپايە،— دېدى توختى ئاخۇن.

— بارىكاللا، توختاخۇن ئاكا، تېرە تاراقشتقان ئادەمگە جۇۋا چۆرۈپلا كەتكۈزۈۋەتتىلىغۇ؟— دېدى خامانغا ياردەملىشىۋاتقانلاردىن بىرى.

— ئۇنداق قازانغا مۇنداق چۆمۈچ دېگەن شۇ،— دېدى توختى ئاخۇن كۈلۈپ تۇرۇپ.

— بۇ تۇلۇقنى ئەجەب سامان تىققان تېكىننى چۆگۈلەتكەندەكلا چۆگۈلەتتىغۇ بۇ ئادەم؟— خامانغا قارىشىۋاتقان ئەرلەردىن بىرى كېلىپ تۇلۇقنى كۆتۈرمەكچى بولدى. ئۇ كۈچەپ يۈرۈپ تاش تۇلۇقنىڭ بىر بېشىنى ئاران كۆتۈردى. ئۇ ئەر ھەمراھىغا ئىما قىلىۋىدى، ھەمراھى كېلىپ تاش تۇلۇقنىڭ يەنە بىر بېشىنى يەردىن ئارانلا ئۈزۈۋالدى.

— تووا،— دەپ ياقىسىنى تۇتتى ئۇ ئىككىسى، پالۋان - باتۇر دېگەننىڭ كۈچ - قۇۋۋىتى باشقىچە بولىدىكەن- دە؟!

— خۇدايىم بەرگەن ئادەم- دە، بۇ توختى ئاخۇن! — دېدى مەمەت پەخىرلەنگەن ھالدا.

— مەشقتىن بولىدۇ بۇ ئىشلار،— دېدى توختى ئاخۇن،— بىر تول مومايىنىڭ موزايىنى كىچىكىدىن قولتۇقىغا قىستۇرۇپ پەلەمپەيدىن دالانغا كۆتۈرۈپ ئەچىقىۋېرىپ، توپاق بولغاندىمۇ كۆتۈرۈپ چىقالىغىنىغا ئوخشاشلا بىر ئىش.

خامانغا ياردەملىشىۋاتقانلار ئۆزئارا بىرنېمىلەرنى دېيىشكەچ ئىشقا كىرىشىپ كەتتى. مەمەتنىڭ ئىنىسىمۇ ئاتنى تۇلۇققا قېتىپ ئۆنجىلەرنى پايخان قىلىشقا باشلىدى.

— بەزگە تويمىغان مۇشۇكتەك بۇ يەردە يەنە تۇرىسەنغۇ كازىم؟ ماڭ، يۈگۈر، بازارغا بېرىپ دەللاللىقىڭنى قىل! — دېدى مەمەت كازىمغا قاراپ. مەمەت لاغايلاپلا يۈرىدىغان بۇ ھارامتاماق

كازىمغا ئۈچ ئىدى.

— بولدى مەمەت ئاغىنە، بۇ كازىمغا تاپا - تەنە قىلىۋەرمە، بۇ ئەمدى ئوڭشالمايدۇ. ئېتىزلىقتىكى سېرىق يوّگەينى بىلسەنغۇ؟ — دېدى توختى ئاخۇن مەمەتكە قاراپ، — بۇ كازىم ئەنە شۇ سېرىق يوّگەيگە ئوخشايدۇ. سېرىق يوّگەي دېگەن باشقا ئۆسۈملۈكلەرگە چىرمىشىپ، شۇلارغا تايىنىپ جان باقىدۇ. ئۇنى قانچە يۇلساڭمۇ يوقىتالمايسەن. كازىممۇ شۇ، ئۇنىڭغا قانچە كايىساڭمۇ تۈزەلمەيدۇ. ھە كازىم، ئېيتقىنا، بىزگە مۇناسىۋەتلىك بىرەر ئۇچۇر - سىرتىنخ بارمۇ؟ — توختى ئاخۇن كازىمغا قارىدى.

— ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپان ئۈرۈمچىدىن يېنىپ كەپتۇ. بايام مەن بۇياققا كېلىۋاتقاندا ھېيتاخۇن زاسوپيەزنىڭ يېنىدا قالدى. ئۇ ئۈرۈمچىدىن يېڭى گەپلەرنى ئاڭلاپ كەلگەن چېغى، زاسوي يەۋاتقانلار ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراپلا قېلىشتىغۇ، — دېدى كازىم، — توختاخۇننى ئىزدەپ كېتىۋاتىمەن دېسەم، ئەگەر تاپالىساڭ توختى ئاخۇننى مۇشۇ يەرگە باشلاپلا كەل، ئۇنىڭغا دەيدىغان مۇھىم گەپ بار، دېگەنىدى. سىلەرنىڭ گېپىڭلار تۈگىگەندە مۇشۇ گەپنى ئېيتىپ قوياۋ ئاندىن كېتەي دەپ تۇرۇۋىدىم، — كازىم مەمەتنىڭ تەنبىھسىنىڭ ئارتۇقچە كەتكەنلىكىگە نارازى بولغاندەك، ئۇنىڭغا ئالىيىپ قاراپ قويدى.

— ھېلىغىچە بارارمىز، توختاخۇن ئاغىنىسى مەمەتكە خامان ئېلىشىپ بېرىۋېتىپتۇ، دەپ قويارسەن، — دېدى توختى ئاخۇن.

— بولدى - بولدى، خامانىڭمۇ غولچى تۈگەپ غېرىچى قالدى. بارساق ھازىرلا بارايلى، بازار تەرەپكە بارمىغىلى ئۇن كۈنچە بوپتۇ، ھېيتاخۇننىڭ زاسوپيسىدىن بىر قورساق يەپ كەلمەيمىز- مۇ؟ — دېدى مەمەت قولىدىكى ياغاچ گۈرجەكنى چەشكە سانجىپ.

— بېرىۋېرىڭلار ئاكا، خامانىڭ ئىشىنى بىز قىلغاچ تۇرىمىز، لېكىن يانغۇچە ھېيتاخۇن زاسوپيەزنىڭ ئۆيكە - ھېسپىدىن

بىرگىمۇ بىر - ئىككى جىلك ئالغاچ كېلەرسەن،— دېدى مەمەتنىڭ ئىنىسى.

— «جىننىڭ قەستى شاپتۇلدا» دېگىنە؟!— دېدى مەمەت ئىنىسىگە قاراپ،— ھېيتاخۇن زاسۇيپەزنىڭ ئۆپكە - ھېسىپى بۇرنۇمغا پۇرىدى دە؟!

— ئورما ۋاقتىدا، خامان ۋاقتىدا قاراشقانلارغا مال سويۇپ ھاردۇق سورايدىغان ئىش بارغۇ ئاغا؟ سەن بىرگە قوي سويمىساڭمۇ، قوينىڭ ئىچ باغرىنىغۇ يېگۈزەسەن؟— دېدى مەمەتنىڭ ئىنىسى ئاكىسى بىلەن چېقىشىپ.

— ۋاي شەيتانەي، بولىدۇ، سېنىڭدىن قۇتۇلغىلى بولاتتىمۇ؟— دېدى مەمەت كۈلۈپ تۇرۇپ.

— خامانغا قاراشقانلارنى مېھمان قىلىدىغان ئىشىڭ بولسا، بۈگۈن مېنىمۇ مېھمان قىلسەنغۇ ئاغىنە- ھە!? تۇلۇقنىڭ بىر تال تۆمۈر قوزۇقنى بولسىمۇ ياساشتىم- دە؟— دېدى توختى ئاخۇن مەمەتكە قاراپ.

— مەن بازارغا بارمىدىم، بازارسىزمۇ قالمىدىم دېگەندەك، خامانغا ھەرھالدا ئاياغ باستىڭ، قولۇڭمۇ خاماننىڭ ئىشىغا بار - يوقنىڭ ئورنىدا تەگدى ئاغىنە، بوپتۇ، بۇغداينىڭ بانىسىدا قارمۇق سۇ ئىچىپتۇ دېگەندەك، سېنىمۇ خامانغا قاراشقانلار قاتارىدا مېھمان قىلسام قىلاي!

خاماندىكىلەر بۇ يېقىن ئاغىنىلەرنىڭ چاقچاقلىرىدىن كۆڭلى سۆيۈندى، توختى ئاخۇن بىلەن مەمەت بازار تەرەپكە ماڭدى. كازىممۇ ئۇ ئىككىسىنىڭ كەينىدىن پايپاسلىغىنىچە ئەگەشتى.

× × ×

ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ يېنىدا ھەمىشە ئادەم

ئۆكسۈمەيتتى. ئۇنىڭ ئۆپكە ـ ھېسسىيلىرىنىڭ خېرىدارلىقلىقىدىنلا ئەمەس، بەلكى گۆچۈك بازىرىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئىشلارنىڭ خەۋىرى مۇشۇ يەردە ئۇقۇلۇپ، ئەتراپقا تارايتتى. بازارچىلار، بىكارچىلار، ئۆتكۈنچىلەر ھېيت ئاخۇننىڭ ئۆپچۆرىسىدىن ئۆكسۈمەيتتى. توختى ئاخۇن، مەمەت، كازىملار يېتىپ كەلگەندە ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپاننىڭ ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇشقانلاردىن ئالتە ـ يەتتىسى بار ئىدى.

— كېلىڭلار توختاخۇن، مەمەت بۇرادەر، كېلىڭلار! — ھېيت ئاخۇن ئورنىدىن قوپۇپ توختى ئاخۇن ۋە مەمەتلەرگە سالام بەردى. ئولتۇرغانلارمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ ئىززەت ـ ئىكرام بىلدۈرۈشتى ۋە توختى ئاخۇن بىلەن مەمەتكە ئورۇن بوشاتتى.

— ئامان ـ ئېسەن تۇردۇڭلارمۇ بۇرادەرلەر؟ — ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپان توختى ئاخۇن بىلەن مەمەتكە ئىككى قولىنى سۇنۇپ كۆرۈشتى.

— ئۆزۈڭچۇ بۇرادەر، قايسى شامالاردا ئۇچۇپ، قايسى بۇلۇتلاردا سەيلانە قىلىپ يۈردۈڭ؟ — توختى ئاخۇن ھوشۇر ئاخۇنغا چاقچاق قىلدى.

— ئۈرۈمچىگە بېرىپ كەلدىم.

— نېمە يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كەلدىڭ ئۈرۈمچىدىن؟ — دەپ سورىدى مەمەت.

— كۆرگىنىمنى ئېيتايمۇ؟ ئاڭلىغىنىمنىمۇ؟

— كۆز بىلەن قۇلاقنىڭ ئارىلىقى تۆت مىڭ چاقىرىم دېيدۇ، كۆرگىنىڭنى ئېيت! — دېدى مەمەت.

— ئاۋۋال ئاڭلىغىنىڭنى، ئاندىن كۆرگىنىڭنى ئېيتقىن، سەن يەلتاپانلا ئەمەس، بەلكى «ئۇزۇن قۇلاق»، — دېدى توختى ئاخۇن.

ھوشۇرئاخۇن يەلتاپان شامالدەك تېز ماڭىدىغان ئادەم بولۇپ،

گۇچۇڭدىن ئۈرۈمچىگە ئۈچىنچى كۈنىلا يېتىپ بارالايتتى. ئەگەر ئالدىراش خەۋەر بولۇپ، يۇقىرى ھەق تۆلىسە، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ ماڭسا، ئۈرۈمچىدىن گۇچۇڭغا ئىككى كېچە - كۈندۈزدىلا يېتىپ كېلەلەيتتى. خەقلەر ئۇنى بىر جۈمە ئارىلىقتىن ھېلى جىمساردا كۆرسە، ھېلى ئۈرۈمچىدە، ھەپتە ئاخىرىسىدا يەنە گۇچۇڭدا كۆرگەنلىكىنى ھېكايە قىلىشاتتى. دەرۋەقە، ھوشۇرئاخۇن پىيادە يول يۈرسە ئادەتتىكى ئاتلىق ئادەملەردىن تېز ماڭاتتى. ئۇ شۇ ھۈنىرىگە تايىنىپ، گۇچۇڭ - جىمسار، گۇچۇڭ - ئۈرۈمچى، گۇچۇڭ - مورى، ھەتتا گۇچۇڭ - تۇرپان ئارىلىقلىرىدا خەت - خالتا، ئۇچۇر - خەۋەر يەتكۈزۈپ جان باقاتتى. يۇرتلار ئارا ماشىنا قاتنىشى ياكى تېلېفون ئالاقىسى بولمىغان شۇ زاماندا ھوشۇر ئاخۇننىڭ يۇرتلار ئارا چېپىپ يۈرۈشى ئەھمىيەتلىك بىر ئىش ىدى.

بۇ ئادەم توختى ئاخۇن، مەمەت، ھېيت ئاخۇنلار بىلەن زامانداش ھەم قۇرداش بولۇپ، ئوتتۇز ياش ئەتراپىدا، قاتاڭغۇر، شادىپاچاق، كۆمۈردەك قارا ئىدى. بۇ يامغۇر - يېشىن، قار - شىۋىرغان، بوران - چاپقۇنغا قارىماي دائىم يول يۈرۈپلا تۇرغاچقا، رەڭگى - ئۆڭى چۆچۈلىدەك بولۇپ كەتكەن. كۆزىنىڭ ئىقى، چىشى ئاق، چىرايى قارا ئىدى. شۇڭا، كىشىلەر ئۇنى يەلتاپان ھوشۇر ئاخۇن، قارا ھوشۇر ئاخۇن، ئۇزۇن قۇلاق ھوشۇر ئاخۇن دەپ ئاتىشاتتى. گەرچە بۇ ئادەمنىڭ رەڭگى قارا بولغان بىلەن كۆڭلى ئاق ئىدى. خەقلەرنىڭ پۇل - پۈچەك، خەت - خالتا ۋە ئامانەت گەپ - سۆزلىرىنى جايىغا ئامان - ئېسەن يەتكۈزەتتى. يۇرت ئىچىدە بۇ ئادەمنىڭ خېلى ئىناۋىتى بار ئىدى.

— ئەمىسە مەن ئاۋۋال ئاڭلىغىنىمنى سۆزلەپ بېرەي، دەپ گەپ باشلىدى ھوشۇرئاخۇن، — شىنخەي ئىنقىلابى دېگەن ئىنقىلاب غەلىبە قىلىپ، مەنچىڭ سۇلالىسى غۇلاپ، جۇڭگودا

جۇڭخۋا مىنگو قۇرۇلۇپتۇ. شىنجاڭنىڭ تەپتىش بېگى، قوشۇمچە دىخۇانىڭ [1] باسقىقى ياڭ زېڭشىن شىنجاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۇتۇقبېگى بوپتۇ. بۇ ئادەم مەدرىسەلەردىكى دىنىي ئوقۇتۇشلارغا ئانچىۋالا چەك قويۇپ كەتمەيدىكەن. قومۇل، تۇرپانلاردا تۆمۈر خەلىپە، مۆيدىن غوجا باشچىلىقىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈلۈپتۇدەك. ئاڭلىغانلىرىم مانا مۇشۇلار.

— ئامبال سۇخۇناشىنىڭ ئالتىنچى ئىنىڭ پاقىسىدەك يوقاپ كەتكىنى شۇ سەۋەبتىنكەن-دە؟

— مەدرىسەلەردىكى دىنىي ئوقۇتۇشلارغا ئانچە چەك قويۇپ كەتمىگەن بولسا، بۇ ياڭزېڭشىن دېگەن تۇتۇقبېگى خېلى ئىنسابلىق ئەمەلدار ئوخشىمامدۇ؟

— چۈجەڭنى كۈزدە سانا، دەپتىكەن كونىلار، كېيىن كۆرىمىز ئۇنداق ئەمەلدارلارنى، ھەرقانداق چوڭ ئەمەلدارمۇ باشتا بىرقانچە ياخشى پەرمان جاكارلاپ، خەلق كۆڭلىنى مايىل قىلىشقا تىرىشىدۇ، كېيىنگە بارغاندا ئۆشىنىسىدىكى قوي تېرىسىنى چۆرۈپ تاشلايدۇ-دە، تۈكلىرى پاخپايغان، چىشلىرى ھىڭگايغان بۆرە قىياپىتىنى ئاشكارىلايدۇ، ئاينىپ كېتىدۇ ئۇلار!

— نېمىلا دېگەنبىلەن مەدرىسەلەردىكى دىنىي ئوقۇتۇشنى چەكلىمەپتۇ. شۈكرى، بىزگە شۇ كۇپايە،— دېيىشتى ھوشۇرئاخۇننى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشقانلار.

«پۇقرالىرىمىزدا مانا مۇشۇنداق شۈكرىچىلىك چۈشەنچىسى تۇرسا، كۈنلىرىمىز مۇشۇنداقلا ئۆتەرمۇ؟ بىزمۇ مانجۇلاردەك يۇرت سوراپ ئۆتسەك ياراشماسمىدى؟ ئاۋامنى سەگىتسەك بولاتتى. بىراق، مېنىڭ ئوقۇغىنىم، بىلگىنىم تايىلىق تۇرسا، جانبازلىق بىلەن خەلقنىڭ بەدەن قۇۋۋىتىنى ئاشۇرغىلىلا بولىدۇكى، ئۆز تەقدىرىنى

[1] دىخۇا — ئۈرۈمچىنىڭ ئىلگىرىكى خەنزۇچە ئاتىلىشى — ئا.

ئۆز قوللىرىدا تۇتۇشقا ئۇيۇشتۇرۇش ئىمكانى ئازغۇ؟» توختى ئاخۇن بايام ئاڭلىغان گەپتىن كېيىن كاللىسىدىن شۇ خىياللارنى ئۆتكۈزدى. ئۇ يەنە ھوشۇرئاخۇنغا قۇلاق تىڭشايتتى.

— ھە ھوشۇراخۇن، ئەمدى كۆرگىنىڭنى دەپ باقسىنا، — دېدى مەمەت.

— ئۈرۈمچىدە كۆنچى مەھەللىسىدىكى دەڭگە چۈشتۈم، — دەپ گەپ باشلىدى ھوشۇر ئاخۇن، — ئۇ يەردە نەچچە كۈن تۇرساڭمۇ زېرىكمەيدىكەنسەن، ئۇ دەڭنىڭ ياتاقلىرىنىڭ پۇلى ئەرزان، ئاخشىمىسى بولسا بىر ئۆيدە قىمار، بىر ئۆيدە سازەندە - رەققاسلار، يەنە بىر ئۆيدە مەدداھ، شائىرلار تۆت ئىقلىمنىڭ گېپىنى قىلىشىدۇ ئۇلار. مەن قۇلىقىمنى يەنىمۇ «ئۇزارتاي» دەپ ئاشۇ مەدداھ، شائىرلار بار ئۆيگە كىرىپتىمەن، ئۆيدە بويى ئۈچ گەز كېلىدىغان، باش - كۆزى، قولاقلىرى دىۋىنىڭكىگە ئوخشايدىغان، بۇرۇن تۆشۈكلىرى چاشقان تۆشۈكىدەك يوغان، شاپ بۇرۇتىنىڭ ھەربىر تەرىپىدىكىسى قۇشقاچ چوڭلۇقىدا كېلىدىغان بۇرۇتلۇق بىر ئەزىمەت بار ئىكەن، ئۇ ئولتۇرۇپ قولىنى تىزىغا قويسا بارماقلىرى ھوشۇقىغىچە ساڭگىلاپ تۇرىدىكەن. بىر چۈشلۈك غىزاسىغا بىر پاقلاننى پىشۇرۇپ يەيدىكەن. ئۇنىڭ ئىسمىنى قۇربان زور دېيىشتى. ئۇنىڭ چەت - چۆرىسىدە چاپانچىلىرى خۇشامەت بىلەن خىزمىتىنى قىلىپ تۇرىدىكەن. شۇلارنىڭ بىرىنىڭ ئېيتىشىدا، قۇربان زور دېگىنى ئالتە شەھەرنىڭ نوچىسىكەن. ئالتە شەھەرنىڭ قايسى بىريېرىدە تاۋكا قۇرۇلسا، ئۇنىڭ نامىغا چوتار ئايرىپ قويۇلىدىكەن. ئۇ تەرەپلەردە ئۇنىڭغا تەڭ تۇرغۇدەك پالۋان، نوچى يوقمىش......

— سەن چۆچەك ئېيتىۋاتامسەن قانداق؟ كۈندۈزى چۆچەك ئېيتساڭ كۆتۈڭگە چىش چىقىدۇ جۇمۇ؟ — دېدى مەمەت.

— ئەزبىرايى خۇدا، كۆرگىنىمنى سۆزلەۋاتىمەن، — دېدى

ھوشۇرئاخۇن قىزىششىپ.

— ئۇ ئادەم مەدداھمىكەن ياكى قوشاقچى - شائىرمىكەن؟— دەپ سورىدى ھېيت ئاخۇن،— بولمىسا ئۇ مەدداھلار ئارىسىدا، شائىر - قوشاقچىنىڭ يېنىدا نېمىش قىلىدۇ؟

— ئۇمۇ مەدداھلارنىڭ جەڭنامە ئېيتىشىغا، قوشاق - بېيىت ئاڭلاشقا خۇشتار ئادەمكەن، شۇڭا شۇ سورۇنغا كىرگەنىكەن،— ھوشۇرئاخۇن ئالدىغا قويۇلغان چىنىدىكى چايدىن بىر ئوتلاپ كېكىردىكىنى نەمدەۋېلىپ، ئەھە! - ئۇھھۇ! دەپ كانىيىنى قىرىپ، خۇددى مۇقام توۋلايدىغانلار ئاۋازىنى چىقىرىشقا تەرەددۇت قىلغاندەك ھەرىكەت قىلدى. ھېيت ئاخۇن شىرەدىكى چايلارنى لىقلاپ قويدى.

ھوشۇر ئاخۇن سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇدى:

— مەدداھلار ئالدى بىلەن نۇزۇگۇم داستانىنى، ئاندىن ياچىبەگ داستانىنى شۇنداق تەسىرلىك قىلىپ سۆزلىدىكى، ئادەمنى ئاشۇ زامانغا، ئاشۇ ئىشلار بولۇۋاتقان جايغا سۆرەپ كىرىپلا كېتىدىكەن. مەدداھلاردىن كېيىن بېيىت - قوشاقچىلار سادىر پالۋان قوشاقلىرىنى، كۆچ - كۆچ قوشاقلىرىنى، ياقۇپبەگ ھەققىدە توقۇلغان قوشاقلارنى ئېيتىشتى.

— ياقۇپبەگ ھەققىدىكى قوشاق قانداق قوشاقكەن ئۇ؟— دەپ سورىدى ھېيت ئاخۇن،— بىز ئاڭلىمىغان قوشاق ئوخشىمامدۇ؟

— ياقۇپبەگنىڭ بىر نۆكرى ھەققىدىكى قوشاقكەن ئەمەلىيەتتە،— دېدى ھوشۇرئاخۇن.

— قېنى، ئېيتىپ باقسىنا، ئاڭلاپ باقايلى.

— ياقۇپبەگنىڭ بىر نۆكرى تۇرپاندا ۋاكالەتچى بولۇپ تۇرۇپ، خەلققە زورلۇق - زومبۇرلۇق قىلغانىكەن، خەلق ئۇنى چالما - كېسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈپ، قومداۋان دېگەن يەرگە

كۆمۈپتۇ، ئۇنىڭ ھازىسىنى ئاچچىدىغان بىرمۇ ئادەم چىقماپتۇ، شۇ زالىم نۆكەرنى مەسخىرە قىلىپ توقۇلغانىكەن.

— قېنى ئېيتىپ باقە، ئاڭلاپ قالايلى، — دېدى مەمەت.

ھوشۇرئاخۇن تۆۋەندىكى قوشاقنى ئېيتىپ بەردى:

لىڭگىر - لىڭگىر تاقتاق،
ئەيسا دېگەن پاخپاق.
ئەيسا دېگەن ئۆلۈپتۇ،
قومداۋانغا كۆمۈپتۇ.
يىغلايدىغان كىشى يوق،
ئۆزى قوپۇپ يىغلاپتۇ.

— ۋاي - ۋۇي، بۇ قوشاقنى بىزنىڭ باللار ئېيتىپ يۈرەتتىغۇ؟ — دېدى چۆردەپ ئولتۇرغانلاردىن بىرى.

— لېكىن، سەن ئۇنىڭ قەيەردە، نېمىش توغرۇلۇق چىققان قوشاق ئىكەنلىكىنى بىلمەيسەن - دە؟ — دېدى ھوشۇرئاخۇن ئۇ بۇرادەرگە.

— ئۇغۇ شۇنداق...... — ئۇ ئادەم شۈك بولدى.

— ھە يەنىچۇ؟ — سورىدى مەمەت.

— قۇربان زور دېگەن پالۋان بىلەن بىرگە كەلگەن بىر شائىر باركەن. ئۇ كىشى ئۇرۇمچىگە تۇنجى رەت كەلگەنىكەن، ئۇرۇمچى توغرىسىدا شۇنداق بىر قوشاق توقۇپتۇكى، ئاڭلىساڭ ھەيرانۇھەس قالىسەن. ئۇ قوشاقتا ئۇرۇمچى دېگەن شەھەر شۇنداق جايىدا تەسۋىرلىنىپتۇكى، ئەيىۇھەنناس......

— قوغۇنچى ئۇز قوغۇننى داڭلاپ ساتقاندەك، ئۆزۈڭ ئاڭلىغان قوشاقنى داڭلاپ كەتتىڭغۇ؟ — دېدى مەمەت، — ئاۋۋال ئېيت، بىزمۇ ئاڭلايلى، ئۇرۇمچىگە بىزمۇ بارغان، ئۇ قوشاقچى

شۇنچىلىك قاملاشتۇرۇپ قوشاق توقۇپتىمۇ زادى؟ — دېدى.

— ھەقىقەتەن قاملاشتۇرۇپتۇ، — دېدى ھوشۇرئاخۇن.

— ئېيتىپ باقسىنا ئەمىسە!؟

— ئېيتىتىم ئەمىسە، ئاڭلاڭلار! — ھوشۇرئاخۇن قوشاقنى ئېيتتى:

مەن قەشقەردىن چىقىپ كەلدىم،
ئاتمىش ئۆتەڭ بېسىپ كەلدىم.
ئۈرۈمچىگە ھېرىپ كەلدىم،
ئازابلىقتۇر بۇ يوللىرى.

ھاكچى قوۋۇقىدىن كىرىپ،
تىزنىمغىچە پاتقاق كېچىپ.
ئەتراپىمغا لايىنى چېچىپ،
قەدەم قويدۇم شەھەرسېرى.

سەنشىخاڭزا پەنتەي خاڭزا،
ئىمارەتلەر ياڭزا ـ ياڭزا.
بەزىلىرى ئەسكى پاڭزا،
غارايىپتۇر كوچىلىرى.

سۇمىنزىنىڭ ئىچى ـ تېشى،
روزاجىمدۇر يۇرتىنىڭ بېشى.
مىسكىنلەرنىڭ ئاققان يېشى،
ھېچكىمنىڭ يوق پەرۋالىرى.

مېتىرلاپ ئەپ گەزلەپ ساتقان،

جەڭگە جانى كۆپلەپ قاتقان،
خېرىدارنى ئوتقا ئاتقان،
دىيانەتسىز سودىلىرى.

مەن قەشقەرلىق موللا ناسىر،
ھارۋىكەشمەن ئۆزەم ھازىر.
سۆزلىرىمدە بولسا قاسىر،
كەچۈرگەيلەر بارچىلىرى.
......

— پاھ - پاھ - پاھ! ھەقىقەتەن ئوخشىتىپتۇ، ھەقىقەتەن!
بۇ موللاناسىر دېگىنى راستىنلا ئۇستا قوشاقچىكەن جۇمۇ؟—
دېدى ئولتۇرغانلاردىن بىرى،— ئۇرۇمچىنى ئەيىنەن سۈرەتلەپتۇ بۇ
قوشاقچى.
— قوشاقچى ئەمەس، مۇنداقلارنى شائىر دەيدۇ كىشىلەر،
شائىر،— كازىم كىشىلەرنىڭ كەينىدە تۇرۇپ گەپ قاتتى.
— توغرا، شائىر دەيدۇ شائىر،— دېدى ھوشۇر ئاخۇن،—
مەنمۇ بايام قوشاقچى دەپتىكەنمەن.
— قوشاقنىغۇ جايىدا توقۇپتۇ، ئاڭلىدۇق، باياتىن خاماندا
كازىم «ھوشۇراخۇن توختاخۇنغا مۇھىم بىر گېپىم بار» دېدى
دەۋاتاتتى. نېمە گەپتى ئۇ؟— دېدى توختى ئاخۇن ھوشۇر
يەلتاپانغا قاراپ.
— ھە راست، بۇ مۇھىم گەپ ئىدى، تاسلا قاپتىمەن ئۇنتۇپ
قالغىلى.
— قېنى، ئېيتىپ باققىنا، نېمە گەپتى ئۇ؟
— ھېلىقى قۇربان زور دېگەن ئالتە شەھەردىن چىققان
نوچى گوچۇڭغا بېرىپ توختاخۇن جانباز بىلەن بىر ئېلىشىمەن،

دېگەنىدى، پات ئارىدا كېلىشى مۇمكىن،ــ دېدى ھوشۇرئاخۇن.

ــ كەلسۇن! مەردنى مەيداندا سىنا دەپتىكەن، مەن تەييار!ــ دېدى توختى ئاخۇن.

شۇ گەپ بىلەن ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ يېنىدىكىلەر بىرلەپ - ئىككىلەپ قايتىشتى. مەمەت ئىككى جىگىلىقتىن ئىككى بۆلەك قىلىپ ئۆپكە - ھېسىپ جىگىلىتىپ، بىر بۆلىكىنى پوتىسىغا تۈگدى. يەنە بىر بۆلىكىنى توختى ئاخۇنغا تۇتقۇزدى:

ــ ئۆيۈڭگە ئالغاچ كەتكىن ئاغىنە،ــ دېدى.

ــ رەھمەت، سېنى جۇۋتىپ قويدۇم ئاداش،ــ توختى ئاخۇن تۇزۇت قىلدى- دە، ئۆپكە - ھېسىپنى بېلىدىكى پوتىسىغا ئوراقلىق قەغەز بىلەنلا تۈگۈپ، ھېيت ئاخۇن ۋە مەمەتلەر بىلەن خوشلىشىپ قايتتى.

كازىم ھېيت ئاخۇن قۇيۇپ بەرگەن بىر پىيالە زاسۇي شورپىسىنى شاپىلدىتىپ ئىچىپ قالدى.

× × ×

بازار كۈنى، كوچىلاردا ئادەملەر مىغىلدايتتى. ئەر - ئايال، ياش - قېرى، ھەرخىل كىيىنگەنلەر، قوللىرىدا ھەرخىل نەرسە كۆتۈرۈۋالغانلار، ئاتلىق، ئېشەكلىك، پىيادىلەر ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆتۈشمەكتە؛ سېتىقچىلارنىڭ ۋارقىراشلىرى، ئاشپۇزۇللاردىن چىققان قىڭراق - چۆمۈچلەرنىڭ ئاۋازلىرى، مال بازىرىدىكى كالىلارنىڭ مۆرەشلىرى، قويلارنىڭ مەرەشلىرى، هارۋىكەشلەرنىڭ «پوش! - پوش! يول بېرىڭلار!» دەپ تۈۋلاشلىرى، ئېغىر يۈك ئارتىلغان تۆگىلەرنىڭ كولدۇرما ئاۋازلىرى قوشۇلۇپ، گۇچۇڭ بازىرىنىڭ قايناق ھالىتىنى ھاسىل قىلغانىدى.

مال بازىرى غول ئېقىن تەرەپتىكى بوشلۇقتا جايلاشقان

بولۇپ، مەيدان ئەتراپىغا نۇرغۇن موما ياغاچلار قېقىلغان. ياغاچلار ئۇتتۇرىسىغا قىل ئارغانلار تارتىلىپ، ئارغانلارغا ئات، كالا، قېچىر - ئېشەك قاتارلىق ھايۋانلار باغلانغان. مەيدانىنىڭ بىر تەرىپىگە لىم - بادرىلار بىلەن توسۇق - توسۇق دائىرىلەر ھاسىل قىلىنغان بولۇپ، بۇ دائىرىلەر ئىچىگە قوي - ئۆچكىلەر قامالغانىدى. مەيدانغا چوڭ - كىچىك ماللار ئۈزۈكسىز ھەيدەپ كىرىلمەكتە. مال بازىرىغا كىرگەن ئادەمنىڭ كۆزى ئالىچەكمەن بولۇپ كېتەتتى. مال ئىگىلىرى ۋە بېدىكلەر سېتىلىدىغان ھايۋانلارنى ماختاپ ۋارقىرىشاتتى. خېرىدارلار ھايۋانلارنىڭ دۈمبە، بىقىنلىرىنى سىلاپ، كالپۇكلىرىنى قايرىپ چىشلىرىنى كۆرسە، بېدىكلەر ساتقۇچى بىلەن ئالارمەنىنىڭ يەڭلىرى ئىچىگە قوللىرىنى تىقىپ[1]، سالا قىلغىلى تۇراتتى. مەيدانىنىڭ ئىچى - تېشىدا ماللار، ساتارمەن، ئالارمەنلەر، بېدىكلەر بەس - بەستە توۋلاشماقتا. ئاتلارنىڭ كىشنەشلىرى، كالىلارنىڭ مۆرەشلىرى، قويلارنىڭ مەرەشلىرى بىلەن ئادەملەرنىڭ توۋلاشلىرى كىرىشىپ كەتكەن. مال بازىرىغا ئۈزۈكسىز تۈردە تۈركۈم - تۈركۈملەپ ماللار ھەيدەپ كېلىنمەكتە. سېتىلغان ماللار بىر تەرەپتىن سىرتقا ئاچىقىلماقتا......

بازار مەيدانىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە چوڭ بوشلۇق بولۇپ، بۇ يەردە خاڭجۇ - سۇجۇنىڭ يىپەك بۇيۇملىرى، ھەرخىل گەزلىمىلەر، ئىچكى ئۆلكىلەردە چىقىدىغان جانان چىنە -

---

[1] ئۇيغۇر ۋە باشقا خەلقلەر ئىچىدە ساتارمەن بىلەن خېرىدار ئوتتۇرىسىدا باھانى باشقىلاردىن خۇپىيانە تۇتۇش مەقسىتىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان، قول بارماقلىرى بىلەن قارشى تەرەپكە كۆڭلىگە پۈككەن باھانى ئۇقتۇرىدىغان سودىلىشىش ئۇسۇلى بار. بۇنىڭدا قول يەڭ ئىچىگە كىرگۈزۈلۈپ، باھا ئۇقتۇرۇلىدۇ. بۇ «يەڭ سودىسى» دېيىلىدۇ. بەزى خۇپىيانە ئىشلارمۇ مۇشۇنىڭغا تەقلىد قىلىنىدۇ — ئا.

قاچىلار؛ ئۇرۇستىن كىرگۈزۈلگەن تاتلىق - تۇرۇملار؛ سەرەڭگە - كىرسىن، مىخ، يىڭنىلەر؛ سوكنا - سارجىلار؛ تۈركىيەنىڭ خۇرۇم بۇيۇملىرى؛ بۇلغار ئۆتۈكلىرى؛ قەشقەر، خوتەننىڭ ئەتلەس - گىلەملىرى ۋە باشقا ئەللەرنىڭ ماللىرى سېتىلاتتى.

قايناق بازاردا ئىككى ئادەم كىشىلەرنى ئارىلاپ لىخۋا جەنزە تەرەپكە سىغدالماقتا. ئۇ ئىككى ئادەمنىڭ بىرىنىڭ بويى پاكار، دوغىلاق بولۇپ، ئۈستىدە يوللۇق خۇرجۇن بار ئىدى. ئۇ بويىنىڭ پاكارلىقىدىن ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆتۈشۈۋاتقان ئادەملەرنىڭ پەقەت پۇتىنىلا كۆرۈپ، باش قىسمىنى كۆرەلمەيتتى. ئۇ بېشىغا تېرە تۇماق كىيىۋالغانلىقتىن، كۆز ئايلىرىنىڭ تېخى كۈننىڭ تەپتى يانمىغان بۇگۈنكى كۈندە، ئۇ ھېلىدىن - ھېلىغا بويۇن، پېشانە، يۈزلىرىدىن ئېقىۋاتقان تەرنى يېڭى بىلەن تىنماي سۈرتەتتى.

يەنە بىر ئادەمنىڭ بويى ئۈچ گەزچە كېلەتتى. ئۇ رەستىدە ئۇياقتىن - بۇياققا ئۆتۈشۈۋاتقان ئادەملەرنىڭ بېشىغا كىيگەن بۆك، تۇماقلىرىنىلا كۆرۈپ، كىشىلەرنىڭ ئايىغىنى كۆرۈشكە ئامالسىز ئىدى. ئاتلىق بىر ئادەم قارشى تەرەپتىن كېلىپ ئۇنىڭ بىلەن ئۇدۇللاشقاندا، بۇ ئادەم شۇ ئاتلىقنىڭمۇ بۆكىنىڭ گۈللىرىنى ئوچۇق كۆردى. ھېلىقى ئاتلىق ياقىسىنى تۇتۇپ «تۇۋا! مەن دېۋىنى كۆردۇممۇ ياكى ئادەمنىمۇ؟» دەپ ھەيران قېلىپ، ئېتىنى توختىتىپ ئۇ ئادەمنىڭ ئارقىسىدىن خېلىغىچە قاراپ تۇرۇپ قالدى. ئۆتۈشۈۋاتقان ئادەملەر يولنى تواراپ تۇرۇۋالغان ئاتلىققا: «يولنى بوشات! يولۇڭغا ماڭ!» دېگەندىن كېيىنلا، ئاندىن ئېتىنى دېۋىتىپ يۈرۈپ كەتتى.

كوچىدىكى ئادەملەر بىرى ھەددىدىن ئېگىز ھەم يوغان، يەنەبىرى بەكمۇ پاكار، دوغىلاق، بۇ ئىككى ئادەمگە ھەيرانلىق بىلەن قارىشىپلا قېلىشماقتا. ئۇلار دەل ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپان

«ئۇرۇمچىدە ــ كۆنچى مەھەللىسىدە كۆردۇم» دېگەن قۇربان زور بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھى ئىدى.

بۇ ئىككى ئادەم ئاشپۇزۇللار جايلاشقان رەستىگە كەلگەندە مانتىپەز، سامسىپەز، كاۋاپچىلارنىڭ:

ــ مانا ـ مانا، ئەركەك پاقلاننىڭ گۆشىدە ئېتىلگەن مانتا! يېگەنلەر دەرماندا، يېمىگەنلەر ئارماندا!

ــ ياغ يەپ يات! ياغ يەپ يات! بەررە كاۋاپ! مەررە كاۋاپ!...... دەپ توۋلاشلىرىدىن، كاۋاپ، مانتىلارنىڭ مەززىلىك پۇرىقىنىڭ دىماقلىرىغا ئۇرۇلۇشىدىن ئىشتىھالىرى قوزغالدى.

ــ قۇربان چوڭئام، ئاۋۋال تائام، ئاندىن كالام دەپتىكەن، قورساقلىرىمۇ ئېچىپ قالغاندۇ ھەقىچان، ئالدى بىلەن ماۋۇ گۆچۈك دېگەن شەننىڭ تائاملىرى بىلەن قورساقنى چىڭ خۇيلاپ، ئاندىن توختاخۇننى سۈرۈشتۈرمەيلىمۇ؟ــ دېدى پاكار بويلۇق ئادەم.

ــ شۇنداق قىلامدۇق؟ بولاپتۇ، بۇمۇ بەلەن گەپ! ــ قۇربان زور يول بويىدىكى چوڭراق ئاشپۇزۇلنىڭ بىرىگە كىردى. ئاشپۇزۇلدا غىزالىنىۋاتقان ئادەملەر ئېغىزلىرىغا سالغان لوقمىلىرىنى بوغۇزىغا يۇقۇشقا ئۈلگۈرمەي، بۇ ئاجايىپ زور گەۋدىلىك ئادەمگە قاراپ قېتىپلا قېلىشتى.

ئوتتۇرىدا توۋلاپ يۈرگەن مۇلازىم بۇ ئىككى مېھماننىڭ ئالدىغا يورغىلاپ كەلدى.

ــ ئىككىلىرى نېمە يەيدىلىكىن؟

ــ مانتىدىن يۈز دانە، زىخلىق كاۋاپتىن ئاتمىش، پولۇدىن بىر تاۋاق، بىرتاۋاق نارىن، تۆت نان، ئىككى چەينەك چاي ئەكەلسىلە ئالدى بىلەن،ــ دېدى پاكار، دوغىلاق كەلگەن مېھمان.

ــ مۇشۇ ئىككىلىرىگىما!؟ ــ مۇلازىمنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتتى.

— غىزا - تائاملىرى يېتىشمەي قالىدىغان ئوخشىمامدا؟!

— يوغىسۇ، بىر تويىنىڭ ئادىمى كەلسىمۇ ئۇزاتقۇچىلىكىمىز بار!— دېدى مۇلازىممۇ جاۋابەن.

— بولسىلا ئەمىسە، ئىمكانلىرى بولسا، ئاپقۇر قاچىغا قوش مۇشتەك ناۋات سېلىپ ئەكەلسىلە، چايلىرى تورۇق ئاتنىڭ قېنىدەك قېنىق بولسۇن جۇما! — دېدى پاكار، دوغىلاق مېھمان،— قۇربان چوڭامنىڭ ناۋات چاي خۇمارى بار!

— بولىدۇ مېھمان! مانا ھازىر،— مۇلازىم تۇۋلاپ ئاشپۇزۇلنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتتى:

— يۈز مانتا: ئاتمىش زىخ كاۋاپ! پولۇدىن بىر تاۋاق، نارىندىن بىر تاۋاق! تۆت نان بىلەن قېنىق دەملەنگەن چاي! يوغان ئاپقۇرغا ناۋات سېلىنسۇن!

ئاشپۇزۇلدا غىزالىنىۋاتقانلار قوشۇق - چوكىلىرىنى تۇتقىنىچە قېتىپلا قېلىشتى.

توساتتىن كوچىدا قىيا - چىيا، سۈرەن - چۇقان، چىرقىراق ئاۋازلار، ۋاي - ۋۇي، ئاللا - تۇۋا كۆتۈرۈلدى. ئاشپۇزۇلدىكىلەر دۈرپۈرلىشىپ سىرتقا چىقىشتى. پاكار، دوغىلاق ئادەم بىلەن قۇربان زور ئالدىغا كەلگەن تائاملارغا ئەمدىلا قول كەلتۈرۈۋاتقاندا، كوچىدىكى يەر تەۋرىگەندەك ئالامەت ئۇلارنىمۇ تالاغا تارتتى. كۆردىكى، غەربىي قوۋۇق ياقتىن ھارۋىغا قوشۇلغان بىر ئات ئۈركۈپ كېتىپ، لىنخۇاجەنزە تەرەپكە ھارۋىنى ئېلىپ قېچىپ شىددەت بىلەن چېپىپ كەلمەكتە. ئۇ ئات ئۇدۇل كەلگەن ئادەم ۋە نەرسىلەرنى ھارۋا بىلەن سوقۇپ، دەسسەپ - چەيلىۋېتىدىغاندەك ئەلپازدا ئىدى. كىشىلەر ئۆزىنى چەتكە ئاران - ئاران تاشلاپ ئۈلگۈرمەكتە. ئەگەر بۇ ئات ھارۋىسى لىنخۇا جەنزە مەيدانىغا كىرىدىغان بولسا، قىيامەت قايىم بولاتتى. خەۋپ - خەتەر قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىغا يېتىپ قالغان شۇ دەقىقىدە،

بىرەيلەن خۇددى يەردىن ئۈنگەندەكلا پەيدا بولدى.

بۇ توختى ئاخۇن ئىدى. ئۇ ئاتنىڭ ئالدىغا كۆكرەك كېرىپ چىقتى. تەلۋىلەشكەن ئات بەئەينى ساداقتىن ئۈزۈلگەن ئوقتەك كېلىۋاتاتتى. ئادەملەر: «ياپىرىم! ياپىرىم!» دېيىشىپ ياقىلىرىنى تۇتۇشاتتى. توختى ئاخۇن ئىچكى كۈچىنى ئوڭ ئالقىنىغا يىغىپ، چېپىپ كەلگەن ئاتنىڭ قاشقىسىغا ئۇدۇللاپ شۇنداق ئۇردىكى، «گۈلدۈر - غاراس!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ئات يىقىلىپ، ھارۋا ئۆرۈلدى، ھارۋىنىڭ بىر چاقى ئۈستىدە «پىر - پىر» قىلىپ چۆرگىلىمەكتە. كىشىلەر يۈگۈرۈشۈپ كېلىپ كۆردىكى، ئاتنىڭ باش سۆڭىكى ئىككى پارچە بولۇپ كەتكەن، بوتقىسىمان مېڭە قېتىقى قۇلاق تۈۋىنى بويلاپ ئېقىۋاتاتتى......

— بارىكاللا! ئاپىرىن توختاخۇن! خۇدا ئۆمرىڭنى ئۇزاق قىلسۇن! — تۆۋلىشاتتى ئەتراپقا ئولاشقان خەقلەر.

— ئاتنى بىر ئالقان بىلەن ئۇرۇپ يىقىتقان بۇ كىم ئۆزى؟! — قۇربان زور يېنىدا تۇرغان مۇلازىمىدىن سورىدى.

— توختاخۇن جانباز دېگەن ئادەم شۇ! — دېدى مۇلازىم مەغرۇر قىياپەتتە.

قۇربان زور يېنىدا ئاتقا بويۇنداپ قاراۋاتقان پاكار، دوغىلاق ھەمراھىنى نوقۇشلىدى- دە، ئاشپۇزۇلغا كىرىپ خۇرجۇنىنى ئېلىپ، ئۈستەلگە ئىككى تۇمپۇرنى① قويۇپلا، ئاش - تائامنى شۇ پېتى تاشلاپ چىقىپ كەتتى. ئۇ ئۇرۇمچى يولىغا چۈشكەندىلا ئاندىن ھەمراھىغا:

— تۇۋا، ھېلىمۇ بىزنى خۇدا ساقلاپتۇ، شۇنچە يىراق يولنى بېسىپ توختاخۇن بىلەن ئېلىشىمەن دەپ كەپتىمەن. ئوقتەك

① تۇمپۇر— كۈمۈش تەڭگە، شۇ زاماندا ئىشلىتىلگەن پۇلنىڭ بىر خىلى—ئا.

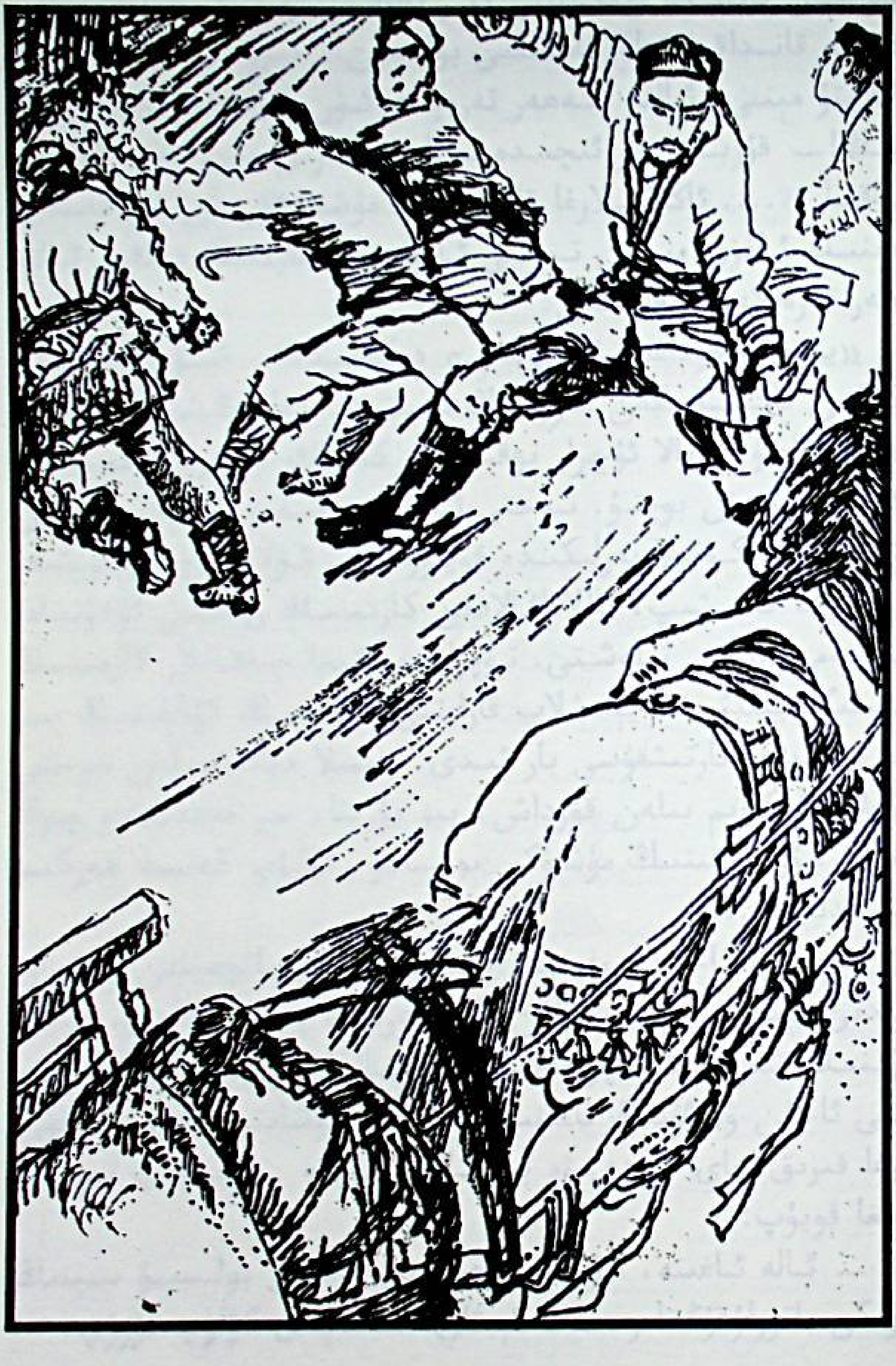

كېلىۋاتقان ئاتنىڭ مېڭىسىنى بىر ئالقان بىلەن چۈۋۈۋەتكەن ئادەمگە قانداقمۇ تەڭ كەلگىلى بولسۇن!؟ تـوۋا - تـوۋا! خـۇدا ساقلاپتۇ مېنى، ئالتە شەھەر تەرەپتە كۆن ئالغىنىم ئەۋزەلكەن مېنىڭ! — قۇربان زور ئىچىدە ئاللىنېمىلەرنى پىچىرلاپ ئوقۇپ ماڭماقتا ...... ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، مۇشۇ قۇربان زور دېگەن ئادەمنىڭ ئاغزى بىلەن توختى ئاخۇن جانبازنىڭ داڭقى ئالتە شەھەر تەرەپكە تارالغانىكەن.

«يېتىم خۇداغىمۇ ئۆگەي» دېگەندەك، شۇ كۈندىكى ئۇركۈگەن ئات سۆرىگەن هارۋىنىڭ ئاستىدا، دەلدەڭشىپ يۈرگەن كازىم قېپقاپتۇ. «بالا ئۇچرار يوقسىزغا، كېسەك ئۇچرار ئوقسىزغا» دېگەندەك ئىش بوپتۇ. توختى ئاخۇن باشلىق بىرنەچچەيلەن كازىمنى شۇ كۈنىلا يەرلىكىدە قويۇۋەتتى. ئۇلار تۇپراق بېشىدا ئۇزاق دۇئا قىلىشىپ، ئاللاتائالادىن كازىمنىڭ روھىنى ئۇدۇنياد خاتىرجەم قىلىشنى تىلەشتى. تۇپراق بېشىغا چىققانلار كازىمنىڭ قەبرىسىگە يېنىش - يېنىشلاپ قارايتتى. ئۇلارنىڭ كۆڭلىنىڭ بىر يېرىدە كازىمغا تارتىشقۇسى بار ئىدى. نېمىلا دېگەنبىلەن توختى ئاخۇنلار بۇ كازىم بىلەن قورداش، بىر يۇرتتا، بىر مەهەللىدە چوڭ بولغان. ئۆز يۇرتىنىڭ مۇشۇكى بولسىمۇ، ئۆلۈپ كەتسە هەركىم تارتىشىدىغۇ؟......

توختى ئاخۇن، مەمەت، ساتتار ۋە بىرقانچەيلەن تۇپراق بېشىدىن يېنىپ، هېيت ئاخۇن زاسۇيپەزنىڭ يېنىغا كەلدى. هېيت ئاخۇننىڭ شىرەسىنى چۆرىدىشىپ تۇرغانلار دورىدە قوپۇشۇپ، توختى ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ ئاغىنىلىرىگە جاي بوشاتتى. هېيت ئاخۇن ئۇلارغا قىزىق چاي قويدى ۋە بىر تاۋاق ئۆپكە - هېسىپ توغراپ ئالدىغا قويۇپ:

— ئالە ئاغىنە، ئۆپكە - هېسىپ بىلەن بولسىمۇ سىنىڭ بوگۈنكى باتۇرلۇقۇڭغا رەهمەت ئېيتاي! — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ.

— ئۆپكە - ھېسسىڭدىن كۆرە، باياتىن توقۇغان قوشىقىڭنى ئېيتسىنا ھېيتاخۇن! — دېدى چۆرىدەپ تۇرغانلارنىڭ بىرى.

— توغرا، ئەڭ چوڭ تارتۇق - مۇكاپات دېگەن شۇ! — دېدى يەنە بىرەيلەن.

— قوشاق توقۇپمۇ ئۈلگۈرۈپسەن- دە، ھېيتاخۇن؟! — دېدى ساتتار ھېيت ئاخۇنغا قاراپ.

بولدۇ ئەمسە، مۇنداق چوڭ باتۇرلۇق كۆرسەتكەن ئاغىنەمنى قوشاققا قاتمايزە، كىمنى قاتاتتىم بۇرادەرلەر؟! ئوقۇدۇم ئەمسە! — ھېيت ئاخۇن باياتىن بىرى كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرى ئاساسىدا توقۇپ چىققان قوشىقىنى ئېيتتى:

باتۇر جانباز توختاخۇن،
توسۇۋالدى ئاپەتنى.
ئاتا قىپتۇ ھەق ئىگەم،
ئاگا قۇۋۋەت، ئامەتنى.

ئون ئىككى ئاي ئىچىدە،
تولمايدىغان ئاي بولماس.
بۇ يۇرتلاردا جانبازلار،
توختاخۇنغا تەڭ بولماس.

كېچىلەرنى يورۇتقان،
ئاسماندىكى ئاي نۇرى.
ئەلگە پىدا توختاخۇن،
جانبازلارنىڭ باتۇرى.

توختاخۇننىڭ مۇشتۇمى،

تاشتىن قاتتىق، ملك پاتمان.
بىر مۇشت ئۇرسا بىر چوك ئات،
ئۆلۈپ قالدى شۇ هامان.

هەركەتلەنسە پۇت - قولى،
بوران دەۋرەپ كېتىدۇ.
شۇ بوراننىڭ ئاۋازى،
هەممە يۇرتقا يېتىدۇ.

— بارىكاللا! ئاپىرىن! ئاغزىڭغا ناۋات هېيتاخۇن! — چۇرىدىشىپ تۇرغانلار تووۋلاشتى.

— مېنى مۇنچىۋالا ماختىمىساڭلار بولاتتى ئاغىنىلەر، «ئادەمگە ئاتاق يامان» دېگەن گەپ بار، — دېدى توختى ئاخۇن سەل ئوڭايسىزلىنىپ.

— سېنى بۇ يەردىلا ئەمەس، مانا مەن بۇ قوشاقنى ئۈرۈمچىگە ئاپىرىپ ئوقۇپ، شۇ يەردىكىلەرگىمۇ سېنى ماختاپ بېرىمەن! — دېدى هوشۇر ئاخۇن يەلتاپان باشقىلار ئېغىز ئاچقۇچە سۆزلەپ، — خوش ئاغىنىلەر، مەن هازىرنىڭ ئۆزىدىلا ئۈرۈمچىگە خەت - خەۋەر ئېلىپ ماڭدىم، ئامانچىلىق بولسا كەلگەندە كۆرۈشەيلى! — هوشۇر ئاخۇن گېپىنىڭ ئاخىرى چۇشە - چۇشمەيلا غۇيۇلداپ مېڭىپ كەتتى. ئۇ خۇددى قويۇنتازدەك «هايت - هۇيت» دېگۈچىلا، لىخۋاجەنزە مەيدانىدىن يىتتى.

هېيت ئاخۇن توقۇغان قوشاق بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا جىمسار، مورى، ئۈرۈمچى، تۇرپان تەرەپلەرگە تارقالدى.

ئۇنى ئىزدەپ كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىدى. ئارىدىن بىرئاز ۋاقىت ئۆتكەندە، گەنسۇدىن مۇچىڭتەي دېگەن جانباز، ئۈرۈمچىدىن مۇبار دېگەن خۇيزۇ جانباز ئىزدەپ كەلدى.

ئون ئۈچىنچى باب

قول بېرىشكەن ئاغا - ئىنىلەر

كەچ كۈز، قۇياش نۇرى ئاجىز. تەبىئەت دۇنياسى تۈگۈلۈشكە باشلىدى. كەچ كۈزنىڭ بۇلۇت - تۇمانلىرى ئاستىدا ھەرخىل، رەڭلەر ئاستا - ئاستا ئۆڭۈشكە باشلىدى. ئېگىز چوققىلار دەسلەپكى قارلار بىلەن قاپلاندى. تۈزلەڭلىكلەرنى قويۇق تۇمان باستى...... شەھەر قىنىق كۆل رەڭ پەرەنجىسىنى يېپىنىپ، ئۇزاققا سوزۇلىدىغان قىشنى ئۆتكۈزۈشكە تەييارلاندى. لىنخۋاجەنزىدىكى دۇكانلار، سانسىزلىغان ئۆي - ئىمارەتلەرمۇ كۆل رەڭ تۇسكە كىردى. ئاسمان ۋە كوچىلارمۇ سۇس رەڭ ئالدى؛ ياپراقلىرى تۆكۈلۈپ غول - شاخلىرى شەبنەمدە نەملەشكەن دەل - دەرەخلەر ئۈن چىقارماي ئاستا يىغلاۋاتقاندەك بىلىنەتتى. قاقشال دەرەخلەر، ئۇچۇپ يۈرگەن توپا - چاڭلار ھاۋانى تېخىمۇ غەمكىنلەشتۈرۈۋەتتى. سوغۇق شامال خۇددى شۇم خەۋەر ئېلىپ كەلگەندەك، ئۇزۇن كوچىلاردا يۈگۈرەيتتى. دەرەخ شېخىدا ئاندا - ساندا تۈگۈلۈپ ئولتۇرغان قۇشقاچلار، تۈكلىرىنى پاخپايتقان ئىتلار، ئاپتاپ چۈشكەن يەردە دۈگدەرەپ ئولتۇرغان مۈشۈكلەر، ئاسماندا قاقىلداپ ئۇچۇپ يۈرگەن تۇڭ قاغىلار قىشنىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىقىدىن بېشارەت بېرەتتى.

تۇختى ئاخۇن لىنخۋاجەنزىدىكى قاراۋۇللۇققا ئاجرىتىپ بەرگەن ئۆيگە مەش ئورنىتىپ بولۇپ، ئەمدىلا تۈنجى قالام كۆمۈرنى مەشكە

سېلىپ تۇرۇشىغا، گەنسۇلۇق سەنگۇجاڭ[1] لەقەملىك جانباز مۇچىڭتەي بىلەن ئۇرۇمچىلىك خۇيزۇ جانباز مۇبار كىرىپ كەلدى. بۇ ئىككىسىنىڭ توختى ئاخۇننىڭ ھوزۇرىغا ئۇچىنچى رەت كېلىشى ئىدى.

— كېلىڭلار، ئورۇندۇققا كېلىڭلار، — توختى ئاخۇن ئۇ ئىككىسىنى ئورۇندۇققا تەكلىپ قىلدى. ئۆزى يالغۇز كىشىلىك كارىۋاتتا ئولتۇردى.

— بۈگۈنكىنى قوشقاندا سىلىنىڭ ئالدىڭىزغا ئۈچىنچى رەت كېلىشىمىز، — دېدى مۇچىڭتەي، — ئون كۈن ئىلگىرى تۇنجى رەت كەلگىنىمىزدە ئېيتقان سۆزلىرىمىزدىن سىلىنىڭ كۆڭلۈڭ سۇ ئىچمىدى. ئۇ چاغدا بىز سىلىنى سىناپ كۆرگەنىدۇق، دەرۋەقە سەن ئالىيجاناب جانبازكەنسەن. بۇنىڭدىن ئۈچ كۈن ئىلگىرى سۆزلەشكىنىمىزدە ئوي - خىيالىمىز ئاساسەن بىر نۇقتىغا تۆگۈنچەكلەندى. قانداق؟ بۈگۈن قول بېرىشكەن ئاغا - ئىنىلەر بولۇش قائىدىسىنى قىلىۋېتەمدۇق؟ سىلىنىڭچە قانداق، توختاخۇن؟

— شۇنداق قىلايلى توختاخۇن، — دېدى مۇبارمۇ سۆز قوشۇپ.

توختى ئاخۇن يەنە بىردەم ئويلاندى، قانداق قىلىش كېرەك؟ ئۇلارنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلغان تۈزۈكمۇ ياكى رەت قىلغان تۈزۈكمۇ؟ بۇلار بىلەن ئاغا - ئىنى بولۇشسا ئۇنىڭ پايدىسى قانچىلىك؟ ئاغا - ئىنى بولۇشمىسا زىيىنى قانچىلىك؟ توختى ئاخۇن كۆڭلىدە بۇ ئىشنى يەنىمۇ دەڭسەشكە باشلىدى.

بۇنىڭدىن ئون كۈن ئىلگىرى، لى جوڭ بۇ ئىككىسىنى مۇشۇ ئۆيگە باشلاپ كېلىپ، توختى ئاخۇنغا تونۇشتۇرغانىدى. ئەسلىدە،

---

[1] سەنگۇجاڭ — خەنزۇچە سۆز، «ئۈچ ئىلمەك بارماق» دېگەنلىك. مۇچىڭتەي جانباز مۇشۇ ماھارەتتە داڭ چىقارغان — ئا.

مۇ چىڭتەي گەنسۇدىن ئۈرۈمچىگە كېلىپ مۇشۇ مۇبارنىڭ ئاكىسى ئاچقان سارايغا چۈشۈپ، مۇبار بىلەن تونۇشۇپ قالغان. سۆھبەتلىشىش جەريانىدا، ئىككىلىسىنىڭلا «جانبازلار يۇرتى» دەپ ئاتالغان گۇچۇڭغا كېلىپ ئۆزلىرىگە ئىستىقبال ئاچماقچى بولغانلىقى مەلۇم بولغان. مۇبارمۇ ئاكىسى ئاچقان سارايدا يۈگۈر - يېتىم ئىشلارغا قارىشىپ، چوڭراق ئېتىبارغا ئېرىشەلمىگەچكە، ئىچى پۇشۇپ يۈرگەنىكەن. «قارىغۇ قارىغۇنى ئاي قاراڭغۇسىدا تېپىپتۇ» دېگەندەك، بۇ ئىككىسىنىڭ گېپى بىر يەردىن چىقىپ، گۇچۇڭغا كەلگەن. مۇچىڭتەي لى جۇڭغا ئانا تەرەپ شىرەم تۇغقان كەلگەچكە، بۇ يەرگە ئۇ شۇنى پاناھ تارتىپ كەلگەن. مۇ چىڭتەينىڭ توختى ئاخۇن بىلەن تونۇشقۇسى بارلىقىنى بىلگەن لى جۇڭ ئۇ ئىككىسىنى توختى ئاخۇنغا تونۇشتۇرغان.

مۇ چىڭتەي ئون كۈن ئىلگىرى كەلگەندە، توختى ئاخۇن، مۇبار ۋە ئۆزىنىڭ قول بېرىشكەن ئاغا - ئىنىلەردىن بولۇپ ئۆتۈشنى خالايدىغانلىقىنى، گۇچۇڭ، ئۈرۈمچى، جۇملىدىن شىنجاڭ تەۋەسىدە، ئەگەر ئۇلار ئۈچى بىرلەشسە، خان - بەگلەردەك ياشايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئەمما، توختى ئاخۇن قەتئىي رەت قىلغانىدى. مۇچىڭتەي بىلەن مۇبار ئامالسىز شىلەيشاڭدىكى سارايغا قايتىپ كېتىپ، باش قاتۇرۇپ مەسلىھەت - پىلان قىلىشقاندىن كېيىن، بۇنىڭدىن ئۈچ كۈن ئىلگىرى توختى ئاخۇننىڭ ھۇزۇرىغا ئىككىنچى رەت كېلىپ، ئۈچى بىرلىشىپ، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ھەرقايسىسىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى جارى قىلدۇرۇپ، جۇڭخۇا ئېلىنىڭ جانبازلىق ماھارىتىنى گۇچۇڭدىن ئىبارەت بۇ چەت - ياقا يۇرتتا يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈشتەك ئۇلۇغۋار غايىنى كۆڭۈللىرىگە پۈكۈپ كەلگەنلىكلىرىنى ئېيتىشقان. تۇنجى رەت كۆرۈشكەندە ئېيتقان گەپلىرىنىڭ توختى ئاخۇننى «چېكىپ بېقىش» مەقسىتىدە ئېيتقانلىقىنى ئىزاھلاپ، ئۆزرە ئېيتىشقانىدى.

شۇ چاغدا تـوختى ئـاخۇن «ئويلىنىپ باقـاي» دەپ، ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويغانىدى.

تـوختى ئـاخۇن ئـالدى بىلەن لى جۇڭ سـاقچىنى ئىزدەپ باردى. لى جۇڭ بۇ كۈنلەردە ئالدىراش ئىدى. چېك سۇلالىسى ئاغدۇرۇلۇپ، منگـو قۇرۇلغانـدىن كېيىن، ئامبال سوخۇناشىن تۇيۇقسىز ئۆلۈپ كەتتى. لى جۇڭ ساقچى ئىدارىسىنىڭ باشلىقى بولدى. سوخۇشارا خىزمەتتە خاتالىشىپ، ئادەتتىكى ساقچىلىققا چۈشۈرۈلگەنىدى. سـاقچى باشـلىقى بولغـان لى جـۇڭ شـۇنچە ئالدىراشلىقىغا قارىماي، بۇ قەدىناس دوستى تـوختى ئاخۇنغا مۇچىڭتەينىڭ ئەھۋالىنى يىپىدىن يىڭنىسىگىچە سۆزلەپ بەردى.

مۇ چىڭتەي گەنسۇ خېجۇلۇق، ئاتىسى چـىڭ سۇلالىسىنىڭ چوڭ ئەمەلدارى بولغان. مۇچىڭتەي جانبازلىق ماھارىتىنى كامالەتكە يەتكۈزگەن، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «ئۈچ ئىلمەك بارماق» ماھارىتىنىڭ يىراق - يېقىنغا داڭقى چىقىپ، ئۇنىڭ ئىسمى ئورنىغا «سەنگۇ جاڭ» لەقىمـى ئالماشقان. ئـۇ گەرچە جانبـازلىق ماھارىتىدە كامالەتكە يەتكەن بىلەن، ئۆزى ياشىغان يـۇرتتىكى ئـوغرى - قىمارۋاز، هـاراقكەش - لۈكچەكلەرنىـڭ ئاتـامنى بولۇۋېلىـپ، «ئېشەك هاڭرىغان، داپ داراڭـلىغان» يەرلەردە يـۈرۈپ، زورلـۇق - زومبۇلـۇق قىلىـپ، ئاتىـسىنىمۇ، ئەل - يۇرتنىمـۇ قاقشىتىپ، يۇرتىدا تۇرالماي، بۇ يۇرتقا كەلگەنىكەن.

— ئەگەر، — دېدى لى جۇڭ توختى ئاخۇنغا، — مۇچىڭتەي يامان يولدىن يېنىپ، جانبازلىق ماھارىتىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى ئۆزگىـارا ئۆگىنىـپ، جانبـازلىقنى بـۇ يـۇرتلاردا راۋاجلانـدۇرۇش مەقسىتىدە سىڭىنىڭ بىلەن ئاغا - ئىنى بولۇشىمەن دېسە، بۇ ياخشى ئىش، قول بېرىشىمەڭ بولىدۇ. بۇ يۇرتتا ئۇ سىڭىڭدەك بىر داڭقى چىققان جانبازنى ئۆزىگە يار - يۆلەك قىلماي پۇت تىرەپ تۇرالمايدۇ، ئۇنىڭ مەقسىتى شۇ. ئەگەر يەنە يولدىن چىقسا، ئۇنى

قالغىنىنى ئۆزۈك ئەدەپلەپ قويۇشقا سىنىڭ چامىڭ يېتىدىغۇ؟ بىل، دوستۇم.

توختى ئاخۇن ئۇستازلىرى يې جەنجاڭ، دىڭ ئاخۇن، گا ئىماملاردىنمۇ شۇ تەرزدىكى جاۋابنى ئالدى.

ــ بولىدۇ، مەن سىلەر بىلەن ئاغا ـ ئىنى بولۇشاي، جانبازلىق ماھارىتىدىكى ئارتۇقچىلىقلارنى ئۆزئارا ئۆگىنىش ياخشى ئىش. ناۋادا خەلققە زۇلۇم سالىدىغان، باشقىلارنى بوزەك قىلىدىغان، گۇرۇھۋازلىق قىلىدىغان ئىشلار ئارىمىزدا كۆرۈلسە، كىمكى شۇنداق سەۋەنلىكلەرنى ئۆتكۈزسە ياكى ناشايان قىلىقلارنى قىلسا، شۇنى ئارىمىزدىن سىقىپ چىقىرىۋېتىمىز ھەم ئۇنى جازالايمىز، مۇشۇنىڭغا قوشۇلامسىلەر؟!

توختى ئاخۇن ئۇ ئىككىسىگە قاراپ ئەنە شۇنداق قىسقا ھەم كەسكىن تەلەپنى، شەرتنى ئېيتتى. مۇبار بىلەن مۇچىڭتەي دەرھاللا ئىپادە بىلدۈردى:

ــ بولىدۇ، شەرتكە بويسۇنمىغانلارنى چاقماق سوقسۇن! — دېدى مۇچىڭتەي.

ــ جانمۇ ئېغىزدىن، گەپمۇ ئېغىزدىن چىقىدۇ، — دېدى مۇبار.

توختى ئاخۇن بېلىگە ئېسقلىق غىلىپىدىن پىچاقنى چىقىرىپ، سول بىلىكىنىڭ ئىچ تەرىپىنى كىچىككىنە تىلىپ قان چىقاردى، مۇبار بىلەن مۇچىڭتەيمۇ شۇنداق قىلدى ۋە بىلەكلىرىنى بىر ـ بىرىگە تەگكۈزۈشۈپ تۇرۇپ:

ــ بىز ئۈچ ئاغا ـ ئىنى بىر ـ بىرىمىزگە مەڭگۈگە سادىق بولۇپ، جاپادا ھەم ھالاۋەتتە بىللە بولۇپ، جوڭخۇا ئېلىنىڭ جانبازلىق ماھارىتىنى يېڭى پەللىگە كۆتۈرۈشتە ھەمدەمدە بولىمىز. كىمكى ۋەدىگە خىلاپلىق قىلسا ئۇنى تەڭرى جازالىسۇن! — دېيىشتى.

يېشىغا قاراپ مۇچىڭتەي چوڭ ئاغا، مۇبار ئىككىنچى ئاغا، توختى ئاخۇن كەنجى تاي بولدى. شۇ يىلى توختى ئاخۇن ئوتتۇز ئىككى ياشتا ئىدى.

مەشتىكى ئوت تۇتىشىپ، ئۇۋى ئىچى بارا - بارا قىزىدى. يىگىدىن قول بىرىشكەن بۇ ئۈچ ئاغا - ئىنى كەچكىچە پاراڭلىشىپ ئاندىن تارقاشتى. توختى ئاخۇننىڭ ئىككى شاگىرتى كەچلىك قاراۋۇللۇققا يېتىپ كېلىشتى.

× × ×

قول بىرىشكەن بۇ ئۈچ ئاغا - ئىنى دەسلەپتە ھەر ئۈچ - بەش كۈندە بىر قېتىم باش قوشۇپ، جانبازلىق ماھارەتلىرى ئۈستىدە بەس - مۇنازىرىلەر قىلىشىپ تۇردى. ۋۇداڭشەن، شاۋلىن گۇمپىسى، جەنۇبىي جوڭگو جانبازلىقى، شىمالىي جوڭگو مەزھىپى، تەيجى گۇمپىسى، ياچۇەك گۇمپىسى، يىلان ھەرىكىتى، مايمۇن ھەرىكىتى، خو ئائىلىسى گۇمپىسى، جاۋ ئائىلىسى گۇمپىسى...... دېگەندەك چوڭ - كىچىك مەزھەپلەرنىڭ گۇمپا - ماھارەتلىرىنى ئۆزئارا سىلىشتۇرۇپ، ئارتۇقچىلىقلىرىنى، ئالاھىدە تەرەپلىرىنى مۇلاھىزە تېمىسى قىلىشتى ۋە ئۆزلىرى ئىگىلىگەن ماھارەت - گۇمپىلارنى ئىسلا قىلىشقا، كۈچەيتىشكە، تاكامۇللاشتۇرۇشقا تېگىشلىك جايلىرىنى تىللغا ئېلىشىپ، كۆرسەتمىلەر بېرىشتى. مۇنداق بەھسكە ئاستا - ئاستا يىپ جەنجاڭ، دىڭ ئاخۇن، گا ئىمام قاتارلىق پېشقەدەم جانبازلارمۇ ئىشتىراك قىلدى. گاھىدا سەنشمياۋ بۇتخانىسى، گاھىدا دامياۋ بۇتخانىسى، نياڭ نياڭ مياۋ بۇتخانىسى سەينالىرىدا، بەزىدە چوڭ مەسچىت ئالدىدا كىچىكرەك مەيدانلار تۈزۈلۈپ، بەسلىشىش، ماھارەت كۆرستىش، سىنىشىش قاتارلىق مۇسابىقىلەر ئۆتكۈزۈلدى.

تۇختى ئاخۇن بىلەن مۇچىڭتەي، مۇبار، مالاۋۇۋ، مالاۋسى، ۋاڭتاۋ، جاڭسەنلەر ۋە يېڭىدىن يېتىشىپ چىققان شاگىرتلار ئۆزئارا، خىلى خىلى بىلەن ئويۇن كۆرسىتىشىپ تۇردى. دەرۋەقە، مۇچىڭتەي جانبازلىق ماھارەتلىرىنى كامالەتكە يەتكۈزگەن كىشى ئىدى. بىرقانچە رەت ئويۇن كۆرسىتىش، سىنىشىش، بەسلىشىش نەتىجىسىدە مۇچىڭتەي تۇختى ئاخۇن بىلەن تەڭلىشىپ قالدى. ئەگەر سەللا ئېھتىياتسىزلىق، بىپەرۋالىق قىلسا، مۇچىڭتەي تۇختى ئاخۇنغا يېڭىلىپ قېلىشى تۇرغانلا گەپ ئىدى. تۇختى ئاخۇندىكى كۈچ - قۇۋۋەت، سالماقلىق، دەللىك، چەبدەسلىك، ئىچكى ئېنېرگىيەنى تەڭشىشى، بەدەن ساپاسى ئالاھىدە ئىدى. بۇنى مۇچىڭتەي پەملىدى. يې جەنجاڭ، دىڭ ئاخۇن، گا ئىماملارمۇ ئۆتكۈر كۆزلىرى، كەسپىي سەزگۈرلۈكى بىلەن بۇنى سەزگەنىدى. تۇختى ئاخۇن بولسا قاتتىقلىق بىلەن ئەۋرىشىملىكنى، چەبدەسلىك بىلەن دەللىك ۋە سالماقلىقنى بىرلەشتۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ مۇچىڭتەي، مۇبار ۋە باشقا جانبازلاردىكى ئالاھىدىلىك، ئارتۇقچىلىقلارنى ماھىرلىق بىلەن بايقاپ، ئۆزىگە مۇناسىپ كېلىدىغان تەرەپلەرنى ئۈزلۈكسىز قوبۇل قىلىپ تۇردى.

كۈنلەر شۇ تەرزدە ئۆتۈپ بىرەر يىل بولغاندا، مۇچىڭتەي قول بېرىشكەن ئاغا - ئىنىلەر ئۇچرىشىشقا ھەپتىدە بىرەر قېتىم ياكى ئون - ئونبەش كۈندە بىرەر نۆۋەت، گاھىدا ئايدا بىرەر قېتىممۇ كەلمەس بولدى. مۇبار ئۇنى ئىزدەپ شىلەيشاڭغا بىرقانچە رەت بارغىنىدا، ئۇنى گاھى قىمارخانىدا، گاھى قاۋاقتا، گاھىدا پاھىشىخانىدا كۆردى. خەيرىيەت، كۈنلەر شۇنداق ئۆتۈۋەردى. بىركۈنى مۇچىڭتەي ھاراقنى كۆپ ئىچىۋېلىپ، شىلەيشاڭدىن لىنخۇا جەنزە تەرەپكە يۈرۈپ كەتتى. ئۇنىڭ چاچلىرى چۇۋۇق، چاپىنىنىڭ ئالدى ئوچۇق، بىر پۇتىدا خەي، بىر پۇتى يالاڭئاياغ، بىر پۇچقىقى تۈرۈكلۈك ئىدى. ئۇ گاھىدا دەلدەڭشىپ كوچىنىڭ ئۇ

بېشدىن بۇ بېشىغا ئۆتسە، گاھىدا باغلاقتىن بوشاپ كەتكەن بۇقىدەك ئۇدۇل كەلگەنگە چېپىلىپ، ئۇرۇپ - سوقۇپ كېلىۋاتاتتى. شىلەيشاڭدىن لىخۇا جەنزە تەرەپكە قايرىلىدىغان دوقمۇشتا مۇبارغا ئۇچرىغان مۇچىڭتەي دېۋىدەك بەستلىك مۇبارنىمۇ خۇددى چاپاننى چۆرۈگەندەك چۆرۈۋەتتى ۋە ئۆزىمۇ دەلدەڭشىپ بىرىپ تام تۈۋىگە يىقىلىپ قالدى. مۇبار ئورنىدىن قوپۇپ توپا - چاڭلىرىنى قاقماستىنلا لىخۇا جەنزىگە كەلدى. بۇ شام ئارىلاپ قالغان چاغ بولۇپ، توختى ئاخۇن قاراۋۇللۇق ئۆيىنىڭ ئىشىكىنى ئەمدى ئېچىپ تۇراتتى.

— لاۋدا[1] كوچىدا يېتىپ قالدى. مەن يولەي دەپ قېشىغا بارسام مېنى چاپاننى چۆرۈگەندەك چۆرۈۋەتتى. قانداق قىلىمىز؟— دېدى مۇبار.

— يورە، ئىككىمىز بېرىپ ئۇنى ئېلىپ كېلىۋالايلى،— توختى ئاخۇن ئىشىكنى ئېتىپ تالاغا چىقتى،— بۇ ئاغىمىز ھاراقتىن چىققان كۈنى قاغا پوق يېمەس بولىدۇ. نېمىدېگەن تويمىغان نەپسى ئۇنىڭ ھاراققا!؟ — دەپ غودۇڭشىپ قويدى توختى ئاخۇن ۋە گۈس - گۈس دەسسەپ مۇچىڭتەي بار جايغا يۈرۈپ كەتتى.

مۇچىڭتەي كوچىدا يەنە دەلدەڭشىپ كېلىۋاتاتتى. ئەمدى ئۇنىڭ ئۈچىسىدىكى چاپىنى يوق، ئۆزى خۇددى ئېشەك سويىدىغان قاسساپلاردەك بەتبەشىرە كۆرۈنەتتى.

ئۇ ئالدىغا ئۇچرىغانلاردىن بىر - ئىككىسىنى ئۈچ بارمىقى بىلەن ئىلىپلا تاشلىۋەتتى. ئۇنىڭ كەينىدە بىر توپ بالا ئۇنىڭغا تاش - داڭگال ئاتماقتا، بىراق تاش - داڭگال ئۇنىڭ تارشىدەك قاتقان بەدىنىگە چىۋىن چاققانچىلىكمۇ تەسىر قىلمايتتى. لېكىن،

---

[1] لاۋدا — خەنزۇچە ئاغا، چوڭام دېگەن مەنىلەردە — ئا.

گۇچۇك تەۋەسىدە ناھايىتى تېزلا تونۇلغان بۇ جانبازنىڭ شۇ تۇرقىغا يولدىن ئۆتكەن چوڭراق ئادەملەر ئەپسۇسلىنىپ ياقىلىرىنى تۇتۇشۇپ «تووۋا - تووۋا! بۇ داڭلىق جانبازنىڭ قىلىپ يۈرگەن قىلىقىنى قاراڭلار!» دېيىشمەكتە. بۇ گەپلەردىن توختى ئاخۇن بىلەن مۇبار خېلىلا ئوڭايسىزلاندى. توختى ئاخۇن مۇچىڭتەيگە يېقىنلاپ بېرىپ ئۇنىڭ سول بىلىكىنى شۇنداقلا تۇتۇشىغا، مەستلىكتە دەلدەڭشىپ ئاران كېتىۋاتقان مۇچىڭتەي، خۇددى ئوت - چۆپ ئارىسىدىن ۋاشىلداپ يىلان چىققاندەكلا، ئۇنىڭ قولىنىڭ ئۇچ بارمىقىنى ئىلمەك قىلىپ توختى ئاخۇنغا چاڭ سالدى. توختى ئاخۇن ئۇنىڭ تۆمۈردەك قولىنىڭ بېغىشىدىن كاپلا قىلىپ تۇتتى. مۇچىڭتەي بۇ قول ئىگىسىنى بىلدى- دە، كۆندۈرۈلگەن يىلپىز ئىگىسىنىڭ يېتىلىگىنىگە بويسۇنغاندەك، ياۋاشلىق بىلەن سوكۇلداپ ماڭدى. مۇبار ھەيرانۇھەس قالدى. ئۇ توختى ئاخۇنغا يەنە بىر قېتىم قايىل بولدى.

ئۇلار مۇچىڭتەينى توختى ئاخۇننىڭ قاراۋۇلخانىسىغا ئەكىلىپ كارىۋاتتا ياتقۇزۇۋۇندى، مۇچىڭتەي كەينى - كەينىدىن قاتتىق ھۆ قىلىشقا باشلىدى. مۇبار ئۇنىڭ قەي قىلىدىغانلىقىنى پەملەپ، كۆمۈر ئالىدىغان داسنى ئەكېلىپ كارىۋاتنىڭ باش تەرىپىگە قويدى. دېگەندەك، مۇچىڭتەي خۇددى قوي قېرىنىدىن ژىن تۆككەندەكلا كەينى - كەينىدىن قۇسۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ يېنىدا ئادەم تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

ئەتىسى پېشىندىن يانغاندا توختى ئاخۇن كېلىپ ئىشكنى ئاچتى، ئۆي ئىچىدىن ئېچىغان ئاشنىڭ ھىدى كەلمەكتە. ئۇ مۇچىڭتەينى ئويغاتتى. مۇچىڭتەي بېشىنىڭ يېرىلىپ كېتىدىغاندەك ئاغرىۋاتقانلىقىنى، بەدەن بېشىنىڭ خۇددى ئۇرۇپ يانجىۋەتكەندەك ئاغرىۋاتقانلىقىنى سەزدى. توختى ئاخۇن كارىۋاتنىڭ تېگىدىكى قۇسۇق بار داسنى ئېلىپ مۇچىڭتەيگە

كۆرسەتتى. مۇچىڭتەي ئۇنى كۆرۈپ ھەممىنى چۈشەندى بولغاي، گەپ - سۆز قىلمايلا داسنى كۆتۈرۈپ سىرتقا ئاچىقىپ قۇسۇقنى ئەۋرەز ئېرىقىغا تۆكتى- دە، داسنى ئۆيىنىڭ بوسۇغىسىغا قويۇپ قويۇپلا، توختى ئاخۇنغا ئۇندىمەستىن كېتىپ قالدى. ئۇ شۇ كەتكەنچە ئىككى ئاي ئۇن - تىنسىز ئۆتتى، ئۈچىنچى ئېيىغا كەلگەندە، توختى ئاخۇن بىر پارچە خەت تاپشۇرۇپ ئالدى. خەتنى مۇبار ئوقۇدى:

«قول بىرىشكەن ئىنىلىرىم لاۋتېر، لاۋسەنگە، سالامەت تۇردۇڭلارمۇ؟ مەن سىلەرگە مۇشۇ خەتنى يېزىشقىمۇ مىڭبىر خىجالەتكە پاتتىم، مەن سىلەردەك مۇسۇلمان ئىنىلىرىمنىڭ ئالدىدا ھاراقكەشلىك قىلىپ بىھايا قىلىقلارنى قىپتىمەن. قول بىرىشكەندىكى ئەھدىمىزگە مۇخالىپ ئىشلارنى قىلىپ، «ئىت بېشىنى تەخسىگە ئالسا تەخسىدە تۇرماپتۇ» دېگەندەك، ئىززەت - ھۆرمىتىمنى قىلغىنىڭلارغا يارىشا ئەدەپلىك يۈرمەپتىمەن. خەيرىيەت، ئەمدى مەن ئىلىدا ئوبدان ياشاۋاتىمەن. ئىلىمۇ گۇچۇڭغا ئوخشاش باياشات يۇرتكەن. لېكىن، يېنىمدا سىلەردەك قول بىرىشكەن ئىنىلىرىم بولمىغاچقا، كۆڭلۈم پەرىشان ئۆتۈۋاتىدۇ. بۇ يەردىمۇ قىمارۋاز، ئوغرى - لۈكچەكلەر مېنى ئىككى ئايغا بارمايلا تونۇپ كېتىشتى. ھەممىسىلا «ۋاي مۇچىڭتەي ئاغا، ۋاي لاۋدا» دەپ تۇرۇۋىشىدۇ. گەدەنكەشلىك قىلغانلاردىن بىر - ئىككىسىنىڭ مېڭىسىنىڭ قېتىقىنى چىقىرىۋىدىم، ھازىر ھەممە لۈكچەك - قىمارۋاز شۈكلەپ كېتىشتى. ھەر قېتىم ھۇزۇر - ھالاۋەت سۈرگەندە ئىككىڭلارنى ئەسلەپ قالىمەن. ئەگەر كەلسەڭلەر، ئىلىدا

ئۆزى خان، ئۆزى بەگ بولۇپ دەۋران سۈرىمىز. بولۇپمۇ
توختى ئاخۇن ئىنىم، چوقۇم كەلگىن. گۈچۈڭدىغۇ ئۆز
يۇرتۇم، ئۇرۇق - تۇغقان، تونۇش - بىلىشلەر ئارىسىدا
كېرىلىپ، كۈلۈپ - يايراپ ياشىيالمىدىم دېسەڭ، مانا
بۇ ئىلى يۇرتۇڭدىن يىراق، تونۇش - بىلىشىڭ يوق.
بىرقانچە يىل بولسىمۇ شاھ - سۇلتاندەك ياشىۋالغىن،
ھۈنەر - گۈمپىدا سېنىڭدەك كامالەتكە يەتكەن ئادەم
ئۆتكەن كۈنگە شۈكرى قىلىپلا ياشىسا، زايە كېتىدۇ!
«ئادەم ئۆزى ئۈچۈن قايغۇرمىسا يەر يۇتۇر» دېگەن
تەمسىل بار. قاغىدەك ئۈچ يۈز يىل ياشىغاندىن كۆرە،
بۈركۈتتەك بىر يىل ياشىغان تۈزۈك ئەمەسمۇ؟ مېنىڭ
تەكلىپىمنى ئويلىشىپ، تېزدىن جاۋاب خەت
ئەۋەتكەيسىلەر.

قول بېرىشكەن ئاغىلار
مۇچىڭتەيدىن.»

مۇبار خەتنى ئوقۇپ بولۇپ، شادلىنىپ كەتتى. ئۇ توختى
ئاخۇنغا قاراپ:

— لاۋسەن، قانداق خىيالدا بولۇۋاتىسەن؟ ئىلى تەرەپكە
ئۆتۈپ بىرقانچە يىل يايراپ كەلمەيلىمۇ؟ — دېدى. بۇ ئۇنىڭ
كۆڭلىدىكى گەپلەر ئىدى.

— مېنىڭ ئۆيۈم، بالىچاقام بار، بىزدە بىرگەپ بار:
«خەقنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغۇچە، ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتاڭ بول»
دەيدىغان. سەن بېرىپ كېلىمەن دېسەڭ بېرىۋەرگىن، — توختى
ئاخۇن گەپنى ئۈزۈپلا ئېيتتى.

— بوپتۇ ئەمىسە لاۋسەن، مەن ئىلىغا بارىمەن. «ئاتالمىغان

ئەردىن، ئاتالغان دۆڭ ياخشى» دېگەن گەپ بارغۇ سىلەردە، ئىلغا بىرىپ شۇ يەردىن ئىستىقبالىمنى تاپارمەن. ئەتە كېلىمەن، خەت ـ خالتا بولسا تەييارلاپ قويارسەن! ــ مۇبار شۇنداق دەپ توختى ئاخۇننىڭ يېنىدىن كەتتى.

توختى ئاخۇن مۇبارنى ئۇزىتىپ قويۇپلا لى جوڭنى ئىزدەپ ماڭدى. لى جوڭ توختى ئاخۇننىڭ ئېيتقىنى بويىچە مۇچىڭتەيگە خەت يازدى. خەتنىڭ مەزمۇنى مۇنداق ئىدى:

«قول بىرىشكەنلىكىمىزنىڭ ھەققى ـ ھۆرمىتى ئۈچۈن خېتىڭگە جاۋابەن بۇ خەتنى ساڭا ئەۋەتتىم. ئەھدىنامىمىزدە پۈتۈلگىنى بويىچە بولغاندا، سېنىڭ بىلەن مەڭگۈگە ئاغا ـ ئىنى بولۇشۇپ، جوڭخوا ئېلىنىڭ جانبازلىق ماھارەتلىرىنى يۇرتىمىزدا راۋاج تاپتۇرغان بولساق بەكمۇ ياخشى بولاتتى. بىرەر يىلچە ۋاقىت ئىچىدە ئاشۇ ياخشى نىيىتىمىز دەرۋەقە گۈچۈڭدا ئوبدانلا تەسىر پەيدا قىلغانىدى، نىھايەت، سەن ئەسلي ماھىيىتىڭنى ئاشكارلىدىڭ، ئەمەلىيەت ئىككىمىزنىڭ ئىككى يولدىكى ئادەم ئىكەنلىكىمىزنى ئىسپاتلىدى. ئەگەر بۇ جاھاندا ئىنساني سۈپەت بىلەن ياشاي دېسەڭ، ياخشى ئىشلارنى كۆپرەك قىلغايسەن!

توختى ئاخۇندىن

مىنگونىڭ 3 ـ يىلى، گۈچۈڭ دىيارىدىن ئەۋەتىلدى.»

ئەتىسى مۇبار توختى ئاخۇننىڭ خېتىنى ئېلىپ، ئىلى تامان يۈرۈپ كەتتى.

سۇ كەتتى تاش قالدى، ئۇسما كەتتى قاش قالدى. توختى

ئاخىر زورلۇق - زومبۇلۇق قىلىپ شاھ - سۇلتاندەك ياشايدىغان يولنى تاللىمىدى. ئانا يۇرتىنىڭ قەدىر - قىممىتىگە دۇنيادىكى ھېچقانداق نەرسىنى تەڭ قىلغىلى بولمايتتى. ئۇ يەنىلا گۈچۈگدا ياشاپ قېلىۋەردى...... ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، مۇچىڭتەي ئىلىدا زورلۇق - زومبۇلۇق بىلەن ئۈچ يىل ياشاپ، قىلمىشى ھەددىدىن ئېشىپ، ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېتىپ تاشلىنىپتۇ. مۇبارنىڭ تىللاردا داستان بولغۇدەك ئىش - ئىزلىرى بولمىغاچقا، ئۇنىڭ نام - نىشانىمۇ ئۆزى بىلەن تەڭلا يوقاپ كېتىپتۇ.

ئوت تۆتىنچى باب

ئالتاي - چۆچەك يولىدا

توختى ئاخۇن لىخۇاجەنزى بازىرىدىكى دۇكانلارنىڭ كېچىلىك قاراۋۇللۇقنى توپتوغرا يەتتە يىل قىلغاندىن كېيىن، ئۇ ئىشتىن قول ئۈزدى. مانا ئەمدى ئۇ قارىھاجىنىڭ ئوغلى ئىسمائىل بايۋەچچىنىڭ هارۋىلىرىنى قورۇقداپ، ئالتاي - چۆچەك تەرەپكە ماڭدى. 5 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى ئالتاي يايلاقلىرىدا ياۋا گۈللەر بەس - بەستە ئېچىلىدىغان مەزگىل. يىراقتىن قارىغاندا قىزغۇچ، هال رەڭ، ئاقۇچ، قارامتۇل كۆرۈنگەن مال توپلىرى يېقىنلاپ كەلگەندە ئاندىن ئۇلارنىڭ ئات - كالا، قوي - ئۆچكە پادىلىرى ئىكەنلىكىنى پەرق ئەتكىلى بولاتتى. تايچاق، موزايلار، قوزا - ئوغلاقلار قىن - قىنىغا سىغماي سەكرىشىپ ئويناشماقتا. ياۋا گۈللەرنىڭ ئۈستىدە ياۋا هەرىلەر، هەرخىل رەڭدىكى كېپىنەكلەر ئۇچۇشماقتا. ئوتلار ئارىسىدا كەكلىك، قىرغاۋۇللار چۈجىلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، دەم كۆرۈنۈپ، دەم يوقاپ كېتەتتى؛ كۆكتە كېچىكىپ كەلگەن پەسىل قۇشلىرى «غاق - غۇق، غاق - غۇق» قىلىشىپ، ئۆزلىرى نىشان قىلغان يەرلەرگە قاراپ ئالدىراش ئۇچۇشاتتى. گاهى - گاهىدا كۆكنەك قۇش ئاسمان بوشۇقىدا قاناتلىرىنى دىرىلدەتكىنىچە بىر ئورۇندا خېلى ئۇزاق تۇرۇپ ئاندىن يەر يۈزىگە ئوقتەك شۇڭغۇپ چۈشەتتى - دە، ئازراق ۋاقىتتىن

كېيىن كۆچلۈك تىرناقلىرىدا بىرنېمىنى قامالىغان پېتى يىراقلارغا ئۇچۇپ كېتەتتى......

يەر يۈزى يومران ئوت - چۆپلەر بىلەن قاپلانغان بولۇپ، ياپيېشىل كۆرۈنەتتى. ئەنە شۇ ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا پىچانگۈل، هال رەڭ هەشقىپىچەكلەر، يالاڭ بەرگلىك ياۋا ئەپيۈنگۈل، مۇشۈك كۆزى گۈللەر، ياۋا جوخار گۈللىرى ئېچىلىپ كەتكەن بولۇپ، غۇر - غۇر شامال چىققىنى بىلەن تەڭ ئوت - چۆپلەر باشلىرىنى لىڭشىتىپ، بەللىرىنى تولغاشقا، ياپراقچىلىرىنى لەپىلدىتىشكە باشلايتتى.

يىراقلاشقانسېرى يايلاق تېخىمۇ چىرايلىق كۆرۈنۈشكە باشلىدى. تەبىئەتنىكى هەرقانداق نەرسىنىڭمۇ 5- ئايدىكى يايلاقتىن چىرايلىق كۆرۈنۈشى مۇمكىن ئەمەستەك ئىدى. پۈتكۈل يەر يۈزىدىكى يېشىللىقتىن يېشىل رەڭلىك دېڭىز هاسىل بولغان، ئوت - چۆپلەر ئارىسىدا باش كۆتۈرگەن هەرخىل، هەر رەڭدىكى گۈللەر يىپەك گىلەم ئۈستىگە چېكىلگەن كەشتىلەردەك، ئوچۇق هەم گۈزەل مەنزىرە — گۈلزارلىق هاسىل قىلىشقانىدى.

ئىللىق شامال يىراق - يىراقلاردىن ئەمەن، يالپۇز، شىۋاق ۋە هەرخىل گۈللەرنىڭ پۇراقلىرىنى دىماققا ئۇرۇپ تۇراتتى. ئات ئۈستىدە يىراقتىكى قارلىق چوققىلارغا، قاپتاللاردىكى قاپقارا بولۇپ كۆرۈنگەن قارىغايزارلىقلارغا، يېشىل مەخمەلدەك چىرايلىق كۆرۈنگەن كەڭرى يايلاققا تويماي قاراپ، هەرخىل گۈل - چېچەك، كوكاتلارنىڭ خۇشبۇي هىدىنى كۆكسى تولغۇچە سۈمۈرۈپ كېلىۋاتقان توختى ئاخۇن ئېتىنى دېۋىتىپ، ئىسمائىل بايۋەچچە بىلەن ياندىشتى.

— يايلاق نېمىدېگەن چىرايلىق- هە، ئىسمائىل بايۋەچچە؟ ئاپپاق باشلىق چوققىلار، بوككىدە ئۆسكەن قارىغايلار، گىلەمدەك رەڭدار ئوتلاقلار، مىغىلداپ يۈرگەن مال چارۋىلار، كۆكتە بەهۇزۇر

قانات قېقىپ ئۇچۇۋاتقان قۇشلار، يەر يۈزىدىكى تۈرلۈك گۈل - گىياھلار...... يايلاق دېگەن بۇ پانىي ئالەمدىكى جەننەت ئىكەنغۇ، جەننەت!؟ — دېدى توختى ئاخۇن قولىدىكى قامچىسى بىلەن ئەتراپتىكى مەنزىرىلەرنى بىر - بىرلەپ كۆرسىتىپ.

— شۇنداق، ياز كۈنلىرى يايلاق جەننەتنىڭ ئۆزىلا!— ئىسمائىل بايۋەچچە توختى ئاخۇننىڭ ھاياجانلىنىۋاتقانلىقىنى بىلدى،— توختاخۇن ئاكا، سىزنىڭ ئالتاي - چۆچەك تەرەپلەرگە تۈنجى قېتىم ئۆتۈشىڭىزغۇ دەيمەن؟

— شۇنداق،— دېدى توختى ئاخۇن پەرۋاسىزلا.

— توختاڭلار يىگىتلەر! — ئىسمائىل بايۋەچچە ھەربىر ھارۋىغا بىردىن سەپلەنگەن ھارۋىكەش يىگىتلەرگە قاراپ توۋلىدى. ئۇن نەچچە يىگىت شۇ ھامان توختىدى.

— توختى ئاخۇن ئاغام بۇ تەرەپلەرگە تۈنجى قېتىم ئۆتۈشى ئىكەن، شۇڭا سەپەر قائىدىسى بويىچە ئىش قىلايلى، ئۇنداق قىلمىساق سەپىرىمىز ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ، قېنى يىگىتلەر، توختاخۇن ئاغىمىزغا سەپەر قائىدىسىنى قىلدۇرۇڭلار! — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ.

يىگىتلەردىن بىرى قورۇغان ئەمەن شېخىدىن بىر غېرىچچە سۇندۇرۇپ، ئۇنىڭ ئىككى ئۇچىغا ئىككى دانە قورۇق ئات تېزىكىنى سانجىپ ئېلىپ كەلدى.

— قېنى توختاخۇن ئاغا، تېزەكنى چىشلەپ سەپەر قائىدىسىنى[1] قىلىڭ! — دېدى ئىسمائىل بايۋەچچە راستىنلا

---

[1] سەپەرگە ياكى بىرەر يۇرتقا تۇنجى رەت ماڭغان كىشىگە «تېزەك چىشلىتىش» قائىدىسىنى قىلىشقا زورلايدۇ. شۇنداق بولغاندا «سەپەر ئوڭۇشلۇق بولىدۇ» دەپ قارايدۇ. ئەمەلىيەتتە، «تېزەك چىشلىتىش» سەپەر ئۈستىدىكى زېرىكىشلىكنى ئازايتىدىغان بىر خىل ئۇسۇل، بىر خىل ئويۇن. بۇ ئويۇن ئۇزاقتىن بېرى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋاملىشىپ كەلگەن — ئا.

شۇنداق قىلىش زۆرۈرلۈكىنى تەكىتلەپ.

— هوي - هوي! يىگىتلەر! ئادەمنىڭ تېزەك چىشلىگىنىنى نەدە كۆرگەن ئىدىڭلار؟— دېدى توختى ئاخۇن تېزەك سانجىلغان ئەمەن شېخىنى نېرى ئىتتىرىپ.

— بۇنى چىشلىمىسىڭىز زادى بولمايدۇ!

— ئۇنداق قىلمىسىڭىز سەپەر ئوڭۇشلۇق بولمايدۇ!

— بۇنى چىشلىمىسىڭىز قار - جۇدۇندا قالىمىز!

يىگىتلەر تۇشمۇتۇشتىن ۋارقىراشماقتا. توختى ئاخۇن رەت قىلماقتا.

— تۇتۇڭلار توختى ئاخۇن ئاغىنى، يەرگە بېسىپ تۇرۇپ بولسىمۇ تېزەكنى چىشلىتىڭلار!— ئىسمائىل بايۋەچچە ئات ئۈستىدە تۇرۇپ يىگىتلەرنى «كۈش - كۈش» قىلماقتا.

— مانا ئەمىسە! — يىگىتلەر شۇ بىر ئېغىز سۆز بىلەن خۇددى كوماندا بېرىلگەن چېرىكلەرگە ئوخشاش توختى ئاخۇنغا تەڭلا يوپۇرۇلۇپ كەلدى.

بىراق، توختى ئاخۇن ئۆزىنى تۇتقۇزمىدى. ئۇ ئون تۆت - ئون بەشچە يىگىتنى خۇددى چاپانىنى چۆرۈگەندەك هايت - هۇيت دېگۈچىلا ئوڭ - سول، ئالدى - ئارقىغا چۆرۈپ تاشلىدى. يىگىتلەر قايتىدىن تۆت - بەشتىن بىر بولۇپ، كەينى - كەينىدىن ئېتىلىپ كېلىشتى، نەتىجىسى ئوخشاشلا بولدى. ئۈچىنچى رەت ئون نەچچە يىگىت پىچىرلىشىپ تۇرۇپ چەمبەر شەكلىدە بىراقلا ئېتىلىشتى، بىر - بىرىنى ئۈسۈشۈۋېلىپ، ۋايجانلاپ كەتتى. يىگىتلەر هالقىسىمان يوپۇرۇلۇپ ئېتىلغاندا، توختى ئاخۇن يەڭگىللىك ھەرىكىتى بىلەن بىرلا كۆكلەپ چىقىپ موللاق ئېتىپلا چەمبەرنىڭ سىرتىغا چۈشكەنىدى.

— بولدى - بولدى، ئوتتۇز بولۇپ كەلسەڭلەرمۇ توختى ئاخۇن ئاغامنىڭ بىر تال موينىمۇ يۇلالمىغۇدەكسىلەر، ئويۇن مۇشۇ

يەرگــچە بولــسۇن، ئــازراق نــان يېــۋالايلى!— دېــدى ئىــسمائىل بايۇەچچە ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ. ئىسمائىل بايۇەچچە گەرچە سەپەر ئۈستىدىكى ئويۇن «تېزەك چىشلىتىش» نى يىگىتلەرگە بۇيرۇغان بولــسىمۇ، ئەمەلىيەتــتە ئۇ تــوختى ئاخۇننىــڭ گۇمپا - ماھارىتىنى سىناپ كۆرگىنى ئىدى. ئالتاي - چۆچەك يولىدا پات - پاتلا قاراقچىلار ئۇچراپ قالاتتى.

يىگىتلەر پالازنى قولمۇقول ھارۋىلاردىن ئېلىپ ئوت - چۆپلەر ئۈستىگە سالدى. خۇرجۇنــدىن نــان، قاپاقتىكى سۇنى ئېلىپ كېلىپ، ھەممىسى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ يېيىشتى.

— بايامقىسى سەپەر ئۈستىدىكى بىر ئويۇن توختاخۇن ئاغا، ئاتا - بوۋىلاردىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان سەپەر ئويۇنىكەن. لېكىن، بوشراق تۇرغان ئادەملەر شۇ قائىدىنى قىلماي ئامالى يوق،— دېدى ئىسمائىل بايۇەچچە توختى ئاخۇنغا قاراپ،— يىگىتلەرنى ئەدەپسىزلىك قىلدى دەپ كۆڭلىڭىزگە ئېلىپ يۈرمەڭ جۇمۇ؟!

— مەنمۇ ئويۇنمىكىن دېدىم شۇ، ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، ئىسمائىل بايۇەچچە ھارۋىلارنى قورۇقداپ ماڭغان ئادەمگە گۆش يېگۈزمەي، تېزەك چىشلىتەرمىدى دەپ ئويلىدىم،— دېدى توختى ئاخۇن چاقچاق ئارىلاش.

— راست دەيسىز، سىزنى گۆش بىلەن بېقىشىم كېرەك، ھېلى بولسىمۇ ئالدىمىزدىكى ئۆتەڭدە گۆش يەپ ماڭارمىز،— دېدى ئىسمائىل بايۇەچچە توختى ئاخۇنغا قاراپ كۈلۈپ.

— بايۇەچچە، توختاخۇن ئاغىمىزنىلا گۆش بىلەن بېقىپ، بىزلەرنى قاتتىق نان بىلەن بورداپ يۈرمەسسىز- ھە؟— دېدى بايام ئەمەن شېخىغا قۇرۇق ئات تېزىكى سانجىپ كەلگەن مەردان دېگەن يىگىت. بۇ يىگىت ھارۋا ھەيدەپ كېلىۋاتقان يىگىتلەرنىڭ بېشى ئىدى.

— توغرا - توغرا، بايۋەچچە بىزنى قاتتىق نان بىلەن بورداپ يۈرمەس؟!— دېدى يىگىتلەر تۇشمۇتۇشتىن.

— سىلەرنىمۇ شۇ قاتاردا گۆش بىلەن باقۇرمەن يىگىتلەر، تەڭ يېگەن تەنگە سىگەر دېگەن گەپ بار ئەمەسمۇ!؟— دېدى ئىسمائىل بايۋەچچە. ئىسمائىل بايۋەچچىمۇ ھارۋا ھەيدەشكە ياللانغان يىگىتلەر بىلەن تەڭتۇش ئىدى. بۇ بايۋەچچە كۆڭلى - كۆكسى كەڭ، ئويۇن - تاماشىغا ئامراق، خۇش چاقچاق يىگىت بولۇپ، ئاتىسى قاربھاجىنىڭ پۈتۈن سودا ئىشلىرىنى قولىغا ئالغانىدى. بۇ سەپەرچىلەر ئارىسىدا پەقەت توختى ئاخۇننىڭلا يېشى چوڭراق ئىدى.

— ھەببەللى، بايۋەچچىمىزنىڭ مەردلىكى بار يىگىت جۇمۇ!؟— دېدى ھارۋىكەش يىگىتلەردىن بىرى.

— ئىسمائىل بايۋەچچىمىزغۇ بىزنى گۆش بىلەن مېھمان قىلىشقا ۋەدە قىلدى، توختاخۇن ئاغىمىز شۇنچە يىگىتنى بىرقانچە قېتىم يەرگە تاشلىۋەتتى. بەدەن - باش ھازىرغىچە زىڭىلداپ ئاغرىۋاتىدۇ. بۇ ئاغرىقنى ئۇنتۇلدۇرىدىغان بىرەر ئىش قىلمىسۇنمۇ توختاخۇن ئاغىمىز، قانداق يىگىتلەر؟!— مەردان يىگىتلەرگە «كۇش - كۇش» قىلدى.

— توغرا، شۇنداق قىلسۇن!

— قىزىقراق بىرەر ھېكايە ئېيتىپ بەرسۇن!

— چۆچەك ئېيتىپ بەرسۇن!

يىگىتلەر تۇشمۇتۇشتىن تۇۋلاشتى.

— بوپتۇ ئەمىسە، مەن سىلەرگە بىر قاراقچىنىڭ جەننەت ياكى دوزاخقا كىرىش - كىرمەسلىكى توغرىسىدىكى ھېكايىنى ئېيتىپ بېرەي. ئىسمائىل بايۋەچچە بايام بۇ يوللاردا قاراقچىلار ئۇچراپ قالىدۇ دېۋىدى، شۇ گەپ مېنىڭ ئېسىمگە قاراقچى توغرىسىدىكى بىر ھېكايىنى كەلتۈردى،— دېدى توختى ئاخۇن.

— بولىدۇ، ئاڭلايلى، — دېدى ھارۋىكەش يىگىتتىن بىرى، — قاراقچىنى كۆرۈشتىن بۇرۇن ئۇنىڭ ھېكايىسىنى بولسىمۇ ئاڭلاپ تۇرايلى.

— قاراقچىمۇ جەننەتكە كىرەلەمدىكەن؟ — دېدى يەنە بىر يىگىت.

— ئاڭلاپ باقمايلىمۇ ئاۋۋال، شۇك تۇرۇڭلار! — دېدى مەردان.

توختى ئاخۇن ھېكايىسىنى باشلىدى:

ئىلگىرىكى زامانلاردا بىر قاراقچى ئۆتكەنىكەن، ئۇ ھاياتىدا توقسان توققۇز ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغانىكەن. كۆڭلەرنىڭ بىردە ئۇ قېرىپتۇ. قىلمىشلىرىغا تووۋا قىلىدىغان كۆڭۈل تۇرغۇزۇپ، بىر تەقۋادار ئادەمنىڭ قېشىغا بېرىپ ئۇيلىغىنىنى ئېيتىپتۇ. ھېلىقى تەقۋادار ئادەم:

— سەن توقسان توققۇز ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ئەشەددىي گۇناھكار ئىكەنسەن، قانچىلىك تووۋا قىلغىنىڭ بىلەنمۇ ئاللاتائالا سېنىڭ گۇناھىڭدىن ئۆتمەيدۇ. ساڭا ئۆلۈمدىن باشقا يول يوق! — دەپ كېسىپلا ئېيتىپتۇ. بۇ گەپ قاراقچىنىڭ زەردىسىنى قايناتىپتۇ- دە:

— بوپتۇ ئەمىسە، ئاللاتائالا گۇناھىمدىن ئۆتمىسە، سېنىمۇ ئۆلتۈرەي، ئۆلتۈرگەن ئادىمىم يۈز بوپكەتسۇن! — دەپ، يېنىدىن خەنجىرىنى چىقىرىپ، ياخشى گەپ قىلمىغان ئۇ تەقۋادار ئادەمنى بوغۇزلاپ تاشلاپتۇ.

كۆڭلەر ئۆتۈپ، قاراقچىنىڭ يەنە تووۋا قىلغۇسى كېلىپ، بىرەر ئادەم تېپىپ، قانداق تووۋا قىلىش ھەققىدە مەسلىھەت سورىماق بولۇپ، يۇرت ئىچىنى ئارىلاپتۇ. ئۇ ئارىلاپ يۈرۈپ ئاپپاق ساقاللىق بىر ئادەمنى ئۇچرىتىپ، شۇ ئادەمگە ئۆزىنىڭ ئوي - خىيالىنى ئېيتىپتۇ. ئۇ ئادەم ئاپپاق ساقىلىنى سىلاپ تۇرۇپ:

— سەن دەرۋەقە ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزگەن ئادەم ئىكەنسەن، بىراق تووۋا قىلساڭ ئاللاتائالا كەچۈرۈشى مۇمكىن. لېكىن، سەن يامان قىلمىش قىلغان بۇ شەھەردىن كەتكىن، باشقا بىر شەھەردە چىن كۆڭلۈڭ بىلەن تووۋا - ئىستىغپار ئوقۇساڭ، بەلكىم تىلىكىڭ ئىجابەت بولۇپ قېلىشىمۇ مۇمكىن، — دەپتۇ.

ھېلىقى قاراقچى ئاپپاق ساقاللىق كىشىنىڭ سۆزىدىن كۆڭلى سۆيۈنۈپ، تووۋا - ئىستىغپار ئوقۇش ئۈچۈن باشقا شەھەرگە قاراپ يولغا چىقىپتۇ. بىراق ئۇ، يېرىم يولدا جان تەسلىم قىپتۇ. ئۇنىڭ جان تەسلىم قىلغان يېرىگە دوزاخ ۋە جەننەتنىڭ پەرىشتىلىرى شۇ ھامان يېتىپ كەپتۇ. دوزاختىن كەلگەن پەرىشتىلەر: «بۇ قاراقچىنىڭ روھىنى دوزاخقا بەند قىلىش كېرەك، چۈنكى ئۇ ئۆمرىدە يۈز ئادەمنىڭ جېنىغا زامىن بولغان ئەشەددىي قاراقچى» دېسە؛ جەننەتتىن كەلگەن پەرىشتىلەر: «تووۋا گۇناھنى يەر، سەدىقە بالانى يەر. بۇ ئادەم قاراقچىلىق قىلغاندا يۈز نەپەر ئادەمنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، ئاخىردا ئۇ گۇناھنى تونۇپ، تووۋا قىلىش يولىغا ماڭغان. شۇڭا، ئۇنى جەننەتكە ئاپىرىش كېرەك» دەپتۇ. بۇ تالاش - تارتىش ئۇزاققا سوزۇلۇپتۇ. بىر چاغدا غايىبتىن بىر سادا كەپتۇ:

— ئەي پەرىشتىلەر، سىلەر كۆپ تالاشماڭلار، سىلەر ئۆلگەن ئادەم ياتقان يەر بىلەن ئۇنىڭ ئەسلىي يۇرتى بولغان شەھەر ئارىلىقىنى ئۆلچەڭلار، ئاندىن كېيىن ئۇ ئادەم تووۋا - ئىستىغپار ئۈچۈن ماڭغان شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقنى ئۆلچەپ چىقىڭلار. ناۋادا ئۇ ئادەمنىڭ ئۆلگەن ئورنى ئۆز يۇرتى يەنى يامان قىلمىش قىلىپ، كىشىلەرنىڭ جېنىغا زامىن بولغان شەھەر پاسىلى ئىچىدە بولسا، ئۇنى دوزاخ تامان ئېلىپ بېرىڭلار. ئەگەر، ئۇنىڭ ئۆلگەن ئورنى ئۇ تووۋا قىلىشنى خالاپ سەپەر قىلغان شەھەر پاسىلى ئىچىدە بولسا، ئۇ تووۋا - ئىستىغپار ئۈچۈن ئەمەلىي ھەرىكەتكە

ئۆتۈپ ئاندىن باقىي ئالەمگە رىھلەت قىلغان بولىدۇ. ئۇنداقتا، ئۇنىڭ گۇناھى كىبىرى ئەپۇ قىلىنغان بولىدۇ. ئۇنى جەننەت تامان ئېلىپ كەتسەگلار بولىدۇ.

پەرىشتىلەر شۇ ھامان ئۆلچەشكە كىرىشىپتۇ. ئاخىر مەلۇم بوپتۇكى، ئۇ قاراقچى توۋا - ئىستىغپار قىلىش ئۈچۈن سەپەر قىلغان شەھەر پاسىلىغا بىر گەزچە كىرگەندە جان تەسلىم قىلغانىكەن. جەننەتتىن كەلگەن پەرىشتىلەر ئۆلگەن قاراقچىنىڭ روھىنى جەننەتكە ئېلىپ مېڭىپتۇ......

توختى ئاخۇن ھېكايىسىنى ئېيتىپ تۈگەتتى. يىگىتلەردىن بەزىلىرى ياقىسىنى چىشلەشتى:

— توۋا، يۈز ئادەمنى ئۆلتۈرگەن قاراقچى توۋا قىلىشقا نىيەت باغلاپ، ئاخىر جەننەتكە كىرگىنىنى قاراڭلار!؟ — دېيىشتى.

ئىسمائىل بايۋەچچە يىگىتلەرگە قاراپ:

ئاللاتائالا مەغپىرەت قىلغۇچىدۇر، ئاللانىڭ لۇتفى - كەرەمى كەڭدۇر، — دېدى.

— مېنىڭچە، — دېدى مەردان، — ساۋابنى ھېلىقى ياخشى گەپ بىلەن نەسىھەت قىلغان ئاپپاق ساقاللىق ئادەم ئاپتۇ جۇمۇ بۇرادەرلەر!

— مەردانىنىڭ گېپى توغرا، — دېدى توختى ئاخۇن يىگىتلەرگە بىرقۇر قاراپ چىققاندىن كېيىن سالماقلىق بىلەن، — ئاپپاق ساقاللىق بوۋاي ياخشى گەپ - سۆز بىلەن ئۇ قاراقچىغا يامان يولدىن يېنىپ، توۋا - ئىستىغپار ئېيتسا، گۇناھتىن ساقىت بولغىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، چوڭ ساۋابقا ئېرىشتى. ياخشى گەپ تاشنى يارار، يامان گەپ باشنى يارار، دېگەن شۇ. ياخشى گەپ بىلەن بىراۋغا يول كۆرسىتىش ئەخلاق - پەزىلەت جۈملىسىدىندۇر، — توختى ئاخۇن ھەر دائىم شاگىرتلىرىغا ئەدەپ - ئەخلاق توغرىسىدا ئۇستازى ئەسلا بەگنىڭ تەلىمى

بويىچە مانا مۇشۇ تەرزدە تەربىيە بېرەتتى. سەپەر جەريانىدا تونۇشقان بۇ يىگىتلەر گەرچە ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرى بولمىسىمۇ، چوڭلارنىڭ گېپى كەلگەندە ياشلارغا ئۆگۈت - نەسىھەت قىلىپ تۇرۇشىنىڭ زۆرۈرلۈكى سەۋەبىدىن، يۇقىرىقىدەك ھېكايە ئارقىلىق ئۇلارغا ئەخلاق - پەزىلەتتىن ساۋاق بەرگەن بولدى.

— رەھمەت توختىئاخۇن ئاغا، رەھمەت، بىزگە ياخشى بىر ساۋاق بەرگەن بولدىڭىز، — دېدى ئىسمائىل بايۋەچچە كۆپچىلىككە ۋاكالىتەن.

سورۇن يىغىشتۇرۇلۇپ، ھارۋىلار قاتار تىزىلىشىپ يولغا چىقىشتى. بىرئاز يول يۈرگەندىن كېيىن غۇر - غۇر شامال چىقىشقا باشلىدى. شامال چىقىش بىلەن تەڭ يايلاقتا قاتمۇقات دولقۇنلار ھاسىل بولۇپ، ئوت - چۆپلەرنىڭ غوللىرى ئىرغاڭلاشقا، ياپراقلىرى پىلدىرلاشقا باشلىدى. ياۋا ئەپيۇن گۈلىدەك بەرگى نازۇك گۈللەرنىڭ سېرىق، ھال رەڭ بەرگلىرى تۆكۈلۈشكە باشلىدى. پايانسىز دالىنى قاپلىغان سالقىن شامالدا ئاتنىڭ قۇلاقلىرى ۋىڭىلدايتتى. پېشانىلەرگە يامغۇرنىڭ نەم تەپتى ئۇرۇلماقتا. ئاسماندىكى پارچە - پارچە بۇلۇتلار خۇددى قارا قوي پادىلىرى بىر يەرگە توپلاشقاندەك يىغىلىپ قويۇقلاشماقتا. يايلاقنىڭ يىراق چېتىدە گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىلماقتا. سەپەرداشلار يامغۇرنىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى پەملەشتى - دە، ئاتلارغا تارسىلدىتىپ قامچە ئۇرۇشقا باشلىدى. ئاتلارمۇ ئۆتەڭگە ئالدىرىغاندەك، ئۇقۇرەك تاشلاپ چېپىشقا باشلىدى.

× × ×

ئالتاي يولىدا ئۈچ كۈن ماڭغان سەپەرداشلار تۇپتۇز كەتكەن

ئوتلاقتا قازاق ئاۋۇللىرىنىڭ بىرىدە ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان توي مەرىكىسىگە ئۇدۇل كەلدى. ئىسمائىل بايۋەچچە يىگىتلەرگە ھارۋىلارنى توختىتىپ، چۈشكۈن قىلىشنى تاپىلىدى. يىگىتلەر ئاتلارنى ھارۋىدىن چىقىرىپ، پۇتلىرىغا چىدەر[1] سېلىپ ئوتلاققا قويۇۋېتىپ، قولمۇقول چېدىرلارنى تىكىشتى ۋە ھەممە نەرسىنى تەخلەپ، ئاتلارغا، يۈك - تاقلارغا قارايدىغان ئىككى نەپەر يىگىتنى قالدۇرۇپ، مەرىكە بولۇۋاتقان سورۇنغا كېلىشتى.

سورۇنغا ئاۋۇل - ئاۋۇللاردىن نەچچە يۈزلەپ ئادەملەر ئاتلىق، تۆگىلىك، ھەتتا كالا - قوتازلارغا مىنىشىپ كېلىشكەنىدى. بۇ ئادەملەر ئارىسىدا قازاق قەبىلىلىرىدىن نايمان، كېرەي، قىزاي، ئىنتىلى قاتارلىقلارنىڭ ئادەملىرى، موڭغۇل، ئۇيغۇر كىشىلىرىمۇ بار ئىدى. سورۇننىڭ بىر تەرىپىدە بەيگە - ئوغلاق، بىر تەرىپىدە چېلىشىش، يەنە بىر تەرىپىدە ئاقىنلار ئېيتىشىشى ئۇيۇشتۇرۇلغانىدى. ئىسمائىل بايۋەچچە ئالتاي - چۆچەك تەرەپلەردە دائىم سودا - تىجارەت بىلەن شۇغۇللانغان بولغاچقا بۇ يەردىكىلەرنىڭ تىلى، ئۆرپ - ئادىتى ۋە ئادەملىرى بىلەن ئاز - تولا تونۇشلۇقى بار ئىدى. ئۇ سورۇشتۇرۇپ يۈرۈپ، بۇ تويىنىڭ نايمان قەبىلىسىدىكى جارقىنباي دېگەن چارۋىدارنىڭ ئوغلىنىڭ نىكاھ تويى ئىكەنلىكىنى بىلدى. ئىسمائىل بايۋەچچە بۇ بايدىن يىلىغا يۈك - تېرە ئالاتتى، ئۇنىڭ بىلەن باردى - كەلدىسى قويۇق بولغاچقا، ئۆزى بىلەن بىرگە كەلگەن يىگىتلەرنى باشلاپ ئۇدۇل چېلىشىش سورۇنىغىلا كەلدى. جارقىنباي ھېلى ئاقىنلار ئېيتىشىش بولۇۋاتقان جايغا، ھېلى بەيگە - ئوغلاق مەيدانىغا، ھېلى چېلىشىش مەيدانىغا كېلەتتى. ئىسمائىل بايۋەچچە جارقىنباينىڭ چېلىشىش بولۇۋاتقان سورۇندا ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ،

---

[1] چىدەر — ئاتلارنىڭ پۇتىغا سېلىنىدىغان تۇشەك، كىشەن — ئا.

يىگىتلەرنى شۇ سورۇنغىلا باشلاپ كەلگىنى ئىدى.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، تـوي قـۇتتى بولـسۇن جارقىنباي ئاغا! — دېدى ئىسمائىل بايۋەچچە جارقىنبايغا قاراپ غۇلىچىنى كەڭ يېيىپ.

جارقىنبايمۇ بـۇ كونا بۇرادىرىنىڭ قۇتلۇق تـوي كـۈنى كەلگىنىدىن خـۇش بولـۇپ، ئىسمائىل بـايۋەچچە بىلەن قۇچاقلىشىپ، ئۇنىڭ يىگىتلىرى بىلەنمۇ بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى.

— مال - شارۋاڭ ئامان، تەنـدەرىڭ ساۋ، قەلئەلىرىڭ ھەيبەتما، جارقىنباي ئاغاتاي؟ — ئىسمائىل بايۋەچچە جارقىنباي بىلەن باشقىدىن قىزغىن سالاملاشتى.

— جۆن، جۆن، ئامانچىلىققوي باۋرىم، مانا ئـۆزۈڭ كۆرگەندەك ئامانچىلىق، تـوي جاساپ تۇرىمىزغۇي، كەلگەنـدەرىڭ جاقسى بوپتۇ، چېلىشقا ئاتاپ بۆكە - بودراچ[①] ئالغاچ كەلگەن شىغارسەن؟!

— ئەلۋەتتە ئالغاچ كەلدىم.

— جۆن، جۆن، ئۆتە جاقسى، — جارقىنباي مېھمانلارنى تېگىشلىك ئورۇنغا ئولتۇرغۇزدى.

ئىسمائىل بايۋەچچىمۇ توينىڭ يارىشىقىنى قىلىپ، تاختا چاي، گەزمال، قەنت - ناۋاتتىن يىگىتلەرگە كۆتۈرتۈپ ئېلىپ كەلگەنىدى. جارقىنباينىڭ يۈگـۈر - يېتىمغا قارىشىۋاتقان كىشىلىرى ئىسمائىل بايۋەچچىنىڭ سوۋغا - سالىمىنى ئىككى قوللاپ ئېلىپ، رەھمەت ئېيتىشتى.

چېلىشىش سورۇنى قىزىماقتا، پالۋانلار بىرىنى بىرى يىقىتىپ،

---

① بۆكە — بۇدراچ — قەدىمكى تۈركچە سۆز، باتۇر، پالۋان، چېلىشچى مەنىسىدە — ئا.

ٴاحىردا بىر قازاق يىگىتى مەيدانىنى ٴىگىلىدى. ٴۇ ھۆركۈرەيتتى. نەرە تارتىپ، پۇتى بىلەن يەرنى چاپچىيتتى. بۇ قىلىقلىرى «ماڭا چۇشىدىغان پالۋان بارمۇ؟» دېگەندىن بېشارەت ٴىدى.

— ھاي، ٴىسمائىلباي، ٴالىپ كېلگىن بۆكەك قايدا؟ مەيدانغا چۇشۇرمەيسەنبا؟!— دېدى جارقىنباي ٴىسمائىل بايۋەچچىگە قاراپ.

— جەڭگەن بۆكەتايغا سىيلىقىڭىز[1] باي شىغار ٴاغاتاي؟!— دېدى ٴىسمائىل بايۋەچچە چاقچاق قىلىپ.

— بار بولماغاندا، ٴاناجاقتا ٴېگەرلەنگەن قارا ٴايغىر بارغۇ باۋرىم! — جارقىنباي قولى بىلەن سورۇننىڭ بىر تەرىپىگە باغلاقلىق تۇرغان ٴېگەر - توقۇملۇق قارا ٴاتنى كۆرسەتتى.

يىگىتلەرنىڭ كۆزلىرى پارقىراپ كەتتى. مەردان يەڭلىرىنى شىمايلاپ ٴوتتۇرىغا چىقتى. ٴەمما، ٴۇ بىرىنچى رەت تۇتۇشۇشتىلا يەرگە چاپلاشتۇرۇلۇپ، ٴىككىنچى رەت چېلىشىشقا مادارى قالمىدى. ٴوتتۇرىدىكى چېلىشچى پۇتلىرى بىلەن چاپچىپ - چاپچىپ قوياتتى.

— ٴۇسۇ جىگىتتان باسقا جىگىتىڭ جوقما ٴىسمائىلباي؟— دېدى جارقىنباي كۈلۈپ تۇرۇپ،— بىر رەتكە پايلاماي قالدىغۇ ٴۇ بۆكە؟— جارقىنباينىڭ گەپ - سۆزىدە تەمەننا پۇرىقى بار ٴىدى.

ٴىسمائىل بايۋەچچە ٴوڭايسىز ھالەتتە توختى ٴاخۇنغا قارىدى:

— توختى ٴاخۇن ٴاغا، ٴوتتۇرىغا ٴۆزىڭىز چۇشمىسىڭىز بولمايدىغان ٴوخشايدۇ، شۇنچە يىراقتىن كېلىپ دۇمبىمىزنى توپا قىلىپ كېتەمدۇق؟

توختى ٴاخۇن ٴەتراپىدىكى ھەمراھلىرىغا قارىدى. ٴۇلارنىڭمۇ كۆزىدىن ٴىلتىجا ٴۇچقۇنلىرىنى كۆردى. ٴۇ ٴورنىدىن دەس تۇرۇپ ٴوتتۇرىغا چۇشتى. بۇ ٴۇيغۇرنىڭكىدەك بەلگە پوتا باغلاپ بەل

[1] سىيلىق — مۇكاپات، تارتۇق — ٴا.

تۇتۇشىدىغان ياكى ئۇڭ يوتىغا پوتا چىگىپ شۇنى قامالاپ تۇتۇپ چېلىشىدىغان شەكىلدىكى ئەركىن چېلىشىش ئەمەس ئىدى. كىم رەقىبىنىڭ قول، بىلەك، مۈرە ياكى بېلىنى ئالدى بىلەن تۇتۇۋالسا ئۇستۇنلۇككە ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى تاپىدىغان چېلىشىش ئىدى.

ئىككى چېلىشچى بىر - بىرىگە خېلىغىچە خىرىس قىلىشتى. يۇ، يوگۇرۇپ بېرىپلا بىر - بىرىگە قول سېلىشمىدى. ھەر ئىككىسى قارشى تەرەپنىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارايتتى، خۇددى كۆز ئارقىلىق قارشى تەرەپنىڭ ۋۇجۇدىدىكى كۈچ - قۇۋۋەتنى دەڭسەۋاتقاندەك، گويا كۆز ئارقىلىق رەقىبىنىڭ پەنت - ماھارىتىنى سىناۋاتقاندەك ئىدى. ئىككى چېلىشچى تۇنجى رەت بىر - بىرىنىڭ بىلەكلىرىنى تۇتۇشۇپ يەنە شۇ ھامانلا قوللىرىنى سىلكىشىپ، بىرى يەنە بىرىنىڭ بىلىكىنى چىڭ قامالاپ تۇتۇۋېلىشىغا ئىمكان بەرمىدى. ئىككىنچى رەت يەنە شۇ ھالەتتە بىر - بىرىنىڭ بىلىكىنى تۇتۇپ ئىتتىرىشىپ تېرىكەشتى. ئۇلارنىڭ پۇتى يۇمشاق يايلاق توپىسىغا ئوشۇقىغىچە پاتتى. ھېلى قارشى تەرەپ رەقىبىنى كەينىگە بىرقانچە ماڭدام سۈرسە، ھېلى توختى ئاخۇن قارشى تەرەپنى بىرقانچە ماڭدام ئارقىغا چېكىندۈرەتتى. بۇنداق كۈچ سىنىشىش بەئەينى بۇقىلارنىڭ تېرىكەشكىنىگە ئوخشايتتى. ھەر ئىككىسىنىڭ كۈچ - ماغدۇرى بىر - بىرىگە ئايان بولدى. شۇنداق تېرىكىشىپ تۇرغاندا، توختى ئاخۇن كونا ھۈنىرىنى ئىشلىتىپ قارشى تەرەپنى ئوڭ يانپېشىغا ئېلىپ يەرگە ئاتتى. توختى ئاخۇن تۇنجى رەتتە ئۇتتى.

ئىككىنچى رەت چېلىشىش باشلاندى. بۇ قېتىم قارشى تەرەپ ناھايىتى سەگەك تۇرۇپ، توختى ئاخۇننىڭ ئوڭ تەرەپ يانپېشىغا ئېلىشىغا ئىمكان بەرمىدى. بار كۈچىنى ئىشقا سېلىپ، توختى ئاخۇننى مۈرىسىدىن ئارتىلدۇرۇپ تاشلاشقا، يەردىن يۇلۇپ ئېلىپ ئىرغىتىپ تاشلاشقا تىرىشاتتى. توختى ئاخۇن قارشى تەرەپنى يەنە

ئـوك يانپىـشىغا ئالدىغانـدەك قىيـاپەتتە بىـر ـ ئىككـى رەت تىرماشـتى. رەقىبـى تـوختى ئاخۇنىنـڭ ئۇنـداق پەنـتىگە ئەمدى ئالدىنىپ قالىدىغاندەك ئەمەس، ئۇ ناھايىتى ھوشيار ئىدى. قارشى تەرەپنىـڭ زېھنـى ئـوك تەرەپ يانپاشـقا چىقىـشىنىڭ مۇداپىيەسـىگە مەركەزلىشىپ تۇرغان ئاشۇ پەيتتە، تـوختى ئـاخۇن بىلىقتەك بىـرلا تولغىنىپ، رەقىبىنى سول يانپاشقا ئېلىپ يەرگە ئاتتى......

توختى ئاخۇن يەڭدى، يىگىتلەردىن بىرى ئېگەر ـ توقۇملۇق قارا ئايغىر باغلانغان موما ياغاچ تەرەپكە يۈگۈرۈۋـىدى، جارقىنبـاي ئۇنى توختىتىۋالدى:

— ھـاي جىگىـت، تۇراتـۇر، توڭكـۆرۈس تېخـى ئاياقتـالغىنى جوق! — دېدى.

ئىسمائىل بايۋەچچە قازاقچىنى بىلمەي، كۆزىنى چىمچىقلىتىپ تۇرغان ئۇ يىگىتنى قول ئىشارىتى بىلەن قايتۇرۇپ ئەكەلدى.

جارقىنبـاي يېنىـدىكى بىـر مۇلازىمغـا بىرنېمىلەرنـى پىچىـرلاپ قويۇپ، ئاندىن ئىسمائىل بايۋەچچىنىـڭ يېنىغا كەلـدى ۋە ئۇنىـڭ مۈرىسىگە شاپىلاقلاپ تۇرۇپ:

— توختى ئـاخۇن جاقسى ئەر جىگىتكەن. بىزدە بىـر بۆكە بـار. تـوختى ئـاخۇن ئەنـدى ئۇسـۇ بـۆكەمەن توڭكـۆرسىپ كۆرسـە قانداي؟ — دېدى.

ئىسمائىل بـايۋەچچە جارقىنباينىـڭ گېپىنـى تـوختى ئاخۇنغا ئۆرۈپ بەردى. ئەمدى نېمە دېگۈلۈك؟ چىدىغانغا چىقارغان، بوپتۇ، توختى ئاخۇن باش لىڭشىتىپ ماقۇللۇقىنى بىلدۈردى.

بىردەمـدىلا ئىككـى قـازاق يىگىـت ئاجايىـپ زور گەۋدىلىـك چىپار ئايغىرغا تونۇردەك يوغان بىر ئايـال چېلىشچىنى مىندۈرۈپ ئېلىـپ كەلـدى. چىپـار ئايغىرنىـڭ بېلـى ھېلىقـى ئايـال چېلىشچىنىڭ بەسـتىنىڭ ئېغىرلىقـدىن ئېگىلىـپ كەتكەنىدى. تۆت ـ بەش يىگىت ئۇ ئايالنى مىڭ تەسلىكتە ئاتتىن چۈشۈردى

ۋە ئۇنىڭ ئىككى قولتۇقىدىن يولەپ مېڭىپ سۇر ـ ھەيۋە كۆرسىتىپ مەيدان ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ كەلدى. ئۇنىڭ يېنىدا ئادەتتىكى ئادەملەر خۇددى ئانىسىنىڭ يېنىدا تۇرغان كىچىك بالىدەك كۆرۈنەتتى. قارىغاندا، ئۇ ئايال چېلىشچى ئۆرە تۇرۇپ ئەمەس، بەلكى ئولتۇرۇپ چېلىشىدىغاندەك تۇرقتا ئىدى. چۈنكى، ئۇ مەيداندا ئاياغدا دەسسەپ ئۇزاق تۇرالماي، ئولتۇرۇۋالغانىدى.

— مانا ئوسۇ ئەيەل بىز ئايتقان بوكە، توختاخۇن تۆگكۆرسىپ كۆرسۇنبا؟! — جارقىنباي ئىسمائىل بايۋەچچىگە قارىدى، ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن غالىبلىق تۇيغۇسى چىقىپ تۇراتتى.

ئىسمائىل بايۋەچچە توختى ئاخۇنغا جارقىنباينىڭ مەقسىتىنى ئېيتىۋىدى، توختى ئاخۇن ئۇنى رەت قىلدى. بۇنى ئۇققان تويچىلاردىن بەزىلىرى ئىسقىرتىپ، بەزىلىرى ئوچۇقتىن ـ ئوچۇقلا توختى ئاخۇننى: «ئايال كىشىنىڭ بېلىنى تۇتۇشقا جۈرئەت قىلالمىدى»، ‹قىز بالا بىلەن چېلىشما، قىسراق[1] بىلەن چېپىشما› دېگەن قەدىم سۆز بار ئەمەسمۇ؟ ئايال كىشىدىن يېڭىلىپ قالسا سەت بولىدىغىنىنى بىلدى- دە، بۇ سارت!» دەپ مەسخىرە قىلىشتى.

توختى ئاخۇن پەرۋا قىلمىدى. «بىزدە ئايال كىشى بىلەن چېلىشىدىغان ئادەت يوق، ئەر چېلىشچى تېپىپ كېلىڭلار، دىۋە سۈپەت بولسىمۇ ئەر كىشى بىلەن چېلىشىمەن!» توختى ئاخۇن مۇشۇ گەپتە چىڭ تۇردى. بۇ گەپتىن ئەيمىنىپ قالغان جارقىنباي ئىككى يىگىتنى ئاتلاندۇردى. ئارىدىن ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا بوي ـ بەستى بايامقى ئايال چېلىشچىدىن ئانچە قېلىشمايدىغان ياش بىر ئەر چېلىشچىنى ئاتقا مىندۇرۇپ ئېلىپ كېلىشتى. چېلىشىش باشلاندى. توختى ئاخۇن ئىچكى كۆچىنى يىغىپ ياش پالۋاننى

---

[1] بۇ ماقال «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىن ئېلىندى. مەنىسى: قىز بالا بىلەن چېلىشما، قىسىر بايتال بىلەن چېپىشما، دېگەنلىك — ئا.

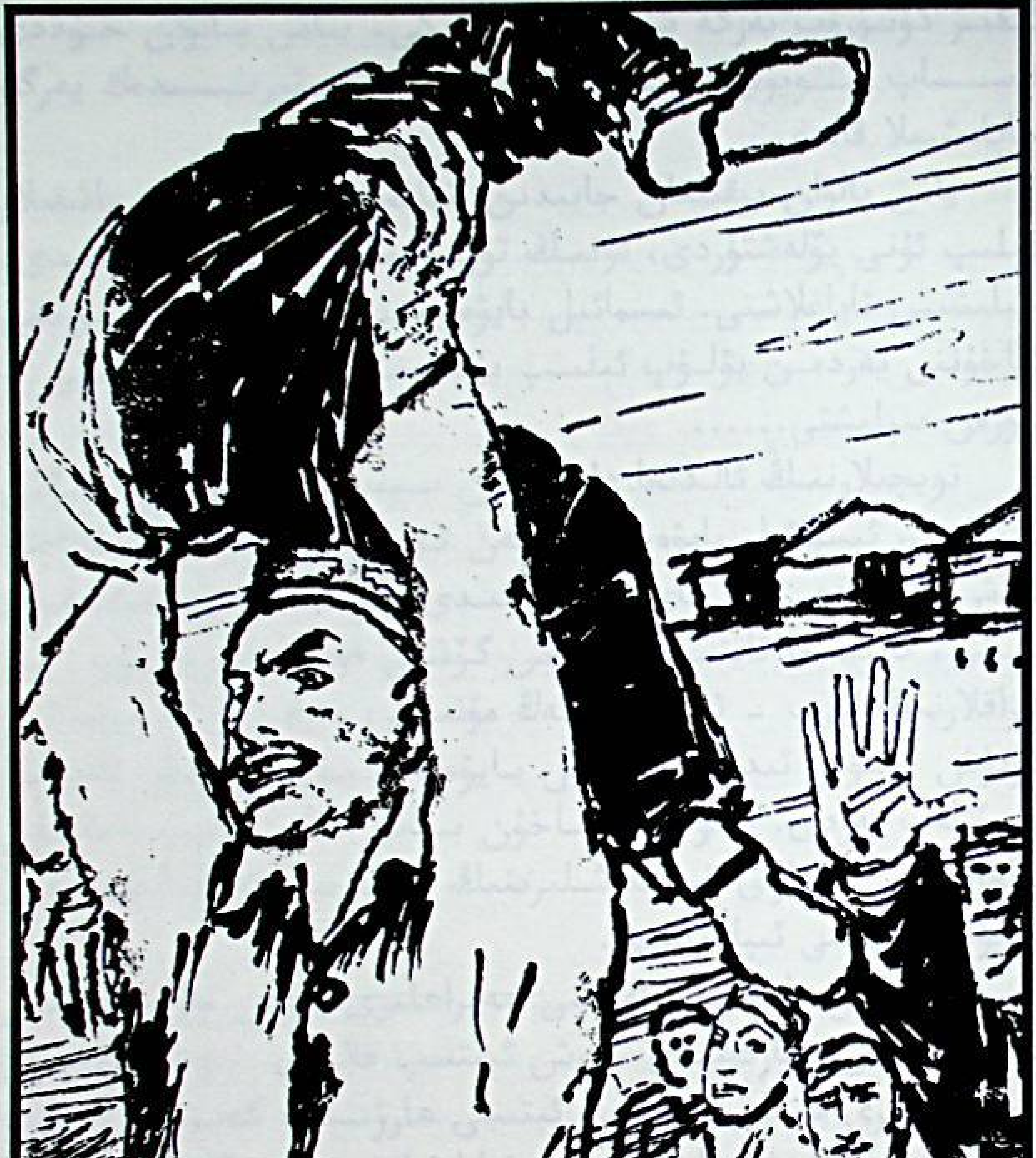

يەردىن يۇلۇپ ئالدى- دە، بىر نەرە تارتىش بىلەن ئۇنى باشتىن ئېگىز كۆتۈرۈپ يەرگە شۇنداق ئۇردىكى، ياش پالۋان خۇددى قاسساپ سويۇپ يەرگە تاشلىغان قوي تېرىسىدەك يەرگە چاپلىشىپلا قالدى.

ياش پالۋان يىقىلغان جايىدىن خېلىغىچە تۇرالمىدى. باشقىلار كېلىپ ئۇنى يۆلەشتۇردى. ئۇنىڭ تۇرغۇدەك ماجالى قالمىغانىدى. چېلىشىش ئاياغلاشتى. ئىسمائىل بايۋەچچىنىڭ يىگىتلىرى توختى ئاخۇننى يەردىن يۇلۇپ ئېلىپ يۇقىرىغا ئېتىشتى، چۇقان - سۈرەن سېلىشتى......

تويچىلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىنىپ، تاۋاقلاردا گۆش تارتىلدى. ئىسمائىل بايۋەچچە بىلەن توختى ئاخۇنغا بىر تاۋاقتا گۆش قويۇلدى. بۇ تاي گۆشى ئىدى. گۆشنىڭ ئۈستىگە قوي بېشى، ئاستىغا تاينىڭ يانپاش گۆشى قويۇلغان بولۇپ، بۇ قازاقلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىدە ئەڭ مۆتىۋەر، مەرتىۋىلىك مېھماننى كۈتۈش ئۇسۇلى ئىدى. ئىسمائىل بايۋەچچە بۇنى توختى ئاخۇنغا سۆزلەپ بەردى. توختى ئاخۇن باش لىڭشىتىپ مەمنۇن بولغانلىقىنى، قازاق قېرىنداشلىرىنىڭ ئۆزلىرىنى ئىززەتلىگىنىدىن سۆيۈنگەنلىكىنى ئىپادىلىدى.

ئىسمائىل بايۋەچچە ئەتىسى ھەمراھلىرى بىلەن چۆچەك تامان يولغا چىقتى. جارقىنباي خوش ئېيتىپ قالدى. توختى ئاخۇن ئەمدى ئۆزى مىنىپ كەلگەن ئېتىنى ھارۋىنىڭ كەينىگە باغلاپ قويۇپ، جارقىنباي تارتۇقلىغان قارا ئايغىرنى مىنگەنىدى. قارا ئايغىر ھارۋىلارنىڭ ئالدىدا سىلىق يورغىلاپ ماڭماقتا. يىراقتا چۆچەكنىڭ ئاقباش تاغ چوققىلىرى كۆرۈنىدى، كەگرى كەتكەن يايلاق، ئەگىپ ئېقىۋاتقان دەريا سۈيى، ساپ ھاۋا ئادەمگە ئاجايىپ ھۇزۇر بېغىشلايتتى. كەڭ دالىدىكى ساپ ھاۋادا تېنى

يايرىغان، قېرىنداش خەلقنىڭ ئىززەتلىشىدىن كۆڭلى سۆيۈنگەن توختى ئاخۇن سىلىق يورغىلاپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە ئۆزىنى يەڭگىل، خۇشۋاق ھېس قىلماقتا. توختى ئاخۇن ئاسمانغا نەزەر سالدى. ئاسماندا بىر بۈركۈت قاناتلىرىنى كەرگىنىچە لەرزان ئەگىمەكتە. توختى ئاخۇننىڭ كۆڭلىدە «ئەجەب ئىش- ھە؟ مەيلى قايسى تائىپىدىن بولسۇن خەلق ھامان پالۋانلارنى ئاجايىپ ئىززەتلەيدىكەن. ‹ئاتاڭنىڭ بالىسى بولغۇچە، ئەلنىڭ بالىسى بول› دېگىنى ھەقىقەتەن جايىدا ئېيتىلغان گەپ ئىكەن. ئەلگە باققان خار ئەمەس...... توغرا، ئەل - يۇرتنى كۆڭۈلدىن چىقارماسلىق كېرەك، ناۋادا ئەل - يۇرتنىڭ بېشىغا دۈشمەن — ياۋ تىغ تەڭلەپ قالسا مۇشۇ ئۆگەنگەن ھۈنىرىم بىلەن ئۇنى يەكسان قىلارمەن......» دېگەننى ئويلىدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا ئىسسىق ھارارەت ئۆرلىگەندەك قىلدى، ئۇ قارا ئايغىرنى دېۋىتتى، قارا ئايغىر گويا ساداقتىن ئايرىلغان ئوقتەك، كەڭ دالىدا ئالغا قاراپ ئۇچقاندەك چېپىپ كەتتى.

× × ×

ئىسمائىل بايۋەچچىنىڭ سودىسى روناق تېپىپ قالغانىدى. قارىھاجى تۇرپاندىن گوچوڭغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ئاجايىپ مۇڭلۇق قىرائىتى بىلەن دىندارلارنىڭ، جامائەتنىڭ ئالقىشىغا تېزلا سازاۋەر بولۇپ، چوڭ مەسچىتكە ئىمامەتچىلىككە تەيىنلەنگەنىدى. ئۇ گەرچە بىر مەزگىل تالا - تۈزگە ئانچە كۆپ چىقماي، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا ئىستىقامەتتە ئولتۇرۇپ ئۆزىنىڭ بىر تەقۋادار ئىكەنلىكىنى نامايان قىلغان بولسىمۇ، «مەسچىتنىڭ مورىسى يوق، ئادەتنىڭ دورىسى يوق» دېگەندەك، قىمارغا بولغان ھەۋىسىنى تاشلىيالمىدى. ئۇ ئاستىرتىن شىلەيشىڭ تەرەپلەرنى ئايلىنىپ

كېلەتتى. «قىمارۋاز تووۋا قىلماس، تووۋا قىلسا قولى قويماس» دەپ بىكار ئېيىماپتىكەن كىشىلەر. شۇ چاغلاردا چېك سۇلالىسى لاتارىيە بېلىتى تارقىتىشنى يولغا قويغان مەزگىللەر بولغاچقا، شىلەيشياڭ تەرەپتە پات ـ پاتلا لاتارىيە بېلىتى تارقىتىلىپ تۇراتتى. قارىھاجى بىر كۈنى سەللە ـ پەرىجىسىنى تاشلاپ ئادەتتىكى كىيىملىرىنى كىيىپلا شىلەيشياڭ تەرەپكە ئۆتۈپ، لاتارىيە بېلىتىگە بىر سەرلىك كۈمۈش تەڭگىنى دەسمايە سالدى. تووۋا! بەزى كىشىلەر بۇ جاھانغا قىمار ئۈچۈنلا تۇغۇلغانمىكىن، قارىھاجى ئامىتى كېلىپ بەك يۇقىرى مۇكاپاتقا ئېرىشتى. ئۇنىڭغا مىڭ سەرلىك مۇكاپات چىققانىدى! قارىھاجى ئەنە شۇ دەسمايە بىلەن سودا قىلدى. ئۇنىڭ سودىسى روناق تاپتى. لىنخۇاجەنزىدە بىرمۇنچە دۇكانلارنى ئاچتى، چارۋىسىيە سودىگەرلىرى بىلەن يۇڭ ـ تېرە، ئۈچەي، پاختا سودىسى قىلىپ، ناھايىتى تېزلا بېيىدى. ئىسمائىلنى سودىغا ئۆگەتكەن قارىھاجى مانا ئەمدى بارچە سودا ئىشلىرىنى چوڭ ئوغلى بولغان ئىسمائىلغا ئۆتكۈزۈپ بەردى. ئىسمائىل رۇسىيە تەرەپ بىلەن قىلىنىشۋاتقان سودىنى چىڭ تۇتۇپ، ئۇ تەرەپكە يۇڭ ـ تېرە، تىۋىت، پاختا ـ كەندىر، قۇرۇق مېۋە ـ چىۋە ئۆتكۈزسە؛ بۇ تەرەپكە گەزمال، قەنت ـ شېكەر، كىرسىن، سەرەڭگە، تەلەڭگە ـ جاۋۇر، قايچا ـ بولقا، مىخ، تۇنىكە دېگەندەك يېنىك سانائەت ماللىرىنى ئۆتكۈزۈپ راسا پۇل تاپتى. چۆچەكتە سودا ساراي، مېھمانساراي سالدۇردى. ئات ـ كالا، قوي ـ ئۆچكە پادىلىرىنى پەيدا قىلدى. ئۇ يىلدا بىرقانچە نۆۋەت ئالتاي ـ چۆچەك تەرەپكە قاتناپ تۇراتتى. بۇ تەرەپتە ئۇنىڭ ۋاكالەتچىلىرى بار ئىدى.

— ۋاي دوستۇم توختاخۇن، ئامانمۇ سەن، تىنچمۇ سەن؟ بالىچاقاڭ تىنچ ـ ئامانمۇ؟ يۇرت ئىچى تىنچلىقمۇ؟ — ساراي ۋاكالەتچىسى توختى ئاخۇننى تونۇپ، تىنچلىق سوراپ بىر تالاي

سۆزلىۋەتتى. توختى ئاخۇن سىنچىلاپ قاراپ تىچلىق سوراشقان بۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ كىچىك چېغىدىكى ئاغىنىسى قادىر ئىكەنلىكىنى تونۇدى- دە، غۇلىچىنى كەڭ ئېچىپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى.

— ۋاي قادىر ئاغىنە، سەن بۇ يەردە نېمىش قىلىپ يۈرىسەن ئەمدى؟— دېدى توختى ئاخۇن.

قادىر خۇشاللىق ياشلىرىنى سۈرتكەچ، ئۆزىنىڭ گۆچۈگدىكى روزى قاساپقا يالىنىپ ئالتاي تەرەپتىن بىرقانچە قېتىم مال ھەيدىشىپ بېرىشتە يەرلىكتىكى چارۋىدارلار بىلەن تونۇشۇپ قالغانلىقىنى، شۇلارنىڭ تەكلىپى بىلەن ئالتاي تاغلىرىدا ئوۋ ئوۋلاپ تىرىكچىلىك قىلىپ يۈرۈپ مۇشۇ تەرەپلەرگە كۆنۈپ قالغانلىقىنى، بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى نورۇزغا ئۈلگۈرۈپ گۆچۈگگە ئۆتكەندە توختى ئاخۇن ۋە ساتتارلار بىلەن ئۇچرىشىپ قايتقاندىن كېيىن، قايتاشىدا ئىسمائىل بايۋەچچە بىلەن سەپەرداش بولۇپ قېلىپ، چۆچەكتىكى مۇشۇ مېھمانسارايدا ۋاكالەتچى بولۇپ ئىشلەپ تۇرۇپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.

— ئادەم ئۆلمىسىلا يەنە كۆرۈشۈپ قالىدىكەن- ھە، توختاخۇن ئاغىنە؟— دېدى قادىر توختى ئاخۇنغا دوستانە قاراپ، توختى ئاخۇننىڭ چىرايىغىمۇ قورۇقلار ئىز سېلىشقا باشلىغانىدى.

— شۇنداق، تەقدىر - قىسمەت بىلەن ئادەملەر ھەرجايدا تىرىكچىلىك قىلىسىمۇ، ھامان بىر كۈنلەردە ئۇچرىششقا نېسىپ بولىدىكەن. كەتكەنلەر كېلۇر، كەتمەنلەنگەنلەر كەلمەس دېگەندەك، سەن ئون يىل ئىلگىرى يۇرتقا بېرىۋېدىڭ، كۆرۈشكەندۇق. مانا ئەمدى بىزمۇ تىرىكچىلىك ھەلەكچىلىكىدە بۇ تەرەپلەرگە ئۆتۈپ قېلىۋىدۇق، سەن بىلەن كۆرۈشۈپ، سۆزلىشىپ تۇرۇپتىمىز،— دېدى توختى ئاخۇن قادىر ئاغىنىسىنىڭ گېپىگە جاۋابەن.

— ئادەم يۇرتتىن ئايرىلىپ ياقا يۇرتلاردا غېرىب - مۇساپىر

بولۇپ يۇرگەندە ئۆز يۇرتلۇقلىرىنى كۆرسە، خۇددى ئاتا - ئانىسى
تىرىلىپ كەلگەندەك خۇش بولۇپ كېتىدىكەن ئاغىنە!— قادىر
دەرۋەقە ئۆز يۇرتىنى سېغىنغانىدى. ئۇنىڭ بالا ۋاقتىدا تونۇشۇپ،
ئىككى يىل بىرگە بولغان ئاغىنىسى توختىغا تۇگىمەس گەپ -
سۆزى، مۇڭ - پىراقى باردەك قىلاتتى.
— ئەقىللىك دېھقان چامغۇر تېرىيدۇ، ئەركىشىنىڭ ئوبدىنى
يۇرتىدا قېرىيدۇ، دەيدىغان گەپ بار قادىر ئاغىنە، بۇ يۇرتلاردا
يىلتىزىدىن ئايرىلغان قامغاقتەك، سەرگەردان بولۇپ
يۇرۇۋېرەمسەن؟— دېدى توختاخۇن،— بالىچاقاڭ، ئۆي -
ماكانىڭ بارمۇ بۇ تەرەپلەردە؟
— يوق ئاغىنە، هازىرغىچە يەككە - يېگانە، هېلىم دىۋانە
دېگەندەك يالغۇز ياشاپ كېتىۋاتىمەن.
— يۇرتقا كەتكىن ئاغىنە، ۋىتىلداقتەك قەيەرگە بارساڭ شۇ
يەرنى ماكانىم دەپ ياشاۋەرمە، ئۆزۈڭ بىلىسەن، گۇچۇڭ -
جىمسار، تۇرپان - توقسۇن، پىچان - مورى دېگەن يۇرتلارنىڭ
يىلتىزى بىر خەقلەر، بۇ يۇرتلارنىڭ ئادەملىرى ياقا يۇرتلاردا
سەرگەردان بولۇپ يۇرگەنلەرنى «داۋان ئاشتى» دەپ ئانچە
ياخشى كۆرۈپ كەتمەيدۇ. قانداق دەيسەن ئاغىنە؟— دېدى توختى
ئاخۇن قادىر ئاغىنىسىنىڭ قىرىق ياشقا ئۇلىشىپ قالاي دېگۈچە
ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولمىغانلىقىنى ئۇقۇپ، نەسىھەت تەرىقىسىدە.
— توغرا دەيسەن ئاغىنە، ئات چۆرگۈلەپ ئوقۇرنى تاپۇر
دېگەندەك، مەنمۇ يۇرتقا قايتىپ كېتىشنى ئويلاشقىنىمغا خېلى
بولغانىدى. ئوبدان ۋاقتىدا كەلدىڭلار، نېسىپ بولسا بىرگە
كېتەرمىز،— قادىر توختى ئاخۇن بىلەن شۇ تەرزدە سۆزلىشىپ،
قاراڭغۇ چۈشۈپ قالاي دېگەننى تۇيماي قالدى. ئۇ پەنجىرىدىن
سىرتقا قاراپ:
— گەپنىڭ قالغىنىنى كېيىن دېيىشەيلى ئاغىنە، سەن ئاۋۋال

ھامماغا چۈشۈۋال، يول ئازابى گۆر ئازابى دەپتىكەن، ــ دېدى قادىر ئورنىدىن تۇرۇپ.

ــ بولىدۇ، ئەتىگىچە پاراڭلىشارمىز، ــ توختى ئاخۇن خوشلىشىپ قالدى.

ئىسمائىل بايۋەچچىنىڭ چۆچەكتىكى مۇشۇ مېھمانسارىيى ئىككى قەۋەتلىك بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا خېلى ئاۋات مېھمانسارايلاردىن ھېسابلىناتتى. قادىر ئۆز يۇرتلۇقلىرىنى، بولۇپمۇ كىچىكىدە تونۇشقان ئاغىنىسى توختى ئاخۇننى كۆرۈپ قەۋەتلا شادلىنىپ كەتتى. ئۇ غىڭشىپ ناخشا ئېيتقاچ، مېھمانسارايىنىڭ ئىككىنچى قەۋەتىگە چىقىۋىدى، ئۆي ئىچىدە پاق ـ پۇق، ھايت ـ ھۇيت قىلغان ئاۋاز ئاڭلاندى. ئۇ پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ مېڭىپ بېرىۋىدى، چوڭ بىر ئېغىزلىق ئۆيگە چۈشكۈن قىلغان تۇركىيەلىك مىكىپېشى كۇنتېگىن قول ئاستىدىكى ئون نەچچە چېرىكنى بىر تەرەپكە تىزىپ قويۇپ، ئۆزى ئۇلارغا جانبازلىقتىن ماھارەت نەمۇنىسى كۆرسىتىۋاتاتتى. ئۇ قادىرنىڭ پەنجىرىدىن قاراۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قالدى ـ دە، ماھارەت كۆرسىتىشنى دەرھاللا توختىتىپ سىرتقا چىقىپ:

ــ قادىر بەي ئەفەندى، سىزنىڭمۇ جانبازلىق ماھارەتلىرىدىن خەۋىرىڭىز باز ئوخشىمامدۇ، پەنجىرىدىن ھەۋەسلىنىپ قاراپ كەتكىنىڭىزگە قارىغاندا؟ ــ دېدى. بۇ ئادەم تۇركىيەلىك ياللانما چېرىكلەرنىڭ ئاتامانى ــ كۇنتېگىن مىكىپېشى ئىدى. رۇسىيەدە ئۆتەبىر ئىنقىلابى غەلىبە قىلغاندا، چاررۇسىيەگە ياللانغان چېرىكلەر تەركىبىدىكى بۇ ئون نەچچە چېرىك ئۆزلىرىنىڭ قىسمىدىن ئايرىلىپ قېلىپ، جۇڭگو چېگراسى ئىچىگە كىرىپ قالغانلار ئىدى. ئۇلار يۇرتىغا كېتىش پۇرسىتىنى كۈتۈپ بۇ يەردە تۇرۇپ قالغىنىغا بىرنەچچە ئاي بولۇپ قالغانىدى.

ــ ياق، مىكىپېشى ئەپەندى، مېنىڭ جانبازلىق

ماھارەتلىرىدىن خەۋىرىم يوق، ئۈيدىن «پاق - پۇق» ئاۋاز چىقىۋىدى، «نېمىش بولغاندۇ؟» دەپ قىزىقىپ قارىغىنىم. بۇگۈن مېنىڭ بىر يېقىن ئاغىنەم گوچچۈكدىن يېتىپ كەلدى. مانا شۇ ئادەم ئۇستا جانباز،— دېدى قادىر.

كۆنتېگىن قادىرنىڭ گېپىگە قىزىقسىندى- دە، دەرھاللار:

— قادىر بەي ئەفەندى، مېنى ئاشۇ ئاغىنىڭىز بىلەن كۆرۈشتۈرەلەمسىز؟— دېدى.

— ھازىر بولمايدۇ، ئۇلار ئۇزۇن يول بېسىپ ئەمدى كەلدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى، ئەتە ئەتىگەندە كۆرۈشتۈرەي.

قادىر ئىككىنچى قەۋەتتىن يېنىپ چۈشتى. ئەتىسى سەھەردىلا كۆنتېگىن مېگبېشى مېھمانسارايىنىڭ ھويلىسىدا ئۇياقتىن - بۇياققا مېگىشقا باشلىدى. بۇ چاغدا قادىر ھويلىغا يۇمىلاق شىرە ۋە يۆلەنچۈكلۈك ئورۇندۇقلارنى قويۇپ، ئىسمائىل بايۋەچچە ۋە توختى ئاخۇنلارغا ناشتىلىق داستىخىنى راسلاۋاتاتتى.

— قېنى ئۇ جانباز ئاغىنىڭىز؟— دېدى كۆنتېگىن مېگبېشى. ئۇنىڭ بېشىدا كۆل رەڭ پاپاق، ئۇچىسىدا تۈركىيە ئوفىتسېرلىرىنىڭ ماش رەڭ ھەربىي فورمىسى، پۇتىدا بۇلغار ئۆتۈك، يېنىدا غىلاپلىق قىلىچ ئېسىقلىق ئىدى. ئۇ بىرقانچە ئايدىن بېرى يا جەڭگە قاتنىشالماي ياكى بىرەر ئادەم بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىپ پۇخادىن چىقالماي، قولى قىچىشىپ، ئىچى تىتىلداپ يۈرەتتى. ئۆزىنىڭ قول ئاستىدىكى چېرىكلەر بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشىشتىن نومۇس قىلاتتى. چۈنكى، ئۇلارنىڭ مەرتىۋىسى تۆۋەن ئىدى. ئۇ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن چېرىكلىرىگە قىلىچۋازلىقتىن، جانبازلىقتىن ئاز - تولا ھۈنەر كۆرسىتىپ قويۇپ، شۇلارنىڭ مەشقىگە گول بولۇپ كۆڭلىنى ئۆتكۈزۈۋاتاتتى.

— مانا، ھازىر چىقىدۇ، ئالدىراپ كەتمەڭ مېگبېشى،

ناشتىدىن كېيىن سۆزلەشسەڭلەرمۇ بولىدىغۇ؟ — دېدى قادىر تولۇق فورما بىلەن جەڭگە چۈشىدىغاندەك تۇرغان كۆنتېگىن مىڭبېشىغا قاراپ.

— جانبازلارنىڭ سەھەردە ماھارەت مەشقى قىلىدىغانلىقىنى بىلمەمسىز قادىر بەي ئەفەندى، سەھەردە بىر - ئىككى رەت قىلىچ ئۇرۇشسا ئاندىن پۇخادىن چىقىدۇ كىشى، — دېدى مىڭبېشى.

— تېخى سۆزلەشمەي، تونۇشماي تۇرۇپلا قىلىچۋازلىق قىلىشامسىلەر؟ — قادىر مىڭبېشىنىڭ سۆزىگە ھەيران قالدى.

— بولمىسا ئۇ جانباز ئاغىنىڭىزنى ئاۋۋال مېھمانغا چاقىرىپ، ئاندىن قىلىچۋازلىق قىلايمۇ؟ ئېلىشمىغۇچە تېپىشماس، دېگەن سۆز بارغۇ؟ — مىڭبېشىنىڭ گېپى ئارا تۇرۇشىغا، توختى ئاخۇن بىلەن ئىسمائىل بايۋەچچە ئۆيدىن چىقىشتى. قادىر پايپاسلىغىنىچە يۈگۈرۈپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ نېمىلەرنىدۇر دېدى. توختى ئاخۇن بىلەن ئىسمائىل بايۋەچچە ھويلىدا قەددىنى رۇسلاپ، خۇددى ئۇرۇشقاق خورازلاردەك ئەلپازدا تۇرغان مىڭبېشىغا قارىدى- دە، سەھەردە بىر قەپەس قىلىچۋازلىق قىلىشقا قوشۇلغانلىقىنى بىلدۈرگەن توختى ئاخۇن بېشىنى لىڭشىتتى. ئاڭغىچە مەردان يىگىتلەر بىلەن ھويلىغا ناشتىلىققا چىقتى. توختى ئاخۇن مەردانغا بېمىلەرنىدۇر دېۋىدى، مەردان توختى ئاخۇن ياتقان ئۆيدىن ئۇنىڭ قىلىچىنى ئېلىپ چىقتى. مىڭبېشىنىڭ تۆۋلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئون نەچچە چېرىكىمۇ ھويلىدا ھازىر بولدى.

قىلىچۋازلىق باشلاندى. مىڭبېشى ئوتتۇز ياشلار چامىسىدا بولۇپ، كۈچ - قۇۋۋىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇ گويا قەپەستىن بوشىتىلغان يىلپىزدەك قەھرلىك ئېتىلماقتا. ئۇ خۇددى راستتىنلا جەڭگە چۈشكەن باھادىردەك شىددەت بىلەن قىلىچ ئۇراتتىكى، قىلىچلارنىڭ ئۇرۇلۇشىدىن ئەتراپقا ئوت ئۇچقۇنلىرى

چاچرايتتى. قاراپ تۇرغانلار «ياپىر! ياپىر!» دېيىشمەكتە. مېڭبېشىنىڭ قىلىچ ئۇرۇشى ئاجايىپ تېز، سالمىقى ئېغىر ئىدى. ئۇ نۇرغۇن قېتىم جەڭ كۆرگەن، ئۆز مۇھىتىدا ماھىر قىلىچۋازلاردىن ئىدى. توختى ئاخۇن دەسلەپ مىڭبېشىنىڭ قىلىچ ئۇرۇشىغا تاقابىل تۇرۇپلا ھۇجۇمغا ئۆتمىدى. ئۇ بارا - بارا مىڭبېشىنىڭ قىلىچ ئۇرۇش يوللىرىغا ئۆزلەشتى- دە، تۇيۇقسىز بىر ھەملە بىلەنلا قىلىچىنى مىڭبېشىنىڭ بوينىغا تىردى. قائىدە بويىچە مېڭبېشى بۇ نۆۋەتلىك ئېلىشىشتا يېڭىلدى.

ئىككىنچى رەت ئېلىشقاندا مىڭبېشى تېخمۇ قەھر بىلەن قىلىچ ئۇرۇشقا باشلىدى. ئۇلار مەيداننى بىر چۆرگۈلەپ چىقىشتى. توختى ئاخۇن يول قويا، يول قويا چېكىنىپ تۇرۇپ، مۇۋاپىق پەيتتە مېڭبېشىنىڭ قىلىچىنى بىر زەربە بىلەنلا قېقىپ چۈشۈرۈۋېتىپ، ئۆزىنىڭ قىلىچىنى مىڭبېشىنىڭ يۈرىكىگە تاقىدى. مىڭبېشى يەنە يېڭىلدى.

مىڭبېشىنىڭ يېگىتلىرىدىن بىرى ئۇنىڭ قىلىچىنى يەردىن ئېلىپ بەردى. پالۋانلار ئۈچىنچى رەت ئېلىشتى. مىڭبېشى بارلىق ھۈنىرىنى ئىشقا سېلىپ كەينى - كەينىدىن قىلىچ ئۇردى. توختى ئاخۇن ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈشنى خالىمىدى بولغاي، مىڭبېشىنىڭ دەھشەت بىلەن چېپىلغان قىلىچىنىڭ بىسىنى سول قولىنىڭ باش بارمىقى بىلەن بىگىز بارمىقىنى جۈپلەپ كاپلا قىلىپ تۇتۇۋالدى. مىڭبېشى قىمىرلىيالماي قالدى. ئۇ ئۆمرىدە مۇنداق نازۇك ھۈنەرنى، ئۇنداق كۈچلۈك بارماقلارنى كۆرمىگەنىدى.

— بارىكاللا! ئاپىرىن! — دەپ تۇۋلىۋەتتى مىڭبېشى، — تۈركىي خەلقلەرىدىنمۇ ساڭا ئوخشاش باھادىر، پالۋان، ئۇستا جانباز چىقىدىغانلىقىنى ئويلاپمۇ باقماپتىمەن قېرىنداشىم! ئۆمرۈمدە كۈچ بىلەن ئۇرۇلغان قىلىچنىڭ بىسىنى بارماقلىرى ئارىسىغا قىسىپ تۇتۇۋالغانىنى مانا بۈگۈن كۆردۈم، كارامەت! — مىڭبېشى

قىلىچىنى تاشلاپ، توختى ئاخۇننى قۇچاقلىدى. مۇنداق ئادەتلەنمىگەن توختى ئاخۇن ئۆزىنى مېڭبېشىنىڭ قۇچىقىدىن ئاجرىتىپ، ناشتىلىق راسلانغان شىرەگە كەلدى. مېڭبېشىمۇ شىرەگە كېلىپ ئولتۇرۇپ:
— باھادىر، پالۋان بىلەن ھەمداستىخان بولۇشۇمغا ئىجازەت قىلغايسىزلەر!؟ — دېدى ۋە چاي ئىچكەچ توختى ئاخۇننىڭ ماھارىتىنى تەكرار ماختىدى.
ناشتىدا مېڭبېشى يەنە نۇرغۇن گەپلەرنى قىلدى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، تۈرك، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، قازاق، تاتار، قىرغىز، قارا قالپاق، پەچەنەك، تۈركمەن...... دېگەنلەرنىڭ ھەممىسى بىر يىلتىزدىن، تۈركىي خەلق ھېسابلىنىدىكەن. ئەگەر، توختى ئاخۇندەك جانبازلىقتا كامالەتكە يەتكەن ئادەم تۈركىيەدە بولغان بولسا، ئۇ چوقۇم تۈركىيە سۇلتانىنىڭ خاس قوغدىغۇچىسى، دۆلەت ئارمىيەسىنىڭ باش مەشقاۋۇللۇقى مەنسىپى، دېگەندەك ئالىي مەنسەپلەرگە نائىل بولالايدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە جانبازلىق ماھارىتىدە يېتىشكەن مۇنداق ئۇستىلار ناۋادا تۈركىيەگە بېرىپ ھېچبولمىغاندا جانبازلىق سالونلىرىنى① قۇرسا، كاتتا بايلاردىن بولۇپ قالىدىكەن......
— كىشىنىڭ يۇرتىدا سۇلتان بولغۇچە، ئۆز يۇرتۇڭدا ئۇلتان بول، دېگەنىكەن ئاتىلار، — دەپ كەسكىن رەت قىلدى توختى ئاخۇن كۆنىپگىن مېڭبېشىنىڭ نەچچە كۈنلەپ قىلغان تەكلىپلىرىنى، — مەن تۇغۇلۇپ چوڭ بولغان يۇرتۇمنى، ۋەتىنىمنى، خەلقىمنى تاشلاپ ھېچ يەرگە يارمايمەن. سىزنىڭ ياخشى كۆڭلىڭىزگە رەھمەت!
— بارىكاللا! — دېدى ئىسمائىل بايۋەچچە، — ئاغزىڭىزغا

---

① جانبازلىق سالونى — جانبازلىق كۇلۇبلىرى، جانبازلىق مەشىق ئورۇنلىرى دېمەكچى — ئا.

ناۋات، كارامەت! توختى ئاخۇن ئاغا.

مەردان ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىمۇ چاۋاك چېلىشىپ كېتىشتى. مىڭبېشى لېۋىنى چىشلىگىنىچە كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ تۇرۇپلا قالدى.

بىر ھەپتىدىن كېيىن ئىسمائىل بايۋەچچە ئىشلىرىنى تۈگىتىپ گۇچۇڭ تامان يولغا چىقتى. شۇ قاتاردا قادىرمۇ بار ئىدى.

ئون بەشىنچى باب

نىزامىدىن بىلەن ئەلى تۆگە

كۆنلەر بىر - بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتمەكتە. ھەش - پەش دېگۈچە تۇختى ئاخۇنىنىڭ چوڭ ئوغلى نىزامىدىنمۇ 18 ياشقا كىرىپ قالدى. ئۇمۇ ئەمدى ئاتىلاردىن قالغان ئۇدۇم بويىچە، بۇرۇتى خەت تارتقان يىگىتلەر بىلەن بىرگە توي - تۆكۈن، باغ - باراۋەت، مەشرەپ ۋە چېلىششىش سورۇنلىرىدىن قالمايدىغان بولدى.

گۈچۈڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن غەربىي شىمالىغا سوزۇلغان غول ئېقىن ئىچى گۈچۈڭلۈقلارنىڭ ئەتىيازدىن كۈزگىچە نورۇز ئۆتكۈزىدىغان، باغ - باراۋات، سەيلە - ساياھەت قىلىدىغان مەنزىرىلىك ئورۇنلىرىدىن بىرى بولۇپ قالاتتى. بۇ غول ئىچىدە چىملىقلار تەبىئىي سەينا - سورۇن ھاسىل قىلغان. بەزى جايلاردا مىڭلارچە بۇلاق كۆزلىرىدىن بۇلدۇقلاپ سۇ ئۆرلەپ تۇرغان، قويۇق دەرەخلىك ئىچىدە ھەرخىل قۇشلار خۇش ناۋا قىلىپ تۇرىدىغان ياخشى جاي ئىدى.

ياز كۈنلىرىنىڭ بىرى، نىزامىدىن ئاغىنىلىرى بىلەن بىرگە غول ئىچىگە كېلىپ سورۇن تۈزەپ، باراۋەت قىلدى. بۇ ئاغىنىلەرنىڭ چوڭى يىگىرمە ياشتا، كىچىكلىرى ئون سەككىز ياشتا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەلى تۆگە لەقەملىك بويى ئېگىز، بەستى يوغان، كۈچتۈڭگۈر بىرى بار ئىدى. ئۇ ھەم چېلىشچى،

ھەم سازەندە، ھەم قىزىقچى بولۇپ، يىگىرمە ياشتا ئىدى. بۇ ئاغىنىلەر قاتارىدا ھەسەن ـ ھۈسەن ئىسىملىك قوشكېزەك ئاكا ـ ئۇكىلارمۇ بار ئىدى.

يىگىتلەر دەسلەپ بىرھازا كۈلكە ـ چاقچاق قىلىشتى. ئارقىدىن ئەلى تۆگە بىلەن مەردان دۇتار، تەمبۇرنى سازلىدى، نىزامىدىن داپنى قولىغا ئالدى، ناخشا ـ ئۇسسۇل باشلاندى. سازەندىلەر دەسلەپ «دەردىڭ يامان»، «گۈليار»، «ئانا نۇرخان»، «زېمىن» كۈيلىرىگە چېلىپ، ناخشىنى چاڭ كەلتۈرۈۋەتتى، ئاندىن «قەمبەر خانىم»، «سۇ بولۇپ ئاقتىم»، «نازىركوم» قاتارلىق ئۇسسۇل پەدىلىرىگە چېلىپ سورۇننى قىزىتتى. ئەتراپتىن كىشىلەر بىرلەپ ـ ئىككىلەپ كېلىپ بۇلارنىڭ سورۇنىغا قوشۇلدى.

ناخشا ـ ئۇسسۇلدىن كېيىن ئۇلار داستىخان يېيىپ، سامسا، پەرمۇدە، تونۇر كاۋپى، نان، قوغۇن ـ تاۋۇزلارنى تۆكمە قىلدى. سورۇنغا كەلگەنلەر تەڭ غىزالاندى.

— ئەمدى قىزىقارلىق پاراڭدىن بىر ـ ئىككى قوۋۇز ئېيتامسەن ئەلى ئاغىنە؟ — دېدى مەردان.

— نېمىنى دەپ بېرەي؟ ئاڭلىغانىنىمۇ ياكى كۆرگەنىنىمۇ؟ — دېدى ئەلى سورۇندىكىلەرگە ھەييارلارچە قاراپ.

— مەيلى ئىختىيارىڭ! — دېيىشتى سورۇندىكىلەر.

— ئەمىسە سىلەرگە مۇشۇ ئارىمىزدا ئولتۇرغان ھەسەن ـ ھۈسەنلەرنىڭ بىر قىزىق ئىشىنى دەپ بېرەي، — دېدى ئەلى تۆگە قوشكېزەكلەرگە قاراپ كۈلۈپ تۇرۇپ.

— بۇ ئىككىسى قانداق قىزىقارلىق ئىش قىپتىكەن؟ — سورۇندىكىلەر قوشكېزەكلەرگە قارىدى، قوشكېزەكلەرمۇ بىر ـ بىرىگە ھەيران بولۇپ قارىشىپ قويدى.

— بولتۇر ياز، — دەپ گەپ باشلىدى ئەلى تۆگە، — تۇرپان

بۇيلۇقتىن بىر باققال ئۆرۈكنىڭ باش بۇرنىنى سوكەنگە قاچىلاپ بىرقانچە ئىشەككە ئارتىپ گۇچۇڭغا ئېلىپ كەپتۇ. ئۇ چاغلاردا گۇچۇڭدا تېخى مېۋە - چېۋە پىشمىغان چاغ بولۇپ، ئۇ باققال لىخۇا جەنزىدىكى بىر سودا سارىيىغا چۈشكەنىكەن. ئۇ باققال ئەمدىلەتىن سوكەنلەرنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ دەسلەپ قىلاي دەپ تۇرۇشىغا، ھەسەن شۇ يەردىن ئۆتۈپ قاپتۇ. يېڭى پىشقان ئۆرۈكلەرنى كۆرۈپ ئۇنىڭ ئاغزىغا سېرىق سۇ يىغىلغانىكەن، ئېلىپ يەي دېسە يانچۇقىدا تەڭگىسى يوق، — گەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، سورۇندىكىلەر ھەسەن - ھۈسەنلەرگە قاراشتى. ھەسەن - ھۈسەنلەر پەرۋايى پەلەك كۈلۈمسىرەپ ئولتۇراتتى. سورۇندىكىلەرنىڭ خىيالىچە، ئەلى تۆگە قوشكېزەكلەرنى مەسخىرە قىلىۋاتقاندەك ئىدى، — ھەسەننىڭ خىيالىغا بىر ئوي كەپتۇ - دە، باققالنىڭ ئالدىغا بېرىپ سوراپتۇ:

— ئۆرۈكنى قانداق ساتىسىلا ئاكا؟

— يەپ تويۇۋېلىشىڭ بىر شىڭ[1] بۇغداي ئۆكەم، — دەپتۇ باققال.

— بەك قىممەتكەن ئاكا!

— قىممەت ئەمەس، ئويلاپ باققىنا ئۆكەم، بۇيلۇقتىن گۇچۇڭغا تاغ يولى بىلەن ئۈچ - تۆت كۈندە ئاران كېلىسەن، گۇچۇڭلۇقلارغا ئۆرۈكنىڭ باش بۇرنىنى يېگۈزىمەن دەپ كەلگەن ئىسسىق كۆڭلۈمنىڭ ئەتىۋارىنى بىلىشىڭ كېرەكقۇ؟

ھەسەن بۇ گەپدىن باققالغا گەپ تېپىپ بېرەلمەي:

— ئۇ تەرىپىغۇ شۇنداق، مەن ھېلى كېلەي، — دەپ مېڭىپتۇ.

---

[1] شىڭ — بۇغداي، قوناق ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب. بىر شىڭ بۇغداي تەخمىنەن تۆت جىڭ ئەتراپىدا كېلىدۇ — ئا.

ئۇ ئۇكىسى ھۇسەننى تېپىپ، باققالنىڭ ئۆرۈكىدىن تويغۇچە يەپ كېلىشنى مەسلىھەتلىشىپتۇ- دە، ھېلىقى باققال چۈشكەن دەڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ توختىشىپتۇ. ھەسەن ئىنىسى ھۇسەنگە:

— سەن مۇشۇ ئەتراپتا تۇرۇپ تۇر، مەن يەپ چىققاندىن كېيىن سەن كىرىسەن، سەن چىققاندىن كېيىن مەن كىرىمەن، شۇنداق قىلىپ، باققالنىڭ ئۆرۈكىنى كېكىرگۈچە يەيلى،— دەپتۇ.

ھۇسەن سىرتتا قاپتۇ، ھەسەن ساراي هويلىسىغا كىرىپ باققالنىڭ ئالدىغا كەپتۇ ۋە:

— مانا مەن كەلدىم ئاكا، ئۆرۈكنى يەپ تويغاندىن كېيىن ئاندىن پۇلىنى تۆلەيمەن، بولامدۇ؟— دەپتۇ.

— گېپىم گەپ ئۇكەمەي، بىمالال يەۋەرگىن! — باققال خىيالىچە «بىر ئادەم بۇ يېگەندىن پىشقان ئۆرۈكنى قانچىلىك يەپ كېتەلەيتتى» دەپ ئويلاپتۇ.

ھەسەن ئۆرۈكنى يەپتۇ، بىرھازا يېگەندىن كېيىن:

— مەن سىرتقا چىقىپ كىرەي،— دەپتۇ.

— بوپتۇ ئۇكەم، چىقىپ ئىچ - قارنىڭنى بوشىتىپ كىرەرسەن،— دەپ چاقچاق قىپتۇ باققال. باققال ئۆزىچە « بۇ بالىنىڭ قورسىقى چىڭقىلىپ كەتتى بولغاي، سىرتقا چىقىپ كىرىپ يەنە يېسە تايىنلىق بەش- ئالتە دانە يەر، ئاڭغۇچە ئۇنىڭ چىشى قاماپ، «ۋاك» دەيدۇ» دەپ ئويلاپتۇ- دە، بەخىرامان ئولتۇرۇۋېرىپتۇ.

ئەمدى ھۇسەن كىرىپ يەپتۇ، ئۇمۇ ئاكىسىغا ئوخشاشلا جىق يەپتۇ ۋە بىرھازادىن كېيىن «سىرتقا چىقاي» دەپتۇ، ھەسەن كىرىپتۇ، ئارقىدىن يەنە ھۇسەن كىرىپتۇ......

باققالنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كېتىپتۇ، «مۇنداقمۇ بەرا[1]

---

[1] بەرا — تويماس — ئا.

ئادەم بولامدۇ؟ سۆكەنىنىڭ بىر بېشىدىكى ئۆرۈكنى يەپ ئۆرۈكتىن مەن زىيان تارتسامغۇ مەيلى، ئەممازە، ئۆرۈكنى جىق يېۋېلىپ ئۈنىڭ قورسىقى ئېسىلىپ ئۆلۈپ قالسا، بىكاردىن - بىكار بالاغا قالماي، بولدى، ئۆرۈكنىڭ پۇلىنىمۇ ئالماي، بۇ بەرانى ۋاقتىدا كەتكۈزۈۋېتەي».

— هوي ئۆكەمەي، سۆكەنىنىڭ بىر بېشىدىكى ئۆرۈكنى يەپ بولدۇڭ، ئەمدىغۇ تويغانسەن؟— دەپتۇ باققال كۆزلىرىنى چىمچىقلىتىپ.

— تويغاندا ئۆزەم يالتىيىپ قالىمەن ئاكا،— ھەسەن شۇنداق دەپلا سۆكەنىنىڭ يەنە بىر بېشىدىكى ئۆرۈككە قول ئۇزىتىپتۇ.

— بولدى قىل! — دەپ ۋارقىراپتۇ باققال ھەسەننىڭ قولىنى كاپلا قىلىپ تۇتۇۋېلىپ،— سېنىڭدىن قورقتۇم، ئۆرۈكنىڭ پۇلىنىمۇ ئالماي، ھازىرلا بۇ يەردىن كەتكىن. ماڭا ئىش تېپىپ بېرىدىغان ئوخشايسەن! — دەپتۇ. باققالنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ كەتكەنىكەن.

ھەسەن كۈلۈپ قويۇپ سىرتقا مېڭىپتۇ.

— ئوھ! توۋا! ھەرنېمە بولسا بۇ بالاتەگكۈردىن قۇتۇلدۇم، مېنى بۈگۈن جىن ئۇرغان ئوخشايدۇ، توۋا! توۋا!— دېگىنىچە تۇرۇپ قاپتۇ باققال.

— شۇنىڭ بىلەن ھەسەن - ھۈسەن بىكارغا بىر سۆكەن بېشى ئۆرۈكنى يېۋاپتۇ دەڭلار؟!— دېدى سورۇنغا سىرتتىن قاتنىشىپ قالغان بىرەيلەن.

— سەن بىزنىڭ ئاغىنىلەرنى نېمە كۆرۈۋاتىسەن؟ گۇچۇگۇلۇقتىن قايسىبىرىنىڭ ئىنسابسىزلىق قىلغىنىنى كۆرگەنسەن؟!— ئەلى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ دىۋىدەك بەستىنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتكەن ھېلىقى بۇرادەر ئالمان -

تالمان:
— مۇنداقلا دەپ باقتىم بۇرادەر، — دېدى.
ئەلى كۈلۈپ كەتتى ۋە ھېلىقى بۇرادەرگە چاقچاق قىلىپ ھەيۋە قىلغىنىغا ئۆزرە ئېيتتى.
— بىردەمدىن كېيىن ھەسەن - ھۈسەن ساراي ھويلىسىغا قولىدا بۇغداي قاچىلانغان بىر بۆز خالتىنى كۆتۈرۈپ كىرىپتۇ. باققالنىڭ كۆزلىرى چەكچىيىپ، تىخمۇ يوغىناپ كېتىپتۇ. « ‹قورققانغا قوش كۆرۈنەر› دېگىنى مۇشۇ ئوخشايدۇ. ئەمدى بۇ بەرا ئىككى بولۇپ قالدىغۇ؟» دەپ ئويلاپ تۇرغىنىدا، ھەسەن ئۇ باققالغا مۇنداق دەپتۇ:
— ئاكا، بىز ئەسلىدە قوشكېزەك ئاكا - ئۇكا بولىمىز، قىزىقچىلىق بولسۇن دەپ سىلىگە شۇنداق چاقچاق قىلغانىدۇق. مانا، ئۆرۈكلىرىنىڭ ھەققى! — دەپ قولىدىكى بۇغداي قاچىلانغان بۆز خالتىنى باققالغا سۇنۇپتۇ. بۆز خالتىدا بەش شىڭچە بۇغداي بار ئىكەن.
— ھا - ھا - ھا! بەكمۇ شەيتانلىق قىپسىلەر يىگىتلەر، رەھمەت! مېنى خۇش قىلدىڭلار! — دەپتۇ باققال چىندىن قىلىنغان چاقچاقنى چۈشەنگەندىن كېيىن، بۇغداي قاچىلانغان خالتىنى بىكار قىلىپ ئۇنىڭغا بىرمۇنچە ئۆرۈكنى قاچىلاپ:
— بۇنى ئۆيۈڭلەرگە ئاپىرىپ يەڭلار، بەرگەن ھەققىڭلەر ئېشىپ كەتتى، سودامنى دەسلەپ قىلىپ بەرگىنىڭلارغا رەھمەت يىگىتلەر! — دەپتۇ باققال.
— بۇ قىزىقچىلىق مەھەللە - كويغا تېز تارقىلىپتۇ. سىلەر ئاڭلىماپسىلەر- دە؟! — دېدى ئەلى تۇگە سورۇندىكىلەرگە قاراپ.
— مانا بۈگۈن ئاڭلىدۇق، — دېيىشتى كۆپچىلىك.
ئاردىن يەنە بىرەيلەن:
— بۇ قوشكېزەكلەرنى ئايرىماق بەك تەسكەن، قايسى

ئاكسى، قايسىسى ئۇكىسى ھېچ پەرق ـ ئىلغا قىلغىلى بولمايدىكەن. بۇلارنىڭ خوتۇنلىرى ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسىنى قانداقمۇ پەرقلەندۇرەر؟ ـــ دەپ چاقچاق قىلدى.

ـــ ئىشەك چىغىدا ئۆز ئوقۇرىنى تاپىدىغۇ. كاشكى بۇلار ئادەمغۇ؟! ـــ يەنە بىرەيلەن ھازىر جاۋاب قىلدى.

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا ـ ھا ـ ھا! ـــ سورۇندىكىلەر ھېلىقى ھاماقەتلەرچە سورالغان سوئال ۋە ئۇنىڭغا بېرىلگەن جاۋابقا تېلىقىپ قالغۇچە قاتتىق كۈلۈشتى.

ئەمدىكى گەپنىڭ نۆۋىتىنى مەردان ئالدى. ئۇ ئالتاي ـ چۆچەك يولىدا تاسادىپيي قاتنىشىپ قالغان تويدا توختى ئاخۇن جانبازنىڭ قانداق چېلىشقانلىقىنى قىزغىن سۆزلەپ بەردى. گەپنىڭ تېمىسى «جانباز يامانمۇ؟ چېلىشچىمۇ؟» دېگەنگە يۆتكەلدى.

ـــ سىناپ كۆرسەكلا مەلۇم بولىدىغۇ؟ قانداق ئاغىنىلەر؟ ـــ دېدى مەردان ئورنىدىن تۇرۇپ.

ـــ شۇنداق بولسۇن! ـــ دېيىشتى كۆپچىلىك.

مەردان بېرىپ ئەلى تۆگىنى ئوتتۇرىغا تارتىپ چىقاردى. باشقىلار توختى ئاخۇننىڭ ئوغلى نىزامىدىننى ئىتتىرىپ يۇرۇپ ئوتتۇرىغا چىقاردى. نىزامىدىننىڭ چېلىشقۇسى يوق ئىدى. ئاغىنىلەر ئۇنىڭ ئۇنىمىغىنىغا قويمىدى.

چۆرىدىشىپ تۇرغانلارنىڭ بىر قىسمى «جانباز يامان» دېيىشسە؛ بىر قىسمى «چېلىشچى ئۇتتۇۋالىدۇ» دېيىشتى. مەردان «جانباز ئۇتىدۇ» دېگەنلەر قاتارىدا، ھەسەن ـ ھۈسەنلەر «چېلىشچى ئۇتىدۇ» دېگەنلەر قاتارىدا تۇردى. ئەگەر قايسى تەرەپنىڭ ئۇتتۇرغىنى مەلۇم بولسا، شۇ تەرەپ ئۇتقان تەرەپنى ئاشپۇزۇلغا باشلايدىغان بولۇپ كېلىشتى. مەردان توختى ئاخۇننىڭ ئالتاي ـ چۆچەك يولىدىكى توي مەرىكىسىدە داڭلىق چېلىشچىنى

يېڭىپ، ئېگەر ـ توقۇملۇق قارا ئايغىرنى ئۇتتۇۋالغىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەچكە، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى نىزامىدىننىڭمۇ چوقۇم ئۇتۇپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ھەسەن ـ ھۈسەنلەر بولسا ئەلى تۆگىنىڭ ئۇتۇپ چىقىدىغانلىقىغا ئىشەنچىسى كامىل ئىدى. چۈنكى، ئەلى تۆگە مۇشۇ كەمگىچە توي ـ تۆكۈن مەرىكىسىدىكى، نورۇز سەيلىسىدىكى چېلىشلاردا بىرقانچە قېتىم ئۇتۇپ، كالا بېشى ئالغانىدى. ئۇنىڭ مۇشۇ كەمگىچە ياغىرىنى يەرگە تەگمىگەن چېلىشچى ئىكەنلىكىنى ھەسەن ـ ھۈسەنلەر ئوبدان بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئەلى ئېگىز، بەستلىك، كۈچتۈڭگۈر بولغاچقا، ئۇنىڭغا «تۆگە» دەپ لەقەم قويۇلغان. ئۇنىڭ يېنىدا ئوتتۇرا بوي نىزامىدىن ئۇنىڭ ئۈكىسىدەكلا تۇراتتى.

چېلىش باشلاندى. نىزامىدىن بىلەن ئەلى تۆگە بەل تۇتۇشتى. ئەلى تۆگە بىرلا ئېتىلىپ بېرىپ نىزامىدىننى بېلىدىن قۇچاقلاپلا تۇرۇۋالدى. نىزامىدىن ئەلى تۆگىنىڭ قۇچىقىغا چۈكۈپلا كەتكەندەك، مىدىر ـ سىدىر قىلالمىدى. ئەلى تۆگىمۇ نىزامىدىننى يا پەنت قىلىپ يىقىتمىدى، ياكى يەردىن يۇلۇپ ئېلىپ ئاتمىدى. ئۇلار شۇ تەرزدە بىرھازا تۇرغاندىن كېيىن، مەردان كېلىپ ئەلى تۆگىنىڭ قولىنى تارتىپ ئاجراتتى ۋە:

— سىلەرنى قۇچاقلىشىپ تۇرسۇن دېمىدۇق، چېلىشىڭلار! بىر ـ بىرىڭلارنى يىقىتىڭلار! — دېدى.

كۆپچىلىكمۇ چۇرقىراشتى. ئەمەلىيەتتە، ئەلى تۆگە ئۆزىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى، نىزامىدىندىن ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقىنى ئۆزىچە نامايان قىلغىنى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ كۆرەڭلىكى ھەسەن ـ ھۈسەنلەرگە تېخىمۇ چوڭ ئۈمىد ئاتا قىلغانىدى. لېكىن، مەردان ئىچىدە «چۈجەڭنى كۈزدە سانا» دېگەننى ئويلاپ تۇراتتى. چۈنكى، ئۇ جانبازلاردا «ئايرىم ھۈنەر بار» لىقىغا ئىشىنەتتى. ئىككىنچى رەت بەل تۇتۇشۇش باشلاندى. بۇ قېتىممۇ ئەلى تۆگە

ئاۋۋال كۈچ ئىشلىتىپ، هايت - هۇيت دېگۈچىلا نىزامىدىننى يەردىن يۇلۇپ ئېلىپ كۆتۈرۈۋالدى. نىزامىدىن تېپىرلاپ قالدى، قارىغاندا ئەلى تۈگە نىزامىدىننى يەرگە ئۇرىدىغاندەك قىلاتتى. ئەتراپتىكىلەر قىيقاس - چۇقان سېلىشتى:

— يەرگە ئات ئەلى!

— قاراپ تۇرماي چاپسان يەرگە تاشلا! — هەسەن - هۈسەن تەرەپتىكىلەر تۇشمۇتۇشتىن چۇرقىراشتى. مەردانىنىمۇ سوغۇق تەر باستى.

— ياپىرىم! — ئەلى تۈگە بىرلا كۈچەپ نىزامىدىننى بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ يەرگە ئۇردى. «ئىم!» دەپلا قالدى مەردان لېۋىنى چىشلەپ.

شۇ دەقىقىدە نىزامىدىن مۈشۈكتەك بىرلا ئىرغىپ چاسىغا چۈشتى- دە، چاقماق تېزلىكىدە ئىككى قولى بىلەن ئەلى تۈگىنىڭ ئىككى پۇتىنىڭ ئىچى تەرىپىگە كۈچەپ زەربە قىلدى. ئەلى تۈگىنىڭ ئىككى پۇتى كېرىلىپ، ئۆزى سەنتۈرۈلۈپ كەتتى. ئەلى سەنتۈرۈلگەن شۇ پەيتتە، نىزامىدىن ئىچكى ئېنېرگىيەسىنى تەڭشەپ پۈتۈن كۈچىنى ئالقىنىغا يىغىپ تۇرۇپ، ئەلى تۈگىنىڭ قورساق قىسمىغا «تۆمۈر ئالىقان» گۇمپىسىنى ئىشلىتىپ ناهايىتى قاتتىق ئۇرۇۋەتتى. ئەلى تۈگە مۇنداق زەربىنى ئويلىمىغانىدى. ئۇ خۇددى ئەسكى تام ئۆرۈلگەندەك ئارقىسىغا «گۈپ!» قىلىپ يىقىلدى- دە، خېلىغىچە دېمى كەلمەي يېتىپ قالدى. كۆپچىلىك ئۇنى يۆلەپ تۇرغۇزدى. ئۇنىڭ كۆز ئۆڭىدە كىچىك - كىچىك ئالتۇن يۇلتۇزلار جىمىرلاشقا باشلىدى. قۇلاقلىرى غوڭۇلداپ، پۇتلىرى غال - غال تىترەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بۇ هالىتىنى كۆرگەن هەر ئىككىلا تەرەپ هەيرانۇهەس قالدى.

ئەلى تۈگە لام - جىم دېمەستىن كېتىپ قالدى. ئوتتۇرغان ۋە ئوتقانلارمۇ ئاشپۇزۇلنىڭ گېپىنى قىلىشمايلا تارقاشتى.

× × ×

ئاردىن بىر جۇمە ئۆتكەندە، ئەلى تۆگىنىڭ ئاتا - ئانىسى ئاللاھىدە داستىخان راسلاپ، توختى ئاخۇنىڭ ئۆيىگە كەلدى ۋە بىرمۇنچە يېلىنىپ - يالۋۇرۇپ، ئەلىنى «گۆشى سىزنىڭ، ئۇستىخىنى بىزنىڭ» دەپ توختى ئاخۇنغا شاگىرتلىققا تۇتقۇزدى. خەيرىيەت، ئەسلىدە جانبازلىقنى باللارغا كىچىكىدىن ئۆگەتسە ئۇنىڭ ئۇنۇمى ياخشى بولاتتى. ئەلىدەك يىگىرمە ياشقا كىرىپ، سۆڭەكلىرى «قېتىشقا باشلىغان» دا جانبازلىق ماھارىتىنى ئۆگىنىش سەل تەس ئىدى. نىھايەت، ئەلى تۆگىنىڭ بەدەن سۈپىتى ئاللاھىدە ياخشى بولغاچقا، ئېغىر مەشىقلەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىدى ھەم توختى ئاخۇنىڭ كۆرسەتمىلىرىنى ئورۇنلىغاندىن سىرت، ھەمساۋاق ئاغىسى — توختى ئاخۇنىڭ چوڭ شاگىرتى ھىدايىتۇللا خەلپەتتىنمۇ ئەتىسى - ئاخشىمى ۋە جۇمە — دەم ئېلىش كۈنلىرىدىن پايدىلىنىپ قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشكە كىرىشتى.

ئەلى تۆگە جانبازلىق مەشىقىغە جان - جەھلى بىلەن كىرىشتى. ئۇنىڭ ئائىلىسىنىڭ تاپاۋىتى ياخشى ئىدى. ئاتىسى ئابدۇرېھىم ئاخۇن ئۇستا تېۋىپ بولۇپ، تۇرپان دىيارىدىن گۇچۇڭغا كېلىپ ئورۇنلىشىپ قالغان كىشى ئىدى. بۇ ئائىلىدە مۇشۇ ئەلى بىرلا پەرزەنت بولغاچقا، ئاتا - ئانىسىمۇ ئۇنىڭ كۆڭلىگە باقاتتى. ئەلى جانبازلىق ماھارىتىدە تېز يېتىلىشكە باشلىدى. تۆتىنچى يىلىغا بارغاندا ئۇ ئىككى يۈز جىڭ كېلىدىغان قۇم خالتىنى ئوڭ قولىدىن سول قولىغا ئەركىن، يەڭگىل تاشلاپ ئوينايدىغان بولدى. كىچىكرەك تونۇردەك تاشنى بىمالال كۆتۈرۈپ، كۆكرەك قىسمىغىچە ئاچىقالايدىغان، بىر ئالىقان ئورۇپ ئۈستى -

ئۈستىگە تىزىلغان بەش - ئالتە خىشنى كۆكۈم - تالقان قىلىۋېتەلەيدىغان بولدى. ئۇ شۇ تۇرقىدا بىر مۇشت بىلەن كىچىكرەك بۇقىلارنى ئۇرۇپ يىقىتىۋەتكۈدەك ھالەتكە يەتتى.

بىر كۈنى پېشىندىن ياندىغان مەزگىلدە، شاگىرتلار توختى ئاخۇننىڭ ھويلىسىدا پارلىشىپ مەشىق ئېلىپ بېرىۋاتاتتى. تۇساتتىن ئەلى تۆگە نىزامىدىننى قوچاقلاپ، ئېگىكى بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى بېسىپ، نىزامىدىننى مىدىر - سىدىر قىلدۇرمىدى. نىزامىدىن خېلى يۇلقۇنۇپ باققان بولسىمۇ، ئەلى تۆگىنىڭ قولىدىن ئاجراپ چىقالمىدى. ئەلى تۆگىنىڭ كۈچ - قۇدرىتىگە ھازىر ماھارەت - ھۈنەر قوشۇلۇپ، ئېلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە كۈچلىنىپ كەتكەنىدى. ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدىكى سۇپىغا سېلىنغان گىلەمدە تەسۋى سىيرىپ ئولتۇرغان توختى ئاخۇن بۇ ھالەتنى كۆرۈپ يۈزى ۋىللىدە قىزاردى- دە، شاگىرتلارنى مەشىقلەندۈرۈۋاتقان ھىدايىتۇللا خەلپەتكە ئىشارەت قىلىپ نىزامىدىننى چاقىرىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. توختى ئاخۇن ئورنىدىن شاققىدە قوپۇپ ئۆيگە كىرىپ كەتتى.

شۇ كۈندىن باشلاپ نىزامىدىن مەشىق مەيدانىدىن يىتىپ كەتتى. قىرىق كۈن ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن ھويلىدا قايتىدىن پەيدا بولدى.

توختى ئاخۇن يەنە سۇپىغا چىقىپ تەسۋى سىيرىپ ئولتۇرۇپ، ھىدايىتۇللا خەلپەتنىڭ بالىلارنى مەشىققە سېلىشىنى كۆزەتمەكتە. ئەلى تۆگە يەنە ھەر كۈندىكىدەك قوم خالتىنى ئۇ قولىدىن بۇ قولىغا ئېتىپ مەشىق قىلىۋاتاتتى. نىزامىدىنمۇ ھويلىنىڭ بىر تەرىپىدە قوش قىلىچ مەشىق قىلىۋاتاتتى. ھاۋا ئىسسىق بولغاچقا، شاگىرتلار ئالدى ئېزىملىنىدىغان، يەڭسىز ئۇزۇن ماتا پىنجىك كىيىشكەنىدى. بۇ كۈنلەردە توختى ئاخۇننىڭ شاگىرتلىرى يۈزدىن ئاشقان بولۇپ، چۈشتىن بۇرۇن بىر تۈركۈمى،

چۈشتىن كېيىن بىر تۈركۈمى مەشىققە كېلەتتى. ھويلىغا سىغمىغانلىرى دەرۋازا ئالدىدىكى بوشلۇقتىمۇ مەشىق قىلاتتى. توختى ئاخۇن كۈندە شاگىرتلارغا نەمۇنە كۆرسىتىپ قويۇپلا، ئۆزىنىڭ باشقا ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ھىدايىتۇللا خەلپەت گەرچە توختى ئاخۇننىڭ تۇنجى تۈركۈمدە يېتىشتۈرۈپ چىققان شاگىرتلىرىدىن بولسىمۇ ھەم ئۇنىڭ ھەمساۋاقلىرىدىن ھەمدۇللا، مەتنىياز، ئابابەكرى، ئابدۇكېرىم، ھەبىبۇللا دېگەنلەر ئۇستازىدىن دۇئا ئېلىپ يۇرتلىرىغا قايتىشقان ياكى ئۆز ئالدىغا شاگىرت تەربىيەلەشكە كىرىشكەن بولسىمۇ، توختى ئاخۇننىڭ تەكلىپى بىلەن ھىدايىتۇللا خەلپەت ئۇستازىغا ياردەملىشىپ ئۈچ - تۆت يىلدىن بېرى مۇشۇ ھويلىغا كېلىپ تۇرۇۋاتاتتى. توختى ئاخۇن بولمىغاندا، ھىدايىتۇللا خەلپەت بىلەن نىزامىدىن ئىككىسى تۇنجى تۈركۈمدىكى ھامساۋاق شاگىرتلاردىن بولۇپ، جانبازلىقتا توختى ئاخۇنغا تەڭلىشىپ قالاي دېگەن بولغاچقا، شاگىرتلارنىڭ ھۆددىسىدىن تامامەن چىقالايتتى. بىراق، ئەلى تۆگە بۇ كۈنلەردە كۆرەڭلەپ، نىزامىدىنغا ھە دېسە خىرىس قىلاتتى. بۇ ئىش توختى ئاخۇننىڭ كۆڭلىنى غەش قىلغانىدى. شۇڭا، توختى ئاخۇن نىزامىدىننى قىرىق كۈن ئايرىم تەربىيەلىدى. توختى ئاخۇننىڭ كۆڭلى ئەمدى تەسكىن تاپتى. ئۇ نىزامىدىننى يېنىغا چاقىرتتى، ئاندىن ئەلىگە قاراپ:

— ئەلى، — دەپ توۋلىدى توختى ئاخۇن، — بۇياققا كەل!

— لەببەي ئۇستاز، — ئەلى يۈگۈرۈپ كەلدى.

— قىرىق كۈن ئىلگىرى سەن نىزامىدىننى چېك قوچاقلىغانىدىڭ، شۇ ھەرىكىتىڭنى يەنەبىر كۆرسىتە، — دېدى.

ئەلى تۆگە ھېچبىر ئويلىنىپ تۇرماي يېنىدا تۇرغان نىزامىدىننى چېك قوچاقلاپ، ئېگىكى بىلەن ئۇنىڭ بېشىنى بېسىپ، ئۇنى مىدىرلىيالمايدىغان ئەھۋالغا كەلتۈردى. توختى

ئاخۇن نىزامىدىنغا كۆز ئىشارىتى قىلدى. نىزامىدىن ئىچىگە دەم سولاپ تۇرۇپ بۇرما مىخ ھالىتىدە شىددەت بىلەن ئايلىنىپ «قارا قۇيۇن ھەرىكىتى» نى قىلىۋىدى، ئەلى تۆگىنىڭ ئىككى بىلىكىنىڭ ئىچى تەرىپى، قورساق قىسمى خۇددى بىر قەۋەت تېرىسىنى شىلىۋەتكەندەك، قىپقىزىل ھالەتكە كەلدى. ئەلى تۆگىنىڭ جېنى سىرقىراپ، چىرايى تاتىرىپ كەتتى، ئۇنىڭ پۈتۈن بەدىنى لاغىلداپ تىترەيتتى، خېلىغىچە ئورنىدىن قوزغىلالمىدى......

توختى ئاخۇننىڭ يۈزى قىزاردى. بۇ مەمنۇنلۇق كۈلكىسىنىڭ تەپتىدىن قىزىرىش ئىدى. ئەلى تۆگە شۇ كۈندىن ئېتىبارەن توختى ئاخۇننىڭ ھويلىسىغا دەسسىمىدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ يۇرتى تۇرپانغا كېتىپ قالغانىدى.

ئون ئالتىنچى باب

ئاتا - بالىنىڭ ئىلىشىشى

ئەلى توگە ئاتىسىنىڭ يۇرتى تۇرپانغا كەتكەندىن كېيىن، توختى ئاخۇنىنىڭ شاگىرتلىرى نىزامىدىننىڭ جانبازلىق ماھارىتىدىكى كامىللىقنى گاھىدا ئۇنىڭغا ئاڭلىتىپ، گاھىدا خۇپىيانە سۆزلىشىپ، ئۇنى ئاغزى ئاغزىغا تەگمەي ماختىشىدىغان بولدى، توختى ئاخۇنىنىڭ ھويلىسىدىمۇ، كوچا - كويلاردىمۇ شۇ گەپ. بۇنداق ماختاشلاردىن مەغرۇرلانغان نىزامىدىن ئاز - تولا كىبىرلىك بولۇپ قالدى. ئاتىسى يوق چاغلاردا، ھويلىدىكى مەشىق ۋاقىتلىرىدا ھەمساۋاق ئاغىسى ھىدايىتۇللا خەلپەتنىڭ ئالدىدىمۇ كېرىلىپراق يۈرىدىغان بولۇۋالدى. ھىدايىتۇللا بۇنى سەزسىمۇ بىلمەسكە سېلىپ يۈردى. ئەمما، «بالاڭنىڭ ئويىنىشىغا باق، قازىنىڭنىڭ قايىنىشىغا باق» دېگەندەك، توختى ئاخۇن نىزامىدىننىڭ كۆرەڭلەيدىغان بولۇپ قالغىنىنى شاگىرتلىرىنىڭ گەپ - سۆزلىرىدىن، نىزامىدىننىڭ قىسمەن سۆز - ھەرىكەتلىرىدىن تۇيۇپ قالغانىدى. بۇ توغرۇلۇق گەپ - سۆز قىلىشقا بىرقانچە رەت تەمشىلىپ كۆرگەن توختى ئاخۇن يەنىلا گەپ قىلمىدى. چۈنكى، توختى ئاخۇن نىزامىدىننىڭ كۆڭلىنى ئايىدى. نىزامىدىن تۇغۇلۇپلا ئانىسى گۈلسارە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنى توختى ئاخۇنىنىڭ چاپاكەش ئانىسى ھاشىخان ئۇ ئۆي، بۇ

ئۆيدىكى يېڭى تۇغۇتلۇق ئاياللار يېلىنىپ ـ يالۋۇرۇپ ئېمىتىپ يۈردى. نىزامىدىن تۆت ئايلىق بولغاندا ھاشىخانغىمۇ سۈت كىرىپ قالدى. بىراق، «يېتىمنىڭ ئاغزى ئاشقا تەگسە بۇرنى قاناپتۇ» دېگەندەك، نىزامىدىن بىر يېرىم ياشقا كىرگەندە ھاشىخان ئالەمدىن ئۆتتى. بۇ چاغدا توختى ئاخۇننىڭ سىڭلىسى رايىمانخانمۇ تالالىق قىلىنغان بولغاچقا، نىزامىدىننى بېقىش ئۇرۇق ـ تۇغقانلارغا قالدى. «ئەتىگەندە تويمىغان قورساق كەچكىچە تويماپتۇ» دەپتىكەن چوڭلار. توختى ئاخۇن ئۆزىمۇ كىچىك چېغىدىلا ئاتىسىدىن ئايرىلىپ قىلىۋىدى، مانا ئەمدى ئۇنىڭ تۇنجى ئوغلى نىزامىدىنمۇ تۇغۇلۇپلا ئانىسىز قالدى. توختى ئاخۇن ئامالسىز قايتا ئۆيلەندى. ئىككىنچى ئايالى مايىسخان ياۋاش، مېھرىبان ئايال ئىدى. ئۇ نىزامىدىننى باغرىغا باستى، ئۇنىڭغا كېچىلىرى قوپۇپ بۇلماق ئەتتى. كۆندە يۇمشاق نان، قۇۋۇەتلىك ھەم سىڭىشلىك تاماقلار بىلەن نىزامىدىننى باقتى. ئۇنىڭغا خۇدايىتائالا بالا مېھرىنى سالدى بولغاي، نىزامىدىن تۆت ياشقا كىرگەندە ئۇنىڭ ئىنىلىرى شاھىدىن، غوسىدىن، مۇئەززىدىنلەر تۇغۇلدى. توختى ئاخۇننىڭ باللىرى كۆپەيدى. شۇنداقتىمۇ، توختى ئاخۇن تۇگۇل، مايىسخان نىزامىدىنغا ئالاھىدە ئامراق ئىدى. «باققان بالىنىڭ مېھرى كۆچلۈك بولىدۇ» دېگىنى راست ئوخشايدۇ. مايىسخان ئۆزى تۇغقان باللىرىنى بىر تەڭ، نىزامىدىننى بىر تەڭ كۆرۈپ كەلدى. توختى ئاخۇن نىزامىدىننى ئالاھىدە چوڭ كۆرگەچكە، ئۇنىڭ كۆڭلىنى ئاپ بىرنېمە دېمىگەنىدى.

بىر كۈنى نىزامىدىن ئانىسى مايىسخاننىڭ يېنىدا چاي ئىچىپ ئولتۇراتتى. مايىسخان ئېغىز ئېچىپ قالدى:

— نىزامىدىن بالام، يېشىڭمۇ يىگىرمىگە بېرىپ قالدى، تۇغقانلارنىڭ قىزلىرىدىن بىرەرسىنى تاللىساڭ ئۆيلەپ قوياي ئىلىمىكىن

سېنى؟ــ دېدى.
ــ ياق ئانا، ھازىر سەل بالدۇرلۇق قىلىدۇ. مەن جانبازلىق ماھارىتىدە تېخى ئاتام بىلەن تەڭلەشكۇدەك بولمىدىم. ئاتامنىڭ ھۈنىرىنى تەلتۆكۈس ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن ئۆيلەنسەممىكىن دەپ ئويلاپ يۈرىمەن،ــ نىزامىدىن ئۆزىنىڭ ئوي - خىيالىنى ئانىسىغا ئوچۇقلا ئېيتتى.
ــ باشقىلار سېنى ئاتىسى بىلەن ماھارەتتە تەڭ دېگۈدەك بولۇپ قالدى دېيىشىدىغۇ؟
ــ مەنمۇ شۇنداقراق ھېس قىلىپ يۈرەتتىم، بىراق بىرقانچە ۋاقىت ئىلگىرى ئەلى تۆگە مېنى چىڭ قۇچاقلىۋېلىپ مىدىر - سىدىر قىلدۇرمىغاندا، ئاتام ماڭا باشقا يەردە قىرىق كۈن ئايرىم ھۈنەر ئۆگىتىشۈدى، قىرىق كۈندىن كېيىن مەن ئەلى تۆگىنى يېڭىپ قويدۇم. شۇنىڭغا قارىغاندا، ئاتام بەزى ھۈنەرلىرىنى ماڭا تېخى ئۆگەتمىگەن ئوخشايدۇ، دەپ گۇمان قىلىپ قالدىم. خەقلەرمۇ: «ئۇستاز بولغان كىشى شاگىرتلىرىغا ھامان بىر ھۈنىرىنى ئۆگەتمەي ئۆزىدە ساقلاپ قالىدۇ» دېيىشىدىكەن ئانا. مەن جانبازلىقنى تەلتۆكۈس ئۆگىنىپ بولۇپ ئاندىن ئۆيلىنەي،ــ دېدى نىزامىدىن.
ــ ئاتاڭنىڭ ساڭا ھۈنىرىنى تولۇق ئۆگەتمىگەنلىكىنى قانداق بىلىسەن؟ بولمىسا سوراپ كۆرسەڭ بولمامدۇ؟ــ نىزامىدىننىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان مايىسخانمۇ ئىككىلىنىپ قالغانىدى.
ــ سورىسام بولمايدۇ ئانا، ئۇنداق قىلىش ئەدەپسىزلىك بولىدۇ.
ــ ئەمىسە قانداق بىلىسەن بالام، ئاتاڭنىڭ ساڭا ھۈنىرىنى تولۇق ئۆگەتمىگىنىنى؟ــ مايىسخان تەئەججۇپلەندى.
ــ بىر قېتىم ئېلىشىپ باقايمىكىن ئاتام بىلەن ......ــ نىزامىدىن گېپىنىڭ ئاخىرىنى تولىمۇ تۆۋەن ئاۋازدا ئېيتتى.

— ئاتا - بالا يىرىكلىشىپ قالماڭلار جۇمۇ بالام؟— مايسىخان نىزامىدىننىڭ كۆزىنىڭ ئىچىگە قارىدى.

— ياق ئانا، ئەنسىرەپ كەتمىگىن، «باش يېرىلسا بۆك ئىچىدە، قول سۇنسا يەڭ ئىچىدە» قىلارمەن،— نىزامىدىن شۇ گەپ بىلەن مايسىخاننى خاتىرجەملەندۇرگەندەك قىلدى.

× × ×

شام ئارىلىقىدا نىزامىدىن كوچىغا چىقتى. قىش كۈنلىرى گۈچۈگىدا سوغۇق قاتتىق بولاتتى. قېتىپ كەتكەن زېمىن قىراۋ بىلەن قاپلانغانىدى. قىراۋلار كىشىلەرنىڭ تاپىنى ئاستىدا غىرىسلايتتى. قىش خۇددى مېيتقا يېپىلغان يوپۇقتەك، پۈتكۈل شەھەرنى، پۈتكۈل زېمىننى قار - قىراۋغا چۈمكىگەنىدى. قىش كۈنلىرىنىڭ يىرگىنىشلىك قارا بۇلۇتلىرى ئاسماندا بىر ياققا قايغۇلۇق سۈرۈلمەكتە. يۇلتۇزلارنىڭ ئەڭ باشتا پەيدا بولغانلىرى قارا بۇلۇتلارنىڭ ئاراچلىرىدىن تۆۋەنگە ماراپ قارايتتى. دەرەخ شاخلىرىدا ئاندا - ساندا قېپقالغان يوپۇرماقلار يەڭگىل چىقىۋاتقان شامالدا بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى دەرەخ تۈۋىلىرىگە چۈشمەكتە. شۇرغاننىڭ شەپىسى بىلىنمەكتە.

نىزامىدىن پاختىلىق چاپىنىنىڭ ياقىسىنى تىكلىۋالدى. ئۇ قولىنى گاھىدا پوتىسىنىڭ قېتىغا، گاھىدا يېڭىگە تىقاتتى. سوغۇق كۈچىيىۋاتاتتى. نىزامىدىن ئۇياقتىن - بۇياققا ماڭاتتى، توك يەر ئۈنىڭ ئۆتۈكىنىڭ چەمى ئاستىدا تىنىماي غىرىسلايتتى. خۇپتەنگە تاك - تاك ئۇرۇلۇپ، كەينىدىنلا مەزىننىڭ ئەزان توۋلىغان زىل ئاۋازى ئاڭلاندى. يەنە بىرئاز كۈتۈشكە توغرا كېلەتتى. نىزامىدىن ئاتىسى توختى ئاخۇننىڭ خۇپتەندىن قايتىشىنى يول ئۈستىدە ساقلاۋاتاتتى.

توختى ئاخۇن خۇپتەن نامىزىدا ئىمامنىڭ ئەمر - مەرۇپىنى ئاڭلاپ سەل ھايال بولۇپ ياندى. چوڭ مەسچىت بىلەن تۈگمەنبېشى مەھەللىسى ئارىلىقى بىر ئۇن يېتىمچە كېلەتتى. كوچىدا بىرەر ئادەممۇ يوق، ھەممىلا ئادەم ئۆچەككە كىرىپ كەتكەندەك ئىدى. نىزامىدىن ساقلاپ تاقىتى تاق بولدى. شۇ ئەسنادا توختى ئاخۇن ئىچىدە دۇرۇت ئوقۇپ، سالماق قەدەم بىلەن كېلىۋاتاتتى. نىزامىدىن ئاياغ تىۋىشىدىن ئاتىسىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى بىلدى. ئۇ قوللىرىنى ئۇۋۇلاپ، پۇتلىرىنى سىلكىپ، ئۆزىنى ئېلىشىشقا رۇسلىدى. نېمە ئۈچۈندۇر ئۇنىڭ يۈرىكى دۈكۈلدەپ سوقۇپ كەتتى. ئۇ بۈگۈن ئۆزىنىڭ پەدەرى ھەم ئۇستازى، بۇ دۇنياغا ئاپىرىدە قىلغان ئاتىسى بىلەن ئېلىشاتتى. ئاتىسى يېقىنلاپ كەلمەكتە، ئۇنىڭ سالماق تاشلىغان ھەربىر قەدىمىدىن توڭلاپ كەتكەن يەر تىترىمەكتە، نىزامىدىننىڭ ۋۇجۇدىدا قېنى ھاياجاندىن دولقۇنلىماقتا. ئۇنىڭ يۈرىكى دۈكۈلدەپ سوقۇپ تۇرسىمۇ، ئۈستۈنلۈككە بولغان ئىنتىلىشى، يىگىتلىك جاسارىتى ئۇنىڭغا تۈرتكە بولۇپ، ۋۇجۇدىغا جۈرئەت بېغىشلىدى- دە، شىرنىڭ ئالدىنى توسقان يولۋاستەك، تۇيۇقسىزلا يولنىڭ ئوتتۇرىسىغا چىقتى.

— كىمسەن!— دېدى توختى ئاخۇن بۇ كېچىدە تۇيۇقسىز يول توسقانغا خىتاب قىلىپ.

— سەن بىلەن ئېلىشقىلى كەلگەن ئادەممەن، ھۈنەرلىرىڭنى ئىشقا سال!— نىزامىدىن ئاۋازىنى بومراق قىلىپ سۆزلىدى ۋە شىددەت بىلەن ھەملە قىلىپ ئېتىلىپ كەلدى.

ئاتا - بالا ئېلىشماقتا، زەنجىرسىمان پەشۋا، ئۇدۇل ۋە ئەگىتمە مۇشتلار كەينى - كەيندىن ئېتىلماقتا. مۇشت - پەشۋالار ئوخشاش ئۇسۇلدا قايتۇرۇلماقتا. زەربە بېرىش ۋە زەربىنى بوشقا كەتكۈزۈپ رەتلەش يوللىرى ئوخشىشىپ قېلىۋاتاتتى. توختى ئاخۇن

بۇنىڭدىن بىرنېمىنى گۇمان قىلغاندەك بولدى. دە، زەربىنىڭ سالمىقىنى، قېتىم سانىنى كۆچەيتتى ھەم زەربە بېرىش ئۇسۇلىدا تېز - تېز ئۆزگىرىش ياسىدى. نىزامىدىنمۇ تېزدىن ماسلاشتى. بىراق، ئۇنىڭ كۈچلۈك زەربىلىرىنى توختى ئاخۇن يەڭگىللىك بىلەن رەت قىلاتتى. چۈنكى، توختى ئاخۇن قاراڭغۇدا زەربىنى توسۇشقا ماھىر ئىدى. قايسىبىر يىلى ئۇ بازاردىن بىر قېچىر سېتىۋالغانىدى. بۇ شۇنچىلىك خۇيى سەت قېچىر چىقىپ قالدىكى، ئالدىدىن كەلگەننى چىشلەپ، كەينىدىن كەلگەننى تېپىپ يېقىن كەلتۈرمەيتتى. يەم - بوغۇزنى پەقەت توختى ئاخۇنلا بېرەلەيتتى. ئېغىلغا كىرگەن ھەرقانداق ئادەمگە تېپىك سالاتتى. يامان ئىشنىڭمۇ ياخشى تەرىپى بولغىنىدەك، توختى ئاخۇن قېچىرنىڭ تېپىكىنى توسۇشنى ئۆزىنىڭ زەربىنى قايتۇرۇشتىكى بىر ئۇنۇملۇك مەشىق ئۇسۇلى قىلدى. دە، قاراڭغۇدا قېچىرنىڭ تېپىكىنى توسۇشقا كىرىشتى. بۇ ئۇسۇل ھەقىقەتەن ئۈنۈم بەردى. ھەرقانچە سالماقلىق ۋە تۇيۇقسىز زەربىمۇ يامان قېچىرنىڭ تېپىكىدەك بولمايتتى. مانا بۈگۈن كەچتىكى ئېلىشىشتا توختى ئاخۇننىڭ ئاشۇ مەشقى كارغا ياراپ قالدى. نىزامىدىن ئۆگەنگەن ھۈنەرلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى ئىشلىتىپ باقتى، لېكىن ئاتىسى بارا - بارا ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەشكە باشلىدى. نىزامىدىن ئۆزىنىڭ ئاتىسى تەرىپىدىن سېزىلىپ قالغانلىقىنىمۇ ئاتىسىنىڭ بىر - ئىككى قېتىم يول قويغانلىقىدىن پەملەپ قالدى. دە، كەينىچە بىرقانچە موللاق ئېتىپلا غايىب بولدى. توختى ئاخۇن قوغلىمىدى. بىراق، ئۇ بۇ قېتىمقى ئېلىشىشنىڭ نېمە سەۋەبتىن بولغانلىقىنى كۆڭلىدە تەخمىن قىلىپ بولغانىدى.

توختى ئاخۇن ئۆيگە قايتىپ كەلدى. مايسىخان مەشكە ئوتنى ئۇلۇغ قالاپ، جىنچىراغ تۈۋىدە يىڭنە ئىشى قىلىپ ئولتۇراتتى. كاڭدا تۆت - بەشى تاتلىق ئۇخلاۋاتاتتى. نىزامىدىننىڭ ئورنى

بوش تۇراتتى.

— نىزامىدىن قېنى؟ — سورىدى توختى ئاخۇن.

— مەردان ئاغىنەمنىڭكىدە قونۇپ قالىمەن دەپ چىقىپ كەتكەنىدى، بىرەر ئىش بارمىدى؟ — دەپ سورىدى مايسىخان.

— ياقەي، مۇنداقلا سوراپ قويدۇم. ئوغۇل بالا دېگەنىنىزە، چوڭ بولۇپ قالغاندا ئۆيدە تۇرۇۋكرەكمۇ تۇرمايدىكەن، — دېدى توختى ئاخۇن، — ۋاقتىدا ئۆيلەپ قويساق بولاتتى، سەن ئانىسى بولغان ئادەم سۆزلىشىپ كۆرمىدىڭمۇ؟

— سۆزلىشىپ كۆردۇم، — دېدى مايسىخان توختى ئاخۇنغا چۆگۈندىن قىزىق چاي قۇيغاچ، — ئاتامنىڭ ھۈنىرىنى تولۇق ئۆگىنىپ بولغاندا ئاندىن بىرگەپ بولار دەۋاتىدۇ.

— ھىم! — دېدى توختى ئاخۇن. مايسىخانىنىڭ بۇ سۆزى توختى ئاخۇننىڭ كۆڭلىدىكى گۇمانىنى يەنىمۇ كۈچەيتتى.

— ئۇستىباشلىرىدىن تەر پۇراپ كېتىپتۇغۇ؟ — دېدى توختى ئاخۇننىڭ قېشىغا كېلىپ ئولتۇرغان مايسىخان.

— سەل تاۋۇم يوق، مەسچىتتىمۇ شۇنداق تەرلەپ كەتكەنىتىم، — توختى ئاخۇن يول ئۈستىدە بىر كىم بىلەن ئېلىشقىنىنى يوشۇردى.

— شوۋىگۈرۈچ قاينىتىپ بېرەيمۇ ھازىر؟

— ياقەي، بىر ئۇخلاپ قوپسام ئوڭشىلىپ قالىمەن، خاتىرجەم بولغىن.

— ئەمىسە ئەتە بامداتقا ئىچ كىيىملىرىنى يۆتكەپ بارسىلا، — دېدى مايسىخان.

مايسىخان پاكىز، شىپا، تىرىشچان ئايال ئىدى. ئۇ ئۆينى پاكىز تۇتۇپلا قالماي، ئېرى ۋە باللىرىنىمۇ پاكىز كىيىندۇرەتتى. ئۇ دائىم باللىرىغا: «پاكىز يۈرۈڭلار باللىرىم، پاكىزلىق ئىماننىڭ جۈملىسىدىن» دەپ تاپىلايتتى.

— بولىدۇ، شۇنداق قىلاي، — دېدى توختى ئاخۇن يېتىشقا يېشىنىۋېتىپ.

توختى ئاخۇن كېچىچە ئۇيان ئۆرۈلۈپ، بۇيان ئۆرۈلۈپ، تۈزۈكرەك كۆز يۇممىدى. مايسىخانمۇ ئېرىنىڭ بۇ ھالىتىدىن نىزامىدىنىنىڭ نەچچە كۈن ئىلگىرى ئۆزىگە ئېيتقان ئىشنى قىلغانلىقىنى پەملىدى، ئۇنىڭمۇ كۆزىدىن ئۇيقۇ قاچتى.

دەرۋەقە، ئۈچ كۈندىن كېيىن مەردان توختى ئاخۇننىڭ يېنىغا كېلىپ نىزامىدىنىنىڭ ئۈرۈمچىدىكى كىچىك ئانىسى رايىمانخاننىڭ يېنىغا كەتكەنلىكىنى، ئۆزىنىڭ قارىغۇدا ئاتىسى بىلەن ئېلىشقىنىغا قاتتىق ئۇيالغىنىنى ئېيتقانلىقىنى دېدى. توختى ئاخۇننىڭ پەرىزى توغرا چىقتى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن نىزامىدىن ئۈرۈمچىدە تۇرۇپ قالدى.

ئون يەتتىنچى باب

گۈلشەن مەكتىپى

19 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خۇڭ شيۇچۈەن، كاڭ يۇۋې، يەن فۇ قاتارلىق ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلار جۇڭگو خەلقىنى زۇلۇمدىن قۇتقۇزۇش ئۈچۈن ئاقارتىش، ئىسلاھاتچىلىق ۋە دېموكراتىيە يولىنى ئىزدىگەنىدى. 20 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى چارىكىدە شىنجاڭدىكى بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك زىيالىيلارمۇ ئەنە شۇ يولغا ئىنتىلدى ـــ ئالدى بىلەن خەلق ئاممىسىنىڭ قەلبىنى يورۇتۇش، دېموكراتىك غايىلەرنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق جەمئىيەتنى ئىسلاھ قىلىش ئۈستىدە ئىزدەنىدى. 1911 ـ يىلىدىكى شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى بىلەن سۈن جۇڭشەن ئەپەندىنىڭ «سەنمىنجۇيى» ئىدىيەسى شىنجاڭغا يۈزلەنگەندە، شىنجاڭدىكى دېموكراتىك پىكىر ئېقىمى تېخىمۇ كېڭىيىشكە باشلىغانىدى. 20 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئۆكتەبىر ئىنقىلابىنىڭ تەسىرى شىنجاڭدىكى ئازسانلىق مىللەت زىيالىيلىرىنىڭ ئېڭىنى ئويغىتىشتا بەلگىلىك رول ئوينىدى. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىسلاھاتچىلىق ۋە دېموكراتىك پىكىر ئېقىمىغا مەنسۇپ بولغان بىر قىسىم ئىلغار زىيالىيلار خەلق ئارزۇسىنى چىقىش نۇقتىسى قىلىپ، مەرىپەتچىلىك ئىدىيەسىنى كەڭ تەرغىب قىلدى. تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدا مەرىپەتچىلىك پائالىيەتلىرى ئالدى بىلەن ئەدەبىي ئىجادىيەت

شەكلى ئارقىلىق مەيدانغا كەلدى. يېڭى مائارىپ — ئاقارتىش پائالىيەتلىرى كەڭ ئەۋج ئالدى. مۇنداق زور مەدەنىيەت ھادىسىسى يېڭىدىن ئويغىنىشقا باشلىغان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئەركىنلىك - دېموكراتىك غايىسىنىڭ ئەكس ساداسى ئىدى. خەلق ئاممىسىنىڭ بۇ ئارزۇسىغا ئەينى زاماندىكى مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەر ۋەكىللىك قىلدى[1].

20- ئەسىرنىڭ كىرىشى بىلەن قەشقەر — ئاتۇش، كۇچا، تۇرپان، ئىلى رايونىدىكى تەرەققىيپەرۋەر سودىگەرلەر ۋە ئۆلىما - زىيالىيلار «جەدىت مەكتىپى» دەپ ئاتالغان يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، مەدرىسە مائارىپىدىن يېڭىچە مائارىپ يولىغا كۆچۈشكە يۈزلىنىپ، خەلقنى زامانىۋى پەننىي بىلىملەر بىلەن ئويغىتىپ، تەرەققىيات ۋە قەد كۆتۈرۈش يولىغا باشلاشقا بەل باغلاشتى. بۇ مەزگىل دەل قومۇل ۋە تۇرپان - پىچان رايونلىرىدا تۆمۈر خەلىپە باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى، پىچان پاڭخىيەدىكى «لىگا» لەقەملىك ئابدۇرېھىم دېگەن كىشىنىڭ رەھبەرلىكىدىكى «لىگالار يىغىلىقى»، ئامىر باشچىلىقىدىكى «ئامىرلار يىغىلىقى» كەينى - كەينىدىن يۈز بەرگەن؛ ئاتۇش زېمىندا نادانلىققا قارشى مەرىپەتچىلىك ھەرىكىتى، چەت ئەل سودىگەرلىرىنىڭ تالان - تاراج قىلىشىغا قارشى ئىلى، ئاتۇش، قەشقەرلەردە شەكىللەنگەن «مىللىي سودىنى راۋاجلاندۇرۇش» دولقۇنى، تۇرپاندا مەخسۇت مۇھىتىلار ئائىلىسىنىڭ يېڭىچە مەرىپەت ئېچىش ھەرىكەتلىرى پەيدا بولۇۋاتقان چاغ ئىدى.

ئەنە شۇ يۇقىرىقىدەك بىرقاتار ئىجتىمائىي ھادىسىلەر،

---

[1] مەھمۇت زەيدى، مەھمۇت ئەكبەر، ئىسمائىل تۆمۈرلەر نەشرگە تەييارلىغان «ئابدۇخالىق ئۇيغۇر شېئىرلىرى» نىڭ كىرىش سۆز قىسمى 5-، 6- بەتلەردىن ئېلىنغان ئابزاس.

ھەرىكەتلەر تۈرتكىسىدە، «يىپەك يولى» دەپ ئاتالغان يولنىڭ شىمالىي لىنىيەسىدىكى مۇھىم بىر ئۆتەڭ بولغان گوچۇڭدا، تەرەققىيپەرۋەر، ئىلغار پىكىرلىك زاتلارنىڭ قوللاپ - قۇۋۋەتلىشى بىلەن «گۈلشەن مەكتىپى» قۇرۇلغانىدى.

× × ×

توختى ئاخۇن جۇمەدىن يېنىپ ھويلىسىدىكى سۇپىدا تەسۋى تارتقاچ چاي ئىچىپ ئولتۇراتتى. بۈگۈن شاگىرتلار «ئازاد» قا[1] چىقىرىلغان بولغاچقا، ھويلىدا باللار يوق ئىدى. توختى ئاخۇننىڭ ئۆزىنىڭ باللىرىمۇ ئويۇنغىلى چىقىپ كېتىشكەن.

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم! — توختى ئاخۇننىڭ ھويلىسىغا دۇگامەت ئەپەندى بىلەن شاۋۇدۇن ئەپەندى كىرىپ كەلدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، كېلىڭلەر مېھمانلار، قېنى سۇپىغا مەرھەمەت! — توختى ئاخۇن ئورنىدىن قوپۇپ مېھمانلار بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى ۋە ئۇلارنى سۇپىغا تەكلىپ قىلدى. مېھمانلار سۇپىغا كېلىپ پاتىھە قىلىپ يۈزلىرىنى سىيپاشقاندىن كېيىن قايتىدىن تىنچلىق - ئامانلىق سوراشتى.

بۇ ئىككى مېھمان بېشىغا ئوخشاشلا بۆك، ئۇچىسىغا كۆك سارجىدىن كاستۇم - بۇرۇلكا، پۇتىغا شىبلىت كىيگەن، ئاق چۇچۇنچىدىن تىكىلگەن چامچا كىيىپ، بوينىغا گالىستۇك تاقىغانىدى. بۇلارنى دىندارلار «جەدىتلەر»[2] دەپ ئاتىسا،

---

[1] ئىلگىرىكى ۋاقىتلاردا، دىنىي مەكتەپ قائىدىسى بويىچە مەكتەپتىن قايتىش ۋە ئارىلىقتا ئارام ئېلىشلار «ئازادقا چىقىش» دېيىلەتتى — ئا.

[2] جەدىد — ئەرەبچە، يېڭى، يېڭىلىق دېگەن مەنىلەردە. ئەينى ۋاقىتتا يېڭىچە مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنى «جەدىتلەر» دەپ ئاتىشاتتى — ئا.

ئادەتتىكى كىشىلەر «ئەپەندى» دەپ ئاتىشاتتى. بۇلاردىن دۇگامەت ئەپەندى تۇرپان ئاستانىدىن، شاۋۇدۇن ئەپەندى ئاتۇشتىن بولۇپ، ھەر ئىككىسىلا گۇچۇڭدا ئېچىلغان «گۈلشەن مەكتىپى» نىڭ ئوقۇتقۇچىلىرى ئىدى. بۇگۈنكىسىنى قوشقاندا، بۇ ئىككى ئەپەندىنىڭ توختى ئاخۇننىڭ ھۇزۇرىغا ئۈچىنچى قېتىم كېلىشى ئىدى.

— توختى ئاخۇن ئاكا، مەرتەم - مەرتەم ئۈچ مەرتەم دەپتىكەن، ئالدىڭىزغا مانا ئۈچىنچى قېتىم كېلىشىمىز. گۈلشەن مەكتىپىگە بىرىپ بىر كۆرۈڭ، جانبازلىق دەرسىنى باللارغا سۆزلەپ، ئۆگىتىپ بېقىڭ، ناۋادا ئەپلىشىپ قالغۇدەك بولسا بىرگە ئىشلەپ قالايلى، — دېدى دۇگامەت ئەپەندى.

— گۇچۇڭدا سىزنىڭ يۈز - ئابرۇيىڭىز ناھايىتى چوڭ توختاخۇن ئاكا، سىز گۈلشەن مەكتىپىگە كېلىپ تەن دەرسى — جانبازلىقتىن ساۋاق بەرسىڭىز، مەكتەپكە نۇرغۇن باللارنى جەلپ قىلغىلى بولاتتى. يۇرت ئىچىدىكى نۇرغۇن مۆتىۋەرلەر بۇ گۈلشەن مەكتىپىنى ناھايىتى ياخشى قوللىدى. پۇلى بارى پۇل چىقاردى، بەزىسى ھويلا - قورۇسىنى «مەكتەپ قىلىڭلار» دەپ بەردى. ئاۋامنىڭ باللىرىنى ئوقۇتۇپ قويساق ساۋابى چوڭ بولىدۇ، — دېدى شاۋۇدۇن ئەپەندى، — مەكتەپتىن سىزنىڭ ئىش ھەققىڭىزگە ھەرئايدا ئىككى سەر كۈمۈش بېرىدۇ.

توختى ئاخۇن بىردەم ئويلاندى، شۇ زامانلاردا دىنىي مۇتەئەسسىپلىك كۈچلۈك ئىدى. گەرچە، يېڭىچە مەكتەپلەر يۇرتلاردا قۇرۇلغان بولسىمۇ، ياك زېگشىن ئۇنى تەقىب قىلغانىدى. بىرىنچى قېتىملىق تەقىبلەنگەن ۋاقىتتا دۇگامەت ئەپەندى ئاستانىدىن گۇچۇڭغا، شاۋۇدۇن ئەپەندى ئاتۇش ئىكساقتىن بۇ تەرەپكە باش قاچۇرۇپ كېلىپ، بۇ يەردىكى گۈلشەن مەكتىپىدە ئىشلەپ تۇرۇپ قالغانىدى. ئاز ساندىكى ئىلغار پىكىرلىك ئۆلىما -

سودىگەرلەر، مۆتىۋەر زاتلار گۈلشەن مەكتىپىنى قوللىغان بولسىمۇ،
مۇتلەق كۆپچىلىك خەلق تېخى بۇنداق يېڭىچە مەكتەپلەرنى
چۈشىنىشتىن، ئۇنى ئېڭىغا سىڭدۈرۈپ قوبۇل قىلىشتىن خېلى
يىراقتا ئىدى؛ ھەتتا ئەپەندىلەرنىڭ كىيىنىشلىرىنىمۇ مەسخىرە
قىلىشىپ، ئۇلار كوچا - كويلاردا ماڭسا ئۇلارغا يانچە قاراپ
«جەدىت كېلىۋاتىدۇ» دېيىشەتتى. شۇڭا، ئەپەندىلەرمۇ
ئۆزلىرىنىڭ گەپ - سۆزلىرى، كىيىم - كېچىكى، يۇرت ئىچىدىكى
توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم، نەزىر - چىراغ دېگەندەك
سورۇنلاردىكى تەشۋىق - تەربىيەلىرى ئارقىلىق كىشىلەرگە تىنماي
يېڭىچە ئىدىيە، يېڭىچە كۆز قاراش، يېڭىچە چۈشەنچە -
پىكىرلەرنى سىڭدۈرۈپ بېرىشقا جان - جەھلى بىلەن تىرىشاتتى.
يېڭىچە مەكتەپ خۇددى بۇلۇتلۇق ئاسماندا ۋاللىدە قۇياش
پارلىغاندەك، كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىنى چاقناتقانىدى. قاراڭغۇلۇققا،
زۇلمەتكە كۆنۈپ كەتكەن خالايىق ئۇنداق تۇيۇقسىز پارلىغان
قۇياش نۇرىغا دەماللىققا كۆزىنى يوغان ئېچىپ قارىشى تەس
ئىدى.

— بولىدۇ، سىزلەرمۇ ئېرىنمەستىن ئۈچ قېتىم ھۇزۇرۇمغا
كەلدىڭىزلەر، مەنمۇ قەدرىمنى قىلغىنىڭلارنى بىلمىسەم بولماس،
ئۇنىڭ ئۈستىگە باللارغا ساۋاق بېرىش ساۋابلىق ئىشكەن. ئەتە
بېرىپ كۆرۈپ كېلەي، ئاندىن بىرنېمە دېيىشەرمىز، — دېدى
توختى ئاخۇن ئۇزاق ئويلىنىشتىن كېيىن.

— ھەببەللى! — دېيىشتى ئەپەندىلەر تەڭلا، — ئەتە سىزنى
گۈلشەن مەكتىپىدە كۈتىمىز ئەمسە!

توختى ئاخۇن ئىككى ئەپەندىنى دەرۋازىغىچە ئۇزىتىپ
چىقتى.

گۈلشەن مەكتىپى لىخۇاجەنزە مەيدانىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا
سوزۇلغان كوچىدىكى بىر ھويلا - قورۇ ئىچىدە بولۇپ، بۇ قورۇنى

مەرپەتپەرۋەر زات سەمەتھاجى ئىنئام قىلغانىدى. توختى ئاخۇن چاشگاھ ۋاقتى بىلەن گۈلشەن مەكتىپىگە كەلدى. ئۇ ئالدى بىلەن مەكتەپنىڭ قوشقوۋۇقى تۈۋىدە بىردەم تۇرۇپ، ھويلا ئىچىگە سەپسالدى. ھويلا ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ھويلىدا يىگىرمىچە بالا قاتار تىزىلغان پېتى بىر - ئىككى - بىر، بىر - ئىككى - بىر دېگەن كوماندىغا پۇتلىرىنى كەلتۈرۈپ دەسسەپ، ھويلىنى ئايلىناتتا. كوماندىنى شاۋۇدۇن ئەپەندى بەرمەكتە. باللارغا قاراپ تۇغان دۈگامەت ئەپەندى بىلەن ئاۋامسلىم دېگەن دىنىي زات ئارىلاپ بىرنىمىلەرنى دېيىشىپ قوياتتى. باللار بىرنەچچە رەت ئايلانغاندىن كېيىن شاۋۇدۇن ئەپەندى ئۈنلۈك قىلىپ توۋلىدى:

— ئەمدى شېئىرنى ئۈنلۈك ئوقۇپ ئايلىنىڭلار!

باللارنىڭ بوي - تۇرقى ئېگىز - پەس، كىيىملىرى ھەرخىل، ياش قۇرامى پەرقلىق ئىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇلارنىڭ روھى كۆتۈرەڭگۈ ئىدى. ئۇلار تەكشى ئاۋازدا شېئىر ئوقۇپ، رەتلىك دەسسەپ ئايلىنىشقا باشلىدى:

ئوقۇت مېنى ئەزىز ئاتام،
ئوقۇتمىساڭ تاشتەك قاتاڭ.
ھېچنېمە كۆرمەي، ھېچنېمە بىلمەي،
ئىختىيارسىز بىكار ياتاڭ.

بىرلەشىڭ مەكتەپ ئاچىڭ،
نادانلىقنى ئاستىق باسىڭ.
شۇنداق قىلىپ بىز ياشلارنىڭ،
ئىلىم بىلەن كۆزىن ئاچىڭ.

يىغلاتماڭىز بىز ياشلارنى،

تۆكتەرمەڭىز كۆز ياشلارنى.
زىنھار ئانام، ئاتام زىنھار،
ئوقۇتىڭىز بىز ياشلارنى.

زامان ھازىر شۇنداق زامان،
ئوقۇمىغان ئىتتىن يامان.
ئوقۇغانلار بولۇر ئامان،
ئوقۇتىڭىز بىز ياشلارنى.
......

توختى ئاخۇنغا ئاخىرقى بىر كۇپلېت شېئىر تەسىر قىلدى. راست ئەمەسمۇ؟ «ئوقۇمىغان ئىتتىن يامان» دېگىنى چىن سۆزغۇ بۇ؟ ئوقۇمىغانلار ئېغىر ئەمگەك بىلەن يىل بويى شىللىسىگە توپا چېچىپ كەتمەن چاپىدۇ. مانا، مەن بىلەن تەڭ دېمەتلىك بولغان كازىم ئىلىپنى «تاياق» دېيەلمەي كوچىلاردا ئاشقان - تاشقاننى يەپ، ئاخىر يەنە كوچىدا ئۆلۈپ كەتتىغۇ؟ ئوقۇش كېرەك، باللارنى ئوقۇتۇش كېرەك، بۇ ئەلنى ئويغىتىش كېرەك......

توختى ئاخۇن مەكتەپ ھويلىسىغا كىردى، شاۋۇدۇن ئەپەندى، دۇگامەت ئەپەندى، ئاۋامىسلىم موللا قىزغىن چاۋاك چېلىشتى، ئۇستازلىرىنىڭ بۇ ھەرىكىتىگە ماسلىشىپ باللارمۇ چاۋاك چېلىشىپ كەتتى.

— ئەسسالامۇئەلەيكوم، ياخشى تۇردۇڭلارمۇ ئەپەندىلەر!؟— توختى ئاخۇن ئوچۇق چىراي، گۇس - گۇس دەسسەپ كېلىپ ئەپەندىلەر بىلەن ئىككى قوللاپ كۆرۈشتى.

— مەرھابا، مەرھابا، قەدىمىڭىزگە مۇبارەك توختى ئاخۇن ئاكا!— ئەپەندىلەر توختى ئاخۇن بىلەن ئارقا - ئاقىدىن كۆرۈشتى.

— مانا ئەمدى ياخشى بولدى، تۆتىمىز بىرلىكتە بۇ گۈلشەن مەكتىپىنى خەقلەرنىڭ كۆزىدىن ئوت چىقارغۇدەك قىلىپ ئاچىمىز،— دېدى شاۋۇدۇن ئەپەندى.

— كەلگىنىڭىز ناھايىتى ياخشى بولدى بۇرادەر، باللارغا بىرلىكتە ساۋاق بەرسەك نېمىدېگەن ياخشى ئىش بۇ!؟ — دېدى ئاۋامسلىم موللىمۇ تەبەسسۇم بىلەن.

— ئەمدى بىزنىڭ ئوقۇتقۇچىلىرىمىز تولۇق بولدى. ئاۋامسلىم موللا ھەركۈنى باللارغا ئىككى سائەت دىن دەرسى بېرىدۇ. شاۋۇدۇن ئەپەندى جۇغراپىيە ۋە ئاسترونومىيە دەرسى بېرىدۇ. مەن ئانا تىل بىلەن ھېساب دەرسى بېرىمەن. سىز تەن دەرسى— جانبازلىقتىن ساۋاق بېرىسىز،— دېدى دۇگامەت ئەپەندى.

— جانبازلىقتىن ساۋاق بېرىلىدۇ، دېگەننى ئاڭلىغان باللار خۇشاللىقىدا چاۋاك چېلىشىپ كەتتى.

— ھېلى سىز ئاسترونومىيە دېگەندەك بىر گەپنى قىلدىڭىز، ئۇ نېمە دېگەن گەپ؟— دېدى توختى ئاخۇن ھەيرانلىقىنى يوشۇرماي دۇگامەت ئەپەندىدىن سوراپ.

— ئاسترونومىيە دېگىنىمىز ئاسمان جىسىملىرى يەنى يۇلتۇز، ئاي، قۇياش قاتارلىقلار ھەققىدىكى ساۋاق،— دېدى دۇگامەت ئەپەندى چۈشەندۈرۈپ.

— مۇنەججىملىك دەڭە!؟ — توختى ئاخۇن تېزلا چۈشەندى،— يېڭى گەپلەرنى ئادەم تازا ئاڭقىرالماي قالىدىكەن.

— مۇنەججىملىك دەپ چۈشەنسىڭىزمۇ بولىدۇ. لېكىن، ئۇ پالچىلىققا ئائىت مۇنەججىملىك ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭدا قۇياش، ئاي، يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ جايلىشىشى، قانۇنىيەتلىك ھەرىكەتلىنىشى، ئۇلارنىڭ يەر بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئۆزگىرىش ھالەتلىرى سۆزلىنىدۇ،— دۇگامەت ئەپەندى تەپسىلىي

چۈشەندۇردى.

— مۇنداق گەپكەن- دە، ئاسترونومىيە دېگەن، — توختى ئاخۇن بېشىنى لىڭشىتىپ چۈشەنگەنلىكىنى ئىپادە قىلدى.

— ساۋاقلىرىمىزدا يېڭىچە ساۋاق، يېڭىچە ئاتالغۇ - ئۇقۇملار بولغاچقا، شۇڭا خەقلەر «جەدىت مەكتىپى» دەپ ئاتىشىۋاتامدۇ بۇ گۈلشەن مەكتىپىنى، — شاۋۇدۇن ئەپەندى «جەدىت» دېگەن سۆزنى شەرھلىدى.

— ھىم، ئەمدى چۈشەندىم بۇ مەكتەپنى، — توختى ئاخۇن راست گېپىنى ئېيتتى.

— ساۋاقداشلار! — دەپ گەپ باشلىدى دۇگامەت ئەپەندى ئوقۇغۇچىلارغا قاراپ، — بۈگۈندىن ئېتىبارەن ئۇستا جانباز توختى ئاخۇن ئاكا سىلەرگە جانبازلىق ساۋاقلىرىنى ئۆگىتىدۇ. ئوقۇغۇچى دېگەن ساغلام بەدەن، ساپ ئەقىل، ھۈنەر - بىلىم ئىگىسى بولۇشى كېرەك. زامانغا يارىشا ئىلىم بىلەن دىنىي ئىلىم ھەم تەن دەرسى — بۇلارنىڭ ھەممىسىلا ئوخشاشلا مۇھىم، تىرىشىپ ئۆگىنىپ، ھەممە تەرەپتىن تەڭ يېتىلىشنى قولغا كەلتۈرۈڭلار، ئىشەنچىڭلار بارمۇ؟

— ئىشەنچىمىز بار! — باللارنىڭ چىرقىراق ئاۋازى مەكتەپ ھويلىسىدىن ھالقىپ كوچا تەرەپكىمۇ يېيىلدى.

شۇنىڭدىن ئېتىبارەن توختى ئاخۇن گۈلشەن مەكتىپىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى بولۇپ ئىشلىدى. ئۇنىڭ شاھىدىن، غوسىدىن، مۇئەززىدىن دېگەن ئوغۇللىرىمۇ ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ گۈلشەن مەكتىپىدە ساۋاق ئالدى.

كۆنلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن گۈلشەن مەكتىپىدە ئوقۇيدىغانلار ئاۋۇدى. توختى ئاخۇن ئېخمۇ ئالدىراش بولۇپ كەتتى. ئۇ ھويلىسىدىكى شاگىرتلىرىغا ھەم مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلارغا قېتىرقىنىپ ساۋاق بەردى. بۇنىڭ بىلەن توختى ئاخۇننىڭ يۇرت

ئىچىدىكى ئابرۇيى يەنىمۇ ئۆستى. يازلىق يىغىم ۋاقتى ئۆتۈپ، كۈزلۈك ئوقۇش باشلىنىش ئالدىدا دۇگامەت ئەپەندى تۇرپان ئاستانىگە بېرىپ يەنە ئىككى نەپەر ئوقۇتقۇچى ئېلىپ كەلدى ھەم پات ئارىدا مەرىپەتپەرۋەر باي مەخسۇت مۇھىتىنىڭ سودا ئىشلىرى بىلەن گۇچۇڭغا كېلىدىغانلىق خەۋىرىنىمۇ ئېلىپ كەلدى.

× × ×

كۈز كۈنلىرى، يۇرت ئىچى «تۆگە قارنى يېرىلدى» دېگەن مولچىلىققا تولغان ۋاقىتلار. قوزا - ئوغلاقلار چوڭىيىپ، خامانلار ئېلىنىپ، قوغۇن - تاۋۇز، ئالما، ئانار تۆكمە بولغان مەزگىل. مۇشۇنداق مەمۇرچىلىق ۋاقىتتا، تۇرپان ئاستانىدىن مەخسۇت مۇھىتى تۇرپان شەھىرىدىكى مىجىت ھاجى باينىڭ نەۋرىسى — شائىر ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن گۇچۇڭغا كەلدى.

تۇرپان ئاستانىدىكى مۇھىتلار ئائىلىسى، تۇرپان شەھىرىدىكى مىجىت ھاجىلار شۇ زاماندىكى تۇرپان بايلىرى ئىدى. ئۇلار ئىلگىرىدىنلا چاررۇسىيە، ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن سودا - تىجارەت قىلىدىغان باي سودىگەرلەر ئىدى. بۇ بايلار ئەينى مەزگىلدە ئاتۇشتىكى مۇساباي، قەشقەرلىك ئاخۇنباي، ئوبۇلھەسەن ھاجى، ۋېلىباي، قومۇلدىكى ھەسەن بالا ھاجىلار قاتارىدا شىنجاڭدىكى مەشھۇر بايلاردىن بولۇپ قالغانىدى.

مەخسۇت مۇھىتلارنى ئىسمائىل بايۋەچچە ئۆز ھويلىسىدا تاي سويۇپ كۈتۈۋالدى. ئىسمائىل بايۋەچچىنىڭ يېڭى قۇۋۇق مەھەللىسىدە چوڭ ھويلىلىق قورۇ - جايى بار بولۇپ، مېھمانلار مۇشۇ ھويلىغا چۈشكەنىدى.

چوڭ ھويلا پېشايۋانلىق بولۇپ، ھويلا ئىچى گۈلزارلىق ئىدى.

مېھمانلار پېشايۋاندىكى سورۇندىن ئورۇن ئېلىشتى. تۆردە مەخسۇت مۇھىتى، ئۇنىڭ يېنىدا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ئولتۇردى. ئوڭ تەرەپتە سەمەتھاجى، قارىھاجى، ئابدۇكېرىمباي، ئىمىنبايلار ئورۇن ئالدى. ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا دوگامەت ئەپەندى، شاۋۇدۇن ئەپەندى، توختى ئاخۇن، ئاۋامسىلىم، يەنە يېڭىدىن كەلگەن ئىككى نەپەر ئاستانىلىك ئەپەندى، ھىدايىتۇللا خەلپەت قاتارلىقلار ئولتۇردى. ئىسمائىل بايۋەچچە مەخسۇت مۇھىتىنىڭ ئۇدۇلىدا ئولتۇردى. مۇلازىملار پايپېتەك بولۇشۇپ خىزمەت قىلىشماقتا ئىدى.

ئىسمائىل بايۋەچچە مېھمانلارنى ئۆزئارا تونۇشتۇردى ۋە مەخسۇت مۇھىتىنى ئالاھىدە تىلغا ئالدى:

— مەخسۇت ئاكام تۇرپاننىڭ چوڭ بايلىرىدىن، بۇ ئادەم پۇلنى قانداق يەرگە سەرپ قىلىشنى بىلگەن ئادەملەركەن. تۇرپاندا يېڭىچە پەننىي مەكتەپ قۇرغان، خەلقنى مەرىپەت يولىغا باشلاۋاتقان ئۇلۇغ بىر زات. دەم غەنىيمەت، دىدار غەنىيمەت دەپتىكەن چوڭلار، بۇ ئادەم بىلەن دىدارلىشىشقا نېسىپ بولغىنى بىزنىڭ تەلىيىمىزدۇر. مەخسۇت ئاكام رۇس ئېلىغا قانچە قېتىملاپ بارغان. ئۇ يۇرتلاردىكى ئىلگىرىلەشلەرنى كۆرگەن. بۈگۈن ھەرقايسىلىرىنى بۇ سورۇنغا جەم قىلىشتىكى مەقسەت شۇكى، مەخسۇت ئاكىمىزنىڭ كۆرگەن - ئاڭلىغانلىرىدىن ئاز - تولا نېسىۋە ئاڭلاشتىن ئىبارەت. قانداق مەخسۇت ئاكا، رۇس ئېلىدىكى يېڭىلىقلاردىن بىزلەرنىمۇ خەۋەردار قىلغان بولسىلا؟

— شۇنداق قىلسىلا مەخسۇتباي، بىزلەر قۇدۇقنىڭ ئىچىدىكى پاقىدەك، جاھان مۇشۇ دەپ گۇچچۇك، ئۈرۈمچى، تۇرپان، قەشقەردىن باشقا يەرنى كۆرمىگەن، پەقەتلا شۇ ھەج ئۇچۇن مەككە - مەدىنىنىلا كۆرگەن، — دېدى سەمەتھاجى.

— شۇنداق، شۇنداق، كۆزىمىزنى ئېچىپ قويسىلا، — سورۇندىكىلەر مەخسۇت مۇھىتىغا قاراشتى. مەخسۇت مۇھىتى بېشىغا

قىزىل دوخاۋىدىن مانچېستېر بۆك، ئاق كىرىپتىن ياۋروپچە كۆڭلەك، قارا سارجىدىن كاستۇم - بۇرۇلكا كىيگەن، گالىستۇك تاقىغان، بۇغداي ئۆڭ، يارىشىملىق بۇرۇت قويغان، قاڭشارلىق، قاراقاش، كۆزلىرى چوڭ، ئىللىق چىراي، كۆزلىرىدىن قەيسەرلىك چىقىپ تۇرىدىغان ئېگىز بويلۇق، كەڭ گەۋدىلىك ئوتتۇز يەتتە - ئوتتۇز سەككىز ياشلاردىكى ئادەم ئىدى.

— مەن بۇ گۇچۇڭغا كېلىپ ھەرقايسىلىرى بىلەن كۆرۈشكىنىمدىن بەكمۇ خۇرسەنمەن، — مەخسۇت مۇھىتى ئالدىرىماي، سالماقلىق بىلەن سۆزلىدى. ئۇنىڭ سالاپەتلىك تۇرقى سورۇندىكىلەرنى جەلپ قىلاتتى، — سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى بۇ يىللىق يەرمەنكىگە ئىككى يۈز تۆگىلىك مال يۆتكىمەكچىدىم، ئاتۇشتىن ھازىر تۆگە كارۋىنىدىن تۆت كارۋان بۇ تەرەپكە يولغا چىقتى. سوۋېت ئېلىگە ئاپىرىدىغان يۇڭ - تېرىنى ئىسمائىل بايۋەچچە بىلەن كېلىشكەنىدۇق، بۇ بايۋەچچە گۇچۇڭ - جىمىسار، ئالتاي - چۆچەك تەرەپلەردىن يىغقان يۇڭ - تېرىلىرىنى ماڭا ئۆتكۈزمەكچى بولغان. شۇ ئىش بىلەن گۇچۇڭغا كېلىپ ھەرقايسىلىرىغا مۇلاقات[1] بولدۇم، — مەخسۇت مۇھىتى سەل تىنىۋېلىپ يەنە سۆزلىدى، — رۇس ئېلىدە يېڭىلىق كۆپ، ئۇلار ئوت ھارۋىسىدا، ماشىنىدا، پاراخوتتا، سامالىيوتتا يۈرىدۇ؛ بىز تېخىچە كالا ھارۋىسى، ئات - ئېشەكتە يول يۈرىمىز. ئۇلاردا ئادىل - ئادالەت، ھۆرىيەت، ئەركىنلىك، تەرەققىيات، باراۋەرلىك بار. بىزدە بولسا مەھكۇملۇق، ئېزىلىش، نادانلىق، قالاقلىق، قاششاقلىق بار......

ئوتتۇرىدا چاي قۇيۇپ، پايپېتەك بولۇپ مۇلازىملىق قىلىۋاتقان مەردانىنىڭ ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى. ئوت ھارۋىسى، پاراخوت،

---

[1] مۇلاقات — ئەرەبچە، ئۇچراشماق، يولۇقماق، كۆرۈشمەك مەنىلىرىدە — ئا.

ساماليوت دېگەننى نېمە دۇ؟ تەرەققىيات، ھۆررىيەت دېگەنلەرچۇ؟......

— بۇلارنىڭ ھەممىسى نېمىدىن بولغان؟ ئىلىم - مەرىپەتتىن، ھۈنەر - سانائەتتىن بولغان. ئۇلاردا مۇتەئەسسىپلىك ئاز، يېڭىلىققا ئىنتىلىش كۈچلۈك. لېكىن، بىزدىمۇ ھازىر ئىلگىرىلەش بار. تۇرپاندا، قەشقەر — ئاتۇشتا، ئىلىدا، جۇملىدىن گۇچۇڭدىمۇ يېڭىچە پەننىي مەكتەپلەر قۇرۇلدى. سەمەتھاجى، ئىمىنھاجى، قارىھاجى، ئابدۇكېرىمباي ۋە ھەرقايسىلىرىدەك يۇرت مۆتىۋەرلىرى خەلقنى نادانلىقتىن ئويغىتىشقا ئەمەلىي ھەرىكەت بىلەن ئاتلىنىپتۇ، بۇ ناھايىتى ياخشى باشلىنىش. خەلقىمىزنىڭ مەرىپەتكە ئىنتىلىشىمۇ ياخشى. ئادەمنى ئۈمىد ياشنىتىدۇ، غەم قاقشىتىدۇ. بىزدە ئارمان كۆپ، دەرمان يوق. «ئۈمتۈلگەن ئەرگە دەريا سۈيى ھوشۇقىغا كەلمەس» دېگەن ماقال بار. توختىماي تىرىشچانلىق كۆرسەتسەك، ئوتتۇز كۈن روزىنىڭ بىر كۈن ھېيتى بار دېگەندەك، بىر كۈنى قەد كۆتۈرۈپ، بىزمۇ رۇسلاردەك ئىلگىرىلەشكە، تەرەققىياتقا ئېرىشەلەيمىز. ئۆتكەنگە پۇشايمان، بۈگۈنگە قانائەتلەنمەسلىك، كەلگۈسىگە ئۈمىد — مانا بۇ ئىنسانغا خاس ھايات مەنتىقىسى. يالغۇز دەرەخ ئورمان بولمىغاندەك، يۇرت ئىچىدىكى بىرقانچە باي بىلەن ئەل كۈچلەنمەيدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ئومۇمىي خەلقنى نادانلىقتىن ئويغىتىپ، مەرىپەتكە ئۈندەش، زامانغا لايىق ئىلىم - بىلىم بىلەن ئەۋلادلارنى تەربىيەلەش كېرەك. ساغلام بەدەن، ساپ ئەقىل، بايلىق، ھوقۇق، ئىلىم — مانا بۇلار ئەلنى يۈكسەلدۈرىدىغان نەرسىلەر. بۇلار نەدىن كېلىدۇ؟ مەرىپەتتىن كېلىدۇ. مەرىپەت نەدىن كېلىدۇ؟ يېڭىچە مەكتەپلەردىن كېلىدۇ. بىز ئالدى بىلەن ئۆزىمىزدىكى ئىللەتلەرنى، ئىلىم ئىگىلەشكە توسقۇنلۇق قىلىۋاتقان مەپكۇرە، چۈشەنچىلەرنى ۋۇجۇدىمىزدىن ئېرغىتىپ تاشلاپ، يېڭىچە ئاڭ، چۈشەنچە

تۇرغۇزۇشىمىز كېرەك، شۇندىلا بىز ئىلگىرىلەش ياسىيالايمىز.

— بەرھەق، تۇغرا، يۇرت كۆرگەن ئادەم دېگەن باشقا بولىدۇ جۇمۇ؟— دېدى سەمەتھاجى چارلاشقان ساقاللىرىنى سىلاشتۇرۇپ.

— يېڭىلىقنى كۆرگەن ئادەملەرنىڭ گەپلىرىمۇ يېڭىچە، چۈشەنچىسىمۇ يېڭىچە بولىدىكەن،— دېدى ئىمىنباي.

— ئەللەتلەرنى تۈگىتىپ، يېڭىچە ئاڭ، چۈشەنچە تۇرغۇزۇش دېگەن سۆزلىرىنىڭ خېلى تورى باردەك قىلىدۇ. لېكىن، مەن ئۇنىڭ چوڭقۇر مەنىسىگە تازا يېتەلمىدىممۇ قانداق؟— دېدى ئىسمائىل بايۋەچچىنىڭ ئاتىسى قارىھاجى.

مەخسۇت مۇھىتى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا قاراپ:

— ئىنىم، مەن كۆپ سۆزلىدىم، ئەمدى سىز كۆپچىلىككە «باردۇر» دېگەن شېئىرىڭىزنى ئوقۇپ بېرىڭ، قارىھاجىنىڭ سوئالىغا سىزنىڭ ئاشۇ شېئىرىڭىزدىن ئېنىق جاۋاب تېپىلىدۇغۇ؟— دېدى.

— بولىدۇ، ئوقۇپ بېرەي،— ئابدۇخالىق ئۇيغۇر تۇرۇپ قىلىپ ئولتۇرمىدى. ئۇ قويۇن يانچۇقىدىن بىرنەچچە ۋاراق قەغەزنى ئالدى،— بۇ شېئىرنى يېقىندىلا يېزىۋىدىم، تېخى ئاققا كۆچۈرگۈدەك بولمىدىم، ھەرقايسىلىرىنىڭ نەزەرلىرىگە مەنزۇر بولارمىكىن؟

— ئوقۇسىلا، سىلىنىڭ مۇبارەك ناملىرىنىلا ئاڭلاپ، شېئىرلىرىدىن ھۇزۇر ئېلىشقا تېخى مۇۋەپپەق بولمىغانىدۇق،— ئاۋامسىلىم موللا شائىرغا مۇراجىئەت قىلدى.

كۆپچىلىك ئابدۇخالىق ئۇيغۇرغا نەزەر ئاغدۇرۇشتى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بېشىغا قارا شىلەپە، ئۇچىسىغا ھاۋارەڭ كۆڭلەك ئۈستىگە كەرشناۋاي سارجىدىن كاستۇم - بۇرۇلكا كىيگەن، ئوتتۇرا بوي، سېمىزرەك كەلگەن، ئاق يۈزلۈك، قوي كۆزلۈك، يىگىرمە بىر -

يىگىرمە ئىككى ياشلار چامىسىدىكى ئەر ئىدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن جۇشقۇنلۇق چىقىپ تۇراتتى. ئۇ كۆپچىلىككە بىرقۇر قارىغاندىن كېيىن، «باردۇر» دېگەن شېئىرنى ئۇنلۇك ئوقۇشقا باشلىدى:

جاھالەت سەمەرەسىدىن بىزگە بىر كۆن كۆپ جاپا باردۇر،
ئېيتىڭىزچۇ، بۇگۈنكى ھالىمىزنىڭ قايسىبىرىدە ساپا باردۇر.

زامانىنىڭ ھالىدىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرماقىنىڭ ئورنىغا،
بىرىنى شاگىيو سايلاپ ئارقىدىن دەۋايىمىز باردۇر.

ئىلىمنىڭ ئىجتىھاتىغا كۆڭۈلنى قويمىدۇق بىزلەر،
ئوقۇمىز - ئوقۇتۇرمىز سېغىز چايناشىمىز باردۇر.

تەئاۋۇنۇ - تەناسۇر ئورنىغا بىزلەردە بىر ئادەت،
يېڭى باشنى كۆتۈرگەننى ئۇرۇپ يىغقانىمىز باردۇر.

يەنە يۇرت پايدىسىغا جەمئى بولماقلىق بەسى - مۇشكۇل،
ئەگەر بىر يەردە توي بولسا، بېرىپ ياتقانىمىز باردۇر.

ئومۇمنىڭ پايدىسىغا يۈز يىلدا ھەم ئەسلا چۈشەنمەيمىز،
زىيان قىلماق ئۈچۈن بولسا ئەجەب چاققانىمىز باردۇر.

بىرى بىر ياخشىلىق قىلسا، ئۇنىڭ يادىنى قىلماق يوق،
ئېپى كەلسە بېرىپ ئەۋرەتلىرىن ئاچقانىمىز باردۇر.

ئەگەر مىللەت ئۈچۈن بىر پۇل چىقىش كەلسە تاپالماسمىز،
چىقىمى يوق ناۋا پۇلغا تولا ئىخلاسىمىز باردۇر.

ئىخۋان[1] ھەم بۇرادەرلىك نىشانى قالمىدى بىزدە،
مەگەر دوست بولساقمۇ ئەسلىي، بۆلەك مۇددىئايىمىز باردۇر.

خاتائەن دوستىمىزدا بىر ئەيىب زاھىر بولۇپ قالسا،
يوشۇرماي بىرگە ئۇننى تېپىپ قاتقانىمىز باردۇر.

بابالار شۆھرىتىنى، غەيرىتىنى ھېچ سېغىنماسمىز،
قىلىپ غەپلەت جاھالەتتە يۇمۇپ كۆز، پو ئاتقانىمىز باردۇر.

كېرەكسىز مۇشتەھەپ ئىشلار ئۈچۈن جانىنى پىدا قىلماق،
ۋە لېكىن ھەجگە باج ئالسا، تورۇپ قاچقانىمىز باردۇر.

ئويۇن - چاقچاق تۆپەيلىدىن ئۆزئارا بىئەپ بولساق،
ياراشتۇرۇپ قويۇش نەدە، ئارىغا ئوت ياققانىمىز باردۇر.

خۇشامەت بابىدا بىزدىن بۆلەك ئۇستىسى ھەم يوقتۇر،
قۇۋلۇغۇ شۇملۇق بىلەن رەڭمۇرەڭ يالغانىمىز باردۇر.

ئىت ئۇرغاننى تونۇر دەپ بار ئىدى بىر تەمسىلى،
لويى، ئامبال ۋە دارىن دەپ سېمىز باققانىمىز باردۇر.

ئىلىم - پەنگە يۇرۇش قىلغان ئۇچار كۆكتە - ئۆزەر سۇدا،
مىنىشكە قوتۇر ئېشەك يوق، پىيادە قالغانىمىز باردۇر.

گۆركىرەپ كەلسە ئاپتوموبىل، نېمە بۇ ئەي خۇدايىم دەپ،

[1] ئىخۋان — قېرىنداشلىق.

ئەقىلنى ئىشلىتەلمەي ھالاك ـ تالاك قىتىپ قالغانىمىز باردۇر.

ھۈنەر بىلەن سانائەتتە «يېتىشتۇق» ئەمدى ئىش پۈتتى،
ئۇماچ ئىچمەككە خۇمداندا غىدىر قويغانىمىز باردۇر.

مىسلى جەننەت تاغۇ ـ دەريانى بىزەشكە يوق كىشى،
ياستۇقنى قىرلاپ قويۇپ بىغەم ياتقانىمىز باردۇر.

مۇنەججىم ھەم ئىنژېنېر، ئالىملارنىڭ ئورنىغا،
تونۇ ـ سەللە، نەپسى بالا موللىمىز ـــ سۇلتانىمىز باردۇر.

قىزىل كۆزلۈك، كۆرەلمەسلىك ۋەيا ئۆزى قىلالماسلىق،
قىلاي دەپ بەل باغلىغانلارغا تۈرلۈك ـ تۈمەن بوھتانىمىز باردۇر.

ئەل ـ يۇرتنىڭ دەردىگە قىلچىمۇ دەرمان بولمىدۇق بىزلەر،
كېلۇر بىر كۈن ئاشۇ چاغدا ئورنىغا كەلمەس پۇشمانىمىز باردۇر.

......

ـــ بارىكاللا! ئاپىرىن! شائىر دېگەننىڭ كۆزى روشەن، تىلى ئۆتكۈر بولىدىكەن ـ ھە!؟ ـــ سەمەتھاجى باشمالتىقنى چىقىرىپ ماختىدى.

ـــ خۇددى جاھاننامە ئەينىكىدە كۆرگەندەك خەلقئالەم ئىچىدىكى ئىشلارنى ئەينەن تەسۋىرلەپتۇ بۇ شائىر! ـــ ئىمىنبايمۇ ھەيرانلىقىنى يوشۇرالمىدى.

ـــ بەئەينى تېۋىپنىڭ ئۆزى! تېۋىپ بولغاندىمۇ ئۇستا تېۋىپنىڭ ئۆزىكەن! ئۇيغۇرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى كېسەل ـ ئىللەتنىڭ بەرىنى تېپىپ چىقىپتۇ بۇ شائىر! ـــ ئاۋامىسلىم موللىمۇ ئۆزىنىڭ

قايىللىقىنى بىلدۈردى.

قارىهاجىمۇ ئېغىز ئاچتى:

— باشقا يەرلىرىغۇ ئاجايىپ ئوخشاپتۇ. بىراق، شۇ «تونۇ - سەللە، نەپسى بالا موللىمىز — سۇلتانىمىز باردۇر» دېگەن مىسرا سەل - پەل چىگىت چاقامدۇ قانداق، تەخسىر؟— قارىهاجى بۇ سۆزنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاشقا شېرىك ئىزدىگەندەك، سەمەتهاجى، ئىمىنبايلارغا نەزەر ئاغدۇردى. ئۇلار ئاغزىنى ئۆمەللەپ بىرنېمە دېگۈچە، مەخسۇتباي مۇنداق دېدى:

— بۇ مىسرا پەقەت ئالدىنقى مىسرادىكى «مۇنەججىم ھەم ئىنژېنېر، ئالىملارنىڭ ئورنىغا» دېگەن مەزمۇنغا قىلىنغان سېلىشتۇرما، بۇنى ئۆزلىرىگە ئېپ كېتىشمىسىلە!

— ئۇغۇ شۇنداقراق سۆزكەن، مەن ئۆزۈمچە...... ئەمدى مۇنداقلا...... قارىهاجى دۇدۇقلاپ قالدى.

— مەخسۇتباينىڭ شەرھىسى توغرا،— دېدى سەمەتهاجى،— بۇ ئادەم خېلى ئىلغار پىكىرلىك، مەرىپەت ياقلايدىغان، خەلقپەرۋەر ئادەم ئىدى، بىزلەردىمۇ پەننىي ئالىملاردىن بىرقانچىسى بولغان بولسا، ئۈچقۇ، پاراخوت، ئوت هارۋىسى دېگەنلەر بولاتتى. دىنىي ساۋاتتىن باشقىسىغا كۆڭۈلشمەيدىغان، ھەممىلا نەرسىنى خۇدانىڭ يارىتىشىغا باغلاپ، سەۋەب قىلىشقا ئىنتىلمەيدىغان موللىلار بىزدە كۆپ. قۇرئان كەرىمدە ئاللاتائالا «بۇ جاھاننى سىلەرگە ياراتتىم، تىرىشىپ، تىرمىشىپ ئۇنىڭ سىرلىرىنى ئىگىلەپ، كۆڭۈللىرىنى باياشات ئۆتكۈزۈڭلار، يارىتىش مېنىڭدىن، يارىلىشىڭ ئۆزۈڭدىن» دېگەن. بىزدە «خۇدانىڭ قۇدرىتىسىز قىل تەۋرىمەيدۇ» دەپلا، ھەممىنى ئاللاغا باغلاپ قويۇپ، ئىزدەنمەي ياتىدىغان موللىلار كۆپ. بىز، بۇ ئابدۇخالىق شائىر مىسرالىرىدا تەسۋىرلىگىنىدەك، سېغىز چايناغاندەك كونا ئوقۇتۇشقىلا ئېسىلىۋالماي، يېڭىچە مەكتەپلەر ئارقىلىق پەننىي

بىلىملەرنىمۇ قېتىرقىنىپ ئۆگىنىشىمىز، ئومۇمىي خەلقنى مەرىپەتكە ئۈندىشىمىز لازىم،- سەمەتھاجى باشقىلارنىڭ سۆز قىلىشىغا ئىمكان قالدۇرمىدى. بۇ ئادەم ئىككى قېتىملىق ھەج سەپىرىدە ئايروپىلان، پاراخوت، ماشىنا، پويىزلارنى ياۋروپا ئەللىرىدە كۆرگەن، بىرقەدەر يېڭى پىكىرلەرنى قوللىغۇچى زات ئىدى.

توختى ئاخۇن ئابدۇخالىق شائىرنىڭ شېئىرىنى ۋە مەخسۇتباي، سەمەتھاجىدەك يۇرت مۆتىۋەرلىرىنىڭ بايان، شەرھلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، كۆڭلى - كۆكسىنىڭ خېلى يورۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. ئۇ باللىق چاغلىرىدا ئۇستازى ئەسلابەگدىن ئىلىم - مەرىپەت، ھۈنەر - بىلىمنىڭ ئەھمىيىتىنى ئاڭلىغان، ئۆزىنىڭ شاگىرتلىرىغىمۇ ئىلىم - مەرىپەت، ئەدەپ - ئەخلاق، توغرىلىق، سەمىمىلىك، ئىنساب - دىيانەت قاتارلىقلار توغرىسىدا سۆزلەپ كەلگەنىدى. بۈگۈنكى سورۇندا ئۇ ئابدۇخالىقنىڭ شېئىردىكى «زاماننىڭ ھالىدىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرماق»، «ئىلىم - پەنگە يۈرۈش قىلغان ئۇچار كۆكتە، ئۈزەر سۇدا» دېگەن سۆزلەردىن يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىش، پەننىي بىلىملەرنى ئۆگىنىش، زاماننىڭ تەرەققىياتىدىن خەۋەردار بولۇپ مېڭىشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى ۋە ئۆزىنىڭ بۇ يېڭىچە بىلىم بېرىلىدىغان «گۈلشەن مەكتىپى» دە تەلىم - تەربىيەچى بولغىنىدىن پەخىرلەندى. بالىلارغا ساغلام بەدەن، ساپ ئەقىل، يېڭىچە مەپكورە - ئىدىيە بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەشنى دائىم تەكىتلەپ تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى كۆڭلىگە پۈكتى.

سورۇندا گۇدۇر - گۇدۇر، پىچىر - پىچىر بىردەم ئەۋج ئالدى. مەخسۇت مۇھىتى سەمەتھاجى، ئىمىنبايلار بىلەن سۆزلەشمەكتە، ئاۋامسلىم موللا ئابدۇخالىق ئۇيغۇر بىلەن شېئىرىيەت توغرىسىدا سۆھبەتلەشمەكتە. مەردان ھېلى دۇگامەت ئەپەندىدىن، ھېلى شاۋۇدۇن ئەپەندىدىن سامالىيوت دېگەن نېمە؟

ئوت ھارۋىسىغا ئوت قالاپ ھەيدەمدۇ؟ تەرەققىيات دېگىنىچۇ؟......
دېگەنلەرنى سوراشتۇرماقتا. ئۆزئارا سۆھبەت سەل پەسەيدى،
مەخسۇت مۇھىتى ئەمدى توختى ئاخۇنغا قاراپ:
— توختاخون ئاكا، سىلىنىڭ داڭقىلىرىنى تۇرپاندا جىق
ئاڭلىغانىدۇق، دىدارلىرىنى مانا بۈگۈن كۆرۈشكە نېسىپ بولدى.
دەم غەنىيمەت، دىدار غەنىيمەت، سىلى ئۇيغۇرنىڭ ئىچىدىن مۇشۇ
زاماندا يېتىشىپ چىققان يېتۈك جانباز ئىكەنلا، ماھارەتلىرىدىن
كۆرۈپ كۆزىمىز ئېچىلغان بولسا؟— دېدى.
مەخسۇت مۇھىتى سوراشتۇرۇپ يۈرۈپ توختى ئاخۇنىنىڭ
ئۆزىدىن ئۈچ ياش چوڭ ئىكەنلىكىنى بىلگەنىدى.
— مېھمانلارنىڭ ھۆرمىتىگە بىر - ئىككى ھۈنەر كۆرسىتىپ
بېرەيلى،— دېدى توختى ئاخۇن تۈزۈت قىلىپ ئولتۇرماي،—
ئالدى بىلەن مېنىڭ شاگىرتلىرىمنىڭ تۇنجىسى بولغان ھىدايىتۇللا
خەلپەت ماھارەت كۆرسەتسۇن، قېنى ھىدايىتۇللا، مېھمانلارغا بىر -
ئىككى رەت ئويۇن كۆرسەتكىن.
ھىدايىتۇللا توغرىلىق، مۇرىسى كەڭ، ئوتتۇرا بوي، بۇغداي
ئۆڭ، يىگىرمە تۆت - يىگىرمە بەش ياشلار چامىسىدىكى قاۋۇل
يىگىت ئىدى. ئۇ ئۇستازىنىڭ دەۋىتى بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىپ
بېلىدىكى پوتىسىنىڭ قېتىغا ئېلىپ تېڭىۋالغان قىلىچنى چىقاردى.
ئۇ پوتىسىنى قايتىدىن چىگىتىپ، سەينا ئالدىدىكى بوشلۇقتا
قىلىچ ئويناتتى. ئۇنىڭ ھەرىكىتى تېز، چەبدەس ھەم سالماق
بولۇپ ئوڭ - سولغا، ئالدى - كەينىگە شىلتىغان قىلىچىدىن
ۋىژىلدىغان ئاۋاز چىقاتتى. ئۇنىڭ چۆرگۈلىشى قۇيۇنتازدەك
شىددەتلىك ئىدى. ئۇ قىلىچ ئايلاندۇرۇپ، ئورنىدىن ئۆرلەپ
چىقىپ يەرنى تەپكەندە، باشقىلارغا خۇددى يەر تىترىگەندەك
تۇيۇلدى. ھىدايىتۇللا قىلىچ ئويۇنىدىن كېيىن كالتەكۋازلىق ئويۇنى
كۆرسەتتى، ئۇ چۆرگۈلەپ كېلىپ كالتەكنى كۈچ بىلەن بىر

سىلكىۋىدى، كالتەكنىڭ ئۇچى «شارتتىدە» ئۈزۈلۈپ تام تۈۋىگە بېرىپ چۈشتى. ئۇ قولىدىكى كالتەكنى تاشلاپ، ئىككى ئالقىنىنى ئىككى تىقىمىغا بىرلا ئۇرۇپ، ئىككى غولاچچە ئېگىزلىكتىكى ھويلا تېمىغا بىرلا سەكرەپ چىقتى ۋە ئۇ يەردىن يەنە بىر سەكرەپ دالان ئۆيىنىڭ ئۆگزىسىگە چىقتى- دە، ئۇ يەردىن بىر موللاق بىلەن بايام ئۆزى كالتەك ئويناۋاتقان مەيدانغا تىك چۈشۈپ، سورۇندىكىلەرگە بىر قېتىم، ئۇستازىغا ئايرىم تەزىم قىلىپ جايىغا ئولتۇردى.

توختى ئاخۇن ئورنىدىن تۇردى، ئۇ ئالدى بىلەن ئات مىنىشتە تۇرۇپ، ئىككى ئالقىنىنى كېرىپ قولىنى ئالدىغا سوزدى، ئاندىن دېمىنى ئىچىگە سولاپ ئوڭ - سول، ئارقا - ئالدىغا ئايلىنىپ تۇرۇپ ئالقان ئۇردى. بۇ «شام ئۆچۈرۈش» ماھارىتى ئىدى. ئالقاندىن ھاسىل بولغان يەلنىڭ كۈچىدىن سورۇندىكىلەرنىڭ يەكتەك، ساقال، سەللىلىرىنىڭ پەتتالىرى يەلپۈنۈپ كېتەتتى. توختى ئاخۇن ئىككىنچى رەتتە «خوگوڭ گۇمپىسى» نى كۆرسەتتى. ئۇ ھويلىنىڭ بوش يېرىدە ئۇياقتىن - بۇياققا ۋاشىلداپ ئۆتەتتى، سورۇندىكىلەر پەقەت ۋەش - ۋۇش قىلغان شەپىنىلا ئاڭلاپ، ئوتتۇرىدا بىر سىيمانىڭ غىل - پال، غىل - پاللا ئايلىنىۋاتقىنىنى غۇۋۋالا ئاڭقىرىپ ئولتۇرۇشتى. شۇ ئەسنادا ئۇ ھىدايىتۇللاغا تاش تېپىپ كېلىشنى ئېيتىۋىدى، ھىدايىتۇللا ھويلىنىڭ بىر يېرىدىن كېسەك چوڭلۇقىدا ياپپاقراق قارا تاشتىن بىرنى تېپىپ كېلىپ يەرگە قويدى. توختى ئاخۇن كۆزىنى يۇمۇپ، يەر تېگىدىن ئىككى تال نۇرنىڭ تاپىنى، يىرىقى، يوتىسى، قورسىقى، كۆكرىكى ھەم بىلىكى ئارقىلىق ئالقانغا چىققان ھېس - تۇيغۇغا كىرىپ تۇرۇپ، ئورنىدىن تۇيۇقسىزلا يۇقىرىغا كۆكلەپ - ئۆرلەپ چىقىپ چاسىغا چۈشتى- دە، ئوڭ ئالقىنى بىلەن تاشقا شۇنداق قاتتىق زەربە قىلىۋىدى، كېسەك قېلىنلىقتىكى قارا تاش نەچچە پارچە بولۇپ ئەتراپقا چاچرىدى.

سورۇندىكىلەر:

— ياپىرىم! يا ھەزرەت!— دېيىشىپ ياقىلىرىنى تۇتۇشتى، ئارقا - ئارقىدىن قىزغىن چاۋاك چېلىشىپ كەتتى.

— جانبازلىقنىڭ كۈچ - قۇدرىتىنى مانا بۈگۈن ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم، ئاپىرىن! ئاپىرىن! يۈز ياشقا كىرگەيلا! — دېدى مەخسۇت مۇھىتى ئورنىدىن قوپۇپ توختى ئاخۇننىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇپ يېنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، — بۇ ھۈنەرنى كىمدىن ئۆگەنگەن ئىدىلە توختى ئاخۇن ئاكا؟— دەپ سورىدى مەخسۇت مۇھىتى توختى ئاخۇنغا ھەۋەسلىنىپ ئۇنىڭغا باشقىدىن سىنچىلاپ قارىغاچ.

توختى ئاخۇن ئەمدىلا قىرىق ياشقا كىرگەن بولسىمۇ، جاپالىق تۇرمۇش ۋە قاتتىق مەشقتىن ئۇنىڭ چېكە چاچلىرىغا ئاق ئارىلىغانىدى.

— مەن دەسلەپ لوكچۇن ۋاڭلىقىنىڭ كاھ بېگى بولغان ئەسلا بەگدىن ئۆگەندىم. كېيىن خەنزۇ، خۇيزۇ ئۇستىلاردىن ئۆگەندىم. جەمئىي يەتتە ئۇستىنىڭ قولىدىن ھۈنەر ئۆگەندىم،— توختى ئاخۇن مەخسۇت مۇھىتىغا ئۆزىنىڭ جانبازلىقنى ئۆگىنىش جەرياسىنى قىسقىچىلا سۆزلەپ بەردى.

— ئىمكان بولسا ياش بالىلارنى كۆپلەپ يېتىشتۈرسىلە، ساغلام بەدەندە ساپ ئەقىل دەپتىكەن دانىشمەنلەر، بەدەن كۈچلۈك، ساغلام بولسا، ئۇنداق ئەرلەر ئەل - يۇرتقا ناھايىتى كېرەكلىك بولىدۇ توختاخۇن ئاكا،— دېدى مەخسۇت مۇھىتى سەممىي ھالدا.

— ئىپتىقانلىرى كەلگەي ئىلاھىم،— توختى ئاخۇن بۇ ئۇچۇق - يورۇق ئادەم بىلەن شۇ تەرزدە خېلى ئۇزاق پاراڭلاشتى.

مەردان مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەردى. داستىخان سېلىندى. لېگەن- تاۋاقلاردا مەززىلىك تاي گۆشى، نارىن، پولولار

كەلتۈرۈلدى. مېھمانلار «خوش - خوش» بىلەن داستىخانغا بېقىشتى.

دۇئادىن كېيىن مېھمانلار تارقاشتى. مەخسۇت مۇھىتى توختى ئاخۇننىڭ قولىنى سىقىپ تۇرۇپ:

— مەن بۇ يىل قىش، كېلەر يىلى ئەتىيازغىچە سوۋېت ئېلىدە تۇرۇپ قالىمەن. ياز يورۇشى بىلەنلا تۇرپانغا قايتىمەن. تۇرپانغا بىر بارسىلا، قەدىمىي يۇرت، بىر كۆرگۈچىلىكى بار، — دېدى.

—ئىنشائاللا، بېرىشقا نېسىپ بولۇر، كېلەر يىلى يازدا تۇغقانلارنىڭ ئوغلىنىڭ تويىمۇ باركەن تۇرپاندا.

— چوقۇم بارسىلا! — مەخسۇتباي، ئابدۇخالىقلار مېھمانلار بىلەن خوشلىشىپ قالدى.

ئون سەككىزىنچى باب

توختى ئاخۇن تۇرپاندا

توختى ئاخۇننىڭ ئانىسىنىڭ سىڭلىسى جەملەخان ئەينى ۋاقىتتا تۇرپان يېڭىشەھەرگە ھېسابلىنىدىغان دېگەن سودىگەرنىڭ ئوغلى ئابدۇراخمانغا ياتلىق بولۇپ كەتكەنىدى. ئارىدىن يىگىرمە يىل ئۆتكەندە، ئۇ ئۆزىنىڭ تۇنجى ئوغلىنى ئۆيلىمەك بولۇپ، گۇچۇڭدىكى تۇغقانلىرىنى تويغا چاقىردى. توختى ئاخۇن ئاغىنىلىرىدىن ساتتار، مەمەت، قادىرلار ۋە چوڭ شاگىرتى ھىدايىتۇللا بىلەن بىرگە تۇرپانغا قاراپ ئاتلىق يولغا چىقتى.

تاغ يوللىرىنى بېسىپ كەلگەن بۇ بەش ئاتلىق ئۈچىنچى كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى يوغانتېرەك غولىنىڭ «چىلەك تۈز» دېگەن يېرىگە كېلىپ چۈشكۈن قىلدى، يەنە بىر كۈنلۈك يول قالدى. بۇ تاغ يولىنى ساتتار ئاتلىق كىراكەشلىك قىلغاندا نەچچە قېتىملا ماڭغانىدى.

بۇ مېھمانلار تاڭ سەھەردە تۇرپان تامان يۈرۈپ كەتتى. ئۇلار قاشالىق ئېغىز، ئېشەك داۋىنى، كېچىك، يۇلغۇنلۇق دېگەن يەرلەردىن ئۆتۈپ تۈز كەتكەن سايلىققا چىقتى. ئاق باش تەگرىتېغى بارا - بارا يىراقتا قالماقتا، تۇرپان تامان تۆۋەنلىگەنسېرى ئاپتاپنىڭ تەپتى كۈچەيمەكتە. گەرچە 9 - ئاي كىرىپ قالغان بولسىمۇ، ھاۋا يەنىلا ئىنتايىن ئىسسىق ئىدى. كەڭرى كەتكەن سايلىقتا تاش - شېغىلدىن باشقا، بىرەر مەنزىل

يەرگىچە ئوت - چۆپ ئۆچرىمىدى. ئاۋۋال ئاتلارنىڭ قۇلاق كەينى تەرلەشكە، بارا - بارا بويۇنلىرى، سەرى، دۈمبە - يانپاشلىرىدىن تەر سىزىقچىلىرى كۆرۈنۈشكە، ماگدالىرى ئۆششاقلاپ، قۇلاقلىرى سالپىيىشقا باشلىدى. ئاسمان كۆپكۆك، باش ئۈستىدە بىرەر پارچىمۇ بۇلۇت يوق، قۇياش ئاسماندا خۇددى ئوت شارىدەك قىزىرىپ، يەر يۈزىگە ئوت - لاۋا چاچقاندەك، كائىناتنى خۇددى تونۇردەك قىزىتماقتا. يىراق - يىراقلاردا خۇددى سۈپسۈزۈك سۇ ئېقىۋاتقاندەك ۋىل - ۋىل— ئېزىتقۇ كۆرۈنەتتى. ئېزىتقۇ چۆلدىكى سەپەرچىلەرنى كۆل بويىغا چاقىرغاندەك تۈيغۇغا كەلتۈرەتتى. بىراق، قانچە ماگساگمۇ ئۇنىڭغا يېتىپ بارالمايسەن......

يولۇچىلار ئاتلارنى بىر ئاش پىشىم ئۆز مېڭىشىغا قويۇپ بەردى. لېكىن، كۈننىڭ ئۆرلىشى بىلەن ھاۋا تېخىمۇ قىزىشقا باشلىدى. يىراقتىن بىر پارچە يېشىللىق كۆرۈندى. بۇ يارغول ئەتراپىدىكى يېزا - كەنتلەر ئىدى. تاقەتسىزلەنگەن يولۇچىلار ئاتلىرىغا قامچە سالدى. ئاتلار ئوقۇرەك تاشلاپ چېپىشقا باشلىدى. بىر ئاش پىشىم ماڭغاندىن كېيىن، يولۇچىلار مەھەللىگە كىرىپ كەلدى. بۇ چىڭقىچۈش بولۇپ، قۇياش باش ئۈستىگە تىكلەشكەنىدى. قىزىق ھاۋا يولۇچىلارنىڭ يۈزىگە ھۈپ - ھۈپ ئۇرۇلاتتى. ئادەمنىڭ نەپسى بوغۇلاتتى، تاغ ئارقىسىغا كۆنۈككەن بۇ ئادەملەرگە تۇرپان بەئەينى لاۋۇلداپ كۆيۈۋاتقان خۇمداندەكلا بىلىندى. كوچىدىكى تال - تېرەكلەر خۇددى كېسەل تەگكەن ئادەم قول - پۇتىنى مىدىرلىتىشقىمۇ ماجالى يەتمىگەندەك، يوپۇرماقلىرىنى مىدىرلىتالىمۇ دېمەيتتى. شاخلار مىدىرلاپ قويۇشقىمۇ ھۇرۇنلۇق قىلىۋاتقاندەك، سالپىيىپ تۇرۇشاتتى. مەھەللىدىكى ئىتلارمۇ ھاۋشىشتىن توختاپ، قىپقىزىل تىللىرىنى چىقىرىشىپ، تام تۈۋلىرىدە ھاسىراپ ياتماقتا. تۈك - پەيلىرىنى بىركىملەر قەستەنگە يۇلۇۋەتكەندەك قىپقىزىل گۆشى كۆرۈنۈپ قالغان خورازلار

ئېرىق بويىدىكى نەم يەرگە پوكىنىنى قويغىنىچە، بۇغدىيىكىنى تىنماي لىپىلدىتىپ يېتىشاتتى. دەرەخلەردە نە چۇرۇقلىشىدىغان قۇشقاچلار، تام ئاراچلىرىدا نە چىرىلدىغان چېكەتكىلەر كۆزگە چېلىقمايتتى......

يولۇچىلار قىزىق ئاپتاپتا يۈزلىرى گىردىدەك قىزارغان، كۆبجۈپ - ئېسىلغان، ئاتلار خۇددى كۆلدىن چىققاندەك سۇغا چۆمۈلۈپ - تەرلىگەن ھالەتتە تۇرپان يېڭىشەھەرگە يېتىپ كەلدى.

باللار ئاتلارنى مېھمانلارنىڭ قولىدىن ئېلىپ سووۇتۇشقا ماڭدى. جەمىلخان جىيەنى توختى ئاخۇنغا ئېسىلىپ بىرھازا يىغلىدى. ئۇ ئاچىسى ھاشىخان ۋاپات بولغاندا گۆچۆگغا ئۈلگۈرۈپ بارالمىغانىدى. جەمىلخان ئاچىسى ھاشىخانغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى. توختى ئاخۇنمۇ بىرئاز كۆز يېشى قىلدى. تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىپ بولغاندىن كېيىنلا مېھمانلار گەرەمىگە[1] باشلاندى. ئۇلارنىڭ ئالدىغا داستىخان سېلىنىپ، قاپاقلاردا مۇزدەك كارىز سۈيى، كوزا - كومزەكلەردە ئۇيۇتۇلۇپ، كارىز تىلمىسىدا مۇزلىتىلغان قېتىق، قوغۇن - تاۋۇز، ئۈزۈملەر تۆكمە قىلىندى. ئاپتاپلىق سايدا يېرىم كۈن يول يۈرۈپ، قىزىق ھاۋادا جىنى ھەلقۇمىغا كېلىپ قالغاندەك ئاران يېتىپ كەلگەن بۇ يولۇچىلارغا سالقىن گەمە، مۇزدەك ئىچىملىك، شەربەتكە تولغان مېۋە - چىۋىلەر بەئەينى جەننەتنىڭ ھۇزۇرىنى ئاتا قىلغانىدى.

× × ×

تۇرپان يېڭىشەھەر مۇسۇلمانلار مەركەزلىك ئولتۇراقلاشقان

[1] گەرەمە — تۇرپانلىقلار يازلىقى سالقىنلايدىغان ئۆي، ئولتۇراق ئۆيلەرنىڭ تەكتى-گە — يەر ئاستىغا كولىنىپ ياسالغان ئۆيلەر، مۇنداق ئۆيلەر سالقىن بولىدۇ — ئا.

شەھەر بولۇپ، خەنزۇچە خۇيچېڭ (回城) دەپ ئاتىلاتتى. بۇ شەھەر 1870 ـ يىلى ياقۇپبەگ تەرىپىدىن بىنا قىلىنغان. ھېسامىدىن سودىگەرنىڭ قورۇسى يېڭىشەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىكى كوچىدا ئىدى. ئىككى قەۋەتلىك سېلىنغان قورۇنىڭ ھويلىسى خېلى كەڭرى بولۇپ، ئەتىگەندىلا ئادەملەر تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلىدى. ئۆگزىدە ناغرا ـ سۇناي چېلىنماقتا. توينىڭ يارىشىقىنى قىلغان يېقىن ـ يورۇقلار كۆك، قىزىل، يېشىل تاۋارلارنى، يوتقان تېشىنى، ئەتلەس، دۇخاۋا، دۇردۇنلارنى ئىككى تال ئۇزۇن تاياقچا كېرىپ باغلاپ، ئۇنىڭغا پۇل ـ پۇچەكلەرنى تىكىپ ـ قاداپ، ئېگىز كۆتۈرۈپ ھويلىغا كىرىشمەكتە. بۇنى يەرلىكلەر «بوست قىلدى»، «چارچاك قىلدى» دەپ ئاتىشاتتى. ھويلىدا مەخسۇس تەيىنلەنگەن ئادەم بۇ سوۋغاتلارنى «پالانچى، توينىڭ يارىشقىنى قىپتۇ، جۇۋاپتۇ!»، «پوكۇنچى، توينىڭ يارىشقىنى قىپتۇ، رەھمەت ـ ھەشقاللا!» دەپ توۋلاپ قوبۇل قىلاتتى ۋە ئۇ مېھماننى ساھىبخانلار داستىخان راسلىغان ئۆيلەرگە باشلايتتى. باغرا ـ سۇنايچىلارمۇ «چارچاك» قىلىپ كەلگەنلەر دەرۋازىدىن كىرىشىگىلا كۈي پەدىسىنى شادىيانىگە يۆتكەيتتى. توي كۆچۈرۈشتىن ئىلگىرى ئوغۇل تەرەپتە ئاشۇ تەرزدە مېھمانلار كېلىپ ـ كېتىپ تۇراتتى. مۇلازىملار مېھمان كۈتۈپ پايپېتەك بولۇشماقتا......

ھويلىدا بوۋاي ـ موماي‌لار، قىز ـ يىگىتلەر، ھەتتا ئۇششاق باللارمۇ بەس ـ بەستە ئۇسسۇل ئوينىماقتا. مېھمانلار تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ كېلىشكە باشلىدى. قىز كۆچۈرۈپ كېلىندى. ناغرا ـ سۇناي، ئۇسسۇل بىرھازا ئەۋجىگە چىقىپ توختىدى. ئاش ۋاقتى بىلەن ئابدۇخالىق ئۇيغۇر تويغا دەسلەپ بىرقانچە ئەگەشلىرى بىلەن كىرىپ كەلدى، چۈنكى ھېسامىدىن سودىگەر ئابدۇخالىقنىڭ بوۋىسى مىجىت ھاجىدىن ھەردائىم رۇسىيەنىڭ

ماللىرىنى تـوپ سېتىۋېلىـپ، ئۆز دۇكىنىدا پارچە ساتاتتى. ئۇلار سودىگەرلەر تەبىقىسىدىن بولغاچقا، ئابدۇخالىق بـايۋەچچىنى تويغا ئاتايىن تەكلىپ قىلغىنى ئىدى. ئابدۇخالىق ئۇيغۇر هويلىغا كىرىپلا توختى ئاخۇننى تونۇپ قالدى. دە، توختى ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ دوستلىرى بىلەن قىزغىن سالاملاشتى. ئۇلار ئەمدى تىنچلىق - ئامانلىق سورىشىپ تۇراتتى، ئەلى تۆگە ئىككى ئاغىنىسى بىلەن هويلىغا كىرىپ كەلدى. ئۇ ئۇستازى توختى ئاخۇننىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ چىڭ قۇچاقلاپ كۆرۈشتى. ئارقىدىن هەمساۋاق ئاغىسى هىدايىتۇللا خەلپەت بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى قۇچاقلاپ كۆتۈرۈپ، هويلىنى بىر چۆگۈلىتىپ چىقتى. كىشىلەر دىۋىدەك يوغان بۇ ئادەمنىڭ قىلىقىغا كۈلۈشۈپ كەتتى. بۇ چاغدا ناغرا - سۇنايچىلار ئۇسسۇزلۇق ئىچىشكە توختىغانىدى. ئەلى تۆگە ئۇزاقتىن كۆرۈشمىگەن ئۇستازى بىلەن هەمساۋاق ئاغىسى هىدايىتۇللانى كۆرۈپ هاياجىنىنى باسالمايلا قالدى. ئۇ هويلىدىكى تويچىلارغا قاراپ توۋلىدى:

— خالايىق! ئىشتىمىدىم دېمەڭلار! كۆرمەپتىمەن دېمەڭلەر! مانا بۇ يەردە يۇرت - يۇرتلارغا داڭقى كەتكەن ئۇستا جانباز توختاخۇن ئۇستام تۇرماقتا، كېلىپ كۆرۈشۈۋېلىڭلار! ئارماندا قالماڭلار!......

ئەلى تۆگىنىڭ گېپى تۈگىمەيلا تويچىلار دەۋرەپ كېلىپ توختى ئاخۇننى چۆرىدىۋالدى ۋە بىر - بىرلەپ كۆرۈشۈپ، توختى ئاخۇننىڭ چىرايىغا تويماي قاراشتى.

— ئاجايىپ قاۋۇل ئەركەن بۇ توختاخۇن دېگەن كىشى- هە!— دەيتتى بىرى يېنىدىكىسگە پىچىرلاپ.

— قـوللىرى تۆمـۈردەك قاتتىقكەنـا بـۇ ئادەمنىـڭ!— كۆرۈشكەنلەردىن بىرى چەتكە چىقىۋېتىپ شۇنداق دېدى.

— بويىغا قارىمامسىلەر بۇ ئادەمنىڭ، سوقما تامدەك چىڭ

ھەم قاۋۇل كۆرۈنىدىكەن، ــ شىددەت بىلەن يۈگۈرۈپ كېلىۋاتقان ئاتنىڭ بېشىغا بىر مۇشت سېلىپلا ئۇنىڭ بېشىنى ئىككى پارچە قىلىۋېتىپتىكەن بۇ توختاخۇن، سىلەر بۇنى ئاڭلىماپتىكەنسىلەر-دە؟!

ــ شاش بۇقىنىڭمۇ بوينىنى تولغاپلا ئۈزۈۋېتىپتىكەن، تاسلا قاپتۇ ئۇ بۇقا پىچاققا ئۆلگۈرمەي قالغىلى!

ــ ھۈنىرىنى بىر كۆرسەك بوپتىكەن.

ــ ماھارەت كۆرسىتىپ بەرسە قانداق، توختاخۇن ئۇستا؟!ــ دەپ توۋلىدى بىرەيلەن.

ــ بولىدۇ!

ــ بۇ ئادەمنىڭ ھۈنىرىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈپ باقايلى!

ــ ......

تويچىلار تۇشمۇتۇشتىن توۋلاشتى. ئۆيدىكىلەرمۇ يۈگۈرۈپ ھويلىغا چىقىشتى، ھويلا سىرتىدىكىلەر ھويلىغا تىقىلىشتى. ئۇششاق باللار ھويلىدىكى تونۇر بېشىغا قىز كۆچۈرۈپ كەلگەن ھارۋىنىڭ ئۇستىگە، كۆپىنچىسى تام ۋە ئۆگزىلەرگە خۇددى قاغا قونۇشقاندەك ئولتۇرۇشتى. توختى ئاخۇن دەسلەپ ئىچىدە ئەلى تۆگىنىڭ ئۇنى ئاشكارىلاپ توۋلىغىنىغا سەل رەنجىگەنمۇ، بۇنىڭ بىلەن تويىنىڭ بەزمە سورۇنى پاتىپاراقچىلىققا چۈشۈپ قالغىنىغا ئەپسۇسلانغانمۇ بولدى، بىراق يەنە خالايىقنىڭ ئىززەت - ھۆرمەت بىلدۈرگىنىنى يەردە قويغۇسىمۇ كەلمىدى.

توختى ئاخۇن شۇ خىياللار بىلەن ئارىسالدى بولۇپ تۇرغىنىدا، ئابدۇخالىق ئۇيغۇر:

ــ خالايىق سىلىنىڭ داڭقىلىرىنى ئىلگىرىدىنلا ئاڭلاپ يۈرگەن، بۈگۈن دىدار غەنىيمەت بولغاندا بىرەر ماھارەت كۆرسىتىپ، خالايىقنىڭ تەشنالىقىنى قاندۇرغايلا، تويىنىڭ يارىشىقى بولۇپ قالغۇسى،ــ دېدى.

— شۇنداق قىلسىلا!
— كۆزىمىزنى بىر ئېچىپ قويسىلا!
ئەتىراپتىكىلەر تۇشمۇتۇشتىن ۋارقىراشتى. توختى ئاخۇن ماقۇللۇقىنى بىلدۈردى ۋە ئەلى تۆگىگە قاراپ:
— ئەلى، بىلەكتەك يوغانلىقتىكى ياغاچتىن بىرنەچچە تال تېپىپ كەلسىنا! — دېدى.
ئەلى تۆگە ھايال ئۆتمەيلا شىراقتەك يوغانلىقتىكى بادرىدىن بىرنى تېپىپ كەلدى ۋە مولازىملاردىن بىرىگە دەپ ھەرە، كەكە تاپتۇردى. ئۇ كۈچلۈك قوللىرى بىلەن بادرىنى ھەرىدەپ يەتتە تال قوزۇق راسلىدى ۋە مەيداندىكى ئادەملەرنى بىر ياققا سۈرۈپ، يەتتە تال قوزۇقنى مەيدان ئوتتۇرىسىغا ياي شەكلىدە قاقتى. قوزۇقلار يەرگە ئۈچ - تۆت غېرىچچە قېقىلدى، يەر ئۈستىگە چىقىپ تۇرغان قىسمى يەنە ئۈچ غېرىچچە كېلەتتى. توختى ئاخۇن قوزۇقلارنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىپ، كۆزنى يۇمۇپ بىردەم تۇرغاندىن كېيىن، بىر تىزىنى شارتتىدە پۈكۈپ بىر پۇتىنى ئۈزىتىپ ئولتۇرۇپ، ئۈزاتقان پۇتى بىلەن ئوڭدىن سولغا بىر زەربە قىلىۋىدى، شىراقتەك يوغانلىقتىكى قوزۇقلارنى تاراسلىتىپ ئۈزۈپ تاشلىدى. بۇ توختى ئاخۇننىڭ گا ئىمامدىن ئۆگەنگەن «تۆمۈر ئاياغ گۇمپىسى» ئىدى.
— بارىكاللا! بارىكاللا!
— ئاپىرىن! توختاخۇن ئۇستا، ئاپىرىن!
— يەنە بىر ماھارەت كۆرسەتكەيلا!
— ......
تويچىلار تۇشمۇتۇشتىن توۋلاشماقتا. توختى ئاخۇن ھىدايىتۇللا بىلەن ئەلى تۆگىگە قارىدى. ئۇ ئىككىسى ئۇستازىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەندى بولغاي، خالايىققا قاراپ ئەلى تۆگە يەنە توۋلىدى:

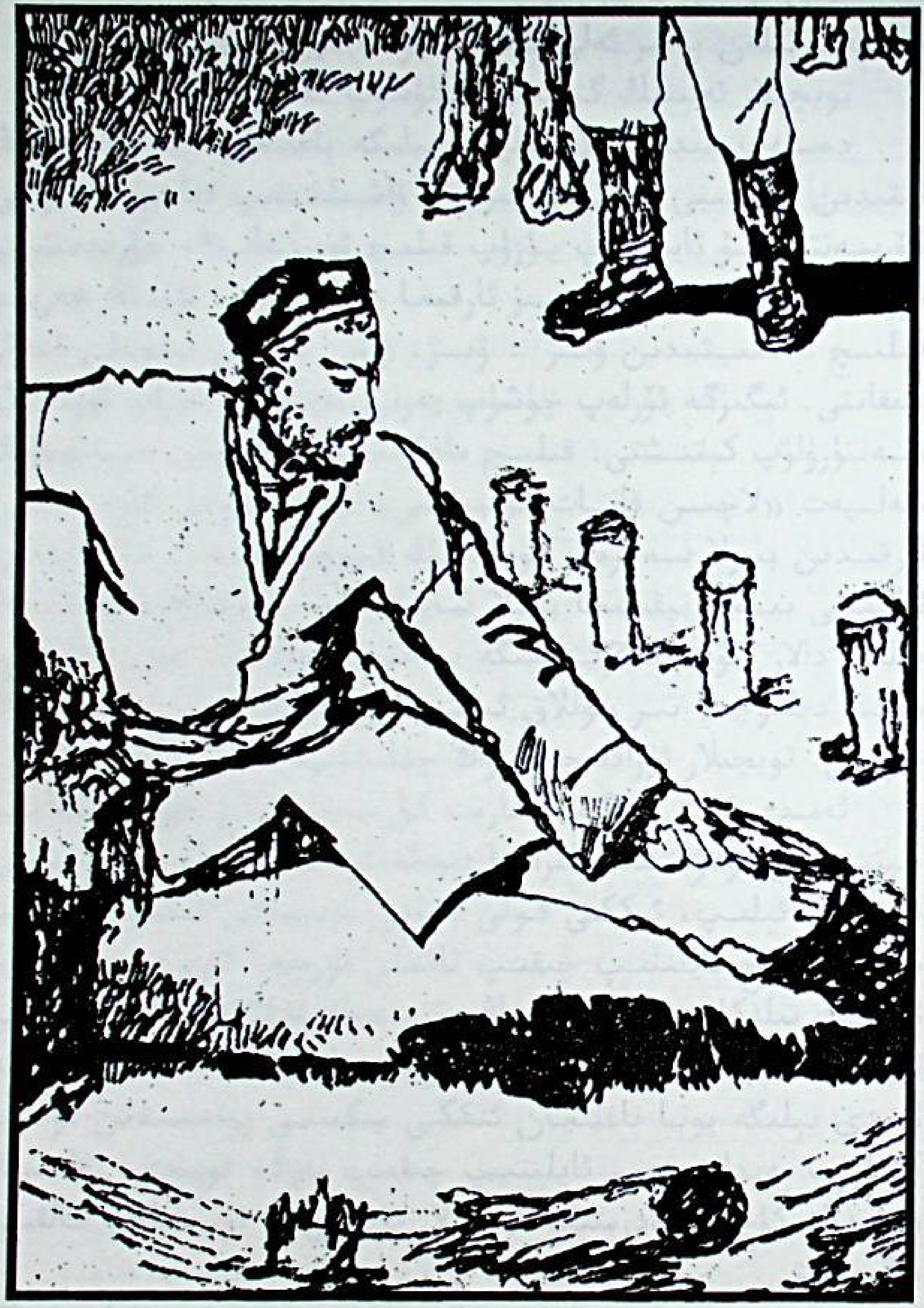

— ئەمدى توختى ئاخۇن ئۇستامنىڭ چوڭ شاگىرتى ھىدايىتۇللا خەلپەت بىلەن پەقىر ئەلى تۆگە ماھارەت كۆرسىتىمىز!

تويچىلار ئەلنىڭ گېپىدىن كۈلۈشۈپ كەتتى.

دەسلەپ ھىدايىتۇللا خەلپەت بېلىگە باغلىغان ماتا پوتىسىنىڭ قېتىدىن قىلىچىنى چىقىرىپ بىرھازا ۋاشىلدىتىپ قىلىچ ماھارىتى كۆرسەتتى. ئۇ ئايلىنىپ يۈرۈپ قىلىچ ئويناتقاندا، چۆرىدىشىپ تۇرغان تويچىلار ئىختىيارسىز ئارقىغا داجىشاتتى. ئۇنىڭ ھەربىر قىلىچ شىلتىشىدىن ۋىژ - ۋىژ، ۋاش - ۋاش قىلغان ئاۋاز چىقاتتى. ئېگىزگە ئۆرلەپ چۈشۈپ يەرنى تەپكەندە قاراپ تۇرغانلار سەنتۈرۈلۈپ كېتىشتى. قىلىچ ماھارىتىدىن كېيىن ھىدايىتۇللا خەلپەت «لاچىن قانات گۇمپىسى» ھەرىكىتىنى كۆرسەتتى. ئارقىدىن بىرلا سەكرەپ ھويلىنىڭ قورۇق تېمىغا، ئۇ يەردىن ئالىقنى بىلەن تېقىمىغا بىرلا شاپىلاقلاپ، قۇشتەك يەڭگىللىك بىلەن دالان ئۆينىڭ ئۆگزىسىگە سەكرەپ چىقتى. دە، ھايت - ھۇيت دېگۈچىلا بىر موللاق ئېتىپ ھويلىنىڭ ئوتتۇرىسىغا تىك چۈشتى. تويچىلار ئۇزاققىچە چاۋاك چېلىشىپ كەتتى.

ئەمدى ئەلى تۆگە ماھارەت كۆرسەتتى. ئۇ ھويلىنىڭ بىر چېتىدىكى قۇدۇقنىڭ ئاغزىغا يېپىلغان كونا تۈگمەن تېشىنى قومۇرۇپ ئېلىپ، ئىككى قولى بىلەن بېشىدىن ئېگىز كۆتۈرۈپ ھويلىنى ئۈچ ئايلىنىپ چىقىپ تاشنى ئورنىغا ئاپىرىپ قويدى. ئۇنىڭ بىلەكلىرى ئۆكۈزنىڭ پۇتىدەك قۇۋۋەتلىك، كۆكسى ئېيىقنىڭكىدەك تۈكلۈك، مۇرىسى بۇلغۇنىڭكىدەك كەڭ ئىدى. ئۇ ئەمدى بېلىگە پوتا باغلىغان ئىككى يىگىتنى پوتىسىدىن تۇتۇپ كۆتۈرۈپ مەيداننى بىر ئايلىنىپ چىقىپ يەرگە قويدى. ئەلنىڭ دېۋىدەك كۈچ - قۇدرىتىگە تويچىلار ئۇستى - ئۇستىلەپ ئالقىش ياغدۇرۇشتى.

ئۈچ كۈندىن كېيىن ئابدۇخالىق بايۋەچچە بىلەن ئەلى تۆگە

كېلىپ ئابدۇراخمان ئاكا بىلەن جەمىلىخان ئايلىدىن توختى ئاخۇن بىلەن ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى سوراپ ئېلىپ كەتتى. توختى ئاخۇن كىچىك ئانىسى ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى بىلەن بىراقلا خوشلاشتى. ئۇ ئاستانە ۋە پىچان تەرەپلەرگە ئۆتسە، بەلكىم شۇ تەرەپ بىلەن گۇچۇڭغا قايتىپ قېلىشنى پەملىگەنىدى. جەمىلىخان ئايلا توختى ئاخۇنغا قىيمىغان ھالدا كۆزلىرىگە ياش ئېلىپ ئۇزىتىپ قالدى.

× × ×

توختى ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر ۋە ئەلى تۆگە ھۇزۇرىدا ئۈچ كۈن مېھمان بولۇپ، يارغول قەدىمىي شەھىرى، سۇلايمان ۋاڭ مۇنارى ۋە باغرى ـ بۈيلۈقنىڭ جەننەت كەبى مېۋىلىك باغلىرىنى سەيلە قىلدى. باغرى ـ بۈيلۈقنىڭ قاپقاراڭغۇ باغلىرى، شىلدىرلاپ سۇ ئېقىپ تۇرغان غول ئېقىنلىرى، تىلنى يارغۇدەك شېرىن ـ شەربەتلىك سايۋا، كىشمىش، قىزىل سايۋا، مۇناقى، بىچاقى، قاشقىر ئۈزۈملىرى، ئەنجۈر، ئەتشاپتۇل، ئالما، ياڭاق، پىستە ـ بادام، ئەينۇلا ـ ئالۇچىلىرى توختى ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنىڭ كۆزلىرىنى ئالىچەكمەن قىلىۋەتتى. گۇچۇڭ تەۋەسىدە ئالما، ئۈزۈم، قوغۇن ـ تاۋۇز دېگەندەك مېۋە ـ چېۋىلەر بولسىمۇ، لېكىن باغرى ـ بۈيلۈقتىكىدەك توققۇزى تەل مېۋىلىك باغلارنى توختى ئاخۇنلار پەقەت چۆچەكلەردىنلا ئاڭلىغان، كۆزى بىلەن كۆرۈپ، قولى بىلەن ئۈزۈپ، تېتىپ ـ يەپ كۆرمىگەنىدى.

تۆتىنچى كۈنى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر، ئەلى تۆگە بىرلىكتە مېھمانلارنى ئاستانىگە ـ مەخسۇت مۇھىتىلارنىڭ ھەمشەمەتلىك

كۇرەسىگە[1] باشلاپ باردى. مەخسۇت مۇھىتى توختى ئاخۇنلارنى ناھايىتى قىزغىن قارشى ئالدى ۋە بىرقانچە مال سويۇپ، مەرىكە ئۆتكۈزگەندەكلا يۇرت مۆتىۋەرلىرىنى چىللاپ زىياپەت بەردى. كۈندۈزى زىياپەت، كەچلىكى مەشرەپ ئۆتكۈزۈلدى. «ئەل ئىچى ئالتۇن بۆشۈك» دېگەن سۆزنىڭ ھەقىقىي مەنىسىنى توختى ئاخۇن ئەمدى ھېس قىلدى. ئەل - يۇرت ئۆزىنىڭ خەلقپەرۋەر مۆتىۋەرلىرىنى، مەرىپەتپەرۋەر زىيالىيلىرىنى، ساخاۋەتلىك بايلىرىنى، مەردۇمەردانە پالۋانلىرىنى ھەقىقەتەن قەدىرلەيدىكەن ئەمەسمۇ! «ئەلگە ياققان خار ئەمەس» دەپ توغرا ئېيتىلغانىكەن. توختى ئاخۇن ئاتا ماكانلىرىدىن بىرى بولغان بۇ قەدىمىي تۇرپان خەلقىنىڭ ئۆزلىرىنى ئىززەت - ئىكرام بىلەن كۈتۈۋالغىنىدىن تولىمۇ سۆيۈندى. «يارىڭنى گۈل ئارىسىدىن ئىزدە، ئەركىڭنى ئەل ئارىسىدىن» دېگەندەك، ئەل - خەلققە ياققان بۇ پالۋان ئۆزىنىڭ قەدىر - قىممىتىنى يەنە بىر قېتىم چۈشەنگەندەك بولدى. «ئۆز ئېلىڭنىڭ نېنىنى يە، كېچە - كۈندۈز غېمىنى يە» — توختى ئاخۇن ئەنە شۇ تۇيغۇغا كەلدى. ئۆيدىن - ئۆيگە مېھماندارچىلىققا چاقىرىش باشلىنىپ كەتتى. ئون كۈن بولغاندا توختى ئاخۇن مەخسۇت مۇھىتىغا ئۆزرە قويدى:

— مەخسۇتباي ئىنىم، يۇرت خەلقىنىڭ كۆڭلى ئۆتە تېگىل بولدى. ھەرقانداق مېھمانمۇ ئۈچ كۈنگىچە مېھمان، ئاندىن خىيمان بولىدۇ. بىزگە ئىجازەت بېرىلسە، — دېدى تەۋەززۇ بىلەن.

— زېرىكىپ قالدىلىمۇ توختاخۇن ئۇستام، بۇ ئاستانىدىن؟ — مەخسۇت مۇھىتى كۈلۈپ تۇرۇپ سورىدى.

— يوغىسۇ، يىللاپ تۇرساممۇ زېرىكمىگۇدەكمەن بۇ يۇرتلاردىن. بىز كەلگىلىمۇ يېرىم ئاي بولۇپ قالدى.

---

[1] كۇرە — چوڭ ھويلا - قورۇ — ئا.

ھەرقايسىلىرىغا رەھمەت، ئەمدى لوكچون تەرەپكە ئۆتۈپ، مېنىڭ تونجى ئۇستازىم ئەسلا بەگنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلغاچ شۇ يەردىن قايتسامميكىن دەۋاتىمەن، — توختى ئاخۇن مەخسۇت مۇھتىغا ئۆيلىگىنىنى ئېيتتى.

— ئۇستازنى يوقلاش ئەلۋەتتە ياخشى ئىش. بوپتۇ، يەنە ئۈچ كۈن تۇرۇشسىلا، ئاندىن يولغا سېلىپ قوياي.

— ئەمدى بولا مەخسۇتباي، ھېلىمۇ كۆپ تۇردۇق. بۈگۈنلا لوكچون تامان يولغا چىقساقمىكىن، — توختى ئاخۇن ئۆز گېپىدە چىڭ تۇردى.

— ئەمىسە ئەتە بىر كۈن تۇرسىلا، بىزنىڭ «مەكتىپى مەخسۇدىيە» نى بىر كۆرۈشسىلە، ئاندىن ئەششاتامان بېرىپ قەدىمي شەھەرنى زىيارەت قىلغايلا، بۇ يەرگە كېلىپ ئەلپەتتاھ غوجام مازىرىنى، تۇيۇق غوجامنى كۆرمەي قانداقمۇ قايتىشىدىلا؟— دېدى مەخسۇت مۇھتى كۈلۈپ تۇرۇپ.

ئەمدى يەنە گەپ قىلىشنىڭ ئورنى قالمىغانلىقىنى ھېس قىلغان توختى ئاخۇن:

— بوپتۇ مەخسۇتباي، مېھمان دېگەن قويدىن ياۋاش، گەپلىرىگە ماقۇل دېمەكتىن باشقا چارە يوق، — دېدى كۈلۈپ.

— ھەببەللى، مانا ماۋۇ گەپلىرى توغرا بولدى!

شۇنىڭ بىلەن توختى ئاخۇنلار ئاستانىدە يەنە بىر كۈن تۇردى. ئۇلار ئالدى بىلەن «مەكتىپى مەخسۇدىيە» نى كۆزدىن كەچۈردى.

ئىككى سىنىپلىق «مەكتىپى مەخسۇدىيە» بىر ئازادە ھويلىدا ئىدى. پەنجىرىلىك سىنىپ ئازادە بولۇپ، قاتار - قاتار پارتىلار قويۇلغان، قارا دوسكا تامغا ئېسىلىپ، كۆيە بىلەن سىرلانغان، ئالىقانچىلىك تاختايغا كىگىز پارچىسى بوغقۇچ بىلەن چىڭ چېگىلىپ ئۆچۈرگۈچ قىلىنغان. تاغدىن قېزىۋېلىنغان پىشقىن -

سگىرتاش كۆيدۈرۈلۈپ، ئۇنىڭغا ئازراق سۇيۇقلاندۇرۇلغان يارىيلىم بىلەن بارماقتەك - بارماقتەك قاتۇرۇپ ياسالغان بورلار دوسكىنىڭ گىرۋىكىگە تىزىپ قويۇلغانىدى. تامغا دەرس جەدۋىلى چاپلانغان، ئۇنىڭدا ھەپتىسىگە ئۆتۈلىدىغان ئانا تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تارىخ، تەبىئەت، ئەسىر سائادەت (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەرجىمىھالى)، شېئىر قاتارلىق ساۋاقلار كۈنلەر بويىچە تەقسىملىنىپ، پۈتۈلگەنىدى.

— گۇچۇگدىكى «گۈلشەن مەكتىپى» بىلەن بۇ «مەكتىپى مەخسۇدىيە»نىڭ قايسى جەھەتلەردە پەرقى بار ئىكەن توختاخۇن ئاكا؟— دېدى مەخسۇت مۇھىتى سىنىپلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولۇپ ھويلىغا چىققاندا.

— پەرقى بار ئىكەن، بىزنىڭ «گۈلشەن مەكتىپى» دە باللار ئاستىغا تېرە سېلىپ، تاماق شىرەسىنى ئالدىغا قويۇپ خەت - ئىنشا يازىدۇ. دەرس مەزمۇنى بۇ يەردە تولۇقراق ئىكەن، بىزدە تەبىئەت دەرسى، تارىخ، شېئىر دەرسى كەمچىلىكەن،— دېدى توختى ئاخۇن.

— توغرا دېدىلە توختاخۇن ئاكا، دەسلىپىدە شۇنچىلىك قىلغىنىمىزمۇ چوڭ ئىش، «مۇسۇلمانچىلىق ئاستا - ئاستا» دېگەندەك، بارنى كۆچەيتمەك ئاسان، يوقنى بار قىلماق تەس. بىزدە تەنتەربىيە دەرسى مەزمۇنىدىكى جانبازلىق يوق، سىلەردە تارىخ بىلەن تەبىئەت دەرسى يوقكەن، ئۇنى ئۆزئارا تولۇقلىساق بولىدۇ،— دېدى مەخسۇت مۇھىتى.

— شېئىر دەرسىنىمۇ تىلغا ئېلىش كېرەك مەخسۇت ئاكا! — دېدى ئابدۇخالىق مەخسۇت باينىڭ گېپىنى تولۇقلاپ،— شېئىر دېگەن ئىنسان قەلبىنى تىترەتكۈچى قۇدرەتكە ئىگە نەرسە، ئادەمنىڭ نازۇك ھېسسىياتىنى شېئىردىن باشقىسى جايىغا يەتكۈزۈپ تەسۋىرلەپ بېرەلمەيدۇ.

ــ توغرا، بۇ تەرىپىنى تولۇقلاپ قويغىنىڭىز ياخشى بولدى ئابدۇخالىق ئىنىم،ــ مەخسۇت مۇھىتى گەپنى كەم قىلغىنىنى بوينىغا ئالدى ۋە توختى ئاخۇنغا قاراپ:

ــ جانبازلىقتىن ساۋاق بەرگۈدەك ئادەمدىن بىرنى بىزگە تەۋسىيە قىلامدىلا؟ــ دېدى.

ــ مانا يانلىرىدىلا تۇرامدۇ؟ــ دېدى توختى ئاخۇن ئەلى تۆگىنى كۆرسىتىپ.

ــ ھە راست، چىراغ تۈۋى قاراڭغۇ دېگەندەك ئىش بوپتۇ-دە!ــ مەخسۇت مۇھىتى ئەلى تۆگىگە قارىدى،ــ قانداق ئىنى، بىزنىڭ ئاستانىگە كېلىپ جانبازلىق ساۋىقىنى بېرەمسىز، باللارغا؟

ــ قۇللۇق مەخسۇت ئاكا، قۇللۇق! ــ دېدى ئەلى تۆگە خۇشاللىق بىلەن.

ــ كونا گەپنى قىلمايسىز بۇ يەردە «قۇللۇق، قۇللۇق» دەپ، بىز شۇ نادانلىقتىن، قۇللۇقتىن، مەھكۇملۇقتىن، قاششاقلىقتىن قۇتۇلىمىز دەپ «جەدىت مەكتىپى» ئېچىۋاتىمىز ئەمەسمۇ ئىنىم؟ــ دېدى مەخسۇت مۇھىتى سالماقلىق بىلەن.

ــ لەببەي دېمەمدىم ئەمىسە؟ــ ئەلى تۆگە قىزىقچىلىق قىلدى.

ــ ماقۇل، خوپ! دېمەمسىز؟

ــ خوپ مەخسۇتباي ئاغا! ــ دېدى ئەلى تۆگە ھەربىيلەردەك قەددىنى رۇسلاپ.

كۆپچىلىك ئۇنىڭ قىلىقىدىن كۈلۈشۈپ كەتتى. چۈشتىن كېيىن ئۇلار ئەلپەتتاھ غوجام مازىرىنى تاۋاپ قىلىپ بولۇپلا كونا شەھەرگە ــ قەدىمكى قوچۇبالىققا يۈرۈپ كەتتى. مەخسۇت مۇھىتى ئۆيىدە قالدى.

قوچۇبالىق ئۇزاق يىللاردىن بۇيان جىنلار ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەندەك خارابىلىككە ئايلانغان تاشلاندۇق شەھەر ئىدى.

خۇددى چۆچەكلەردە تەسۋىرلەنگەن سېھىرلىك تىلسىملىق قەلئەدەك تۇرغان بۇ خارابە شەھەرنىڭ سېپىللىرى ھېلىمۇ ئۇن نەچچە گەز ئېگىزلىكتە، پۇختا، مەزمۇت ئىدى. ئىشىكلىرى ئاللىقاچان بۇزۇۋېتىلگەن كېمىر ئۆيلەر، بۇتخانىلار، چوڭ - چوڭ زالدەك خانىلار ئاغزىنى چوڭ ئېچىشقان دىۋىلەردەك كۆرۈنەتتى. يېرىمى ئۆرۈلگەن بۇتخانا مۇنارلىرى، بۇتلىرى چېقىلغان ساگراملار ھاڭغىرقاي ئوچۇق پېتى ئىدى. تاشقى شەھەر ھەيۋەتلىك سېپىل بىلەن قورشالغان، تۆت تەرەپ تۆت چوڭ قوۋۇقنىڭ ئىزناسى، شىمالىي قوۋۇققا يېقىن يەردە ئىچكى شەھەر سېپىلى ئوقچۇپ تۇراتتى، ئىچكى شەھەر سېپىلى ئىچىدە ئوردا شەھەر شۇمشەيگەن پېتى يېتىمسىراپ مۇڭ - قايغۇغا پېتىپ ياتماقتا.

— بۇ بىر جىنلىق تامدەك ئەسكىھسار ئىكەنغۇ؟ — دېدى ساتتار تاشقى شەھەرنى ئايلىنىۋېتىپ.

— ئەگەر قورقساڭ ئايەتەلكۇرسىنى ئوقۇپ ماڭ! — دەپ چېقىشتى مەمەت.

— ئايەتەلكۇرسىنى ئوقۇپ ماڭغۇچە ئەلى تۆگە بىلەن ھىدايىتۇللا خەلپەتنىڭ ئوتتۇرىسىغا كىرىپ ماڭساڭلا جىن - ئالۋاستىلار ساڭا چېقىلالمايدۇ! — قادىرمۇ چاقچاق قىلدى. توختى ئاخۇن گەپكە ئارىلاشتى:

— كۆپكۈندۈزدە ئايەتەلكۇرسىنى ئوقۇيمىز دېگۈچە «قالۇ ئىننە لىللاھى ۋە ئىننەئىلەيھى راجىئۇن» نى ئوقۇپ مېڭىڭلار! مۇنداق بۈيۈك شەھەردە چوقۇم ئۇلۇغ زاتلار ئۆتكەن بولۇشى مۇمكىن. ئۇنىڭغا قوشۇپ «رەببەنا» نى ئوقۇڭلار، ئىلگىرى ۋاپات بولغانلارنىڭ روھى ئەمىن تاپىدۇ.

— بۇ بىر تاشلاندۇق شەھەرغۇ؟ يا ئۇلۇغ مازار ئەمەسقۇ؟ — دېدى ئەلى تۆگىمۇ گەپكە ئارىلىشىپ.

— ئەلى بۇرادەر، توختاخۇن ئاكامنىڭ دېگىنى توغرا، بۇ

شەھەردە بىزنىڭ ئۇلۇغ خاقانلىرىمىز، بەگلىرىمىز، ئۆلىمالىرىمىز، باھادىرلىرىمىز ئۆتكەن، ــ دېدى ئابدۇخالىق ئۇيغۇرمۇ گەپ قىتىپ.

ــ ھە راست، ئابدۇخالىق بايۋەچچە، سىزنى كۆپ كىتاب ئوقۇغان، خەنزۇچە، رۇسچە، ئەرەب ـ پارسچە كىتابلارنى سۇۋارى ئوقۇيالايدۇ، دەپ ئاڭلىغانىدۇق. مۇشۇ تاشلاندۇق شەھەرنىڭ ئۆتمۇشىنى بىر سۆزلەپ بەرگەن بولسىڭىز؟ ــ دېدى توختى ئاخۇن، ــ بۇرادەرلىرىمنىڭ ۋە مېنىڭمۇ كۆزۈم ئېچىلىپ قالاتتى!؟

ــ بولىدۇ، تارىخنى بىلىش مۇھىم، تارىخنى بىلگەندىلا ئاندىن ئادەم بۇ جاھاندا ئىنساندەك ياشىغان بولىدۇ، بولمىسا قويدەكلا ياشاپ بۇ ئالەمدىن كېتىدىغان گەپ. ئىسلام دىنىدىمۇ «مەن نەدىن كەلدىم، نەگە بارىمەن؟ بۇ جاھاندا نېمىش قىلىشىم كېرەك؟» دېگەننى بىلىش تەشەببۇس قىلىنىدىغۇ؟ قىزىقساڭلار سىلەرگە بۇ تاشلاندۇق شەھەرنىڭ ئۆتمۇشىنى مۇۋاپىق بىر پەيتتە سۆزلەپ بېرەي، ــ دېدى ئابدۇخالىق ئۇيغۇر. ئۇلار ئەمدى لۈكچۈن تامان يۈرۈپ كەتتى.

× × ×

توختى ئاخۇن ھەمراھلىرى بىلەن لۈكچۈنگە بېرىپ شاگىرتى ھەمدۇللا بىلەن ئۇچراشتى. ھەمدۇللا ئۇستازى توختى ئاخۇننىڭ ئالدىرىغىنىغا قويماي، بەش كۈن تۇرغۇزۇۋالدى. ئالتىنچى كۈنى ئۇلار سىركىپ ئېغىزىدىن يۇقىرىلاپ، تامغىلىق تاش[①] بار يەردىن

[①] تامغىلىق تاش ــ پىچان ناھىيەسىنىڭ لەمجىن يېزىسىدىكى يول ئۇستىگە چوشۇپ قالغان ئۆيدەك يوغانلىقتىكى تاش. بۇ تاشقا بۇددا ھەيكىلىنىڭ سۈرىتى ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى چېكىلگەن. يەرلىكلەر بۇ تاشنى «تامغىلىق تاش» دەپ ئاتايدۇ. ــ ئا.

ئۆتۈپ، لەمجىن غولى ئىچىگە چۈشتى ۋە ھەمدۇللانىڭ يول باشلىشى بىلەن بۈككىدە دەرەخلىق ئىچىگە سېلىنغان خىلۋەت ھويلىدىن ئەسلا بەگنى تاپتى. ئەسلا بەگ دەسلەپ بۇ يەتتە - سەككىزچە ئادەمنى كۆرۈپ سەل تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى. ئۇ توختى ئاخۇننى تونۇغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇنى قۇچاقلاپ باغرىغا باستى. ئەسلا بەگ بىلەن توختى ئاخۇن كۆرۈشمىگىنىگە توپتوغرا ئوتتۇز يىل بولغانىدى. گەرچە ئەسلا بەگنىڭ يېشى سەكسەن گە ئۇلىشىپ، چاچ - ساقاللىرى ئۇچتەك ئاقارغان بولسىمۇ، ئۆزى تېتىك، قۇلىقى ساز، كۆزى روشەن ئىدى. ئۇ ئادەم تىنچلىقنى خالاپ، ئائىلىسىنى لۈكچۈندىن مۇشۇ لەمچىن غولىغا كۆچۈرۈپ چىققانىدى.

توختى ئاخۇن ئۇستازىغا ئاتاپ ئەكەلگەن رەخت، پۇل - پۇچەك، قەنت - گېزەك ۋە تاختا چايلارنى ئالدىغا قويۇپ، ئۇستازىنى يوقلاپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈردى. ئەسلا بەگ ئۇزاقتىن - ئۇزاق دۇئا قىلىپ، توختى ئاخۇنغا رەھمەت ئېيتتى. توختى ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى مال سويۇپ كۈتۈۋالدى. ھېچنېمىگە ئۇنىماي، توختى ئاخۇن ۋە ئۇنىڭ ھەمراھلىرىنى ئۈچ كۈن تۇرغۇزۇۋالدى. شۇ جەرياندا توختى ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئوتتۇز يىللىق كەچمىشىنى ۋە تۇرپاندىكى ئەھۋاللارنى توختىماي سۆزلەپ بەردى. ئەسلا بەگ توختى ئاخۇننىڭ يەنىمۇ زور شۆھرەت قازىنىشىغا دۇئا قىلىپ، خوشلىشىپ قالدى. توختى ئاخۇن بىر ئاي بولغاندا ھەمراھلىرى بىلەن قارىغايتى داۋىنى ئارقىلىق مورىغا ئۆتۈپ، گۇچۇڭغا يېتىپ باردى. ئابدۇخالىق، ئەلى تۆگە ۋە ھەمدۇللالار توختى ئاخۇن بىلەن لەمجىندىلا خوشلاشقان بولدى.

ئون توققۇزىنچى باب

ماجۇڭيىڭ گوچۇڭدا

— ھەي خالايىق! ئىشىتمىدىم دېمەڭلەر! گا سىلىڭ — ماجۇڭيىڭ قوماندان گوچۇڭنى ھوجۇم بىلەن ئالدى! بۈگۈن شۇ غەلبىنىڭ شەرىپىگە ھەربىي گازارما ھويلىسىدا مەيدان تۈزەپ، جانبازلار ئېلىشىشى ئۆتكۈزمەكچى! جىمى پۇقرا شۇ تەرەپكە مېڭىڭلار! بارمىغانلار جازاسىنى تارتىدۇ! — بۇ ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپاننىڭ ئاۋازى ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا بىر خويزۇ ئەسكەر قولىدىكى مىس جاڭنى ئارىلاپ - ئارىلاپ ئۇرۇپ قوياتتى ۋە خەنزۇچە توۋلاپ، شەھەر خەلقىنى ھەربىي گازارما تەرەپكە ئۈندىمەكتە ئىدى.

ھەربىي گازارما جەنۇبىي قوۋۇق بىلەن شەرقىي قوۋۇق ئارىلىقىدا بولۇپ، بۇ يەرنى ئەسلىدە جىڭ شۇرېننىڭ گوچۇڭنى ساقلاۋاتقان قوماندانى لى خەيرۇي ئىگىلىگەنىدى. 1933 - يىلى 4 - ئايدا يەنى ماجۇڭيىڭ ئىككىنچى قىتىم شىنجاڭغا چىقىپ بىر ئاي بولغاندا، شېڭ شىسەي ئۆرۈمچىدە ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانىدى. ماجۇڭيىڭ مورى ئارقىلىق گوچۇڭغا كېلىپ لى خەيرۇينىڭ قولىدىن بۇ گازارمىنى ئوڭايلا تارتىۋالدى. بۇ مەزگىلدە ئىلىدىكى جاڭ پېيۈەن جىڭ شۇرېننىڭ بىر قىسىم قالدۇق ئەسكەرلىرىنى باشلاپ، شېڭ شىسەيگە ئاشكارا قارشى چىقتى. لى

خەيرۇيمۇ شېڭ شىسسەيگە ئىتائەت قىلماي، خوجىنياز ھاجىغىمۇ قوشۇلماي، ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش قىلىپ يۈرگەن. جىڭ شۇرىن بولسا سىبىرىيە ئارقىلىق نەنجىڭ تەرەپكە يېتىپ بارماق بولۇپ قېچىپ كەتكەن. كېلىشىم بويىچە خوجىنياز ھاجى گوچۇڭنى ئېلىشنى ماجۇڭيىڭغا قالدۇرۇپ، ئۆزى جىمسارغا تېگىش قىلماق بولۇپ، گوچۇڭنىڭ تەنپاموڭ دېگەن يېرىدىكى ئۇزۇن قىر دېگەن تاغ ئۈستىدە پەيت كۈتۈپ تۇرغاندى. ماجۇڭيىڭ گوچۇڭنى قولغا كىرگۈزۈپ، ئەمدىلىكتە ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ، ئۇرۇمچى تەرەپكە ئەسكەر تارتىپ، تېخى ھاكىمىيىتى مۇستەھكەملەنمىگەن شېڭ شىسەينى بىر يوللا ئۇجۇقتۇرۇۋېتىپ، ئۆزىنىڭ قارا نىيىتىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولغاندى[1]. بۇگۈنكى مەيدان تۇزەپ داغدۇغا قىلىشتىكى مەقسەتمۇ ئۆزىنىڭ ھەيۋىسىنى كۆز - كۆز قىلىش ئىدى.

كىشىلەر ھەربىي گازارما تەرەپكە ئاقماقتا، ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، ھەتتا بازارغا مال ساتقىلى كىرگەن قازاق، موڭغۇللارمۇ؛ يۇرت مۆتىۋەرلىرى، جانبازلار، سودىگەرلەر، بازارچىلار، ھەتتا بازارغا ئوت - سامان ساتقىلى كىرگەن دېھقانلارمۇ بار ئىدى.

ھەربىي گازارما مەيدانى كەڭرى بولغىنىغا قارىماي، ئادەمگە لىق تولغانىدى. مەيدان چۆرىسى ۋە گازارما ئىشىكى تەرەپتە قاراۋۇللار تۇرۇشقان، ھەتتا ئۆگزىلەردىمۇ ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكىرىدىن ئون - ئون بەش ئادەم قورال تۇتۇپ تۇراتتى. بۇ «جانبازلىق ماھارىتى كۆرستىلىدۇ» دېيىلگەن مەيدان بەئەينى جازا

---

[1] ماجۇڭيىڭ شىنجاڭنى قولغا كىرگۈزگەندىن كېيىن، رۇسىيەنى ئېلىپ ئاندىن ياۋروپاغا يۈرۈش قىلىپ تۈركىيەدىن تاكى شەرقىي دېڭىزغىچە بولغان ئارىلىقتا بۈيۈك ئىسلام دۆلىتى قۇرۇپ چىقماقچى بولغان — ئا.

ئىجرا قىلىدىغان مەيداندەك سوۋلۇك تۇس ئالغانىدى.

مەيداننىڭ تۆر تەرىپىگە ياغاچتىن كۆتۈرمە قىلىپ ئىككى ئادەم بىمالال ئېلىشقۇدەك سۇپا ھازىرلانغان، سۇپىنىڭ ئەتراپىدا ماجۇڭيىڭ ۋە ئۇنىڭ لەشكەر باشلىقلىرى - ئوفىتسېرلىرى ئورۇن ئالغان، ئۇلارنىڭ يېنىدا دىڭ ئاخۇن، سەمەتھاجى، ئىمىنباي، قارىھاجى قاتارلىق مۆتىۋەرلەر ئۆزئورۇندۇقلاردا ئولتۇرغان. ئۇلارغا ئولىشىپ، گا ئىمام شاگىرتلىرى بىلەن، ئۇلارنىڭ يېنىدا بولسا توختى ئاخۇن، ساتتار، مەمەت، قادىر، دۇگامەت ئەپەندى، شاۋۇدۇن ئەپەندى، ھىدايىتۇللا خەلپەت، ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپان، ھېيت ئاخۇن زاسۇپىيەزلەر ئورۇن ئالغان؛ سۇپىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدە يې جەنجاڭنىڭ چوڭ شاگىرتلىرىدىن ۋاڭ تاۋ، جاڭسەنلەر ئورۇن ئالغان؛ ئۇلارنىڭ يېنىدا دەم ئېلىشقا چىققان ساقچى باشلىقى لى جۇڭمۇ بار ئىدى. بۇ سورۇندا پەقەت ئىككى يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان يې جەنجاڭ بىلەن، ئانىسىنى، خوتۇن بالىلىرىنى ئىچكىرىگە ئېلىپ كەتكەن سوخۇشارادىن باشقا، گوچوڭدىكى چوڭ - كىچىك جانبازلارنىڭ ھەممىسى بار ئىدى.

— بۇ قېتىمقى مەيدان بىر قېتىملىق كۆرەك، دوستانە ماھارەت كۆرسىتىش بولىدۇ، — دەپ جار سالدى مەيدان باشقۇرغۇچى ئوفىتسېر، — گوچوڭ جانبازلار يۇرتى ھېسابلىنىدۇ، شۇڭا ھەرقايسى مەزھەپ، ھەرقايسى مىللەت ۋەكىللىرى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ ماھارەت كۆرسەتسۇن! ماھارەتتە كامالەتكە يەتكەنلەر مۇكاپاتلىنىدۇ ھەم ماجۇڭيىڭ قوماندان خالىغانلارغا ھەربىي ئەمەل ئاتا قىلىپ، ئۆز قوشۇنىدىن خىزمەت بېرىدۇ!

سورۇندىكىلەر گودۇڭ - گودۇڭغا چۈشتى. بەزى ياشلار يەڭلىرىنى شىمايلاپ ئوتتۇرىغا چىقىشقا تەرەددۇت قىلىشتى.

ئالدى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئەسكەرلىرى ئىچىدىكى جانبازلار ئارقا - ئارقىدىن ماھارەت كۆرسەتتى، ئاندىن گوچوڭ

جانبازلىرىدىن گائىمنىڭ شاگىرتى بەيسوڭ، يى جەنجاڭنىڭ شاگىرتلىرىدىن جاڭسەن، ۋاڭ تاۋلار ماھارەت كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن ھىدايىتۇللا خەلپەت، ئۇنىڭدىن كېيىن توختى ئاخۇن ماھارەت كۆرسىتىشكە باشلىدى.

توختى ئاخۇن مەيدانغا چۈشكەندە مەيدان تىمتاسلىققا چۆمدى، بارچە ئادەم ئۇنىڭ كامالەتكە يەتكەن ھەرىكەتلىرىگە ھايرانلىق بىلەن كۆز تىكمەكتە. توختى ئاخۇن ئالدى بىلەن ئون سەككىز خىل قورال ئوينىتىش ھەرىكىتىنى قىلىپ، قوش قىلىچ، ئۇلانما كالتەك، سويلىما تىغ، نەيزە سانجىش ھەرىكەتلىرىنى ئىشلىدى. ئارقىدىن ئون سەككىز خىل تېپىك ھەرىكىتىنى، ئالقان بىلەن شام ئۆچۈرۈش ماھارىتىنى كۆرسەتتى. ئاخىرىدىراق خوگوڭ گومپىسىنى كۆرسەتتى. ئۇ مەيداندا ئۇياقتىن - بۇياققا ۋاشىلداپ ئۆتسە، كىشىلەر پەقەت ئۇنىڭ غۇيۇلداپ ئۆتكەن شەپىسىنىلا ئاڭلاپ، غۇۋا بىر سىيمانىڭ ھېلى شەرق تەرەپتە، ھېلى غەربتە، ھېلى مەيداننىڭ كۆنگەي تەرىپىدە، ھېلى تەسكەي يېقىدا ئەرۋاھتەك ئۇچۇپ يۈرگىنىنىلا بايقاشتى. ئۇنىڭ قويۇنتاز ياكى توختى ئاخۇن ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بېشى قايسى تەرەپتە، ئايىغى قايسى ياقتا ئىكەنلىكىنى ئاڭقىرىشقا ئىمكان تاپالمىدى. توختى ئاخۇن خوگوڭ ھەرىكىتىدىن توختىغاندا، مەيداندا گۈلدۈراس ئالقىش سادالىرى ياڭرىدى.

توختى ئاخۇن ئەڭ ئاخىرىدا خوڭخوڭدىيەن ماھارىتىنى كۆرسەتتى. بۇ ماھارەتنى يى جەنجاڭ ئۇستاز بېيجىڭدىن كەلگەن خارچىن ھەزرەتكە تاقابىل تۇرىدىغان چاغدا توختى ئاخۇنغا ئاستىرتىن ئۆگەتكەنىدى. بۇنى توختى ئاخۇن «لاچىن قانات ماھارىتى» دەپ ئاتاپ، شاگىرتلىرىدىن پەقەت ئوغلى نىزامىدىن بىلەن ھىدايىتۇللا خەلپەتكىلا ئۆگەتكەنىدى. بۇنداق ھەرىكەتنى گوچوڭدىكى جانبازلارنىڭ تولىسى بىلمەيتتى. شۇڭا، بۇ ماھارەتنى

كۆرسەتكەندە ماجۇڭيىڭنىڭ جانبازلىرى، گۇچۇڭدىكى جانبازلار ھەيرانۇھەس قالدى. توختى ئاخۇنمۇ بۇ «لاچىن قانات ماھارىتى» نى ئاجايىپ نەپىس ئوينىدى. ھەتتەگەي، مۇشۇ تاپتا مۇشۇ مەيداندا يى جەنجاڭ ئۇستاز بولغان بولسا، ئۆزىنىڭ بۇ ئۇيغۇر شاگىرتىنىڭ قىيىنلىق دەرىجىسى ئىنتايىن يۇقىرى بولغان بۇ ماھارەتنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ ئوينىغىنىدىن قانچىلىك زوقلانغان بولاتتى- ھە؟

توختى ئاخۇن ئاشۇ ھېسسىياتتا «لاچىن قانات ماھارىتى» نىڭ ئاخىرقى بىر ھەرىكىتىنى ئاجايىپ ماھىرلىق بىلەن ئوينىدى. ئۇ ئورنىدىن كۆكلەپ ئادەم بويى ئۆرلىدى. ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا تىكىلدى. ئۇ ئىككى پۇتىنى كېرىپ چاسىغا چۈشتى، شۇ دەقىقىدە گا ئىمامنىڭ يېنىدا تۇرغان مالاۋسى بىلەكتەك توملۇق، بىر گەز ئۇزۇنلۇقتىكى ياغاچنى توختى ئاخۇننىڭ چاترىقىغا ئۇدۇللاپ ئاتتى، بۇنىڭ ئۈستىگە چۈشكەن توختى ئاخۇننىڭ جا يېرى قاتتىق زەربىگە ئۇچرىدى...... تاماشىبىنلار ئاجايىپ دەل جايىغا چەنلەپ تۇيدۇرماي ئېتىلغان بۇ توقماقنى كۆرمىگەچكە، توختى ئاخۇننىڭ بۇ نەپىس ماھارىتىگە توختىماي ئالقىش ياغدۇردى. ئەمما، تۇتۇننىڭ ئاچچىقىنى مورا بىلۇر دېگەندەك، توختى ئاخۇن قاتتىق ئاغرىقتىن ئازابلىنىپ تولغىنىپ كەتتى......

مالاۋسىنىڭ كىچىكىدىنلا توختى ئاخۇنغا ئۆچى بار ئىدى. مالاۋسىنىڭ ئىنىسى مالاۋۇ ئەينى ۋاقىتتا خامانىدا يىللىقچى ماچىڭگۇينى ئۇرغاندا توختى ئاخۇن ئارىغا كىرىپ ماچىڭگۇيگە ھېسداشلىق قىلىپ مالاۋۇنى ئەدەپلەپ قويغان، كېيىن ئاكا - ئۇكا ئىككىسى بىرلىشىپ تويدىن يانغان توختىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئېلىشقاندا، توختى ئاكا - ئۇكا ئىككىسىنى ئۇرۇپ ياتقۇزۇۋەتكەن. گا ئىمام ئۇ ئىككىسىنى قۇتقۇزۇۋالمىغان بولسا، مالاۋسى خېلى جىق تاياق يېگەن بولاتتى. ئۈچ كۈندىن كېيىنكى

ئاشكارا ئېلىشىش مەيدانىدا مالاۋسى توختىدىن يەنە يېڭىلىپ قالدى...... مالاۋسى توختىدىن هامان بىر كۈنى ئۈچ ئالماقنى كۆڭلىدىن چىقارمىدى. ئۇ بۇنىڭدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى ئىنىسى مالاۋۋۇ بىلەن ماجۇڭيىڭغا ئەسكەر بولغان. ئىنىسى مالاۋۋۇ گەنسۇدا ئۆلۈپ كەتكەن. مالاۋسى هازىر ليەنجاڭلىق ئەملىدە ئىدى. ئۇ ماجۇڭيىڭغا ئەگىشىپ ئىچكىرىنى بىر ئايلىنىپ، شىنجاڭغا يەنە يېنىپ چىققان. بۇ قېتىمقى ماهارەت كۆرسىتىشنى ئۇ توختىدىن ئۈچ ئېلىشنىڭ ياخشى پۇرسىتى دەپ قاراپ، بايامقى نامەردلىكنى قىلغانىدى.

مالاۋسىنىڭ بۇ قىلىقىنى كۆزى ئۆتكۈر جانبازلاردىن بىرقانچىسى بايقاپ قالدى، بۇنى هىدايىتۇللا خەلپەتمۇ كۆردى. ئۇ يۈگۈرۈپ بېرىپ توختى ئاخۇننى سۆيىدىن يۆلەپ ئېلىپ چۈشتى. توختى ئاخۇننىڭ چىرايى تاتارغانىدى. ئەمما، ئۇ قەتئىي چاندۇرمىدى. «قۇۋۇلۇقتىن شۇملۇق چىقۇر» دېگەندەك، گا ئىما يېنىدا تۇرۇپ نامەردلىك قىلغان شاگىرتى مالاۋسىنى غەزەپ بىلەن بىر شاپىلاق قويۇۋىدى، سەنتۈرۈلۈپ توختىغان مالاۋسى ئاچچىقىدا تاپانچىسىنى چىقىرىپ ئۆزىگە سەككىز - ئون يىل هۈنەر - ماهارەت ئۆگەتكەن ئۇستازى گا ئىمامنى «پاك!» قىلىپلا ئېتىپ تاشلىدى. بەيسۇڭ ئۇستازىنى ئۆلتۈرگەن قارانىيەت خۇمپەر مالاۋسىنىڭ كانىيىنى بىرلا سىقىپ، ئۇنىڭ جېنىنى ئالدى. باشقا جانبازلارمۇ دەۋرەپ كەتتى. «پاك - پۇك!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ مەيدان پاتىپاراقچىلىققا چۆمدى، شۇ پاراكەندىچىلىكتە بىرقانچە بىگۇناھ پۇقرا، دىنىي مۆتىۋەر سەمەتهاجى، دىلىك ئاخۇنلارغا ئوق تېگىپ قازا قىلدى. بۇ قېتىمقى كۆرەك گۇچۇڭلۇقلارغا بالايىئاپەتكە ياغدۇردى. مۆتىۋەرلەردىن سەمەتهاجى، دىلىك ئاخۇن، گا ئىمالارنىڭ قازا قىلغىنى گۇچۇڭ خەلقىنىڭ ماجۇڭيىڭغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى قوزغىۋەتتى. گۇچۇڭدىكى

خەنزۇ، خۇيزۇ، ئۇيغۇر، ئۆزبېك، مۇڭغۇل، مانجۇ، قازاق، تاتار خەلقلىرى ماجۇڭيىڭنى قارغاپ، ئۇنىڭغا لەنەتلەر ئوقۇدى. ماجۇڭيىڭ غىپلا قىلىپ جىمىسار تامان تىكىۋەتتى.

× × ×

خوجىنىياز ھاجى جىمىسارنى ئالدى، لېكىن ھىيلىگەر لى شۇفۇ[1] ئىككى مىڭ تالدەك قورالنى خوجىنىياز ھاجىغا بەرمەي، كېچىسى ماجۇڭيىڭنىڭ قولىغا تاپشۇردى. بۇنىڭ بىلەن گەنسۇدىن ئىككىنچى رەت چىللاپ چىقىلغان ماجۇڭيىڭ قومۇل، تۇرپان، گۇچۇڭ، جىمىسار خەلقلىرىنىڭ، جۈملىدىن خوجىنىياز ھاجىنىڭ قاتتىق غەزىپىگە ئۇچرىدى. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭ يولىدا سوۋېت قىزىل ئارمىيەسىنىڭ ئايروپىلانلىرىنىڭ قاتتىق بومباردىمان قىلىشىغا ئۇچراپ، ئاخىر قالدۇق قىسىملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ، شىنجاڭدىن بۇلاپ - تالىغان ئالتۇن - كۈمۈشلىرىنى ئېلىپ ئەركەشتام ئارقىلىق سوۋېت يېرىگە ئۆتۈپ كەتتى. گەرچە خوجىنىياز ھاجى گەنسۇغا ئىككى رەت ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنى شىنجاڭغا چىللاپ چىقىپ، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتكە بىرلىكتە قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھىيلىدىن ھالۋا ياساپ، ئۇرۇش غەنىيمەتلىرىنى ئاستىرتىن ئۆز قولىغا يىغىۋېلىپ، نىيىتىنى بۇزدى. خەلق، جۈملىدىن قوزغىلاڭچى قوشۇن ھەم ئۇنىڭ يولباشچىسى بولغان خوجىنىياز ھاجى بۇ ئالانىيەت ماجۇڭيىڭدىن قاتتىق يىرگەندى. ماجۇڭيىڭ ئۆزىنىڭ يامان قىلمىشىدىن شىنجاڭدا پۇت تىرەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىدىن

[1] لى شۇفۇ— تۆمۈر خەلپىنى ئالداپ ياڭ زېڭشىڭغا تۇتۇپ بەرگەن كىشى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇ جىمىسارنى قوغدىغۇچى ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ تۇرغانىدى — ت ئا.

مەھرۇم قالدى. ئۇنىڭ ھېلىگەرلىك بىلەن شەخسىي مەنپەئەت ئۈچۈن كۆرەشكىنى ئاق كۆڭۈل شىنجاڭ خەلقىنىڭ قەلبىدە يارا ئىزى قالدۇردى. خوجىنىياز ھاجىنىڭ مەسلىھەتچىسى بولغان نەمەت خەلپەت ماجۇڭيىڭنىڭ يامان قىلمىشىدىن نەزمىلەر پۈتۈپ قالدۇرغانىدى.

× × ×

تۇختى ئاخۇن شۇ قېتىمقى زەربىدىن بىرقانچە كۈن ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالدى. بىر كۈن دۇگامەت ئەپەندى، شاۋۇدۇن ئەپەندى ۋە ئاۋامىسلىم موللا تۇختى ئاخۇننى يوقلاپ ئۇنىڭ ئۆيىگە كەلدى. ئۇلار مەكتەپنىڭ ئوقۇتۇش ئىشلىرى، شۇ قېتىمقى كۆرەكتىكى ماھارەت كۆرسىتىش جەريانى ۋە خوجىنىياز ھاجى بىلەن ماجۇڭيىڭنىڭ ئارىسى بۇزۇلغانلىق توغرۇلۇق خېلى ئۇزاق پاراڭ سېلىشتى. تۇختى ئاخۇننىڭ ئورنىدا ھىدايىتۇللا خەلپەتنىڭ گۈلشەن مەكتىپىدىكى باللارغا جانبازلىقتىن ساۋات بېرىۋاتقانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇنى خاتىرجەم قىلدى.

— ئەمدى ھىدايىتۇللا مېنىڭ ئورنۇمدا داۋاملىق ساۋاق بېرىۋەرسۇن، مۇشۇ كۈنلەردە چوڭ ئوغلۇم نىزامىدىن تولا چۈشۈمگە كىرىدىغان بولۇپ قالدى. ھوشۇر ئاخۇندىن ئاڭلىسام ئۇ ئۇرۇمچىدە ئوتتۇرا كۆۋرۈكتە ئولتۇرۇۋېتىپتۇ. ئۆيلۈك - ئوچاقلىق، ھەتتا بالىۋاقىلىقمۇ بوپتۇ. ئۇ مەن بىلەن خۇپىيانە ئېلىشىپ قويغىنىغا خىجالەت بولۇپ گۆچۈڭگا ئاياغ باسمايۋاتىدۇ. مەن بولسامۇ بېرىپ ئۇنى كۆرۈپ كەلمىسەم بولماس. ئۇ مېنىڭ چوڭ ئوغلۇم- دە! — تۇختى ئاخۇن شۇ گەپلەرنى دەپ بولۇپ بىرھازا جىممىدە بولۇپ قالدى. دۇگامەت ئەپەندىلەر تۇختى ئاخۇنغا نېمىدەپ تەسەللى ئېيتىشنى بىلەلمەي، تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالدى. بۇ ھالەتنى موللا

ئاۋامسلىم بوزدى:

— بۇرادەرلەر، يېقىندا جىمىسارغا بېرىپ كېلىۋىدىم، شۇ يەردىكى بىر ھەمساۋاق بۇرادىرىمدىن ماجۇگىيگىنىڭ قىلمىشى ھەققىدە خوجىنىياز ھاجىنىڭ يېنىدىكى «كەمى»[1] تەخەللۇسلۇق بىر تېرەن موللىنىڭ يازغان شېئىرىنى كۆچۈرۈۋېلىپ كەلگەنىدىم، خالىساڭلار شۇنى ئوقۇپ بېرەيمۇ؟ — موللا ئاۋامسلىم توختى ئاخۇنغا ۋە دۇگامەت ئەپەندىلەرگە قارىدى.

— بولىدۇ، ئاڭلاپ باقايلى، — دېدى توختى ئاخۇن ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرۇپ.

موللا ئاۋامسلىم يەكتىكىنىڭ ئىچ يانچۇقىدىن بىرقانچە ۋاراق قەغەزنى ئېلىپ ئۇنىڭدىكى شېئىرنى ئوقۇشقا باشلىدى:

تولا غاپىل ئىكەنمىز، ھەي، بۇنى بىلمەپتىمىز، يارەب[2]،
قوتانغا بۆرىنى كەل دەپ، خاتا چىللاپتىمىز، يارەب.

مۇسۇلمان دېسە بۇ شەيتان، كالامنى بىلىپ ھەق راست،
دۇئا ـ تەكبىر بىلەن باشتا ئۇنى يادلاپتىمىز، يارەب.

«ئىشەنگەن تاغدا ياتماپتۇ كىيىك» دەپ بىر ماقال تۇرسا،
ئاتالار سۆزىگە چىن دىل ئەمەل قىلماپتىمىز، يارەب.

---

[1] كەمى — نەممەت خەلپىتىمنىڭ 1910 ـ يىلىدىن باشلاپ قوللانغان تەخەللۇسى. بۇ شائىر 1888 ـ يىلى پىچان لۈكچۈندە تۇغۇلۇپ، 1962 ـ يىلى تۇرپاننىڭ مۇرتۇق يېزىسىدا يەتمىش تۆت يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن. ئۇ يېتىشكەن شائىر، موللا، جامائەت ئەربابى بولۇپ، خوجىنىياز ھاجى قوزغىلىڭىغا ۋە كېيىن ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ئىشتىراك قىلغان — ئا.

[2] بۇ شېئىر ئابدۇرېھىم ئۆتكۈرنىڭ «ئويغانغان زېمىن» ناملىق رومانىدىن ئېلىندى.

تىلى شېكەر، دىلى زەھەر ئىكەن ھەي، بىز چۈشەنمەستىن،
ئەجەب ئاسان، قېرىنداش دەپ ئۈمىد باغلاپتىمىز، يارەب.

ئۇ مەككار ھەر قەدەمدە ھېسابلاپ قوم ساناپ يۈرسە،
گۆدەكتەك گول بولۇپ بىز، ھەي، تاش ساناپتىمىز، يارەب.

بۇگۈن ئۇقساق تېخى بىزنى جەھەننەم سارى باشلارمىش،
ئېچىپ كەڭرى قويۇننى بىز يىلان ئاسراپتىمىز، يارەب.

ئۇنىڭ باتىل خىيالىچە بويارمىش قانغا دۇنيانى،
بۇنىڭدەك زور گۇناھ بولماس، خاتا چاغلاپتىمىز، يارەب.

«ئاتاڭغا بەرمىگىن بىلگەن يولۇڭنى» دەر ئىدى دانا،
نادامەت ئوتىدا ئەپسۇس، جىگەر داغلاپتىمىز، يارەب.

گاھى تۈلپارمۇ تۈز يولدا مۇدۇرۇلۇپ كېتىدۇ دەيدۇ،
سىراتىل مۇستەقىم[1] بەرگىل، خاتا ئويلاپتىمىز، يارەب.

كەمى نەمەت يېزىپ ئەشئار، سۇخەندانلىق قىلىپ قويدى،
كېچىرگەي مىنى دوست - يارلار، بۇرۇن بىلمەپتىمىز، يارەب.

— بارىكاللا! مانا شېئىر، مانا بېيىت - قوشاق دېگەن! بۇ كەمى دېگەن شائىر مەككار ماجۇگىيگىنىڭ قىلمىشىنى ئەجەب قاملاشتۇرۇپ يېزىپتا، «ئىتنىڭ كۆڭلى سۆڭەكتە» دەپ توغرا ئېيتىپتىكەن چوڭلار. سىناشمىغان ئادەمگە ئەسلا ئىشەنگۈلۈك

---

[1] سىراتىل مۇستەقىم — ئەرەبچە، توغرا يول.

ئەمەس! — توختى ئاخۇن ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى.

— بۆرىمۇ دوستىغا قەست قىلمايدۇ، دېگەن گەپ بار، لېكىن بۇ مەككار ماجۇگىيڭ خوجىنىياز ھاجىمغا قارا ساناپ، جېمى ئولجىنى ئۆزىنىڭ قىلىۋاپتۇ ئەمەسمۇ.

— شۇڭا، ئۆزىنىڭ يولىنى ئۆزى ئەتتى- دە، ئۇ ئاچ كۆز!

— يات بىلەن بىرگە بولساڭ ئاي پالتاڭ قوينۇڭدا بولسۇن، دېگىنى توغرىكەن، — دېدى توختى ئاخۇن ئاھ ئۇرۇپ، — بىز خەقنى دوست دېگەن بىلەن ئۇلار بىزنى دوست قاتارىدا كۆرمەپتۇ ئەمەسمۇ؟!

بۇرادەرلەر شۇنداق پاراڭلار بىلەن كەچ كىرگەندە ئاندىن توختى ئاخۇننىڭ يېنىدىن قايتىشتى.

يىگىرمىنچى باب

ساتىراشخانىدا

قەھرىتان قىش كەتكىنىگە خېلى بولدى. يەر ـ جاھان ئىللىدى. كۈنلەر تېز ئۆتمەكتە. ھەش ـ پەش دېگۈچىلا باھار ئاخىرلىشىپ قالدى. دەرەخلەر كۆكىرىپ، قۇشلار جانلاندى. بارا ـ بارا دەرەخلەر باراقسانلاپ، كاككۇك ۋە باشقا قۇشلارنىڭ ساداسى ھەممىلا يەردە ياڭرىدى. غول ئېقىن بويىدا، كۆلچەكلەردە پاقىلارنىڭ كۇركىراشلىرى ئەۋج ئالدى؛ غۇر ـ غۇر شامال يېڭى ئېچىلغان ياۋا گۈللەرنىڭ، كوكاتلارنىڭ، نەمخۇش تۇپراقنىڭ ھىدىنى يىراق ـ يىراقلاردىن ئۇچۇرۇپ كېلىپ دىماققا ئۇراتتى. كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان باھار ھەرخىل خۇش پۇراقلارنى سېخىيلىق بىلەن چېچىپ، ھاياتقا شاد ـ خۇراملىق ۋە جانلىقلىق ئاتا قىلاتتى.

توختى ئاخۇن بۈگۈنمۇ شاگىرتلىرىغا ساۋاقنى بېرىپ بولۇپ، ھىدايىتۇللا خەلپەت بىلەن تۆمۈرچىلىك دۇكىنىدا بولقا ـ بازغاننى تاراڭلىتىشقا باشلىدى. توختى ئاخۇن ئاتا كەسپىنى تاشلىمىغانىدى. ئۇ بىرئاي ئىلگىرى ئالتايلىق بىر قازاق باينىڭ مىڭ ئاتلىق تاقا ـ مىخ زاكالىتىنى قوبۇل قىلغان. بۇنى چوڭ شاگىرتى ھىدايىتۇللا خەلپەت بىلەن ھەر كۈنى دېگۈدەك ئىشلەپ تۈگىتەي دېدى. بۇ كۈنلەردە گۈلشەن مەكتىپى تاقىلىپ قالغاچقا،

ھىدايىتۇللانىڭ قولى بوش ئىدى. بۈگۈن ئەللىك - ئاتمىش ئاتلىق تاقىنىڭ مىخىنى سوقۇۋەتسىلا، بۇ زاكالەت ئىشى پۈتەتتى.

مۇشۇ بىرقانچە يىلدىن بېرى ھىدايىتۇللا خەلپەت توختى ئاخۇندىن ئايرىلماي دېگۈدەك ئۆتتى. شاگىرت تەربىيەلەشتىمۇ بىرگە، بۇيرۇتما ئىشنى ئىشلەشتىمۇ بىرگە، يىراق - يېقىنغا بېرىشتىمۇ بىللە ئىدى. نىزامدىن توختى ئاخۇن بىلەن كەچتە قاراڭغۇدا كۈچ سىنىشىپ قويۇپ، خىجالەتچىلىكتە ئۈرۈمچىگە چىقىپ كەتكەندىن كېيىن، توختى ئاخۇن ھىدايىتۇللا خەلپەتنى يېنىدىن ئايرىماس بولدى. ھىدايىتۇللا توختى ئاخۇننىڭ ھەم ئوغلىدەك، ھەم سىرداش دوستىدەك بولۇپ قالغانىدى.

ھىدايىتۇللا خەلپەت دوكاننىڭ ئوتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن كۆمۈر سالدى ۋە شامال ساندۇقىنى كۈچەپ بىرقانچە قېتىم تارتىۋىدى، دۇكاننىڭ تۈرخۈنىدىن كۆپكۆك ئىس پۇرقىراپ چىقىشقا باشلىدى.

— ھىدايىتۇللا، بېرى كەل، كۆمۈر ئۆزلۈكىدىن تۇتاشسۇن، ئاڭغۇچە بىرمۇ ئۇسسۇزلۇق ئىچىۋالايلى، — دېدى توختى ئاخۇن نېرىراقتا قويۇلغان كىچىك شىرە يېنىدىكى ئورۇندۇقتا ئولتۇرۇۋېتىپ.

ھىدايىتۇللا خەلپەت شامال ساندۇقىنى يەنە بىرقانچىنى تارتىۋېتىپ، توختى ئاخۇننىڭ يېنىغا كەلدى. ئاڭغۇچە مايىسخانمۇ مىس چەينەككە دەملەنگەن چاي بىلەن ئىككى چىنىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ شىرەگە قويدى.

— بۈگۈن نېمە غىزاغا كۆڭۈللىرى تارتىدىكىن؟ تەييارلىق قىلغاچ تۇراي، — دېدى مايىسخان.

— سەۋزە قەلەم قىلىپ تۇر، بۈگۈن بىر ئوخشىتىپ پولۇ ئېتەيلى، — دېدى توختى ئاخۇن، — قانداق ھىدايىتۇللا، پولۇغا تاۋۇڭ بارمۇ؟

— ئەلۋەتتە تاۋىم بار، ئەگەر ئۇستام ئۆزى ئەتسە، ئىككى كىشىلىك پىيىشكە ئىشتىھايىم بار بولغۇن! — ھىدايىتۇللا كۈلۈپ تۇرۇپ شۇنداق دېدى.

— ئەمىسە سىلى ئۆزلىرى ئېتەملا پولۇنى؟ ھىدايىتۇللا ئاخۇن مەن ئەتكەن پولۇنى ياراتمايدىغان چېغى؟— دېدى مايسىخانمۇ گەپكە يارىشا.

— ياق - ياق، مايسىخان ئايلا، سىزنىڭ تامىقىڭىزنى ياراتمايدىغان ئىش يوق، ئەمدى ئۇستامنىڭ قولىدىن پولۇ يېمىگىلى خېلى ئۇزاق بولدى دەيمىنا شۇ......— ھىدايىتۇللا گەجگىسىنى تاتىلىدى. ئۇ مايسىخاننىڭ تاۋى نازۇكلۇقىنى بىلەتتى، شۇڭا گېپىنى دەرھال تۈزىتىۋالدى.

— بولدى - بولدى، ھىدايىتۇللانىڭ دېگىنى بويىچە بولسۇن، ئۆز قولۇم بىلەن ئوخشىتىپ بىر پولۇ ئېتەي بوگۇن،— توختى ئاخۇن ئۆزىنىڭمۇ خېلىدىن بېرى پولۇ ئېتىشكە چولىسى تەگمەي يۈرەتتى. ئۇ ھىدايىتۇللانىڭ تەكلىپىنى رەت قىلمىدى.

— بوپتۇ ئەمىسە، مەن تەييارلىق قىلغاچ تۇراي، مايسىخان ئۆي تەرەپكە ماڭدى. ئۇستاز - شاگىرت بىردەم ئۇ يەر - بۇيەردىن گەپلىشىپ ئولتۇرۇپ، چاي ئىچكەچ دەم ئالدى.

— نىزامىدىنىدىن ھازىرغىچە خەت - خەۋەر يوق ھىدايىتۇللا،— دېدى توختى ئاخۇن ئۇزۇن بىر ئۇھ تارتىپ، مايسىخان تۇرۇپ - تۇرۇپ يىغلاپ كېتىدۇ، نىزامىدىننى ئىزدەپ تېپىپ كەلمىدىلە، دەپ ماڭا تاپا - تەنە قىلىدۇ. قايسى يىلى تۇرپانغا چۈشكەندە قايتاشىمىزدا ئۇرۇمچى تەرەپكە ئۆتۈپ، ئۇنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىپ كەلسەكمۇ بوپتىكەن،— توختى ئاخۇننىڭ كۆزلىرىدىن ھەسرەت - نادامەت ئۇچقۇنلاپ تۇراتتى. دېمىسىمۇ، نىزامىدىننىڭ جىممىدە يوق بولۇپ كەتكىنىگە خېلى يىللار بولۇپ قالغانىدى. ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپان نىزامىدىننىڭ ئۇرۇمچىدە ئوتتۇرا

كۆۋرۈك دېگەن يەردە ئۆيلۈك - ئوچاقلىق بولۇپ، تىرىكچىلىك قىلىپ يۈرگىنىدىن بىر قېتىملا خەۋەر بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن نىزامىدىنىدىن بىرەر ئۇچۇر - سىرتىنخ بولمىدى. نىزامىدىنغا توختى ئاخۇن، بولۇپمۇ مايىسخان قەۋەتلا ئامراق ئىدى. مانا بۇ يىل توختى ئاخۇننىڭ يېشى 50 كە يېتىپ قالدى. لېكىن، چوڭ ئوغلى يېنىدا يوق...... ھېلىمۇ ھىدايىتۇللا توختى ئاخۇننىڭ سايىسىدەكلا بىللە بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. توختى ئاخۇننىڭ باشقا باللىرى بىر تەك، نىزامىدىن بىر تەك ئىدى. ئەمما، ئۇ يېنىدا يوق......

— ئۇستام، ئەتە - ئۆگۈن مەن ئۈرۈمچى تەرەپكە بىر ئۆتۈپ، نىزامىدىننى قەيەردىن بولمىسۇن تېپىپ كېلەي، — دېدى. ھىدايىتۇللا ئۇستازى توختى ئاخۇننىڭ پات - پاتلا ئۇھ تارتىپ قويىدىغىنىدىن ئۇنىڭ نىزامىدىننى قاتتىق سېغىنغانلىقىنى پەملەپ يۈرەتتى.

— بولدىلا، بىر پۈرستى كېلەر، — توختى ئاخۇن شۇنداق دېدى- دە، بېشىنى كۆتۈرۈپ، ئاسماندا ئەگىپ ئۇچۇۋاتقان كەپتەرلەرگە قاردى، كەپتەرلەر دەم يوقاپ، دەم پەيدا بولۇپ، مۇشۇ مەھەللە ئۈستىدىلا ئۇچۇشاتتى. «توپان بالاسىنىڭ[1] ئاخىرلاشقىنىنى خەۋەر قىلغان مۇشۇ جانىۋارلار بولسىمۇ ئوغلۇم نىزامىدىننىڭ خەۋەر - ئۇچۇرىنى ئېلىپ كەلسىچۇ؟» دەپ ئويلىدى توختى ئاخۇن. ئۇ ھېلىدىن - ھېلىغا بېشىنى كۆتۈرۈپ كەپتەرلەرگە قارايتتى- توختى ئاخۇننىڭ ھېسسىياتىنى چۈشىنىشكە بولاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ جانبازلىق ماھارىتىنى مۇشۇ چوڭ شاگىرتى ھىدايىتۇللا بىلەن چوڭ ئوغلى نىزامىدىننىڭ ۋارىسلىق قىلىدىغىنىدىن ئۈمىد كۈتۈپ يۈرەتتى، بىراق نىزامىدىن يېنىدا

---

[1] رىۋايەتلەردە، كەپتەر توپان بالاسىنىڭ ئاياغلاشقانلىقىدىن ئۇچۇر بېرىپ، ئاغزىدا بىر تال زەيتۇن شېخىنى چىشلەپ كېلەرمىش — ئا.

يوق، ئۇنىڭغا دەيدىغان نۇرغۇن گەپلىرى بار ئىدى. شۇ گەپلەر توختى ئاخۇننىڭ كۆڭلىدە تىندۇرما بولۇپ قېلىۋېرەرمۇ؟......

— ئەسسالامۇئەلەيكۇم، توختاخۇن، ئەجەبا كوچا-كويلىدىمۇ كۆرۈنمەيسەن، خۇددى ئالتىنچى ئاينىڭ پاقىسىدەكلا يوقاپ كەتتىڭغۇ؟ — هوشۇر ئاخۇن يەلتاپان بىر خۇيىزۇ، بىر خەنزۇ كىشىنى باشلاپ كىرىپ كەلدى.

توختى ئاخۇن خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ، ئاۋۋال هوشۇرئاخۇن يەلتاپان بىلەن، ئاندىن باشلاپ كەلگەن هېلىقى ئىككى مېهمان بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇلارغا ئولتۇرۇشقا جاي كۆرسەتتى. هىدايىتوللا لىككىدە ئورنىدىن تۇرۇپ هوشۇر ئاخۇن ئۇستازى بىلەن كۆرۈشۈپ بولغۇچە هويلىنىڭ بىر بۇلۇڭىغا تىزىقلىق كىچىك ئورۇندۇقتىن ئىككىنى ئەكېلىپ مېهمانلارنىڭ ئولتۇرۇشىغا قويدى ۋە ئاندىن مېهمانلار بىلەن كۆرۈشۈپ بولۇپ، چەينەكنى كۆتۈرۈپ ئۆي تەرەپكە ماڭدى.

— ئالتايلىق قازاق باينىڭ يۈز ئاتلىق تاقا-مىخ بۇيرۇتمىسىنى ئېلىپ قويۇپتىكەنمەن، بىر ئايدىن بۇيان شۇ ئىش بىلەن قولۇم بوشىماي قالدى، سەن ئۈرۈمچىگە بۇرادەر، بۇ يېقىنلاردىن ئۈرۈمچى تەرەپلەرگە ئۆتمىدىڭمۇ؟ — توختى ئاخۇن خۇددى «كاككۇك كامادا، سوپى تامادا» دېگەندەك، ئوغلى نىزامىدىنىدىن بىرەر ئۇچۇر-سىرتىخ بارمىكىن دېگەن ئويدا هوشۇر ئاخۇنغا تەلمۈرۈپ قارىدى.

— ئەتىيازدىن بۇيان ئۇ تەرەپلەرگە ئۆتەلمىدىم، — دېدى هوشۇر ئاخۇن توختى ئاخۇننىڭ ئۈمىد ئۇچقۇنى ئۇچقەن كۆزلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ، — ماۋۇ ئىككى مېهماننى باشلاپ كېلىشىمدە بىر ئىش بار، بۇلارنىڭ هەربىرىنىڭ سەككىز-ئونچە هارۋىدا ئۈرۈمچىگە ئاپىرىدىغان يۈكى باركەن. ئەگەر خالىساڭ، شاگىرتلىرىڭ بىلەن بۇ هارۋىلارنى قوروقداپ ئۈرۈمچىگە يەتكۈزۈپ

بارىسەن. ھەربىر ھارۋا ئۈچۈن ئاتمىش سەردىن ھەق بېرىدۇ. ھارۋىكەش بۇلارنىڭ ئۆزىدىن بولىدۇ، ياتاق، تامقىلار ئۆزۈڭلىدىن، بەش - ئالتە كۈندە يەتكۈزسەڭ بولىدۇ، قانداق؟ بۇ ئوبدان تاپاۋەت جۇمۇ توختاخۇن، قولدىن چىقىرىپ قويما! شۇ باھانىدە ئوغلۇڭ نىزامىدىنى ئىزدەپ باقمامسەن؟

ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپاننىڭ ئاخىرقى سۆزى توختى ئاخۇننى شەرتسىز ماقۇل دېگۈزدى. ھوشۇر ئاخۇن باشلاپ كەلگەن مېھمانلارنىڭ ھەربىرى ئەللىك سەردىن جەمئىي يۈز سەر كۈمۈشنى زاكالەت ئۈچۈن توختى ئاخۇننىڭ ئالدىغا قويدى. توختى ئاخۇن ئۇ پۇلدىن ئون سەرنى ئايرىپ ھوشۇر ئاخۇنغا تۇتقۇزدى. ئىككى كۈندىن كېيىن يولغا چىقىدىغانغا كېلىشىپ، مېھمانلار ئۈزىدى.

× × ×

گۇچۇڭدىن ئۈرۈمچىگە قاراپ ماڭغاندا تاغ سول تەرەپتە قالاتتى. ئوڭ تەرەپ دەسلەپتە ئېدىرلىقتىن باشلانغان يانتۇلۇق بارا - بارا تۈزلەڭلىككە ئۆزگىرەيتتى. كەڭ دالىدا چۆل گىياھلىرى كۆكىرىپ تۇراتتى. ھاۋا ئىللىق ئىدى. تەكشى كەتكەن ساي يولدا ھارۋىكەشلەر ناخشىسىنى باشلىدى:

ئاتام مېنى چەڭفۇ[1] قىلىپ،
يامبۇ تاپۇرمۇ؟
چەڭفۇلۇقتا ئۆلۈپ كەتسەم،

---

[1] چەڭفۇ— خەنزۇچە سۆزدىن ئۆزگەرگەن. ئەسلى چېفۇ، ھارۋىكەش دېگەنلىك. بۇ سۆز شەرقىي شىنجاڭ رايونىدىكى بەزى جايلاردا ھازىرمۇ ئىستېمال قىلىنىدۇ — ئا.

قۇمدىن تاپۇرمۇ؟
ئايارەي، قۇمدىن تاپۇرمۇ.
......

بۇ ناخشا ئاياغلىشىشىغىلا ئىككىنچى بىر ھارۋىكەش ناخشىسىنى باشلىدى:

مەلگە چىرىك چىقسا،
يۇگۇرۇپ چىقتىم تالاغا.
ھارۋىكەش بولۇپ قىلىپ،
خويمۇ قالدىم بالاغا.

ھارۋىكەشنىڭ يول بويى،
مىڭدۇر بالا - قازاسى.
ھەيدىمەي دىسەم باينىڭ،
قورقىتىدۇ جازاسى.

— قويە، ئۇنداق يىغا چىقىپ تۇرىدىغان ناخشاڭنى! — دىدى ئۈچىنچى ھارۋىكەش،— سۆيگۈ ناخشىلىرىنى ئېيتامسەن ياش بولغاندىكىن؟!— ئۇ شۇنداق دىدى- دە، ناخشىسىنى باشلىدى:

ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق،
گوبى ئەمەسمۇ؟
گوبىدىكى بىزنىڭ يارغا،
ئۇگال[①] ئەمەسمۇ؟

---

① ئۇگال— تۇرپان - گۇچۇڭ شىۋىسى. «ئۇۋال» نىڭ فونتىكىلىق ئۆزگىرىشى— ئا.

— هوي، هوي يىگىتلەر، ئاڭلاپ تۇرۇڭلار ـ هە، ھارۋىكەش ناخشىسى دېگەن مانا مۇنداق بولىدۇ! — دېدى ئۇتتۇرىدىكى بىر ھارۋىكەش قامچىسىنى تارسىلدىتىپ بىرنى سوقۇۋېتىپ، «توخۇمۇ بىلگىنىنى چىللاپتۇ» دېگەندەك، ئۇمۇ ناخشىسىنى باشلىدى:

باغلىنىپتۇ يارغا مەيلىم شۇبۇ كۆنلەردە،
كېچە ياتسام كەلمەس ئۇيقۇم ئۇزاق تۆنلەردە.
ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق، كاج مېنىڭ بەختىم،
بەختىخانىنىڭ چار بېغىدا سۇ بولۇپ ئاقتىم.

ئېتىم تارتسا، كالام تارتماس، قالدىم بالاغا،
بىزنىڭ يارنىڭ مەيلى بولسا چىقسۇن تالاغا.
قەلەمقاشنىڭ چار بېغىدا سۇ بولۇپ ئاقتىم.
......

بۇ ناخشىغا ھارۋىكەشلەرلا ئەمەس، ھەتتا توختى ئاخۇن، ھىدايىتۇللا، يېڭىدىن ساۋاق تۈگەتكەن كۆچالىق سەلەي قارىي، قارا شەھەرلىك ھاشىم، تۇرپانلىق ئابدۇللا، پىچانلىق سېيتنىياز قاتارلىق شاگىرتلارمۇ ئىختىيارسىز قوشۇلدى:

ئاتلار ئورۇق، يوللار يىراق، كاج مېنىڭ بەختىم.
بەختىخانىنىڭ چار بېغىدا سۇ بولۇپ ئاقتىم.
......
قەلەم قاشنىڭ چار بېغىدا سۇ بولۇپ ئاقتىم.

ئىككىنچى كۈنى يول خېلى ئاۋۇغانىدى، كۈن غەربكە قىيسايغاندا تۇيۇقسىزلا ھاۋا تۇتۇلۇشقا باشلىدى. تاغ ئارقىسىدىكى يۇرتلارنىڭ ھاۋارايى تولىمۇ ئۆزگىرىشچان كېلەتتى. ئەتىگەندىن

بويان سۇپسۇزۇك تۇرغان ئاسماندا قارا بۇلۇتلار پەيدا بولۇشقا باشلىدى. پايانسىز دالىنىڭ ئۇيەر - بۇيەرلىرىدە شامال سېرىق توپىلارنى ئۇچۇرۇپ، گاھ پەسىيىپ، گاھ كۈچىيەتتى - دە، قوغلاشماق ئويناتتى. ئاسماننى قاپلىغان كۆل رەڭ يامغۇر بۇلۇتلىرى غەربكە قاراپ تۈرۈلمەكتە. قاتتىق يامغۇر ياغىدىغانىنىڭ شەپىسى ئېنىقلا بولۇپ قالدى.

جىمسىردىن چىقىپ ئەللىك نەچچە چاقىرىمچە يول يۈرگەن يىگىرمىدەك ھارۋا شامدىن ئىلگىرى سەنتەي ئۆتەڭگە يېتىۋېلىشقا ئالدىرىدى. ھارۋىكەشلەر ئەمدى ناخشىنىڭ ئورنىغا قامچىنىڭ ئاۋازىنى ياڭراتتى. شاگىرتلار ھارۋىكەشلەرگە ياندىشىپ ھارۋىدا ئولتۇرغانىدى. توختى ئاخۇن بىلەن ھىدايىتۇللا خەلپەتلا ئاتلىق ئىدى، ئۇلارمۇ ئاتلىرىنى دېۋىتتى. يامغۇر يېغىشتىن ئىلگىرى ھارۋىلار سەنتەي ئۆتەڭگە كىرىپ ئورۇنلىشىۋالدى.

× × ×

سەنتەي ئۆتەڭگە ئۇلاشقان ھارۋىكەشلەر يوغان بىر ئېغىزلىق ئۆيگە ئورۇنلاشتى. ئۇلار ئاز - تولىدىن چاي - پاي ئىچىشىپلا قىزغىن پاراڭغا چۈشۈپ كەتتى. بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ سەرگۈزەشتىلىرىدىن ھېكايە قىلىشتى؛ بەزىلەر ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ شانۇشەۋكەتلىرىنى ئاغزى ئاغزىغا تەگمەي سۆزلىشىپ، پەخىرلىنىشتى. سۆزلىرى تۈگىگەندە بىردەم دۇم - دۇم ئويناشتى. توختى ئاخۇن بىلەن ھىدايىتۇللا خەلپەتمۇ خۇپتەن نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا، بۇ ياش ھارۋىكەشلەر چۈشكەن ئۆيگە كىرىشىپ سۆھبەتكە داخىل بولۇشتى. ھارۋىكەشلەر توختى ئاخۇننى بىردەم پاراڭ سالغۇزدى. توختى ئاخۇنمۇ بۇ ھەممەسەپەر ياشلارنىڭ كۆڭلىگە يارىشا ئۆزىنىڭ ئوسمۇرلۇك چاغلىرىدىن ۋە كېيىنكى جاپالىق

جانبازلىق مەشىقلىرىدىن پاراڭ قىلىپ بەردى.
— سىلىمۇ جاپاكەش ئادەم ئىكەنلا - هە، توختاخۇن ئۇستام؟— دېدى بىر هارۋىكەش.
— شۇنداق، مېنىڭ باللىق چاغلىرىم جاپادا ئۆتكەنىدى، — توختى ئاخۇن راست گەپنى قىلدى.
— باللىق چاغلىرىغۇ جاپا - مۇشەققەتتە ئۆتۈپتۇ، سىلى قانداق قىلىپ تېخىمۇ جاپالىق بولغان بۇ جانبازلىقنى خالاپ قالغان ئىدىلە؟— دەپ سورىدى بايىقى هارۋىكەش.
توختى ئاخۇن كىچىكىدە لاۋما خۇرجاغا ئىشلەمچىلىككە كىرگەن چاغدا، ئۇنىڭ مالاۋسى ۋە مالاۋۇ دېگەن ئىككى ئوغلىنىڭ ئۇنى پات - پاتلا بوزەك قىلىدىغانلىقىنى، بۇنى كۆرگەن سىچۇەنلىك ئىشلەمچى چىڭ فامىلىلىكنىڭ ئۆزىگە جانبازلىقنى ئۆگىتىپ قويغانلىقىنى، شۇنىڭدىن كېيىن جانبازلىق كەسپىگە كىرىشىپ قالغانلىقىنى سۆزلەپ بەردى.
توختى ئاخۇننىڭ كىچىك پېئىللىقىنى كۆرگەن هارۋىكەش باللار ئۇنىڭدىن ئۇنى - بۇنى سوراشقىلى تۇردى. توختى ئاخۇنمۇ بىلگىنىنى ئايىماي سۆزلەپ بەردى. ئۇ باللاردىن سوراپ قالدى:
— ئىيتىڭلارچۇ يىگىتلەر، دۇنيادا هەممىدىن نېمە قاتتىق؟
— تاش قاتتىق.
— تۆمۈر ئۇنىڭدىنمۇ قاتتىق!
— پىچاق، پالتىلارنىڭ بىسىغا ئورنىتىدىغان قۇيۇچ - پولات هەممىدىن قاتتىق.
يىگىتلەر تۇشمۇتۇشتىن سۆزلىگىلى تۇردى.
— يىگىلىشتىڭلار! — دېدى توختى ئاخۇن هارۋىكەش يىگىتلەرگە قاراپ،— يوقسۇزلۇق هەممىدىن قاتتىق!
— توغرا،— دېدى باشتا سوئال سورىغان هارۋىكەش يىگىت،— مانا مەن يوقسۇزلۇقنىڭ دەردىدە مۇشۇ

هارۋكەشلىكنىڭ جاپاسىنى تولىمۇ تارتىپ كەتتىم، ئون بەش يېشىمدا هارۋكەشلىك قىلغىلى باشلىۋىدىم، مانا هازىر يېشىم ئوتتۇزغا تاقاپ قالدى، يا ئىشتىنىم ئىككى بولمىدى، ياكى ئۆيلۈك ـ ئوچاقلىق بولالمىدىم.

باشقىلار ئۇنىڭ چىرايىغا قاراشتى. گەرچە جىنچىراغنىڭ يورۇقىدا ئۇنىڭ چىرايىدىكى قورۇقلار ئوچۇق كۆرۈنمىسىمۇ، ئۇنىڭ چىرايىدا مىسكىنلىك، غەمكىنلىك، بىچارىلىك ئەكس ئېتىپ تۇراتتى.

ــ ئاغىلىغلار بۇرادەرلەر، ئون بەش يىلدىن بۇيان هارۋكەشلىكنىڭ جاپاسىنى تولا تارتىپ، شۇ جاپالاردىن تۇغۇلغان هېس ـ تۇيغۇ بىلەن مۇنداق ئىككى كۇپلېت قوشاق توقۇغانىدىم، ــ دېدى، ئاندىن مۇنۇ قوشاقنى ئېيتتى:

چۆلدە مېڭىپ گال قۇرۇپ،
مەنزىللەردە ئاھ ئۇرۇپ.
قېرىپ كەتكەن ياش تۇرۇپ،
قارغىش تەگكەن هارۋكەش.

جامائەتنىڭ ئالدىدا يوق،
بىر ۋاق ناماز يادىدا يوق.
تاپقان پۇلىنىڭ بەركىتى يوق،
قارغىش تەگكەن هارۋكەش.

ــ ناهايىتى جايىدا ئوخشىتىپسەن، ــ دېدى توختى ئاخۇن ئۇنىڭغا قاراپ، ــ دەرۋەقە، هارۋكەشلىكنىڭ جاپاسى كۆپ، چۆللەردە كېتىۋېتىپ هارۋىنىڭ ئوقى ياكى بىرەر يېرى سۇنۇپ كەتسە، يازلىقى تومۇزدا ئۇسساپ، قىشلىقى توڭلاپ ئۆلىدىغان

ئىشلار يۈز بېرىپ قالدۇ. سەن بۇ ھارۋىكەشلىكنىڭ جاپاسىنى تازا جايىدا تەسۋىرلەپسەن. جايىدا توقۇلغان مۇشۇ قوشاق ـ بېيىتنىڭ ئۈچۈن مەن ئۇرۇمچىگە ساق ـ سالامەت يەتكەندە، ئاشپۇزۇلدا سىلەر ھارۋىكەشلەرنى راسا مېھمان قىلاي!

— ھەببەللى! ھەشقاللا سىلىگە! — دېيىشتى ھارۋىكەشلەر.

— بىزلەرنىچۇ ئۇستام؟ — دېدى كۆچالىق شاگىرت سەلەي قارىي.

— سىلەرنىمۇ بىرگە مېھمان قىلاي، چۈنكى سىلەرمۇ جانبازلىق ساۋاقلىرىنى توگىتىپ، يۇرتۇڭلارغا قايتىپ كېتىۋاتىسىلەر ئەمەسمۇ؟! — دېدى كولۇپ تۇرۇپ.

— ئەمىسە بىزمۇ سىلىگە ھازىرلا ھەشقاللا ـ رەھمەت دېۋېتەيلى! — دېدى سەلەي قارىي خۇشلۇقىدا چاۋاك چېلىپ.

ھارۋىكەش باللارمۇ بىرگە قوشۇلۇپ چاۋاك چېلىشتى. توختى ئاخۇن شاگىرتلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئۆزلىرى چۈشكۈن قىلغان ئۆيگە چىقىپ كەتتى. ھارۋىكەش يىگىتلەر بۇ كەمتەر، چىقىشقاق، كىبىرسىز، دىلكەش جانباز توختى ئاخۇننىڭ شېرىن گەپلىرىدىن سۆيۈنۈپ، بىردەمدىلا تاتلىق ئۇخلاپ كەتتى.

× × ×

ئەتىسى بىر ئاش پىشىم ۋاقىت يول باسقاندا ھارۋىلارنىڭ يولى توسۇلۇپ قالدى. ھارۋىكەشلەر ھارۋىلىرىدىن چۈشۈپ كۆردىكى، سېغىز توپىلىق يولدا قوڭغۇز شەكىللىك بىر كىچىك ماشىنا پاتقاققا پېتىپ قالغانىدى. يولنىڭ چېتىدە ئەت رەڭ كاستۇم ـ بۇرۇلكا، پۇتىغا قارا خۇرۇم ئاياغ، بېشىغا ئالما ئۇرۇقى رەڭ دۇخاۋىدىن سىيدام بۆك كىيگەن، يارىشىملىق بۇرۇت قويغان ئوتتۇرا بوي، سالاپەتلىك بىر ئادەم قىسقا غازىنىسىدىن توختىماي

پۇرقىرىتىپ ئىس چىقىرىپ، ئۇ ياقتىن - بۇياققا چامداپ تۇراتتى. ئۇن - يىگىرمىچە ھارۋىنى كۆرگەن كانۋوي شوپۇرغا قاراپ تووۋلىدى:

— ۋاي مەخسۇت ئۇستام، چاپسان بولۇڭ، بىرمۇنچە ھارۋىلار كېپقالدى، شۇلارنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ پىكاپنى لايدىن چىقىرىۋالايلى! — دېدى.

رەڭگى تاتارغان، كىيىم - كېچەكلىرى لاي - پاتقاققا مىلەنگەن شوپۇر قولى بىلەن پىكاپنىڭ ئارقا چاقىدىن پاتقاقنى كولاپ ئېلىۋاتاتتى. ئۇ لاينى چاق ئاستىدىن خېلىدىن بېرى شۇنداق ئېلىۋاتقان بولسىمۇ، ھېچبىر ئۇنۇمى بولمايۋاتاتتى. ئۇ كانۋوينىڭ گېپىنى ئاڭلاپ ئورنىدىن تۇرۇپ ھارۋىكەشلەرنىڭ ئالدىغا كەلدى- دە:

— ۋاي بۇرادەرلەر، سىلەرنى خۇدايىم يەتكۈزدى جۇمۇ! ئەتىگەندىن ھەپىلىشىپ بۇ پىكاپنى ئورنىدىن قوزغىتالمىدىم، چىقىرىشىپ بېرىڭلار! — شوپۇرنىڭ كۆزلىرىدىن شادلىق ئۇچقۇنلىرى چاقنايتتى.

— پىكاپ دېگىنى مۇشۇكەن- دە؟

— بۇنى پىكاپ دېسە، كوڭكا دېگىنى قانداقتۇر ئەمسە؟

— ئىككىسى بىرلا گەپ ئاغىنىلەر، بىرى ئاكىسى، بىرى ئۇكىسىدۇر تايىنلىق!

ھارۋىكەش بۇرادەرلەر شۇنداق دېيىشىپ، ماشىنىنىڭ ئالدى - ئارقىغا ئۆتۈپ ئۇنى سىلاشتۇرۇشقا باشلىدى.

— بىرقانچىڭلار ئارقىدىن، بىرقانچىڭلار ئالدىدىن كۆتۈرۈڭلار بۇرادەرلەر! — شوپۇر ماشىنىنىڭ ئەتراپىدا پايپېتەك بولۇپ چۆگۈلەيتتى.

— ماقۇل، كوڭكا دېگەننى مانا بۈگۈن كۆرۈپتىمىز، ئىچىگە چۈشەلمىسەكمۇ كۆتۈرۈپ بولسىمۇ ئالايلى!

ھارۋىكەش بۇرادەرلەر، ماشىنىغا تۇشمۇتۇشتىن يېپىشتى. ئۇلار ماشىنىنى ئورنىدىن قوزغاتتى- يۇ، پاتقاقتىن چىقىرۋالالمىدى. ئىككى - ئۈچ رەت شۇ تەرزدە ھەپىلەشكەن بولسىمۇ، نەتىجە بولمىدى.

— ئېرى تۇرۇڭلار، مەن بىر كۆچەپ باقاي،— دېدى توختى ئاخۇن پۈچقىقىنى تۇرۇپ.

— ياقەي ئۇستاز، سىز پاتقاق كېچىپ يۈرمەڭ، مانا بىز شاگىرتلىرىڭىز بارغۇ بۇ يەردە!؟ — دېدى ھىدايىتۇللا خەلپەت،— قېنى سەلەي قارىي، ئابدۇللا، سېيتنىياز، كېلىڭلار! بۇ مەخلۇقنى پاتقاقتىن چىقىرايلى!

شاگىرتلاردىن ئىككىسى ئالدىنى، ئىككىسى كەينىنى تۇتتى. لېكىن، پىكاپ پاتقاقتىن چىقمىدى. توختى ئاخۇن پۈچقىقىنى تۇرگەچ ئابدۇللاغا قاراپ توۋلىدى:

— ئابدۇللا، سېيتنىياز بىلەن ئىككىڭلار ئىككى پارچە تاش تېپىپ كېلىڭلار!

ئابدۇللا بىلەن سېيتنىياز ھەربىرى ياستۇقتەك چوڭلۇقتىكى تاشتىن بىردىن كۆتۈرۈپ كېلىپ ئۇستىسى كۆرسەتكەن يەرگە ئاۋايلاپ قويۇپ بەردى. توختى ئاخۇن ئىچىدە بىرنېمىلەرنى پىچىرلاپ تۇرۇپ تاشقا دەسسىدى- دە، ماشىنىنىڭ كەينىدىكى توغرا تۆمۈرنى تۇتۇپ «ياپىرىم!» دەپ توۋلاپ بىرلا كۆچەپ، ماشىنىنىڭ كەينىنى پاتقاقتىن چىقاردى، ئاندىن ئالدىغا ئۆتۈپ ئالدىدىكى توغرا تۆمۈردىن تۇتۇپ بىرلا كۆچەپ، ماشىنىنى لىككىدىلا يانغا ئالدى.

— بارىكاللا! بارىكاللا!— ئېرىراقتا غاڭزىسىدىن پۇرقىرىتىپ ئىس چىقىرىپ تۇرغان سالاپەتلىك ئادەم شاپاشلاپ كېلىپ توختى ئاخۇنغا ئىككى قولىنى سۇندى. توختى ئاخۇن ئۆزىنىڭ لاي يېپىشقان قولىغا قارىغىنىچە بۇ سالاپەتلىك ئادەمنىڭ قولىنى

تۇتۇشتىن ئەيمىنىپ تۇرۇپ قالدى.

— كېرەك يوق، كېرەك يوق، سىزنىڭ كۈچلۈك قوللىرىڭىزنى تۇتۇش ماڭا نېسىپ بولغىنىدىن خۇشالمەن. ئاجايىپ باھادىر - پالۋان ئىكەنسىز، ئىسىم - شەرىپىڭىز كىم بولىدىكىن؟— سالاپەتلىك ئادەم توختى ئاخۇننىڭ لاي قولىدىن تۇتۇپ، ئۇنىڭ چىرايىغا، كۆزىگە، كەڭ مۈرىلىرىگە ھەۋەس بىلەن قارىدى.

— ئىسمىم توختاخۇن.

— يۇرتىڭىز قەيەردىن؟

— گۇچۇڭلۇقمەن.

— سىز ھېلىقى جانباز ئۇستا توختاخۇنمۇ؟

— شۇنداق.

— خۇداغا شۈكرى، سىزنى يۇرتىڭىز گۇچۇڭدا كۆرەرمەن دېگەن ئۈمىدتە كېتىۋاتاتتىم، يول ئۈستىدە ئۇچرىشىپ قالدۇق، بىزنى بۇ چۆلدە نەس باستى، ھېلىمۇ ياخشى سىزنىڭ ھىممىتىڭىز بىلەن ئىشىمىز ئوڭشالدى. مىڭ ئاڭلىغاندىن بىر كۆرگەن ئەلا دەپتىكەن، كۆرمىگەن بولسام ئىشەنمەيتتىم، ھەقىقەتەن كۈچتۈڭگۈر ئادەم ئىكەنسىز!

سالاپەتلىك ئادەم ئاغزى ئاغزىغا تەگمەي سۆزلەپ كەتتى.

— سىز ئۆزىڭىز كىم بولىسىز؟— دەپ سورىدى توختى ئاخۇن ھاياجان بىلەن سۆزلىگەن بۇ ئادەمگە قاراپ.

— ئەدەپسىزلىك بوپتۇ، ئەدەپسىزلىك! مەن ھاياجانلانغىنىمدىن ئۆزۈمنى تونۇشتۇرۇشنى ئۇنتۇپتىمەن، ئەيىبكە بۇيرۇمىغايسىز! ئىسمىم بورھان شەھىدى، كىشىلەر مېنى بورھان ئەپەندى دېيىشىدۇ، ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتتە ئىشلەيمەن،— سالاپەتلىك ئادەم ئۆزىنى تونۇشتۇردى.

— ئىسىم - شەرىپلىرىنى ئاڭلىغان، كۆرۈشۈشكە بۇ يول ئۈستىدە نېسىپ بوپتۇ،— دېدى توختى ئاخۇن.

ئۇلار يول ئۇستىدىلا سۆزلەشتى. بورھان شەھىدى يەنە ئېغىز ئاچتى:

— گۇچۇڭغا ئالدىراش خىزمەت بىلەن مېڭىۋىدىم، يول ئۇستىدە كۆرۈشۈپ قالدۇق، سىز نەگە ماڭغان ئىدىڭىز؟

— مۇشۇ ھارۋىلارنى قورۇقداپ ئۈرۈمچىگە ماڭغانىدىم.

— سىلىدەك داڭلىق ئادەمگە بۇنداق ئىش مۇناسىپ كەلمەيدۇ، ئەگەر خالىسىڭىز ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت ئەسكەرلىرىگە ماھارەت ئۆگىتىدىغان باش مەشقاۋۇللۇق خىزمىتىگە ئۆلاشتۇرۇپ قوياي، قانداق؟ — بورھان شەھىدى توختى ئاخۇنغا قارىدى. بۇ ئادەم ئۇزاقتىن بۇيان توختى ئاخۇن توغرىسىدىكى گەپلەرنى ئاڭلاپ يۈرگەنىدى، بۈگۈن ئۆز كۆزى بىلەن كۆردى. شۇڭا، ئۇ ئۇزاقتىن بېرى ئويلاپ يۈرگەن خىيالىنى توختى ئاخۇنغا ئېيتقانىدى.

— كۆڭۈللىرىگە رەھمەت بورھان ئەپەندى، بىزگە يەنىلا شۇ گۇچۇڭ ياخشى، — دېدى توختى ئاخۇن تۈزلا.

— گۇچۇڭدا يۈزلەپ شاگىرت يېتىشتۈرسىڭىز، ئۈرۈمچىدە — ئۆلكە مەركىزىدە ئۇنىڭدىن نەچچە ھەسسە كۆپ ئادەم تەربىيەلەيسىز. ئۇنىڭ ئۇستىگە تىرىكچىلىكىنىڭ جاپاسىنى تارتىپ، چۆللەردە ھارۋا قورۇقداپ يۈرمەيسىز- دە!؟ — دېدى بورھان ئەپەندى توختى ئاخۇنغا كۆيۈنۈپ.

— مەن ئاتا - ئانامنىڭ چىرىغىنى ياندۇرغاچ يۇرتۇمدا تۇرۇۋېرەي، ئۇنىڭ ئۇستىگە يېشىم ئەللىككە بېرىپ قالدى، ئەپەندىم!؟ — دېدى توختى ئاخۇن كۈلۈپ.

بورھان ئەپەندى خېلى كۆپ نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، توختى ئاخۇن پەقەت سىلىققىنا رەت قىلىپلا، ئۆلكە مەركىزىدە ئەسكەرلەرگە باش مەشقاۋۇل بولۇشقا ئۇنىمىدى. ئۆز يۇرتىغا، ئۆز ئانا تۇپرىقىغا مۇنچە مۇھەببەت باغلىغان توختى ئاخۇنغا بورھان

شەھىدى قايىل بولدى. دە، خوشلىشىپ ماشىنىغا چىقتى. ئۇ خېلى يەرگىچە ماشىنا ئىشىكىدىن قولىنى چىقىرىپ پۇلاڭلىتىپ ماڭدى. توختى ئاخۇننىڭ شاگىرتلىرى ۋە ھارۋىكەش بۇرادەرلەر توختى ئاخۇننىڭ شۇنچە ياخشى خىزمەتنى نىمە سەۋەبتىن قوبۇل قىلمىغىنىغا ھەيران بولۇشقىنىچە، قامچىلىرىنى تارسىلدىتىپ سوقۇپ، يولغا چۈشتى.

× × ×

توختى ئاخۇن ئۆز شاگىرتلىرى بىلەن يىگىرمىدەك يۈكلۈك ھارۋىنى قورۇقداپ ئۆز قەرەلىدە ئاخىرقى مەنزىلگە — ئۈرۈمچىگە ساق - سالامەت يەتكۈزۈپ كەلدى ھەم ھارۋىلارنى نازارەت قىلىپ كەلگەن ۋاكالەتچىدىن ھەققىنى تولۇق ئالدى. توختى ئاخۇن ئەمدى ئۈرۈمچىنىڭ قايناق بازارلىرىدىن بۇلاقبېشى كوچىسى ياكى دۆڭكۆۋرۈك رەستىسىدىكى ئاۋات ئاشپۇزۇللارنىڭ بىرىگە ھارۋىكەشلەرنى ۋە شاگىرتلىرىنى باشلاپ، ئۇزۇن سەپەرنىڭ ھاردۇقىنى چىقىرايلى دېيىدى، ئۇلار ئۇنىمىدى. چۈنكى، ھىدايىتۇللا خەلپەتنىڭ يول بويى ھارۋىكەش بۇرادەرلەرگە ھەم شاگىرت باللارغا دەپ كەلگىنى بويىچە، ئۇلار توختى ئاخۇننىڭ چوڭ ئوغلى نىزامىدىننى ئىزدەپ تېپىشىپ بەرگەندىن كېيىن ئاندىن ئاشپۇزۇلغا كىرەيلى، دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى. توختى ئاخۇن بۇرادەرلەرنىڭ ياخشى كۆڭلىنى يەردە قويۇشقا ئىمكان تاپالمىدى. ئۇلار ئۈچ بۆلەككە بۆلۈنۈپ، نىزامىدىننى ئىزدەشتۈردى.

ھىدايىتۇللا بىر تۈركۈم بۇرادەرلەرنى ئەگەشتۈرۈپ ئېرداۋاندىن تاكى باداۋانغىچە بولغان ئارىلىقتىكى مەھەللىلەرنى ئاتلىق يۈرۈپ ئىزدىدى. شاگىرتلاردىن سەلەي قارى بىلەن ئابدۇللا ۋە يەنە ئىككى نەپەر ھارۋىكەش بۇرادەر ئۈچ تاشتىن پوشكالچىنىڭ

دېنگىچە[1] بولغان ئارىلىقنى ئىزدەشتۇردى. توختى ئاخۇن سېيتنىيازنى ئەگەشتۇرۇپ چوڭ كۆۋرۈك، ئوتتۇرا كۆۋرۈك، دۆڭكۆۋرۈك ۋە باش كۆۋرۈك ئەتراپىدىكى مەھەللىلەرنى ئىزدەشتۇردى. كەچقۇرۇندا ھەممەيلەن ھېرىپ - ئېچىپ بۇلاقبېشى كوچىسىدىكى دەڭگە قايتىپ كېلىشتى. ھەممىسىنىڭ ئاغزىدا «نىزامىددىننى تاپالمىدۇق» دېگەن سۆز ئوخشاشلا چىقتى. چوڭ ئوغلى نىزامىددىننى كۆرۈشكە شۇنچە تەقەززا بولغان توختى ئاخۇننىڭ ئەمدى ئاچچىقى كەلدى- دە، قولىنى بىرلا سىلكىپ، نىزامىددىننى ئەمدى ئىزدىمەسلىكنى ئېيتتى.

ئەتىسى توختى ئاخۇن شاگىرتلىرىنى ئەگەشتۇرۇپ بۇلاقبېشىدىكى ساتىراشخانىغا كىرىپ چاچ - ساقاللىرىنى ئالدۇرماق بولدى. بۇ خېلى ئاۋات ساتىراشخانا بولۇپ، يەتتە - سەككىزچە شاگىرت ئۇستىسى بىلەن بىرگە چاچ ئېلىپ، ساقال - بۇرۇت ياسايتتى. خېلىدىن كېيىن توختى ئاخۇنلارغا نۆۋەت تەگدى. توختى ئاخۇن ساتىراش ئۇستىغا ئۇدۇل كەلدى. بۇ ئادەم ئاغزىدا گەپ قىلىپ تۇرسىمۇ، كۆزى بىلەن شاگىرتلىرىنى ھەم نازارەت قىلىپ، ھەم چېۋەر قوللىرى بىلەن چاچ ئېلىپمۇ تۇراتتى. ئۇ توختى ئاخۇننىڭ بېشىنى ئۇۋىتقاچ، كونا ئۇلپىتىدىن بىرىگە گەپ تاشلىدى:

— ھە، ئابدۇۋەلى مەخسۇم، ئېيتسىلا قېنى، ھازىر شېڭ دۇبەن بىلەن خوجىنىياز ھاجىم يارىشىپ قاپتۇ دېسىلە؟

— شۇنداق، شېڭ دۇبەن ئىلگىرى ئۆزى بىلەن تىغمۇ - تىغ ئېلىشقان رەقىبى بىلەن يارىشىپ قاپتۇ. ئۇ ئادەم ھازىر دۇبەن

[1] پوشكالچىنىڭ دېنى — تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئورۇندا يەنى ھازىرقى توك بىلەن تەمىنلەش ئىدارىسىنىڭ ئورنىدا پوشكالچىنىڭ دېنى دەيدىغان بىر دەڭ — ئۆتەڭ بار ئىدى — ئا.

مەھكىمىسى ئىچىدىكى ئازادە ئۆيلەردە كۆچالىق سەتەڭ خوتۇنى چىلىپ بەرگەن دۇتاردىن ھوزۇرلىنىپ يېتىۋاتقۇدەك.

ئابدۇۋەلى مەخسۇم بۇ ساتىراشخانىنىڭ دائىملىق خېرىدارى بولۇپ، نۇرغۇن ئۇچۇر - خەۋەرلەرنى ئۇياقتىن - بۇياققا توشۇيدىغان، مۇشۇ ساتىراشخانىدا كۈنلەپ ئولتۇرۇپ پاراڭ سېلىشقا خۇشتار، ئاسماندىكى يۇلتۇزدىن تاكى يەر ئاستىدىكى يىلتىزغىچە بىلمەيدىغىنى يوق، ھەممىگە چېپىلىدىغان ئادەم ئىدى.

— ئەمدى ئۇ ئادەم باشلىغان ئىنقىلاب شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشقان بولدىمۇ مەخسۇم؟— دەپ سورىدى ساتىراش ئۇستا ئابدۇۋەلى مەخسۇمدىن.

— ئۇنداق بولماس، خوجىنىياز ھاجى بىر تۈركۈم ياشلارنى سوۋېتكە ئوقۇشقا ئەۋەتىپتۇدەك، مەھمۇد مۇھىتى ھىندىستان تەرەپكە چىقىپ كېتىپتۇدەك، ئەگەر خوجىنىياز ھاجىم ھېرىپ - چارچاپ قالغان بولسا، سىرتقا ئوقۇشقا چىقىپ كەتكەنلەر ئوقۇشنى تۈگىتىپ كەلگەندە ئىنقىلابنى شۇ ياشلار داۋاملاشتۇرارمىكىن،— دېدى ئابدۇۋەلى مەخسۇم.

— مۇنداق گەپلەرنى قىلىشماڭلار بۇرادەرلەر، بىكاردىن - بىكار ئاغرىمىغان بېشىمغا ئالتە تاياق بولۇپ قالمىغاي يەنە، ھازىر ھەممىلا يەردە شېڭ دۇبەننىڭ قولاقلىرى بار— دېدى چاچ ئالدۇرۇشنى كۈتۈپ ئولتۇرغان بىر مېھمان.

— توغرا، توغرا، بۇ بۇرادىرىمىزنىڭ گېپى توغرا، شۇنداق قىلايلى، ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى قويايلى بۇرادەرلەر،— دېدى ساتىراشخانا ئۇستىسى گەپنى چاقچاقلىق بىلەن ئوگشاپ.

— ئەمىسە مەن سىلەرگە گوچۇگلۇق ئۇستا جانباز توختاخۇننىڭ ھېكايىسىنى ئېيتىپ بېرەي،— ئابدۇۋەلى مەخسۇمۇ چېچەنلىك بىلەن گەپنى باشقا تەرەپكە بۇرىدى.

— توغرا، توغرا، شۇ كىشى توغرىسىدا گەپ قىلىپ بەرسىلە، مەنمۇ جانبازلىققا ھېرىسمەنلىك قىلىپ قۇم خالتىلارغا ئاز - تولا مۇشتلاپ باقتىم، بىراق كەسلەنچۈكنىڭ يىلان بولمىقى مىڭ يىلچىلىك دېگەندەك، ھېچبىر ئىلگىرىلەش قىلالمىدىم، — دېدى ساتىراش ئۇستا، — شۇ ئادەم توغرۇلۇق مەنمۇ جىق گەپلەرنى ئاڭلىدىم، لېكىن ئۇ ئادەمنىڭ ئۆزىنى كۆرۈپ باقمىدىم. بىر كۆرگەن بولسام، ئاز - تولا تەلىم ئالاتتىم، — ساتىراش ئۇستا توختى ئاخۇننىڭ چېچىنى ئىۋىتىپ بولۇپ «بىسمىللاھىررەھمانىررەھىم» دەپ ئۇنىڭ چېچىغا ئۇستىرا سالدى.

— توختى ئاخۇن جانباز بىر كۈنى يولدا كېتىۋاتسا، ئۇنىڭ ئالدىنى تۆت جانباز توسۇپتۇ، — دەپ گەپ باشلىدى ئابدۇۋەلى مەخسۇم، — توختاخۇن ئۇ تۆت جانبازنى بىرىنى بىرىگە قوشماي، يانپاشقا ئېلىپ يەرگە شۇنداق ئېتىپتىكەن، ئۇلار ئورنىدىن تۇرالماي قاپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن خەلق ئىچىگە: سەنىشى نيەن دې چامباش، دىڭبوشاڭ توختىدى يىگا يانپاش» دېگەن قوشاق تارقىلىپتۇ.

توختى ئاخۇن گېلىنى قىرىپ قويدى. ئابدۇۋەلى مەخسۇم گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

— ئۇ ئادەم شۇنداق يوغان، دېۋە سۈپەت ئادەمكەن، بىر ۋاقلىق غىزاسىغا بىرەر پاقلاننى يېۋېتەرمىش، شۇنىڭغا يارىشا، بىرەر تورپاقنى كۆتۈرۈپ، ئىككىنچى قەۋەتتىكى دالان ئۆيگە ئەچىقىپ كېتەلەيدىكەن......

توختى ئاخۇن ئەمدى ئولتۇرالماي قالدى. «بۇ ئادەملەر نېمىشقا بىرگە ئۇنىنى قېتىپ سۆزلەيدىغاندۇ؟» دەپ ئويلىدى. ئۇ يەنە بىردەم تەخىر قىلسا، بۇ پاراڭچى ئادەمنىڭ ئاغزىدىن تېخىمۇ چوڭ مۇبالىغە، ئەپسانىلەر چىقىدىغاندەك ئىدى. توختى ئاخۇن

ئۇلتۇرغان ھالىتىدىلا ئىچكى ئىنىرگىيەنى تەڭشەپ، پۈتۈن بەدەن قۇۋۋىتىنى باش قىسمىغا يىغدى- دە، ئۆتتىلىپ تەييار بولغان چاچلىرى ئەمدىلىكتە كىرپىنىڭ تىكىنىدەك قاتتىقلاشتى. ساتىراش ئۇستامنىڭ ئۇستىرىسى خۇددى سىمغا تاقاشقاندەك توختاپ قالدى.

— ۋۇي - ۋۇي، نېمە بولغىنى بۇ ئەمدى- ھە؟ بىر ئوبدان كېسىۋاتقان ئۇستىرا بىردەمدىلا ئۆتمەس بولۇپ قالدىغۇ؟— ساتىراش ئۇستا ھەيرانلىقتا چۆمدى. ئۇ ئۇستىرىنى كاپلاپ باقتى، بىلەپ باقتى، تېخى ئىشلەتمىگەن زاپاس يېڭى ئۇستىرىنى ئېلىپ چاچقا سېلىپ باقتى، ئۆتمىدى. ساتىراش ئۇستا ئۇستىرىنىڭ قىلوتىنى چىقىرىپ[①]، ۋايىغا يەتكۈزۈپ بىلەپمۇ باقتى، ئۇستىرا ئۆتمىدى. ساتىراش ئۇستا ئامالسىزلىقىنى بىلدۈرۈپ، مۈرىسىنى چىقىرىپ تۇردى. شاگىرتلار بۇ چاغدا توختى ئاخۇن باشلاپ كىرگەن ھىدايىتۇللا قاتارلىق مېھمانلارنىڭ چاچ - ساقاللىرىنى تۈزەشتۈرۈپ بولۇپ، ھەممىسلا ساتىراش ئۇستىنىڭ ئەتراپىغا ئولاشقىلى تۇردى. شۇ چاغدا توختى ئاخۇن باش قىسمىغا يىغقان كۈچنى بوشاتتى- دە:

— ئۇستام، ئەمدى چاچنى ئېلىۋېرىڭ، ئۇستىرىڭىز ئۆتۈشى مۇمكىن،— دېدى.

دەرۋەقە، ئەمدى ئۇستىرا شارتىلداپ ئۆتۈشكە باشلىدى، باياتقى تىكەندەك چاچ ئەمدى يۇمشاپ قالغانىدى. ساتىراش ئۇستا توختى ئاخۇننىڭ چاچ - ساقاللىرىنى بىردەمدىلا چىرايلىق ياساپ بولدى. ئۇ باياتقى ھەيرانلىقىنىڭ سەۋەبىنى سورىماي تۇرالمىدى:

— مېھمان، بىر گەپنى سورىغۇم كېلىۋاتىدۇ، ئەيىبكە بۇيرۇمىغايلا، باياتىن ئۇستىرام تۈيۈقسىزلا چاچلىرىغا ئۆتمەس

[①] قىلوتىنى چىقىرىپ بىلەش— ئۇستىرىنى ۋايىغا يەتكۈزۈپ بىلەش. بۇ سۆز تۇرپان شېۋىسىدە ساقلانغان — ئا.

بولۇپ قالدى، سىلىنىڭ گەپلىرىدىن كېيىن ئۇستىرا شارتىلداپ ئۆتۈشكە باشلىدى. بۇ نېمە بائىستىندۇر؟

توختى ئاخۇن مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ:

— سىلەر گېپىنى قىلىۋاتقان توختاخۇن جانباز دېگەن مەن بولىمەن، دەسلەپتە ئۇستىرىنگىزنىڭ ئۆتكىنى مەن ھەقتىكى گەپ - سۆزلەرنىڭ ئاز - تولا توغرا بولغانلىقىدىن ئىدى، قارىسام، مۇنۇ بۇرادىرىمىز گېپىگە پونى قوشۇپ سۆزلىگىلى تۇردى، — توختى ئاخۇن ئابدۇۋەلى مەخسۇمنى كۆرسەتتى، — شۇڭا، بىر ھۈنەر كۆرسىتىپ، گېپىڭلارنى تۈزىتىۋېلىشقا شەپە بەرگەنىدىم، — دېدى.

ساتىراش ئۇستام، ئابدۇۋەلى مەخسۇم ۋە باشقا شاگىرت ھەم نۆۋەت كۈتۈپ تۇرغانلارنىڭ ئاغزى ئېچىلىپلا قالدى. توختى ئاخۇن چاچ ئالدۇرۇش ھەققىنى شىرەگە تاشلاپ قويۇپ چىقىپ كەتتى. ساتىراش ئۇستا بۇنىمۇ سەزمىدى. ئۇ ئاغزىنى ئاچقىنىچە:

— ئاللا كارامەت، ھەققىي جانباز دېگەن مانا مۇنداق بولىدىكەن- دە! — دېدى.

شاگىرتلاردىن بىرى توختى ئاخۇن قويۇپ قويغان پۇلنى ئۇستىسىغا سۇنۇۋىدى، ئۇستىسى كايىپ كەتتى:

— ماڭ يوقال، توختاخۇن جانبازدىن قانداقمۇ پۇل ئالغىلى بولسۇن!

شاگىرت بالا توختى ئاخۇنلارنىڭ كەينىدىن يۈگۈرۈپ كەتتى.

يىگىرمە بىرىنچى باب

يۇلتۇز ئۆچتى

قۇربان ھېيتنىڭ ھارپا كۈنى، ھىدايىتۇللا خەلپەت بامدات نامىزىدىن يېنىپلا قەبرىستانلىققا كەلدى. زومچەك - زومچەك قەبرىلەر قاتارىدا چوقچىيىپ تۇرغان بىر قەبرىنىڭ ئالدىغا يۈكۈنگەن ھىدايىتۇللا خەلپەت قەبرە ئالدىدىكى ئابىدە تاشقا پۈتۈلگەن مۇنۇ خەتلەرگە يەنە بىر قېتىم كۆز يۈگۈرتتى:

مىلادىيە 1882 - يىلى 6 - ئايدا گۇچۇڭنىڭ تۈگمەنبېشى مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ، 1945 - يىلى 4 - ئايدا 63 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتكەن داڭلىق جانباز توختى ئاخۇننىڭ ياتقان جايى جەننەتتە بولغاي، ئامىن.

ھىدايىتۇللا خەلپەت ئۇزاقتىن - ئۇزاق ئايەت ئوقۇدى. ئۇنىڭ ئۇستازى توختى ئاخۇنغا ئالاھىدە ھۆرمەت - ئىخلاسى، ئەقىدىسى بار ئىدى. توختى ئاخۇن گەرچە ئاتمىش ئۈچ يىل ئۆمۈر كۆرۈپ ئالەمدىن ئۆتكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ قەيسەر ئادەم جۇڭخۇا ئېلىنىڭ جانبازلىق ماھارىتىنى گۇچۇڭدەك بىر چەت - ياقا يۇرتتا، ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە راۋاجلاندۇرۇشقا ئالاھىدە تۆھپە قوشۇپ، جانبازلىق ماھارىتىدە ئاجايىپ مۆجىزىلەرنى ياراتقان. گۇچۇڭدىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ، خۇيزۇ، مانجۇ، قازاق، ئۆزبېك، موڭغۇل قاتارلىق مىللەتلەر خەلقى قەلبىدە بەكمۇ تەسىرلىك ھېكايىلەرنى قالدۇرغان

بىر ئەزىمەت ئىدى. ئۇ گەرچە، بۇ دۇنيادىكى ئۆزۈلمەس ھايات ئېقىنىدا، خۇددى چاقماقتەك ۋاللىدە نۇر چاقنىتىپلا ئۆتكەن، سانسىزلىغان يۇلتۇزلار ئارىسىدا قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزدەكلا كۆرۈنۈپ يىتكەن بولسىمۇ، ئۇيغۇر خەلقى قەلبىدە مەڭگۈگە ساقلىنىپ قالغۇدەك شانۇشۆھرەت قازانغان. ھىدايىتۇللا خەلپەت بۇ ئۇستازىدىن تولىمۇ پەخىرلىنەتتى. توختى ئاخۇنمۇ ھىدايىتۇللا خەلپەتكە ئامراق ئىدى. ئۇ بارا - بارا ھىدايىتۇللا خەلپەتنى ئۆز ئوغلىدەك، ئۆز قېرىندىشىدەك، دىلكەش دوستىدەك كۆرىدىغان بولۇپ قالغانىدى. چوڭ ئوغلى ئىزامىدىن يېنىدا بولمىغاچقا، جانبازلىق ساۋاقلىرىنى شاگىرتلارغا ئۆگىتىشتە توختى ئاخۇن مۇشۇ چوڭ شاگىرتىغا تاياندى. جانبازلىق ھەرىكەتلىرىدىكى بەزى نازۇك تەرەپلەر، ئىسلاھ قىلىشقا تېگىشلىك جايلارنى مۇشۇ شاگىرتى بىلەن بىرگە بەھەس قىلىشتى، مۇزاكىرىلەشتى. زېرىككەندە ئىككىسى مۇڭداشتى، ھەتتا توختى ئاخۇن ئۆينىڭ قاتتىق - يىرىك ئىشلىرىنىمۇ ھىدايىتۇللاغا قىلدۇراتتى. توختى ئاخۇن ئۆزۈن سەپەرلەرگە، زىيارەت، باراۋەتلەرگە، جانبازلىق مۇسابىقىلىرىگە مۇشۇ شاگىرتى بىلەن باراتتى. ھىدايىتۇللا خەلپەت بەئەينى توختى ئاخۇننىڭ سايىسىدەكلا بولۇپ قالغانىدى. توختى ئاخۇن جان ئۈزەر ۋاقتىدىمۇ ھىدايىتۇللا خەلپەت ئۇنىڭ قېشىدا بولۇپ، توختى ئاخۇن پەرزەنتلىرىنىڭ ياكى تۇغقانلىرىنىڭ ئېتىكىدە ئەمەس، بەلكى ھىدايىتۇللا خەلپەتنىڭ قۇچىقىدا جان تەسلىم قىلغانىدى. توختى ئاخۇن ئۆزىنىڭ ئىچكى سىرىنى، جانبازلىقتىكى ئۆزى ۋايىغا يەتكۈزگەن ماھارەتلەرنىڭ بارچە نازۇك تەرەپلىرىنى ھىدايىتۇللاغا تولۇق ئېيتقانىدى. ھىدايىتۇللامۇ بۇ دىلكەش ئۇستازىنىڭ ئۈمىدىنى يەردە قويمىدى. ئۇ نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈردى. ئۆز ئوغلى ئاتاۋۇللاغا جانبازلىق ماھارەتلىرىنى تولۇقى بىلەن ئۆگەتتى. ئاڭلاشلارغا قارىغاندا، كېيىنچە ھىدايىتۇللا خەلپەتنىڭ

ئىزنىنى باسقان ئاتاۋۇللا دېگەن كىشىمۇ كۆپلىگەن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرۈپتۇ. توختى ئاخۇن جانباز ھەققىدىكى ھېكايىلەرنىڭ كۆپىنچىسىنى يادىدا ساقلاپ يۈرگەن ھەم مەزكۇر رومانىنىڭ ئاپتورىغا قىممەتلىك ماتېرىياللارنى تەقدىم قىلغان ئابدۇسالام ئابابەكرى مانا مۇشۇ ئاتاۋۇللانىڭ تىرىشچان شاگىرتلىرىدىن بىرى ئىكەن......

ھىدايىتۇللا خەلپەت ئايەتلەرنىڭ ئەڭ ئۆتكۈرلىرىنى توختىماي ئوقۇۋاتقاندا، ئۇنىڭ يېنىغا ئادەملەر بىردىن - ئىككىدىن كېلىشكە باشلىدى. دەسلەپ توختى ئاخۇننىڭ ئاغىنىلىرىدىن ساتتار، مەمەت، قادىرلار كەلدى. كەينىدىن مايىسخان بىرنەچچە پوشكالنى داستىخانغا ئوراپ باللىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يېتىپ كەلدى. ئارقىدىن قارىھاجى ئوغلى ئىسمائىل بايۋەچچە بىلەن ئۇلارنىڭ خىزمەتچىسى مەردان، نىزامىدىننىڭ ئاغىنىلىرىدىن قوشكېزەك ھەسەن - ھۈسەنلەرمۇ كەلدى. روزى قاسساپنىڭ ئوغلى مامۇت چوڭ ئوغلىنى ئەگەشتۈرۈپ ئاتىسىنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلىغىلى چىققانىدى. توختى ئاخۇننىڭ قەبرىسى ئالدىدىكى نۇرغۇن ئادەمنى كۆرۈپ ئاتىسىنىڭ تۇپراق بېشىغا بېرىشتىن ئاۋۋال توختى ئاخۇننىڭ بېشىغا بېرىپ دۇئا قىلىشنى زۆرۈر بىلدى. دە، ئۇمۇ بۇ تەرەپكە كەلدى. ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چوڭ بولۇپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە ھۆرمەت قىلىشنى ئۇنتۇمىغان سابىق ساقچى باشلىقى لى جۇڭمۇ ھاسىغا تايانغان ھالدا كىشىلەرنىڭ كەينىدە تۇراتتى. ئاخىرىدىراق كەلگەن ئاۋامىسلىم موللا، دۇگامەت ئەپەندى، شاۋۇدۇن ئەپەندى ۋە ھوشۇر ئاخۇن يەلتاپان بىلەن ھېيت ئاخۇن زاسۇپپەز كىشىلەرنى ئارىلاپ - قىستاپ، قەبرىنىڭ ئالدىغا كېلىپ يۈكۈندى. ئۇلارنىڭ كەينىدىن يۇرتنىڭ ئۇلۇغ - ئۇششاقلىرى، خۇيزۇ، قازاق، ئۆزبېك قېرىنداشلاردىن توختى ئاخۇننى بىلىدىغانلىرى ياكى يولدا كېتىۋېتىپ كىشىلەرنىڭ تۇپراق بېشىغا

ماگغانلىقىنى كۆرگەن، سوراپ بىلگەنلەرمۇ توختى ئاخۇننىڭ قەبرىسى ئالدىدا تۇرغان كىشىلەر توپىغا ئۆزلۈكسىز قوشۇلماقتا...... قارىھاجى ئۆزىنىڭ يۈرەكنى ئەزگۈدەك مۇڭلۇق قىرائىتىنى باشلىدى......

كىشىلەر توختى ئاخۇننىڭ قەبرىسى ئالدىدىن ئەمدى ئۆزلىرىنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنىڭ، قېرىنداشلىرىنىڭ تۇپراق بېشىغا قاراپ بىرلەپ - ئىككىلەپ تاراپ كېتىۋاتقىنىدا، هاسىراپ - هۆمۈدەپ بىر ئېگىز بويلۇق يىگىت يېتىپ كەلدى ۋە ئالدىغا ئۇچرىغان بىرەيلەندىن:

— مۇنچىۋالا جىق ئادەم كىمگە دۇئا قىلدى؟ — دەپ سورىدى.

— توختاخۇن ئۇستامنىڭ قەبرىسى ئەمەسمۇ بۇ؟ سىز سىرتتىن كەلگەن ئوخشىمامسىز؟ — دېدى ئۇ مويسىپىت.

— هەئە، ياق - ياق، مەنمۇ گوچۇڭلۇق، توختاخۇن دېگەنلىرى هېلىقى ئۆز ۋاقتىدا گۇلشەن مەكتىپىدە جانبازلىق ساۋۇقى بەرگەن ئادەم شۇمۇ؟ — دېدى ئېگىز بويلۇق يىگىت مويسىپىتنىڭ سوئالىغا يەنە سوئال تاشلاپ.

— نەق شۇ ئادەم.

ئېگىز بويلۇق يىگىت شۇئان جايىغىلا يۈكۈنۈپ، قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئۆزىنىڭ بىلگەن ئايەتلىرىنى ئوقۇغىلى تۇردى. بۇ ئەينى ۋاقىتتا گۇلشەن مەكتىپىدە ئوقۇپ، تىرىكچىلىك يولى ئىزدەپ ئۈرۈمچى تەرەپكە چىقىپ كەتكەن قۇتىزات دېگەن يىگىت ئىدى. ئۇ ئۈرۈمچىدە دارىلمۇئەللىمىنى تۈگىتىپ، شۇ مەكتەپتە ئوقۇتقۇچىلىققا قالغان، شائىرلىقتىن خەۋىرى بار يىگىت ئىدى. ئۇ قۇربان هېيتنى يۇرتىدا ئۆتكۈزۈشكە ئۇلگۇرۇپ كەلگەن، قائىدە بويىچە هارپا كۈنى تۇپراق بېشىغا چىققانىدى.

قۇتىزات دۇئا قىلغان يېرىدە ئولتۇرۇپلا قويۇن دەپتىرىنى

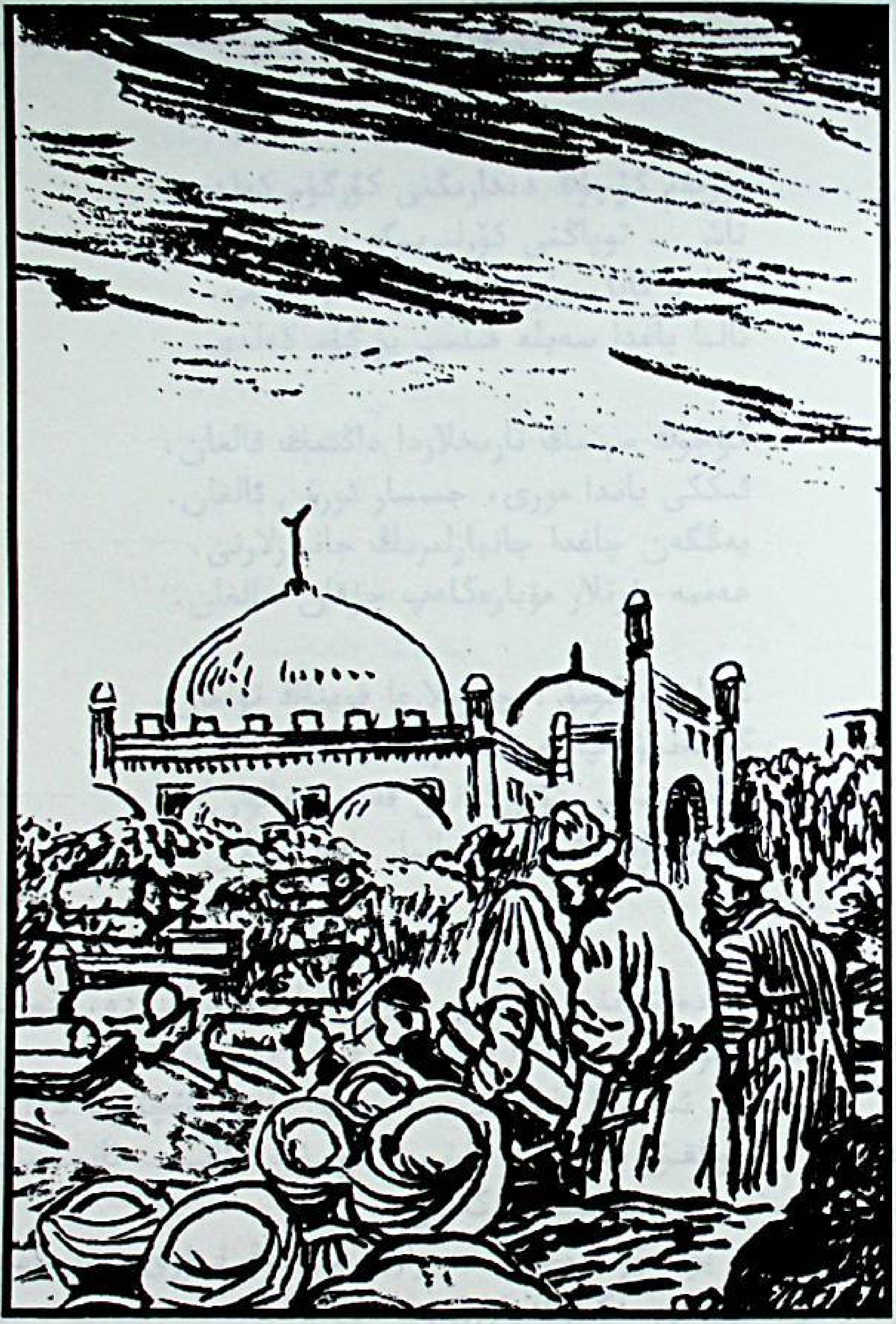

چىقاردى- دە، ئاندىن يوغان قارا قەلىمىنى چىقىرىپ دولقۇنلاپ تۇرغان ھېسسىياتلىرىدىن قۇرلارغا شېئىرىي مىسرالارنى تىزىشقا باشلىدى:

يۇرتۇم گۈچۈڭ دىدارىڭنى كۆرگۈم كەلدى،
تاش - توپاڭنى كۆزلىرىمگە سۈرگۈم كەلدى.
ئاتا - ئانا، يۇرتداشلارغا سالام بېرىپ،
ئالما باغدا سەيلە قىلىپ يۈرگۈم كەلدى.

گۈچۈڭ سېنىڭ تارىخلاردا داڭقىڭ قالغان،
ئىككى ياندا مورى، جىمسار ئورۇن ئالغان.
يەڭگەن چاغدا جانبازلىرىڭ جانبازلارنى،
ھەممە يۇرتلار مۇبارەكلەپ چۇقان سالغان.

ئاشلىق، كۆمۈر، چارۋىلارغا قوينۇڭ تولغان،
گۈللەندۈرۈپ پەرزەنتلىرىڭ پىدا بولغان.
شۆھرىتىڭنى كۆتۈرگەنتى قەيسەر پالۋان،
توختاخۇندەك ماھىر جانباز باتۇر ئوغلان.
......

قۇتزات دەپتىرىنى قويۇن يانچۇقىغا سالدى- دە، توختى ئاخۇننىڭ قەبرىسىگە بىرھازا تىكىلىپ قاراپ تۇرۇپ:

— ھەي ئىسىت! ئاجايىپ بىر يورۇق يۇلتۇز ئۆچتى- دە! — دېدى ۋە چوڭقۇر بىر ئۇھ تارتىپ قويۇپ، ئاتا - ئانىسىنىڭ تۇپراق بېشى تەرەپكە مېڭىپ كەتتى.

يورۇق يۇلتۇز ئۆچتى. بىراق، ئۇنىڭ نۇرى، سىيماسى كىشىلەر قەلبىدىن مەڭگۈگە ئورۇن ئالدى......

ھاياتلىق يەنە داۋاملاشماقتا. توختى ئاخۇننىڭ شاگىرتلىرىنىڭ شاگىرتلىرى ۋە ئۇلارنىڭ شاگىرتلىرى توختى ئاخۇن ياندۇرغان جانبازلىق شامىنى ھازىرغىچە ياندۇرۇپ، نۇرلاندۇرۇپ كەلمەكتە......

قايناق گۆچۈك بازىرى. ھېيت ئاخۇن زاسۇيپەز قوشىقىنى ئۈنلۈك ئوقۇماقتا:

بازىرىدا گۆچۈكنىڭ،
ھېيتەم دېگەن نامىم بار.
ئاتا - بوۋامدىن قالغان،
سۇ بويىدا جايىم بار.

بىزنىڭ گۆچۈك بازىرى،
دائىم شۇنداق ئاۋاتتۇر.
ھەممە نەرسە تېپىلار،
يېمەكلىرى ناۋاتتۇر.
......

2008- يىلى 28- سېنتەبىر، ئۈرۈمچى.

مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: غەيرەت خالىق
قىستۇرما رەسىملەرنى سىزغۇچى: بايىز سەيدۇللا

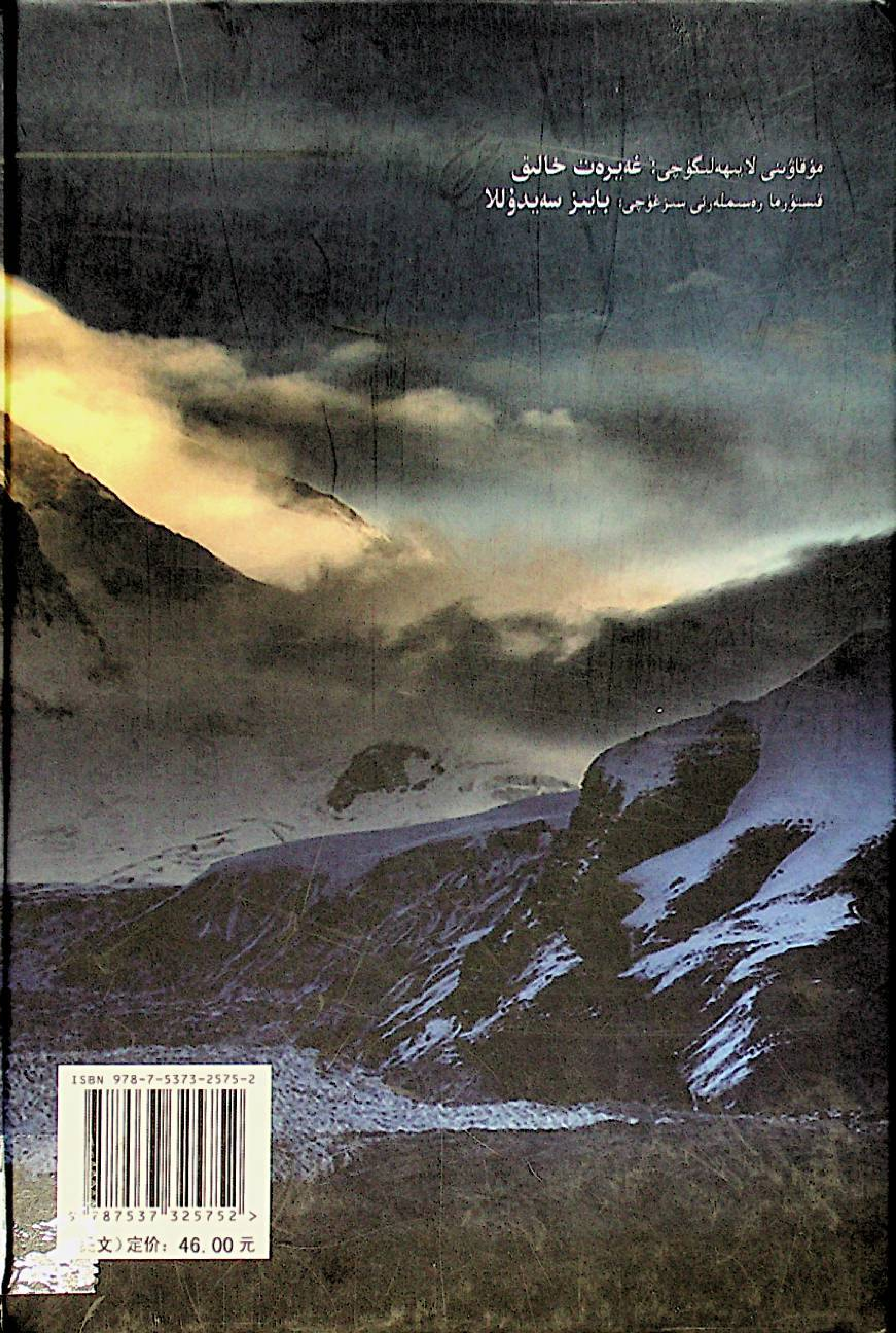

ISBN 978-7-5373-2575-2

文）定价：46.00元